

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі

Министерство образования и науки
Республики Казахстан

Ministry of Education and Science
of the Republic of Kazakhstan

**М. Әуезов атындағы ОҚМУ
ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
ЮКГУ им. М. Ауэзова**

**TRANSACTIONS
of M. Auezov SKSU**

№1(28)

2014

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҒТУСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ М.АУЭЗОВА

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҚМУ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ ЮКГУ ИМ. М.АУЭЗОВА

№1 (28)

ШЫМКЕНТ 2014

***М.Әуезов атындағы
ОҚМУ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ***

***НАУЧНЫЕ ТРУДЫ ЮКГУ
им. М.Ауэзова***

№1 (28) 2014

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Собственник: Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор: Мырхалықов Ж.Ү. - М.Әуезов атындағы ОҚМУ ректоры, т.ғ.д., профессор, ҰҒА корреспондент мүшесі.

Редакциялық алқа мүшелері: Сатаев М.И. – төрағаның орынбасары, ҒЖ және ХБ жөніндегі проректор, т.ғ.д., профессор, ҰҒА корреспондент мүшесі; Горяинов К.К. – з.ғ.д., профессор, Ресей Федералды қызметінің жазасын орындау ҒЗИ, Ресей; Дырка Стефан – э.ғ.д., профессор, экономика ғылымдарының докторы, Верхнесилез экономикалық университеті, Польша; Меор Мохаммед Фаред – ассоциациялық профессор, Путра университеті, Малайзия; Олден А. - академик, Лондон Батыс университетінің есептеуші техника және технология мектебі, Ұлыбритания; Окуян М.Д. - профессор, Балыкесир университеті, Түркия; Линда Лоутон - PhD докторы, профессор, Робер Горден атындағы университеті, Ұлыбритания; Мохд Хасан Бен Селамат - PhD докторы, профессор, Малайзия университеті, Малайзия; Ивахненко А.П.- PhD докторы, директор, Мұнай зерттеу орталығы, Heriot-Watt университеті, Шотландия; Елизавета Ф. - PhD докторы, профессор, Басел университеті, Австрия; Мишо Ж. - т.ғ.д., профессор, Лорейн университеті, Франция; Петров В. - доктор, профессор, Левон Католик университеті, Бельгия; Радюк С.Н. - PhD докторы, ассоциациялық профессор, Оңтүстік әдістемелік университеті, АҚШ; Славинская Н.А. - бас ғылыми қызметкері, неміс аэрокосмостық агенттігі, Германия; Жонго Ок - PhD докторы, профессор, Сеул ұлттық техникалық университеті, Корея, Беккерман М. - профессор, Ньюрки университеті, АҚШ; Крючкова О.Ю. - ф.ғ.д., профессор, Н.Г.Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті, Ресей; Марфенин Н.Н. - б.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Бишімбаев У.Қ. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Жұрынов М.Ж - х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Айменов Ж.Т. – т.ғ.д., профессор; ҚР ҰЖҒА академигі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан Байтанаев Б.А - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Калменов Т.Ш. – ф-м.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Молдабеков Ш.М. – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰИА, Қазақстан; Надиров Н.К. – х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Есимов Б.О. – г-м.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Шакиров Б.С. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Қалыбекова А.А. - п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Мұсаева Н.Р. - филос.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Мырзахметов М. - ф.ғ.д., профессор, Қазақстан; Назарбекова С.П. – х.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Ташимов Л.Т. – т.ғ.д. профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; А.Құлымбетова - ф.ғ.д. М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Ниязбекова Р.К. - э.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Волненко А.А. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Тлеулов Э.М. – п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ.

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ**

ӘОЖ 637.114

А.А.Абубакирова -ж.ғ.м., **А.К.Мамырбекова** - х.ғ.к., аға оқытушы,
Г.Абдумажидова- ХТ-10-5к2 тобының студенті
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

**ІРІМШІКТИҢ САПАСЫН ӘРТҮРЛІ СҮТ ШИКІЗАТТАРЫНА
БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫН ЗЕРТТЕУ**

Аннотация: Бұл мақалада балқытылған ірімшік өндіру үшін негізгі шикізат ретінде ешкі сүтін ұтымды пайдалану оны биологиялық және тағамдық қоспалармен құрамалау, биологиялық құндылығын арттыру үшін өсімдік ақуызы ретінде алма жомы және биоферментті қолданудың мақсатқа сай келетіндігі дәлелденді. Берілген жұмыстың негізгі міндеті жоғарғы сапалы балқытылған ірімшіктің технологиясын жетілдіру болып саналады.

Кілттік сөздер: Микроағзалар, биопрепарат, ашытқы, сүтқышқылды бактериялар, коректік орта, өсімдік ақуызы, шикі сүт, балқытылған ірімшік.

Экологиялық таза өнім өндіру проблемасы адам қоғамының алдында тұрған ең басты мәселелердің бірі деуге болады.

Қазақстанның ауылшаруашылық өнімдерін өндіру және өндеу өндірістері экономиканың басты бір кешені болып табылады. Ол тұтынушыларды сапалы тағам өнімдерімен қамтамасыздандыруды жүзеге асырады.

Дамыған елдердің біліктілігі, балаларға арналған және жалпы тағам өндіруге қажетті таза экологиялық сүт және сүт өнімдерін алуға мүмкіншілік бар екендігін көрсетеді.

Қоғамның тамақтану құрылымының өзгеруіне және ақуыздардың тапшылығына сәйкес, ақуызды шикізаттарды тағамдық мақсатта қолдану көлемін арттыру мәселелеріне барлық елдерде көп көңіл бөлінуде.

Қазіргі кезде сүт өнеркәсібіндегі перспективалы бағыттардың бірі - құрама өнімдерді өндіру.

Құрама сүт өнімдерін өндірудің басты мақсаты - компоненттердің қажетті ара қатысы мен жиынтығын ағзаның физиологиялық қажеттілігіне максималды жақындату. Осы мәселелерді шешу жолдарының бірі - өндірісте қолданылмаған сүт қорларын пайдалану және олардың негізінде жаңа құрама өнімдер өндіру. Құрама өнімдер өндіру үшін сүт өнімдері өндірісінде қолайлы негіз болып табылатын жұмсақ сырлар, ерекше өзектілікке ие болады, себебі бұл өнімдерді өндірген кезде әртүрлі малдардың сүттерін және өнімнің биологиялық құндылығын арттыру үшін басқа да ақуыз көздерін пайдалану мүмкіндіктері шектелмеген. Көптеген ғалымдардың зерттеулерінде құрама сүт өнімдерін өсімдік ақуызымен байыту тиімділігі көрсетілген.

Балқытылған ірімшіктің ақуызының құрамында алмастырылмайтын аминқышқылдар жеткілікті мөлшерде болғандықтан, өнімнің биологиялық құндылығы жоғары болады. Балқытылған ірімшіктің ақуыздары адамның асқазан - ішек жолдарына толығымен сіңеді, ол пісіп - жетілу процесі кезінде казеиннің ыдырауымен түсіндіріледі.

Балқытылған ірімшіктің ақуызының сіңімділігі 100% және қатты ірімшіктің сіңімділігінен асып түседі. Балқытылған ірімшік сіңімді майлардың жиынтығы бола отырып, адам ағзасының энергетикалық, серпімділік, қорғаныстық және реттегіштік рөлін артырады. Қатты ірімшікке қарағанда, олардың құрамында холестерин жоқ. Сондықтан да қарт адамдар үшін жүрек ауруымен ауыратындарға қолдануға қолайлы. Олардың сіңімді болу себебі: ірімшік құрамында ағзаға қажетті ақуыз бен май бар.

Зерттеудің мақсаты

Қазіргі кезде тағамдық өнімдер, денсаулықты сақтау, асқазан-ішек ауруларының алдын-алуын, балалардағы иммунтапшылығы жағдайында, экологиялық қолайсыз аумақтардың тұрғындарына тағамның басқа компоненттік заттарымен біріге отырып, арнайы қорғаныш қасиет беруі қажет. Осы мақсатта, балқытылған ірімшіктерді емдік профилактикалық тұрғыда қолдану аясын кеңейту бойынша, балқытылған ірімшікке қоспаларды қосып, жақсы сапалы балқытылған ірімшік түрін шығару – негізгі зерттеудің басты мәселесі.

Зерттеуді жүргізу барысы

Қажетті құралдар: петри табақшалар, электр пеш, жаңа сауылған сиыр сүті, ешкі сүті, қой сүті, ФЭК 56 М (1,035 мм кюветкалар), электроцентрифугалар, 0,5 л өлшегіш колбалар

Зерттеуге алынған ешкі, сиыр, қой сүтін алып, 0,5 мл алып, 0,5 мл дистилденген сумен араластырамыз. Центрифуга пробиркасында 0,5мл сұйылтылған сүтке 9,5 мл қышқылдық хром кара көгін, 1,04 г.

Бояу ертіндісін әзірлеу: 0,5 л өлшегіш колбаға 0,4 г қышқылдық хром қаракөгін, 1,04 г $\text{Na}_2\text{HPO}_4 \cdot 12\text{H}_2\text{O}$ және 7,9 г лимон қышқылын дистилденген суда ерітеді, су деңгейін межеге дейін жеткізіп қараңғы жерде сақтайды.

Жұмысты орындау тәртібі: пробиркаға 20 °С температурадағы 0,5 мл әртүрлі ешкі сүт және 0,5 мл дистилденген су күйіп мұқият араластырады. Центрифуга пробиркасында 0,5 мл сұйылтылған сүтке 9,5 мл қышқылдық хром қаракөк ертіндісін қосқан кезде сүт пен бояу арасындағы реакция нәтижесінде белок тұнбаға түседі. Ертіндіні тұнбадан 5 минут центрифугалау арқылы бөліп алады.

Ертіндінің түсінің қанықтығын №3 светофильтр арқылы фотоэлектроколориметрде анықтайды. Калибрлеу кесте бойынша сүттегі ақуыздың пайыздың мөлшерін анықтайды.

Зерттеу нәтижесі 1 кестеде өрнектелді. Ешкі сүті- ақ түсті, тұщылау-тәттірек немесе тәттірек-солтаң дәмді, араластыру кезінде қатты көбіктенетін, қоюлау болып келеді. Ол химиялық құрамы мен қасиеті жағынан сиыр сүтінен жедел түрде ерекшеленеді.

Ешкі сүтінде ақуыздар сиыр және қой сүтімен салыстырғанда көбірек келеді, және ол фракционды құрылысымен ерекшеленеді.

Ешкі сүті альбуминді түрге жатады және сондықтан жақсы сіңіріледі. Ондағы казеин казеин кальций фосфатты комплекс түрінде кездеседі және сичужды фермент әсерімен, сондай-ақ әлсіз қышқылдар әсерімен тұнбаға түседі де араластыру кезінде ұсақ бөлшектерге жеңіл тарайтын нәзік қауызға айналады.

Кест 1-Сүттің әртүрлі фракционды құрамы

Сүт	Ақуыз	Казеин	Альбумин	Глобулин
Ешкі	4,32	3,20	0,97	0,15
Сиыр	3,40	2,70	0,50	0,20
Қой	2,05	1,25	0,58	0,22

Казеин мен лактоальбумин тек сүтте ғана кездесетін және сүтті темірлерде синтезделетін заттар. Альбумин ақуыз ұлпаларының синтезінде үлкен роль атқарады, глобулин антибиотикалық және иммундық қасиеттерге ие, сонымен қатар ағзаның сақталу күшіндегі антиденеге айналуына қатысады. Аминқышқылдар құрамын меңгергенде ауыспалы аминқышқылдар 62,38 % ды алмастырылатындары 59,30% құрады. Ешкі сүті алмасатын аминқышқылдарының құрамымен түзілісіне орай сиыр сүтінен кем түспейді. Ашыту процесінде ешкі сүтінің сапасы құрамы аз мөлшерде ғана өзгереді.

Кесте 2-Ешкі және сиыр сүтінің құрамындағы аминқышқылы Г/100 ақуыз

Көрсеткіштері	Ешкі сүті	Сиыр сүті
Жалпы ақуыз	1,96	4,26
Қышқылдар	37,62	40,71
Лизин	8,24	8,25
Треонин	4,81	5,36
Валин	5,88	5,58
Метионин	0,65	2,10
Изолейцин	5,14	5,35
Лейцин	7,56	9,77
Фенилаланин	5,34	4,30
Ауыспалы аминқышқылы	62,38	59,30
Гистидин	2,72	3,37
Аргинин	9,45	6,98
Аспаргин қышқылы	9,64	8,28
Серин	6,44	4,34
Глутамин қышқылы	15,30	17,36
Пролин	7,20	9,49
Глицин	2,14	1,69

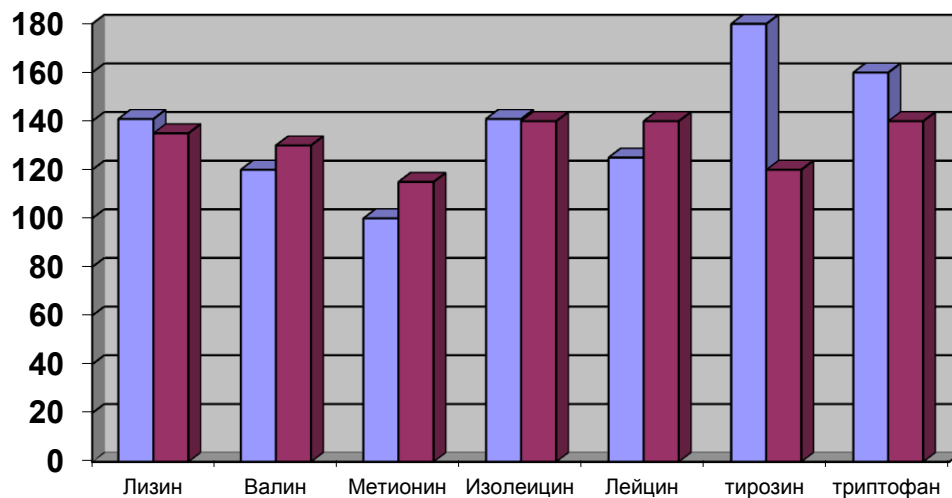
М.Әуезов атындағы ОҚМУ ғылыми еңбектері

Аланин	4,63	2,89
Цистин	0,09	0,16
Тирозин	5,86	4,66
жалпы аминқышқылдар	100	100

Ешкі сүтіндегі майлардың түзілуі тұқымынан, жыл мезгілінен, тамақтануынан және де басқа факторларға байланысты болып келеді. Сыыр сүттерінің майлылығы ортамен лактация үшін ауытқумен 4,7-ден 5,2-ге дейінгі кұрайды, жазғы мезгілде 6 дан, ал ал қысқы мерзімде жеке ауытқулар көбірек кездеседі .

Ешкі сүтінің майлылығы ауытқумен 4,3% орташа 2,5-тен 8-ге дейін теңеседі, бұл сүтке майлы дәмді консистенцияны береді және сапалы дәм кіргізеді.

Ешкі сүтіндегі ақуыздың аминқышқылды құрамын меңгеру барысында жүргізілген зерттеулерде оның биологиялық тұрғыда толық құнды екенін байқады. Оның құрамында алмастырылмайтын қышқыл: (100г ақуыз) 5,88 –валин, 7,56 –лейцин , лизин 8,24, метионин 0,65, треонин 4,81 ке тең.

Сурет 1. Ешкі мен сыыр сүтінің аминқышқылдық құрамы

Ешкі сүтіндегі ақуызда (1 сурет) сыыр сүтінің ақуызына қарағанда шектелетін аминқышқылы болмайды. Мұнда көптеген аса құнды алмастырылмайтын аминқышқылдар; (%): 145(123) –треонин, 138 (122) –валин, 143 (129) –лейцин, 110 (97) –метионин+ цистин түзіледі, олар адам ағзаларындағы зат алмасуға қатысады. Сүттегі аса құнды азықтық компоненттер сүт майлары болып табылады. Оның диеталық құндылығы қанықпаған май қышқылдардың біршама мөлшерлерін анықтайды. (6 кесте).

Алмастырылмайтын азықтық заттардан (кейбір полиқанькпаған май қышқылдарының аминқышқылдары) витаминдердің ерекшеліктері пластикалық материалдар немесе энергия көздері болып табылады. Олар ағзаның барлық өмірлік функцияларын биохимиялық қамтамасыздандыру, зат алмасуының қалыптасуын, катализдің ферментативтілігін іске асыру барысында жүзеге асырылады.

Кесте 3-Сыыр мен ешкі сүтіндегі минералды заттар мен витаминдердің құрамы

Сүт	Минералды заттар						Витаминдер, мг %					
	Микроэлементтер, мг %			Микроэлементтер, мкг %								
	К	Са	Na	Fe	Co	Zn	B ₁	B ₂	PP	C	A	E
Ешкі	180	121	70	100	5	400	0,05	0,04	0,09	7,7	0,04	0,13
Сыыр	148	122	50	67	0,8	457	0,04	0,14	0,10	1,5	0,02	0,09

3 кестеде көрсетілгендей, ешкі сүтінде көптеген витаминдер (% мг)- С (7,7) және Е (0,13) мөлшері кездеседі, ол сыыр сүтіне қарағанда 1,5 және 0,09 –ға тиесілі, яғни қажетті витаминдердің көзі сияқты биологиялық құндылықты жоғарлатады.

Минералды заттардан (мг %)– калий (180), натрий (70), микроэлементтер (мг %) –темір (100), кобальт (5); 148,50,67,0,8 –сыыр сүтіне ұйқас.

Осыған байланысты, берілген мәліметтер негізіне орай, бізбен таңдалынып алынған ешкі сүті витаминдердің, алмастырылмайтын аминқышқылдардың, минералды заттардың құнды көзі болып

табылатын және сүтқышқылды сусындар өндірістері үшін негізгі шикізат көзі ретінде пайдалануға болатыны туралы қорытынды шығаруға болады.

Әдебиеттер

1. Храпцов А.Г. Научно – технические основы биотехнологии молочных продуктов нового поколения. - Ставрополь, 2002.- 246с.
2. Абелян В.А., Абелян Л.А. Получение *L* –молочной кислоты из *L*-яблочной с помощью интактных и иммобилизованных клеток *Lactobacillus casei* // Прикл. биохимия и микробиология. – 1998. - Т.34. - №6. - С.638-641.
3. Тулемисова Ж.К. Совместное культивирование молочнокислых бактерий и дрожжей при производстве пробиотиков //Биотехнология. Теория и практика. -2002. -№4. - С.141-143.

Резюме

Приведены результаты исследований оптимальных условий использования молочного сырья для улучшения качеств плавленых сыров

Summary

Showed results of researches of using optimal conditions for dairy raw material for improvement qualities of processed cheese

УДК 589.6 (574)

М.Алибекова- магистрант, **Н.С. Бекибаев-** д.т.н., профессор
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К УПРАВЛЕНИЮ РИСКАМИ

Аннотация: Большинство управленческих решений принимаются в условиях риска, что обусловлено рядом факторов. Среди них – отсутствие полной информации, наличие противоборствующих тенденций, элементы случайности и др. В подобных условиях возникает неясность и как следствие – неуверенность в получении ожидаемого конечного результата. Расчет возможность появления дополнительных затрат и потерь. Все это как-то находит отражение в толковании слова «риск». С расширением сферы экономической деятельности резко расширился и спектр рисков. Хотя в экономической сфере риск присутствует постоянно, широкой предпринимательской общественностью он изучен еще недостаточно.

Ключевые слова: Риск, категория, предпринимательство, управления, менеджмент, эффект, угроза, контроль, алгоритм, априорный, апостериорный.

Анализ экономической литературы посвященной проблеме риска, [1-3] показывает, что среди исследователей нет единого мнения относительно определения риска. Есть мнение, что риск имеет место, если действие приводит к набору последствий для одной и той же альтернативы, причем вероятность проявления каждого из исходов полагается известной. Другие связывают это понятие с вероятностью недополучения доходов в результате осуществления предпринимательской деятельности. Третьи полагают – что риск это категория чисто вероятная, и по этому в процессе оценки риска настаивают только на использовании «объективных» вероятностных расчетов. В классической теории предпринимательства риск отождествляется с математическим ожиданием потерь, которые могут произойти в результате выбранного и реализуемого решения.

Риск изначально потенциально присущ предпринимательской деятельности. И хотя по форме и степени проявления он может различаться, он все равно присущ как небольшому розничному торговцу, так и многонациональной корпорации. Любой предприниматель и любая фирма принимают на себя риски, чтобы реализовалась возможность получить прибыль. Нахождение баланса между риском и доходностью – это главный ключ к увеличению как предпринимательского, так и акционерного капитала. Следовательно, целесообразно и методически оправдано считать для предпринимательства основным, главным содержанием слова «риск» его созидательный смысл как источник дополнительной прибыли.

Безотносительно к сфере предпринимательства можно рассуждать лишь о концептуальном подходе к этим требованиям. При этом технология формирования множества приемлемых способов управления рисками в предпринимательской деятельности ничем особенно не отличается от

классических методов генерации альтернатив [1,4,5]. За основу берутся базовые способы демпфирования риска, хорошо зарекомендовавшие себя на практике. Вот, например, как может формулироваться обобщенный алгоритм выбора основных мероприятий по снижению риска, а также принятия решения для их реализации по критерию «эффект — затраты» [1]:

1. Идентификация ведущего типа неопределенности и основных видов «существенных» рисков, свойственных планируемой предпринимательской операции:

- составить список возможных угроз по этапам процесса проведения предпринимательской операции;
- провести номинирование рисков по степени опасности их проявления, выявить тенденции путем ранжирования рисков и пропорции между ними;
- установить основные виды «существенных» рисков для рассматриваемой предпринимательской операции по правилу «20/80»;
- составить прогноз и оценить степени возможности (вероятности) проявления каждого из существенных рисков.

2. Оценка затрат на реализацию антирисковых мероприятий и ожидаемых ущербов:

- оценить затраты на реализацию каждого из организационных и технических (т.е. материальных и финансовых) мероприятий, способствующих надежному контролю над каждым из «существенных» рисков, сопровождающих предпринимательскую операцию;
- оценить средние взвешенные затраты на управление рисками с учетом вероятностей их возникновения и затрат на реализацию соответствующих антирисковых мероприятий;
- оценить ожидаемые величины ущербов в случае неблагоприятного развития событий по управлению рисками и опасности каждого из рискововых событий.

3. Определение перечня дополнительных мероприятий, направленных на придание гибкости плану управления рисками и уменьшение перерасхода средств, и окончательная оценка ожидаемых суммарных затрат на управление рисками в предпринимательской операции.

4. Сопоставление величин суммарного эффекта предпринимательской операции и ожидаемых суммарных затрат по п. 3 на управление рисками. Принятие решения о включении тех или иных мероприятий в план по критерию «эффект — затраты».

Среди базовых способов для формирования альтернатив управления рисками чаще всего встречаются такие, как [2,5-7] и др.

- распределение риска между партнерами или участниками производственной операции (например, бизнес-единицами), передача некоторых рисков соисполнителям;
- создание резерва материальных ресурсов, сил и средств на покрытие непредвиденных расходов;
- страхование рисков отдельных составляющих или всей производственной операции в целом;
- демпфирование отдельных (частных) рисков по мере их возникновения.

Рассмотрим содержание наиболее распространенных на практике стратегий снижения риска, сформированных на основе указанных базовых способов.

Возьмем самый распространенный вид риска — финансовый. Мы уже отмечали, что основным проявлением финансового риска, например, для производства является неполучение дохода из-за технических или непроизводственных причин (дефицит ресурсов, недостаточный спрос или его полное отсутствие на производимые товары, инфляция и т.п.), а также наиболее тяжелое последствие неполучения дохода — банкротство. В финансовой деятельности наиболее распространены риски по операциям с ценными бумагами и валютой, риски кредитования, по депозитным и расчетным операциям, инфляционные и процентные риски. К финансовым рискам целесообразно также отнести риск неплатежа по потребительскому кредиту, хотя в такой ситуации одним из субъектов страхования является физическое, а не юридическое лицо.

Управление финансовыми рисками производится с целью снижения угрозы возникновения потерь при совершении финансовых операций или для компенсации опасных последствий неудачных финансовых предприятий. В этой связи можно выделить совокупность действий, предпринимаемых заранее, так сказать, *превентивных* (или *априорных*) действий, а также мероприятия, осуществляемые в процессе текущего администрирования, в том числе и после наступления неблагоприятных для финансовой операции событий (подобные действия следует именовать *апостериорными*). Понятно, что вклад в снижение риска финансовой деятельности каждого из указанных наборов действий различен.

Для установившегося режима на стабильном финансовом рынке, т.е. в отсутствие каких-либо признаков кризисных ситуаций, наиболее эффективен превентивный подход. Здесь напрямую работают классические приемы снижения финансового риска, в которых сконцентрированы знания, умения и навыки многих поколений финансистов. Главной задачей применения классических методов являются уменьшение вероятности возникновения потерь или убытков, а также снижение самих

возможных значений ущерба минимального уровня. Арсенал априорных мер и средств достаточно широк. Это и избегание, и ограничение (лимитирование) риска, передача, хеджирование, диверсификация, страхование риска и самострахование и др.

Однако практически все рассмотренные нами априорные меры малоэффективны в случае неожиданного развития событий и возникновения непредвиденных ситуаций. В такие периоды рушатся все «домашние заготовки». И здесь приходится решать в административном режиме, быстро, на ходу адаптироваться к стремительно меняющейся среде. Главное — не опоздать с оценкой опасности ситуации. Своевременно принять меры, снижающие или локализирующие риск. И все же методы текущего администрирования обладают незначительной эффективностью. С их помощью в случае наступления рискованного события не удается предотвратить весь ущерб, а можно лишь избежать части потерь.

И еще одно немаловажное обстоятельство, обусловленное необходимостью быстрого реагирования на неблагоприятное изменение ситуации. Тут менеджера подстерегает опасность. Ведь, как известно, быстро — не всегда значит хорошо. Где-то скоропалительность решений поможет, а где-то навредит. Ведь можно перестараться и увидеть опасность там, где ее и нет вовсе.

Что касается действий после наступления неблагоприятных для финансовой операции событий, то их цель — локализовать ущерб, не дать ему разрастись и выйти за рамки отдельной (частной) финансовой операции. Понятно также, что эффективность апостериорных действий по снижению ущерба также во многом зависит от знаний, умений и опыта менеджеров, и в этом смысле они сродни превентивным мерам.

Итак, мы рассмотрели содержание основных способов управления рисками. На их основе опытные риск-менеджеры формируют конкретный набор альтернатив для осуществления априорных мероприятий по управлению рисками, а также мероприятий текущего администрирования и даже предполагаемых апостериорных решений.

Сформированное множество альтернатив специалисты подвергают системному анализу прежде всего для выявления эффективного по Парето подмножества. Затем эффективные альтернативы неформально оценивают, дорабатывают с целью придания им необходимой гибкости и готовят рекомендации по их использованию в каждой из бизнес-единиц. После обсуждения с высшим руководством и уточнения содержания эффективные способы доводятся до топ-менеджеров и руководителей бизнес-единиц и сопровождаются методическими рекомендациями по их применению.

Но на этом функции риск-менеджмента не заканчиваются. На протяжении всей предпринимательской акции персонал подразделений управления рисками занят оценкой фактически достигнутых результатов. Другими словами, их рутинная деятельность — это контроль за процессом практической реализации стратегии управления рисками и разработка тактических рекомендаций. Именно эта кропотливая работа позволяет осуществить своевременное информирование топ-менеджеров и руководителей бизнес-единиц о существенных отклонениях результатов от намеченных и при необходимости готовить и представлять предложения для принятия решений по корректировке производственного процесса или риск-стратегии.

Не менее важна оценка фактически достигнутых результатов после завершения бизнес-операции. Делать это должны высшие руководители предприятия и отдельных бизнес-единиц совместно с руководством подразделения по управлению рисками. Именно на таком совместном совещании происходит вынесение суждений относительно факта достижения (или не достижения) поставленной цели и принимается решение об эффективности проделанной работы.

После того как мы обсудили содержание процесса управления рисками и то, каким в настоящее время видится спектр управленческих действий, можно сделать некоторые обобщающие выводы относительно того, какими характеристиками должна обладать вся система риск-менеджмента.

На первое место среди таких характеристик сегодня ставят взвешенное отношение к объективному присутствию и закономерному возникновению рисков. Очень важно, что в современных условиях уже не является преступлением даже причинение вреда охраняемым законом интересам, если риск обоснован стремлением к достижению общественно полезной цели. Более того, уголовным законодательством риск признается обоснованным, если указанная цель не могла быть достигнута не связанными с риском действиями (бездействием), а лицо, допустившее риск, предприняло достаточные меры для предотвращения вреда охраняемым законом интересам. При этом важно, чтобы риск не был сопряжен с угрозой для жизни многих людей, с угрозой экологической катастрофы или общественного бедствия.

Понимание этого важного обстоятельства позволило в настоящее время сформировать четкую стратегию риск-менеджмента. В частности, центральное место в стратегии риск-менеджмента сегодня занимает осознанное принятие превентивных мер для предотвращения незначительных рисков в условиях устойчивого развития экономики. Затем не менее важным считают оперативное реагирование

и организацию текущих защитных мероприятий в случае внезапного возникновения рисков с последствиями среднего уровня тяжести. Как полагают, результат подобного отношения к рискам, а также решимость осуществлять превентивное и текущее воздействие на них оказывают стимулирующее влияние на высшее руководство предприятий. Это затем побуждает топ-менеджеров предприятий к сознательному принятию более значительных рисков с целью повышения прибыльности (акционерной стоимости) и ускорения роста организации. Таким образом, в спектр управленческих стратегий напрямую включают рискованный компонент. Без такого компонента стратегии сегодня просто невозможно представить ведение бизнеса.

Литература

1. Гранатуров В. М. Экономический риск, сущность, методы измерения, пути снижения: Методическое пособие. М.: Дело и сеаис, 2002.
2. Балабанов И. Т. Риск-менеджмент. М.: Финансы и статистика, 1996.
3. Цветкова Е.В., Арлюкова И.О. Риски в экономической деятельности: Учебное пособие. СПб., 2002.
4. Воробьев С. Н., Уткин В. Б., Балдин В. К., Управленческие решения: Учебник для вузов. М: Юнити-Дана, 2003.
5. Панов А. И. Инвестиционное проектирование. М.: Экономика и финансы, 2002.
6. Кандинская О. А. Управление финансовыми рисками: поиск оптимальной стратегии. М.: Изд-во АО «Консалтбанкир», 2000.
7. Банковское дело / Под ред. О. И. Лаврушина. М.: БНИТИ, 2002.

Түйін

Нақты экономикалық жағдайда кәсіпорын басшысы қабылдаған шешім, көп жағдайда тұрақсыздық «механизмінің» заңдылық әрекеттерімен және бірқатар факторлардың болуымен шартталатын, тәуекелділікпен байланысты болады.

Summary

The real economic situation the decision an entrepreneur, almost always involves risk, which is due to the presence of a number of factors and patterns of action "mechanism" of uncertainty.

УДК 006 (075.8)

С.Т.Абдиллаев - магистрант, **А.А.Ешанкулов**-к.т.н., доцент, **Д.С.Сабырханов** - д.т.н., профессор,
А.К.Тулекбаева - к.т.н., доцент
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

АНАЛИЗ ДЕЙСТВУЮЩИХ МЕТОДИК ВЫПОЛНЕНИЯ ИЗМЕРЕНИЙ ФИЛИАЛА "СУ МЕТРОЛОГИЯ" РГП на ПХВ "КАЗВОДХОЗ" КОМИТЕТА ПО ВОДНЫМ РЕСУРСАМ МИНИСТЕРСТВА ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В соответствии с Законом РК «Об обеспечении единства измерений» измерения должны проводиться по методикам, аттестованным в установленном порядке [1,2].

Методика выполнения измерений — это совокупность операций и правил, выполнение которых обеспечивает получение результатов с известной погрешностью [2]. Поскольку погрешность определяется не только метрологическими характеристиками средств измерений, но и погрешностью отбора и приготовления проб, условиями проведения измерений, ошибкой оператора и другими причинами, это определение означает, что методики выполнения измерений могут разрабатываться и быть аттестованными только применительно к конкретным условиям проведения измерения с использованием конкретных средств. Данное утверждение не означает, что для каждой измерительной или испытательной лаборатории должны разрабатываться собственные методики. Но если лаборатория использует тип средства измерения, приведенный в аттестованной методике, влияющие факторы (температура и влажность окружающего воздуха и измеряемой среды, напряжение и частота электрической сети, вибрация, внешнее магнитное поле и др.) находятся в определенном данной методикой диапазоне, а оператор соответствует установленной в ней квалификации, то физические величины будут измеряться в этой лаборатории с известной погрешностью.

В филиале «Су-метрология» до настоящего времени использовалась аттестованная МВИ 11-10 «Водоучет на открытых системах водопользования методика выполнения измерений расхода воды на гидропостах типа «фиксированное русло, «методом «скорость- площадь». Структура МВИ соответствует требованиям, предъявляемым нормативными документами [2,3].

Необходимо отметить, что водомерные сооружения типа «фиксированное русло» являются преобладающими в нашем южном регионе. Для устройств на канале водомерного сооружения данного типа необходимо обеспечить ряд технологических требований:

- режим течения потока в пределах сооружения и, особенно, в измерительном створе должен быть равномерным (гидравлические элементы потока- глубина, площадь живого сечения, скорость, гидравлический уклон должен оставаться постоянным во времени по длине измерительного участка);
- отклонение от направленных отдельных струй потока относительно оси сооружения не должно превышать 15° .

В условиях подтопленного и затопленного режимов истечения измерение расхода воды на гидропостах «фиксированное русло, проводится обычно с введением в расходные характеристики сооружений поправок [4]. В данной МВИ в разделе «Нормы точности измерений» установлены требования к использованию гидропостов «фиксированное русло» только в режиме свободного (незатопленного) истечения воды, при котором изменение уровня за измерительным участком не влияет на определяемый расход воды. Считаем, что это является недостатком данной МВИ, так как необходимо учитывать периоды подтопленного и затопленного режимов гидропостов для точности измерений.

Анализ раздела «Методика измерения расхода воды» показал, что в МВИ используется метод измерений «скорость-площадь», являющийся разновидностью косвенных методов измерения расхода воды. Сущность этого метода заключается в определении расхода воды путем измерений площади поперечного сечения потока и скоростей течения. При этом в фиксированном гидрометрическом створе определяются следующие элементы расхода:

- глубины на промерных вертикалях и их удаление от постоянного начала по линии гидрометрического створа для определения площади водного сечения;
- продольные составляющие средних скоростей течения на вертикалях, на основе которых рассчитываются средние скорости в отсеках между ними.

Для выяснения достоинств и недостатков данного метода рассмотрим абстрактную (идеальную) модель расхода потока воды. Расход воды есть объем воды, проходящий в единицу времени, и в общем случае зависит от двух параметров - площади поперечного сечения и скорости потока воды, $Q = \omega V$ (1), где ω - площадь поперечного сечения потока, м², геометрический параметр; V - скорость потока, осредненная по всему водному поперечному сечению, м/сек, кинематический параметр. Таким образом, объемный расход воды, в общем случае равен умноженному значению двух переменных параметров - геометрического и кинематического. Следовательно, для определения расхода воды необходимо измерять оба параметра. Для наглядности рассмотрим абстрактную модель расхода потока воды [5]. Рассмотрим абстрактную модель расхода воды рисунок 1.

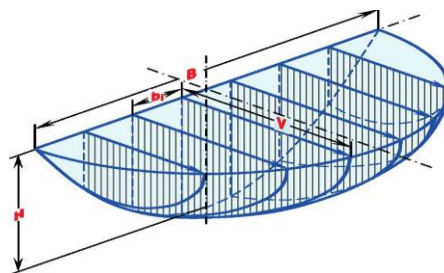

Рисунок 1 Абстрактная модель расхода воды

Эта модель представляет собой объем тела с криволинейной поверхностью с переменными параметрами во всех трех взаимно перпендикулярных направлениях значение, которого измеряется в м³/с. Однако надо отметить, что данная модель это идеальная модель расхода потока воды, в натуральных условиях так не бывает, поэтому для достижения требуемой точности измерения расхода воды необходимо по возможности стараться максимально приблизиться к идеальному случаю. Это во многом зависит от правильного выбора места гидрометрического створа, опыта гидрометров, методики измерений и т.д.

В МВИ приводятся требования к гидропосту. Рассмотрим рекомендуемые параметры выбора места оборудования гидрометрического поста для увеличения точности измерения расходов воды при систематических и контрольных замерах русловым методом. При выборе требований по месту расположения гидропостов используют средства измерения расхода (СИР) типа фиксированное русло, т.е. русло с облицованным дном и откосами. Основные правила устройства фиксированных русел:

- применение облицовок из стойких материалов (монолитный бетон, бетонные плиты, каменная отсыпка, габионы и пр.);
- длина участка с фиксированным руслом должна обеспечить правильный подход потока к створу измерения.

Участок канала, где предполагается оборудовать гидропост должен быть прямолинейным, с постоянной формой поперечного прямоугольного, трапецеидального или параболического сечения. Допускаются отклонения от средних геометрических размеров (ширины, строительной высоты, величины заложения откосов русла) не более чем на $\pm 2,0\%$, для участков с постоянным уклоном дна. При скорости потока менее 2,0 м/с, длина участка на котором должны быть выдержаны указанные условия, в зависимости от ширины канала по верху (В), должна быть не меньше указанной в таблице 1.

Таблица 1 - Длина прямолинейного участка канала в зависимости от ее ширины

Максимальный расход воды в канале, м ³ /с	От 0,2 до 5	от 5 до 10	от 10 до 25	от 25 до 100	выше 100
Минимально-допустимая длина прямолинейного участка.	от 6В до 8В	от 4В до 6В	от 3В до 5В	от 2В до 3В	не менее 1,5В

При скорости потока в канале более 2,0 м/с, длина участка канала должна приниматься в 1,5 раза больше, по сравнению с данными таблицы 1.

- Участок канала должен быть удалён от гидротехнических сооружений и других источников сбойности потока на расстояние, исключающее появление в створе измерений волновых явлений, косооструйности и повышенных пульсаций скоростей потока;

- На измерительном участке должна быть исключена возможность зарастания русла сорными и водными растениями и систематического заиления дна канала слоем наносов толщиной более 2 % от нормальной глубины потока;

- Измерительный участок канала должен быть доступен для проведения измерений, возможности подъезда автотранспорта для перевозки обслуживающего персонала и оборудования;

- При размещении СИР, на новых и реконструируемых каналах устройство измерительного участка без фиксирующей облицовки не допускается. Конструкция облицовки должна обеспечивать постоянства формы и геометрических размеров по длине измерительного участка с отклонениями не более $\pm 2,0\%$ от средних размеров;

В данной методике соблюдены все требования по выбору и устройству гидропостов.

Рассмотрим требуемый в МВИ раздел «Требования к средствам измерения и вспомогательным устройствам».

Для проведения градуировки и поверки СИР должны применяться средства измерения, имеющие паспорт, инструкцию по эксплуатации и свидетельство о поверке или метрологической аттестации.

Для измерения скорости потока, как правило, должны применяться ранее выпускаемые и находящиеся в эксплуатации гидрометрические вертушки типа ГР-21, измерители скорости течения ИСТ-0,06/120/70. Допускается применять вновь разрабатываемые измерители скорости течения воды, прошедшие приёмочные испытания в установленном порядке.

Для фиксирования времени выдержки в потоке вертушек типа ГР-21 следует применять секундомеры механические одно или двух стрелочные, имеющие цену деления шкалы не более 0,2с, снабжённые заводским паспортом с клеймом ОТК и свидетельством о поверке.

Для проведения геодезических измерений следует применять нивелиры 1-3 классов типа Н-05; Н-3В и рейки нивелирные типа РН-05 или РН-3 длиной от 1,0 до 4,0 м.

Для измерения линейных параметров створа измерения следует применять рулетки металлические класса точности 1, 2 или 3, длиной от 1 до 50 м, ценой деления не более 0,001 м по всей длине шкалы.

Для разбивки измерительных створов и контроля их перпендикулярности относительно оси каналов следует применять любые типы теодолитов в комплекте с вешками или уровнемерными рейками.

Для установки и фиксации измерителей скорости в потоке следует использовать:

-при глубине канала менее 1,0 м – переносные уровнемерные рейки типа ГР-104;

Для измерения уровней воды допускается применять любые типы уровнемеров, в том числе штриховых мер длины (гидротехнических уровнемерных реек), соответствующих диапазонам измерений и условиям эксплуатации конкретных объектов, обеспечивающих относительную погрешность измерений уровней не более $\pm 1,0$ %. При амплитуде пульсаций поверхности воды в канале, превышающей 0,05 м, установка уровнемеров без успокоительных устройств не допускается;

-Гидрометрические посты, используемые для учётных операций в условиях платного водопользования, должны быть оборудованы счётчиками стока или самописцами, обеспечивающими погрешность учёта подаваемой воды, не превышающую ± 5 %. Прочие требования и правила эксплуатации счётчиков или самописцев должны приниматься согласно паспортов и технических условий на конкретные виды приборов;

-При глубине потока до 4,0 м – должны применяться штанги гидрометрические сборные диаметром 0,028 и длиной секции до 1,5 м;

-При глубине потока свыше 4,0 м – должны применяться гидрометрические лебёдки типа «Нева» ПИ-23, или «Луга» Пи-24 установленные на гидрометрических мостиках с прикрепленными снизу специальных гидрометрических грузов. Уровнемерные рейки и штанги должны иметь различные шкалы и цифровые обозначение. Дистанционные установки и лебёдки должны быть снабжены счётчиками длины вытравленного троса;

Анализ данного раздела показал, что на предприятии используются гидрометрические вертушки типа ГР -21, ГР-55, ГР-99, ВГ-70, ВГ-120 с ИСТ и т.д., имеющих право обращения в нашей стране. Необходимо отметить, что основным прибором для измерения скорости потока в водохозяйственной практике для измерения скорости потока применяются гидрометрические вертушки различной модификации. Наибольшее распространение получили гидрометрические вертушки типа ГР-21М, выпускавшиеся на заводе гидрометрического оборудования г. Тбилиси. В настоящее время, в связи с отсутствием поставок гидрометрических вертушек из стран СНГ, имевшийся в наличии парк гидрометрических приборов значительно сократился по причине технического и морального износа. Измерение расходов воды производится устаревшим приборным оборудованием, которое давно не проверялось в специализированных предприятиях. В настоящее время в центрально азиатском регионе (ЦАР) только в ПКТИ Водавтоматика и Метрология (Кыргызская Республика) налажено производство измерителей скорости воды типа ИСВ – 01 и других приборов гидрометрического назначения. Имеется информация [] о разработке новой конструкция гидродинамического измерителя скорости потока типа ГТР, которая успешно прошли производственные испытания в Республике Узбекистан в НПО САНИИРИ и распределена по гидроканалам данной страны. Гидродинамический измеритель скорости потока ГТР предназначен для разовых измерений скорости воды в соответствующих точках потока. ГТР опускается в поток при помощи стандартной гидрометрической штанги диаметром 28 мм.

В анализируемой МВИ в качестве методика расхода воды используются детальный и основной способы, технология градуировки гидропоста, обработка полученных данных, определение погрешности градуировки, требования к квалификации исполнителей и требуемые Приложения.

В целом необходимо отметить, что данная методика выполнения измерений позволяет с достаточно высокой точностью измерять расход воды на каналах данного типа. Однако для дальнейшего совершенствования работ по технологическому учету водопотребления и расхода на ирригационных каналах необходимо учитывать и использовать современные достижения в этой области:

- проводить дальнейшую реконструкцию каналов;

- внедрять современные устройства водоучета;

-автоматизировать процесс построения графиков и таблиц расходов, применяя стандартные программы, имеющиеся в наборе ПК.

Литература

1. Закон РК «Об обеспечении единства измерений», 2000г.
2. СТ РК 2.18-2009 Государственная система обеспечения единства измерений Республики Казахстан. Методики выполнения измерений. Порядок разработки, метрологической аттестации, регистрации и применения/
3. ГОСТ 8.010-99 Государственная система обеспечения единства измерений. Методики выполнения измерений. Основные положения.

4. Сатаркулов С.С., Бейшекеев К.К. Гидротехнические сооружения оросительных систем горно-предгорной зоны.-Бишкек; КНИИР,2003,-541 с.
5. «Руководство по водоучету для гидрометров магистральных каналов», Ташкент, 2006.

Түйін

Бұл мақалада суды қолданудың ашық жүйелерінде су шығыны өлшеуін орындау әдістерінің сараптауы өткізілген, аймақтық және халықаралық стандарттардың жаңа талаптары негізінде өлшеуді орындау әдістерін жетілдіру бойынша нұсқаулықтар берілген.

Summary

This article analyzes the methods for measuring the flow rate of water in open of water use systems, are recommended to improve the measurement methods based on new requirements of the regional and international standards.

УДК 378.046.4

Н.С.Бекибаев - д.т.н., профессор, **К-Т.Д. Бержанов**- магистрант
С. Бакытжанов - магистр

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ И РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ

Аннотация: В последнее время появился ряд важных факторов, которые при их учёте окажут существенное влияние на развитие системы управления качеством:

-повышение роли стандартов ИСО 9000 и методов самооценки системы качества в обеспечении конкурентоспособности;

-важность организационного и социально-психологического фактора при развитии системы управления качеством;

- увеличение внимания к нефинансовым измерителям эффективности работы предприятия, таким как управление, интеллектуальным капиталом, удовлетворённость потребителей и удовлетворённость персонала.

Данные обстоятельства направят промышленные предприятия на активное использование в своей практике современных методов управления качеством и определяют важность значения системы управления качеством для пропорционального и эффективного развития в условиях неопределённости внешней среды.

Ключевые слова: товаропроизводитель, потребитель, качество, эффективность, продукция, контроль, испытания, метрологическое обеспечение, критерий, планирование, ценность, классификация.

Улучшение качества продукции, товаров услуг приносит положительные результаты товаропроизводителям, потребителям и обществу в целом.

Для экономики страны улучшение качества изготавливаемой продукции дает рост доходности общественного производства, обеспечивает устойчивое пополнение бюджета, повышает динамизм темпов экономического роста, увеличивает национальное богатство и, в конечном счете, делает экономику страны в целом конкурентоспособной. Экономическая эффективность качества продукции находит свое выражение в росте производительности общественного труда.

Для потребителя улучшение качества приносит множество вариантов эффективности. В целом у потребителя: возрастает объем полезности; растёт уверенность при использовании продукции. Одной из наиболее существенных является экономическая эффективность, так как в результате улучшения качества увеличивается время производительного использования и, следовательно, растёт величина получаемого эффекта [1]

Для товаропроизводителя при любом масштабе производства улучшение качества создает условия устойчивого восполнения издержек производства, рост накоплений, высокую репутацию у потребителя и конкурентоспособность товара на рынке. Достоверно известно, что с ростом качества уменьшаются затраты труда и средств на удовлетворение потребностей.

Эффективность системы управления качеством можно рассматривать в следующих направлениях:

1) сокращение сроков разработки новых видов продукции. Усилия в этом направлении приводят к более раннему выдвигению товара на рынок, его устойчивому освоению. Если удастся существенно раньше конкурентов выйти на рынок, то можно освоить или весь объем платежеспособного спроса, или большую его часть. Такое, в значительной степени монопольное положение, позволяет держать некоторое время достаточно высокую цену и получать большую норму и массу прибыли;

2) улучшение взаимодействия и координации между службами, подразделениями и отдельными исполнителями и повышение ответственности в решении вопросов улучшения качества или устранения причин его ухудшения. Это приводит к повышению качества принимаемых при управлении качеством решений и сокращению доли общих расходов на производство продукции при постоянной цене реализации продукции и увеличению прибыли;

3) улучшение контроля, испытаний и метрологического обеспечения производства, это приводит к сокращению потерь от брака в производстве и, тем самым, снижению затрат на производство, то есть уменьшению себестоимости продукции.

Для этих целей применяют формулу:

$$K_{\text{эф}}^{\text{СК}} = \frac{\sum \text{Эф}_i}{B_{\text{СК}}^{\text{P}} + B_{\text{СК}}^{\text{B}} + B_{\text{СК}}^{\text{A}}},$$

где Эф_i –эффективность одной из составляющей эффекта системы; i - количество составляющих эффекта системы; $B_{\text{СК}}^{\text{P}}$ -затраты на разработку системы качества; $B_{\text{СК}}^{\text{B}}$ -затраты на внедрение системы качества; $B_{\text{СК}}^{\text{A}}$ -затраты на аудит системы качества.

Таким образом, создание систем качества как бы организует два противоположных процесса: снижение издержек на качество и увеличение затрат. Причем снижение издержек происходит за счет роста затрат. В этом встречном движении надо искать оптимум. Однако современная организации – открытая система, и ее показатели во многом зависят от качества интеграции организации во внешнюю среду, воздействие которой зачастую непредсказуемо. В рыночной экономике основной принцип – «производить то, что может быть продано». Он реализуется в создании системы качества, основанной на стандартах ИСО серии 9000.

Проблема в том, что в настоящее время практически нет комплексных четко разработанных методов определения экономической эффективности систем качества, созданных на базе ИСО 9000 или концепции TQM.

В МС ИСО 9004-1-94, п.6.1, указывается, что важное значение имеет оценка эффективности системы качества с финансовой точки зрения. Однако методика ее расчета не определена. Это объясняется новизной, многогранностью проблемы, разнообразием факторов, влияющих на эффективность деятельности по качеству.

В работе [2] при построении экономико-математической модели определения экономической эффективности системы качества исходили из положения, что функционирование системы качества приводит к получению эффекта двоякого рода: эффекта производственного и эффекта эксплуатационного.

В качестве критерия экономической эффективности внедрения системы качества предлагается экономия общественного труда, то есть труда живого и овеществленного, при внедрении этих мероприятий, а в качестве критериального показателя – показатель суммарного экономического эффекта (Э):

$$\text{Э} = \text{Э}_\text{И} + \text{Э}_\text{П}$$

где $\text{Э}_\text{И}$ –экономический эффект у изготовителя, руб.; $\text{Э}_\text{П}$ – экономический эффект у потребителя, руб.

В соответствии с критерием эффективности условием экономической эффективности внедрения систем качества, свидетельствующим об экономии общественного труда, является $\text{Э} > 0$.

Данный методологический подход к определению экономической эффективности системы качества представляется вполне правомерным для системы качества, построенной на базе МС ИСО серии 9000. В рамках изменяющихся стереотипов управленческого мышления все более заметную роль начинают играть обобщающие показатели эффективности как производства, так и управления, которые должны оценивать уровень использования всех видов ресурсов организации с учетом их взаимозаменяемости. Начинает меняться подход к категориям «цена-качество». В прежнем понимании повышение качества продукции считалось экономически оправданным и целесообразным при непременном опережающем росте цены на усовершенствованный продукт. В рыночной же экономике возможности повышения цен даже на усовершенствованный продукт для производителя ограничены. На конкурентном рынке рост рентабельности единицы изделия может привести к уменьшению объема

продаж и снижению суммарной массы прибыли. Важное значение приобретает учет фактора спроса. Таким образом, результатом создания и функционирования системы качества является повышение эффективности удовлетворения потребностей обусловленное желанием использовать высококачественную продукцию по минимальной цене .

Критерий «высокое качество - низкая цена» - это критерий эффективности для объекта управления. Он выражает конечные результаты деятельности управляемой системы в целом. В условиях современного рынка организация одновременно должна решать две, казалось бы, взаимоисключающие задачи: во-первых, обеспечивать постоянный рост качества и повышение потребительских свойств уже имеющихся на рынке изделий и, во-вторых, постоянно снижать цены на них. Эффективная система качества должна удовлетворять запросы и ожидания потребителя и защищать интересы организации.

Показатели развития системы управления качеством.

Одним из основных критериев развития систем управления качеством является качество его продукции.

Возрастающее значение качества продукции, как одного из главных факторов повышения эффективности общественного производства вызывает необходимость повышать роль его показателей в планировании и экономическом стимулировании хозяйственной деятельности предприятий.

Под показателем качества продукции понимается количественная характеристика свойств продукции, рассматриваемая применительно к определенным условиям ее создания и эксплуатации. Классификация показателей качества продукции отображена в таблице 1

В планировании повышения уровня качества продукции применяют систему, включающую следующие виды показателей:

- комплексные; - обобщающие;
- единичные.

Единичные показатели качества характеризуют одно определенное свойство изделия и используются при планировании потребностей в тех или иных видах продукции или при определении заданий для ее улучшения. Это показатели сохраняемости, долговечности, материалоемкости, целостности и др.

Комплексные показатели качества используются дифференцированно по звеньям управления, отраслями, производствам и группам продукции. К ним относятся показатели, характеризующие группу свойств изделия, включая затраты, связанные с разработкой, производством и эксплуатацией [3].

Таблица 1 - Классификация показателей качества продукции [4]

Признак классификации показателей	Группы показателей качества продукции
По количеству характеризующих свойств	Единичные, комплексные, обобщающие
По характеризующим свойствам	Назначения, надежности, эргонометрические эстетические, технологичности, Стандартизации и унификации
Признак классификации показателей	Группы показателей качества продукции
	Патентно-правовые, экологические, безопасности, транспортабельности
По способу выражения	В натуральных единицах (кг, мм, баллы) В стоимостном выражении

Показатели надежности - характеризуют свойства безотказности, долговечности, ремонтпригодности сохраняемости и восстанавливаемости.

Экологические показатели определяют уровень вредных воздействий на окружающую среду в процессе эксплуатации или потребления изделия.

Показатели безопасности характеризуют особенности продукции, обуславливающие при ее использовании безопасность человека и других объектов.

Потребительская ценность продукции зависит не только от эксплуатационных показателей качества, но от целого ряда других ценностей, прямо или косвенно характеризующих продукцию [5].

Все потребительские ценности можно условно классифицировать по нескольким категориям, отличающимся друг от друга временными факторами действия:

- базовые ценности;
- постоянные ценности;
- временные ценности;

- сопутствующие ценности;
- привнесенные ценности;
- универсальные ценности.

Постоянные ценности. К постоянным ценностям относятся такие дополнительные потребительские ценности, которые действуют на протяжении всего жизненного цикла продукции, но имеют к базовым ценностям не прямое, а косвенное отношение:

- имидж фирмы изготовителя продукции;
- престиж магазина;
- сертификат на систему качества;
- популярность торговой марки;
- наличие (в практической досягаемости) станции или пункта технического обслуживания;
- декоративная упаковка.

Эти ценности имеют различный рейтинг. Их воздействие на покупателя позволяет намного увеличить потребительскую стоимость продукции. В отдельных случаях влияние только этих ценностей обеспечивает долговременную ликвидность продукции, даже если она уступает по базовым показателям качества конкурентам. Имидж фирмы, например, действует примерно также, как подпись известного художника на неприметной, на первый взгляд, картине. Постоянные ценности реализуются потенциальной возможностью постоянной наценки к себестоимости продукции [6].

Временные ценности. К ним относятся дополнительные ценности, имеющие прямое отношение к виду и качеству продукции, но действующие временно, иногда сезонно, как правило, меньше жизненного цикла товара:

- новизна; мода; престиж; стиль; оригинальность.

Эти ценности, как правило, на какое-то время позволяют держать ударные цены на продукцию. Идеальным жизненным циклом изделия является цикл, соразмерный с длительностью действия временных ценностей. Временные ценности реализуются потенциальной возможностью наценки к себестоимости товара, убывающей во времени (в связи с его моральным износом).

Сопутствующие ценности. К ним относятся дополнительные потребительские ценности, не связанные с продукцией непосредственно, но облегчающие или затрудняющие условия ее приобретения или эксплуатации:

- сезонный спрос на продукцию;
- условия налогообложения при продаже продукции;
- уровень инфляции (для экспортируемых или импортируемых товаров).

Если все остальные дополнительные ценности начинаются с нуля, то сопутствующие могут, как способствовать ликвидности продукции, так и затруднить ее реализацию. Наценка к продукции во времени за счет действия сопутствующих ценностей носит в значительной степени колебательный характер.

Привнесенные ценности. К ним относят информационные ценности, которые сами по себе не имеют ни прямого, ни косвенного отношения к продукции, но за счет новой или повторяющейся информации о ценностях, имеющих отношение к продукции, значительно увеличивают ее потребительскую стоимость в глазах многих покупателей: реклама; выставки; конкурсы.

К привнесенным ценностям также относят слухи, мнение знакомых, жизненный опыт. Воздействие привнесенных ценностей может быть как временным, так и постоянным. Привнесенные ценности во времени действуют аналогично сопутствующим ценностям. Колебательный характер наценки вызван ослаблением во времени воздействия информационных мероприятий (до их возобновления).

Универсальные ценности. К ним относится рыночная стоимость продукции или цена. Цена – главная ценность (правильнее сказать «главный показатель ценности», так как цена не независимый фактор), которая, как зеркало, адекватно, но с какой-то погрешностью, вызванной стохастическим характером зависимости цены и качества, отражает все остальные потребительские ценности продукции. Вместе с этим только цена, какой бы ни была продукция, имеет универсальную размерность (в денежном выражении), то есть по ней можно сравнивать ценности разных по виду и качеству изделий.

Успешное продвижение на рынок нового изделия во многом будет зависеть от правильного учета всех факторов, влияющих на ликвидность продукции, и особенно от возможности предприятия изготовителя выявить или сформировать дополнительные потребительские ценности, усиливающие базовое качество продукции .

Литература

- 1 Подольский М. Система качества по ИСО серии 2000 // Стандарты и качество. – 2000. - № 9. - С. 62-66.
- 2 Будищева И.А. Плоткин Я.Д. Регулирование затрат по обеспечению качества продукции. – М.: Изд-во стандартов, 1989. – 337 с.
- 3 Мишин В.М. Управление качеством. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 346 с.
- 4 Ильенкова С.Д Мхитарян В.С. Управление качеством. Учебник для вузов. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 365 с.
- 5 Половинкин А., Фесюн В. Российский путь создания качественной продукции // Стандарты и качество. – 2000. -№ 5. - С. 52-56.
- 6 Швец В.В. Универсальный цикл менеджмента качества // Стандарты и качество.-1999.-№10.- С.48-49.

Түйін

Сапа жүйесін жасау және қалыптастыру нәтижесі болып минимальді бағадағы жоғары сапалы өнімді пайдалану қажеттілігін қанағаттандыру тиімділігін жоғарылату болып табылады.

Summary

Result of creation and functioning of the quality system is increase of efficiency of satisfaction of requirements caused by desire to use high-quality production at minimum price.

УДК 378.046.4

Н.С.Бекибаев- д.т.н., профессор, **К-Т.Д.Бержанов-** магистрант
С. Бакытжанов- магистр

УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ НА ОСНОВЕ ПРОЦЕССНОГО ПОДХОДА

Аннотация:Динамичное изменение технологий, борьба за потребителя и качество продукции (услуг), рост конкуренции заставляют предприятие по-новому рассмотреть весь комплекс вопросов управления. Управленческая деятельность в современных условиях выступает как один из важнейших факторов функционирования предприятий и организаций.

Рассмотрены теоретические вопросы предприятия как системы процессов, основных понятий процесса управления, базовых концепций процесса принятия решений, методов управления предприятием в условиях рыночной экономики.

Ключевые слова: процесс, продукция, услуги, ресурсы, управленческое решение, одноуровневые, многоуровневые, контроль, моделирование, информация, структурированность.

Процесс представляет собой определенную совокупность действий, направленных на преобразование ресурсов в результаты, которые чаще всего выступают в виде продукции или услуг.

В любой предприятии одновременно протекает большое число процессов, различающихся как по своему назначению, так и по основным характеристикам. При самом общем подходе все ключевые процессы в предприятии подразделяют на две группы:

- имеющие материально-вещественный характер;
- информационные.

Как правило, обе группы процессов имеют место во всех предприятиях.

Другой подход к классификации всего множества процессов, происходящих в предприятии, базируется на их роли в создании новых ценностей. В соответствии с этим критерием все процессы подразделяются на три группы:

- первичные, или основные, включающие все виды работ, непосредственно связанные с производством продукции или услуг и обеспечивающие жизнедеятельность предприятия;
- вторичные, или обеспечивающие, задачей которых является поддержание основных процессов с позиций их непрерывности и экономичности;
- управленческие, включающие работы по установлению целей и направлений первых двух групп процессов; они формируют условия и используют факторы, необходимые для достижения организацией ее целей. [1]

Чтобы получить прибыль, компании необходимо постоянно осуществлять контроль издержек и ценностей, создаваемых в каждом звене цепочки, и корректировать процессы в направлении

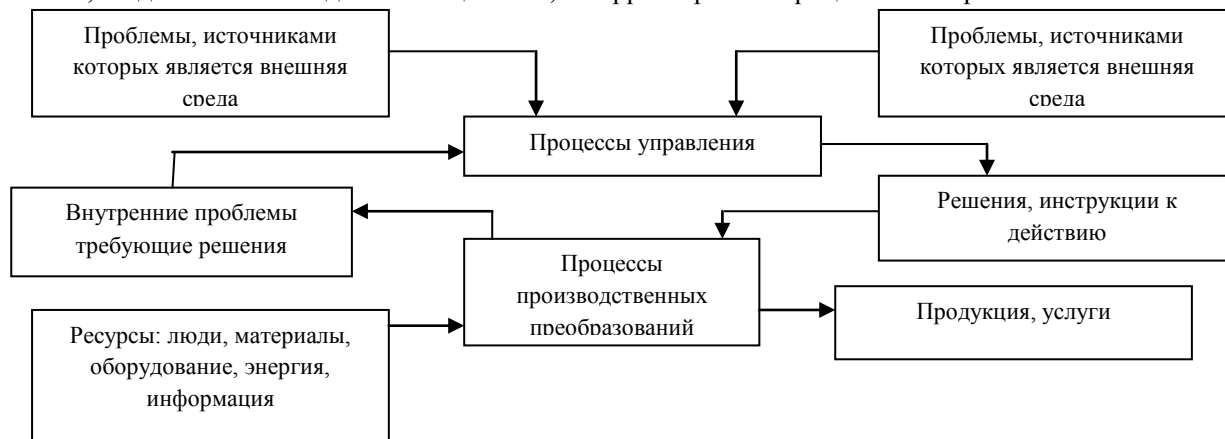

Рисунок 1 Схема связей процессов в организации

повышения их эффективности. Эти задачи выполняют процессы управления, результатом которых является принятие решений о действиях, которые должны выполняться в организации. Это подчеркивает значение, которое имеет проектирование процессов и их взаимосвязей.

На рисунке 1 приведено схематическое изображение модели процессов в организации, дающее представление о связях между всеми видами процессов. Эту связь осуществляют менеджеры, которые принимают решения, используя информацию, поступающую как из внешней среды, так и в результате выполнения всей совокупности процессов внутри организации. [2]

Выполнение функций управления всегда требует определенных затрат времени и сил, в результате которых управляемый объект приводится в заданное или желаемое состояние. Это и составляет основное содержание понятия «процесс управления». Чаще всего под ним понимается определенная совокупность управленческих действий, которые логично связываются друг с другом, чтобы обеспечить достижение поставленных целей путем преобразования ресурсов на «входе» в продукцию или услуги на «выходе» системы.

Процесс управления так же представляется как совокупность циклических действий, связанных с выявлением проблем, поиском и организацией выполнения принятых решений. Схематически этот подход отражен на рисунке 2, где производственный процесс представлен в виде «черного ящика» с «входами» и «выходами», а управленческий процесс рассматривается в составе трех блоков: М — моделирование состояния объекта управления на основании поступающей от него информации; Р — разработка и принятие управленческих решений; В — организация выполнения принятых решений. Последний блок по информационным каналам связан с «входом» производственного процесса и таким образом обеспечивает изменения, запланированные системой управления.

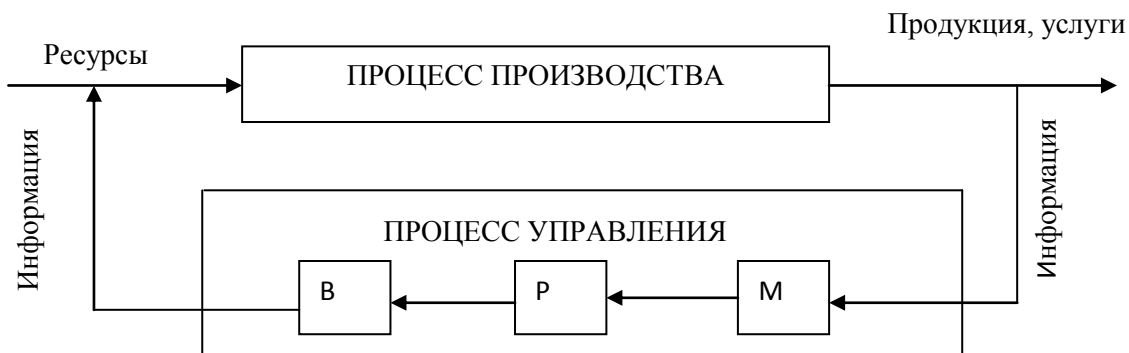

Рисунок 2 Процесс принятия управленческих решений

Начальный импульс процессу принятия решений задает информация о состоянии контролируемых параметров управляемого объекта, а воздействие осуществляется после выработки и принятия соответствующего решения, которое в виде той или иной информации подается на «вход» управляемого объекта. Процесс принятия управленческих решений носит циклический характер, начинается с обнаружения несоответствия параметров плановым заданиям или нормативам и

заканчивается принятием и реализацией решений, которые должны это несоответствие ликвидировать. В центре этой циклически осуществляемой деятельности находятся три элемента процесса: проблема или неиспользованная возможность, решение и люди, участвующие в процессе на всех его этапах. [2]

Управленческое решение — это концентрированное выражение процесса управления на его заключительной стадии. Оно выступает как своеобразная формула управленческого воздействия на управляемый объект и таким образом предопределяет действия, необходимые для проведения изменений в его состоянии.

Решения должны отвечать определенным требованиям. Главные среди них — это обоснованность, четкость формулировок, реальная осуществимость, своевременность, экономичность, эффективность. Очень важным условием положительного воздействия решения на работу организации является его согласованность с ранее принятыми решениями как по вертикали, так и по горизонтали управления (если, конечно, очередное решение не направлено на кардинальное изменение всей политики развития).

В предприятиях принимается большое количество самых разнообразных решений, различающихся между собой по содержанию, срокам действия и разработки, направленности и масштабам воздействия, уровню принятия, информационной обеспеченности и т.д. Их классификация позволяет выделить классы или виды решений, требующих различного подхода к организации процесса управления и методам принятия решений, а также неодинаковых по затратам времени и других ресурсов (таблица 1)

Таблица 1-Классификация решений, принимаемых организациями

Критерии	Классы решений
Степень структурированность	Слабоструктурированные (непрограммируемые)
Содержание	Экономические, социальные, организационные, технические, научные и т.д.
Количество целей	Одноцелевые, многоцелевые
Длительность действия	Стратегические, тактические, оперативные
Лицо, принимающее решение	Индивидуальные, групповые
Уровень принятия решения	Организация в целом, ее структурные подразделения, функциональные службы, работники
Глубина воздействия	Одноуровневые, многоуровневые
Направление решения	Внутри организации как системы, за ее пределы – во внешнюю среду

Решения в высокой степени структурированные известны также как программируемые. Они являются результатом реализации определенной последовательности действий или шагов. При этом число альтернатив ограничено и выбор делается в пределах направлений, заданных организацией, а также с учетом нормативов, стандартов, правил и т.д.

Слабоструктурированные решения (непрограммируемые) принимаются в ситуациях, отличающихся новизной, внутренней неструктурированностью, неполнотой и недостоверностью информации, многообразием и сложностью влияния различных факторов. Это не позволяет находить решение путем построения адекватных математических моделей, и основную роль в поиске играют человек и его способность разрабатывать соответствующую процедуру, ведущую к выполнению задачи. Слабоструктурированными являются решения, связанные с определением целей и формулировкой стратегии развития организации, с изменением ее структуры, с прогнозами работы на новых рынках и т.п. [3]

Самая простая, «идеальная» схема принятия решений (рисунок 3) предполагает, что процесс представляет собой прямолинейное движение от одного этапа к другому: после выявления проблемы и установления условий и факторов, приведших к ее возникновению, производится разработка решений, из которых выбирается лучшее. Количество разрабатываемых и рассматриваемых вариантов зависит от многих факторов, прежде всего от имеющихся в распоряжении разработчиков времени, ресурсов и информации.

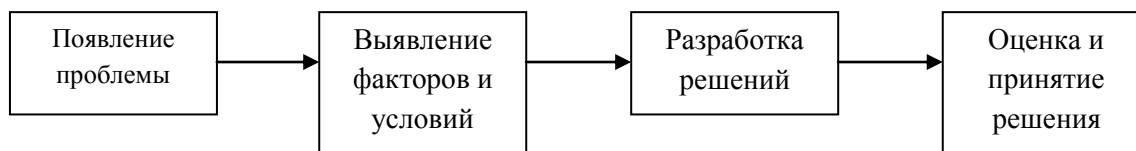

Рисунок 3 Этапы процесса принятия решений

В таблице 2 представлена детальная структуризация процесса принятия и выполнения решений, в которой наряду с выделением четырех этапов показан состав процедур, необходимых для реализации целевых установок каждого этапа.

Таблица 2-Этапы и процедуры процесса принятия решений

Этапы	Процедуры
1. Постановка проблемы	1 Возникновение новой ситуации 1 Появление проблемы или возможности 2 Сбор информации 3 Описание проблемной ситуации
2. Разработка вариантов решений	4 Формулирование требований-ограничений 5 Сбор информации 6 Разработка возможных вариантов решений
3. Выбор решения	7 Определение критериев выбора и сбор информации 8 Выбор решений, отвечающих критериям 9 Оценка возможных последствий 10 Выбор предпочтительного решения
4. Организация выполнения решения и его оценка	11 План реализации выбранного решения 12 Контроль хода реализации решения 13 Оценка решения проблемы и возникновение новой ситуации (возврат к п.1)

Цель первого этапа — выявление и описание проблемы и проблемной ситуации; второго этапа — поиск возможных вариантов решений; на третьем этапе производится оценка альтернатив и выбор окончательного решения; наконец, на последнем этапе целью работ являются предприятия, контроль и оценка результатов выполнения принятого решения.

Предприятия выполнения принятого решения — важнейший этап процесса управления. Решение должно быть доведено до исполнителей, которые получают четкую информацию о том, кто, где, когда и какими методами выполняет действия, связанные с ним. Важнейшая задача руководителя на этом этапе — преодоление объективных и субъективных препятствий и создание условий для реализации решения. Все они направлены на то, чтобы минимизировать сопротивление нововведению, изменить взгляды и повысить заинтересованность участников процесса реализации принятого решения, активизировать их деятельность и в конечном счете — решить проблему или использовать новую возможность.

Большое значение имеет контроль выполнения работ, связанных с реализацией решения, так как он может выявить не только отклонения от плана, но и недостатки самого решения, требующие корректировки. Чтобы таких недостатков было меньше, контрольную функцию необходимо осуществлять на всех этапах процесса принятия решений.

Классическая модель процесса принятия решений обеспечивает хороший результат при наличии следующих условий: проблемы понятны; цели решения ясны; критерии и их значимость согласованы; альтернативы известны; последствия реализации решения предсказуемы; лица, принимающие решения, не выступают против решения проблемы, учитывают возможные последствия ее реализации, ищут альтернативы, максимизирующие результат, и получают всю необходимую информацию. Очевидно, что в реальной практике такие условия существуют не всегда, что и ограничивает возможности использования данной модели. [2]

В управленческой практике условия для принятия оптимальных решений существуют редко. Поэтому на практике нередко используется альтернативная модель ограниченной рациональности, позволяющая принимать не оптимальное, а удовлетворительное решение, которое считается «достаточно хорошим», так как отвечает поставленным ограничениям и обеспечивает улучшение проблемной ситуации. Упрощенная модель описывает наиболее значимые черты проблемы без охвата всей ее сложности, использует ограниченное число критериев.

В составе модели выделяют следующие этапы:

1. Формулирование цели, которая должна быть достигнута.
2. Определение значений критериев, которые считаются приемлемыми.
3. Использование эвристического подхода (его основа — продуктивное творческое мышление, а методы — размышления и прошлый опыт) для поиска удовлетворительного решения. Механизм поиска предполагает последовательное во времени рассмотрение предлагаемых вариантов решений. Если первая альтернатива не удовлетворяет выдвинутым критериям или оценивается как неработоспособная, ее отбрасывают и переходят к изучению следующего варианта. Так поступают до тех пор, пока не появится приемлемый вариант, после чего поиск прекращается и остальные альтернативы не оцениваются. Такой подход позволяет сократить число изучаемых вариантов и время принятия решений.

4. Если среди предлагаемых вариантов не находится ни одного удовлетворительного, производится снижение уровня требований, что диктует повторение шагов 1 и 2 для поиска нового альтернативного решения.

5. Найденное удовлетворительное решение оценивается с позиций его практической реализуемости.

6. Принятие решения, отвечающего всем перечисленным выше требованиям.

7. Наблюдение за ходом выполнения принятого решения, оценка затрат и внесение корректировок по будущим решениям.

При таком подходе последовательность, в которой рассматриваются варианты, предопределяет время поиска. И даже если просмотр возможных вариантов продолжается, это делается чаще всего лишь для подтверждения обоснованности уже сделанного выбора. Прошлый опыт при этом становится решающим фактором выбора, поэтому предпочтение отдается тому решению, с которым субъекты решения знакомы или сталкивались в собственной практике. [2]

Литература

- 1 Менеджмент (Современный российский менеджмент): Учебник/Под. ред. Ф.М. Русинова и М.Л. Разу.- М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2000
- 2 Одинцов А.А. Менеджмент организации: Введение в специальность: Учебное пособие для вузов/ А.А. Одинцов.- М.: Издательство «Экзамен», 2004
- 3 Кравченко А.И. История менеджмента: Учеб. пособие для вузов.- 5-е изд. – М.: Академический Проект: Трикста, 2005

Түйін

Бақылау шараларының сапасы және тиімділігі көп жағдайда қолданатын басқару әдістеріне, олардың басқару объектісіне сәйкестік дәрежесіне, басқару жағдайларының жинақтылығына, шешілетін мәселелердің сипаттама тәуелді болады.

Summary

The quality and efficiency of administrative activities largely depend on the used methods of management, the degree of their compliance with the control object, the emerging managerial situation, the problems to be solved.

ӘОЖ 504.064 (075.8)

Н.С.Бекібаев - т.ғ.д.профессоры, **Ұ.Қ.Тәжібаева** - магистранты
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ТАҒАМДЫҚ ЕМЕС ТАУАРЛАРДЫҢ ТҰТЫНУШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ МЕН СИПАТТАМАСЫ

Аңдатпа: Тұтынушылық қасиеттер деп тұтыну процесінде туындайтын және адамның нақты қажеттіліктерін қанағаттандырумен қамтамасыз ететін тауардың объективті ерекшеліктері аталады. Тұтынушылық қасиеттер тұтынушылық құн ретінде тауардың тиімділігін қалыптастырады. Нақты тауар үшін тұтынушылық қасиеттердің номенклатурасының құрамына онға жуық атаулар кіреді. Тауардың функционалдық қызметіне байланысты оның бірнеше түрге ажыратылады.

Кілттік сөздер:

Төзімділік, эстетика, үлгі, сапа, әлеуметтік, ақпарат, сорбция, адгезия, микроорганизм, көрсеткіш, бед

елдік, маркетинг жетілдіру, функционалдық қасиеттер, декор, орнаментика, антропометриялық қасиеттер, эргономикалық қасиеттер.

Тауарды тұтыну процесінде оның тұтынушылық қасиеттері адамға және қоршаған ортаға оң немесе теріс әсер етуі мүмкін. Сәйкесінше тауардың қасиеттерін жағымды және жағымсыз деп бөледі. Табиғатына байланысты тұтынушылық қасиеттерді физикалық, химиялық, физико-химиялық және биологиялық деп бөледі.

Физикалық қасиеттерге механикалық (төзімділік, деформация, қатаңдық, шаршағандық және т.б.), қызулық (жылу сыйымдылық, жылу өткізгіштік, отқа төзімділік, жылуға төзімділік, жылулық ұлғаю және т.б.), оптикалық (түс, жылтыр, мөлдірлік, сәулені сындыру және т.б.), акустикалық (дыбыс ырғағы, жоғарылығы, дыбыс қысымы және т.б.), электрлік, сонымен қатар жалпы физикалық (салмақ, тығыздық, қуыстық) қасиеттер жатқызылады.

Химиялық қасиеттер әртүрлі химиялық заттар мен агрессиялық ортаның ықпалына тауарлық қатынасын сипаттайды. Осы қасиеттер материалдардың химиялық құрамы мен оның құрылуына байланысты болады. Олардың ішіндегі ең маңыздылары болып суға төзімділік, қышқылға төзімділік, сілтіге төзімділік, органикалық еріткіштердің, жарық, ауа-райы ықпалына қатынасы табылады.

Физико-химиялық қасиеттер туындауы бір уақытта физикалық және химиялық құбылыстармен бірге алып жүрілетін қасиеттерді біріктіреді. Ең маңызды физико-химиялық қасиеттер болып сорбциялық қасиеттер табылады, яғни газды, суды және оның ішінде ерітін заттарды жұту және бөліп шығаруға қабілеттілік, адгезиялық қасиеттер, яғни, жабысу немесе желімдеу қасиеті, өткізу қабілеті (ауа, бу, су және шаң өткізгіштік) табылады.

Биологиялық қасиеттер микроорганизмдердің (бактериялар, көгерген қозықұйрық, ашытқылар), жәндіктердің (күйе көбелектер, тарақандар және т.б.) және кеміргіштердің (тышқан, егеуқұйрықтар). Тауарлардың бұзылуы, көгеруіне микроорганизмдердің сәйкес түрлері себепші болады.

Тұтынушылық құнға әсерінің сипатына байланысты тауардың қасиеттерін әлеуметтік, функционалдық, эргономикалық, эстетикалық деп бөледі, сонымен қатар сенімділік және қауіпсіз деп.

Тауардың әлеуметтік қасиеттері, бұл тауардың жекеленген немесе қоғамдық әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру қабілеті. Олар тауарлар сапасын алдын ала талдау сатысында қарастырылатын және сапаның тұтынушылық қасиеттерінің басқа тобы бойынша бағалауды жүргізудің мақсатқа лайықтылығын анықтайтын көрсеткіштердің ерекше тобын құрайды.

Әлеуметтік қызметтің қасиеті беделдік, әлеуметтік атаулылық және моральдық тозу көрсеткіштерімен сипатталады.

Сапаның беделдігі шартты түрде өлшенеді және тұтынушылардың нақты бөлігіне арналған тауарға сапасының көрсеткіштерінің маңыздылығының басымдылығы мен дәрежесін сұрастыру жолымен әлеуметтік әдіспен анықталады.

Әлеуметтік атаулылық сапалы түрде ғана өлшенеді, алайда тауардың жеке түрлері үшін жанама және санды түрде өлшенеді (мысалы, балаларға арналған киім мен аяқ-киім өлшем, құрылымдық ерекшеліктер, түс, қауіпсіздікпен және т.б. анықталады).

Жаңа қажеттіліктердің өзгеруі немесе туындауы салдарынан тауарға тұтынушылардың қажеттілігінің деңгейінің төмендеуі, моральдық тозуы. Қажеттеліктердің өзгеруінің себебі болып өмір сапасының артуы саналады: оның деңгейінің материалдық, әлеуметтік немесе мәдени; ғылыми-техникалық ілгерілеудің жетістіктерінің әсерінен өндірістің жетілдірілуі; өмір сәнінің, стилінің өзгеруі; жарнама, насихат және басқа да маркетингтік әдістердің көмегімен жаңа қажеттіліктердің (дәм, көзқарас және т.б.) қалыптасуы. Моральдық тозу тауарлардың табиғи тозуымен байланысты емес.

Тауардың функционалдық қасиеті, қызметіне сай тауардың өзінің қызметін атқаруын қамтамасыз етеді. Осы қасиеттеріне байланысты тауар адамның материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандырады. Осы қасиеттердің номенклатурасы тауардың мақсаттық қызметіне байланысты болады. Тауардың сапасын бағалау кезінде осы қасиеттер салмақты болып саналады. Функционалдық қасиеттердің көрсеткіштерінің үш тобы бар: негізгі функцияны орындаудың кемелдігі; қолданудың әмбебаптылығы; қосалқы амалдарды орындаудың кемелдігі.

Негізгі функцияны орындаудың кемелдігі тұтынудың тиімділігін, қызметі бойынша тұтынушының тауарды қолдануы кезінде нақты қажеттілікті қанағаттандыру дәрежесін сипаттайды.

Қолданудың әмбебаптылығы қызметі бойынша тауарды қолданудың шарты мен мүмкіндіктерінің ауқымының кеңдігін және тұтынушы үшін тиімді болатын мұндағы қосымша функциялардың болуын сипаттайды.

Қосалқы амалдарды орындаудың кемелдігі қолдануға дайындау, қызмет көрсету, сақтау және жөндеу кезінде тауарды қолданудың ерекшеліктерін сипаттайды.[1]

Тауардың эргономикалық қасиеттері, бұл тауарды қолдану кезінде ыңғайлылық пен қолайлылықпен қамтамасыз етеді, еңбек ету мен демалыс кезінде адамға оңтайлы жағдайды жасайды,

шаршағандықты азайтады, еңбек өнімділігін жоғарылатады. Осы қасиеттер тауарды қолдану процесінде жүйеде (адам-зат) пайда болады.

Эргономикалық қасиеттер келесі топтарға бөлінеді: гигиеналық; антропометриялық; физиологиялық; психолого-физиологиялық; психологиялық.

Гигиеналық қасиеттер тауарды қолдану кезінде адам организмінің жұмыс істеуіне қажет оңтайлы жағдайлармен қамтамасыз етеді. Жүйеде (адам-зат) тұтынушы үшін қолайлылықтың нақты жағдайын қолдау, соның ішінде температураның, ауа ылғалдығының, жарықтық, вентиляциялықтың оңтайлы режимдерін, сонымен қатар шуыл, діріл және сәулеленудің рұқсат етілген деңгейін, магниттік, электрлік және электромагниттік өрістің кернеулігін ұстап тұру.

Антропометриялық қасиеттер тауардың адам денесі мен оның жеке бөлшектерінің салмағының бөлінуі, формасы және өлшемдеріне сәйкестігін сипаттайды. Осы қасиеттер адамның оңтайлы және қолайлы дене күйін қамтамасыз етуі керек, дұрыс келбеттің қалыптасуына себепші болуы керек. Олар заттың сай келуінің үш көрсеткішімен сипатталады: адам денесінің өлшеміне; адам денесінің формасына; дене салмағының бөлінуіне. Антропометриялық қасиеттер дене күйі, қол жетерлік аймағы, қол ептілігін қойылатын талапқа тауардың динамикалық және статикалық сәйкестігін қамтамасыз етеді.

Физиологиялық қасиеттер адамның биомеханикалық қасиеттеріне тауардың сәйкестігін қамтамасыз етеді, ол қасиеттерге күштік, үдемелі және энергетикалық мүмкіндіктері жатқызылады. Осы қасиеттер заттың тұтынушының күштік, үдемелі және энергетикалық мүмкіндіктеріне сәйкестігін сипаттайды.

Психологиялық-физиологиялық қасиеттер адамның сезім мүшелерінің ерекшеліктеріне тауардың сәйкестігін қамтамасыз етеді. Осы қасиеттің көрсеткіштеріне адамның көрушілік, естушілік, дәм сезгіштік, иіс сезгіштік және сипап білушілік қасиеттеріне сәйкестігі жатқызылады. Адамның психофизиологиялық мүмкіндіктері көптеген адамдардың сезім мүшелерінің қабілеті жайлы статистикалық мәліметтерді өңдеу негізінде анықталады.

Психологиялық қасиеттер адамның жадысы мен ойлауының қабылдауының ерекшеліктеріне, сонымен қатар оның білімінің деңгейі мен әдеттеріне тауардың сәйкестігін сипаттайды. Осы қасиеттер екі көрсеткішті анықтайды: ақпаратты қабылдау, қайта өңдеу және сақтау бойынша адамның мүмкіншіліктеріне тауардың сәйкестігі және адамның бекітілген және қайтадан қалыптасатын дағдыларына тауардың сәйкестігі. Психологиялық қасиеттер қолданылатын дағдының жеңілдігі мен үдемелілігі, сонымен қатар қолданылатын тауар көмегімен ақпаратты қабылдау көлемі мен жылдамдығы көзқарасынан тауарды сипаттайды.[1]

Тауардың эстетикалық қасиеттері, адамның рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз етеді, ең алдымен көркем қажеттіліктерді. Осы қасиеттер сыртқы түрінің сезімді түрде қабылданатын белгілеріндегі тауардың қоғамдық маңыздылығы, мақсатқа лайықтылығы және техникалық кемелдігін анықтайды. Тауар сыртқы түрінің көрсеткіштері (үлгі, түс, декор, сурет, безендірілуі) функционалдық қызметіне сай және үйлесімдік пен көркемдік заңына бағынатын жағдайында шынымен көркем және жарасымды болып келеді.

Үлгі нақты шамасы бар нүкте, сызық, қыр, бұрыш, көлем түрінде заттың кеңістіктік құрылуы болып саналады. Заттың үлгісі қызметіне байланысты болады және мақсатқа лайықты болуы керек.

Түс тауар шағылатын немесе сәулеленетін сәуленің спектралдық құрамына сай көрушілік әсер тудырады.

Декор – бұл затты безендіретін элементтер жиыны. Декордың негізгі түрлері болып орнаментика, бейнелеуші себептер, әрлендіретін төсемдер табылады. Орнаментика (латыншадан Ornamentum - безендіру) әртүрлі табиғи формаларды, әсіресе өсімдік формаларын қалпына келтіретін безендіруші элементтер жиыны болып саналады. Ол ыдыс аяқ, жиһаз, кім және т.б. безендіру үшін кеңінен қолданылады.

Тауардың сыртқы түрінің қасиеттері бір бірінен оқшауланбаған, оның эстетикалық құндылығы олардың жиынымен, өзара байланысымен және тұтастығымен құрылады. Сыртқы түрдің көрсеткіштерін тұтас ету және үйлестіруге келтіру көркем композиция деп аталады.

Тауардың эстетикалық қасиеттері қоғамдық және жеке мұратқа, сәннің талабына, тұтынушының стилі мен талғамына сай келуі керек. Осы қасиеттер затты көркемдік құрылымдау процесінде қалыптасады.

Эстетикалық қасиеттердің көрсеткіштері төрт топқа бөлінеді: ақпараттық айқындық; форманың оңтайлығы; композицияның бүтіндігі; өндірістік атқарудың кемелдігі және тауарлық түрдің тұрақтылығы.

Ақпараттық айқындық өзінің формасында заттың қоғамда туындайтын эстетикалық көріністер мен мәдени ережелерді айқындау қабілетін сипаттайды. Көрсеткіштердің осы тобына таңбалылық, түпнегізділік, сәнге сәйкестігі, стильдің айқындығы жатады.

Тауардың таңбалылығы әлеуметтік маңызды ақпараттың көркем-бейнелі айтылуы кезінде көрсетіледі

Түпнегізділік осы тауарды басқа да ұқсас заттардан ажыратып тұратын сыртқы түрінің өзіндік ерекше белгілерімен түсіндіріледі.

Стильдің айқындылығы нақты уақыт кезеңіне тән және заттың формасының тұрақты белгілерінде туындайтын көркем бейнеліліктің құралы мен тәсілдерінің туындайтын тұтастығын сипаттайды. Кейбір елдерде көне, қайта өрлеу дәуірі, готикалық, барокко, рококо, классицизм, модерн және т.б. секілді әртүрлі дәуірдің стильдері туындады және дамытылды. Стильдерді тауарлардың жеке фирмалары мен функционалдық кешендері деп ажыратады.

Үлгінің оңтайлылығы тауардың дайындалуы мен тұтынылуының объективті жағдайына, сонымен қатар тауардың құрылымдық және функционалдық маңыздылығының формасындағы көріністің ақиқаттылығына форманың сәйкестігін сипаттайды.

Эстетикалық құндылық бір тараптан бағаланатын тауардың бір бірімен байланыстағы әртүрлілігі және барлық қасиеттерінің бүтіндігін және басқа тараптан адам және қоршаған ортамен байланысындағы қасиеттердің бүтінділігін сипаттайды.

Әдебиеттер

- 1 Товароведение непродовольственных товаров: учебник / В.Е. Сыцко (и др.); под общ. ред. В.Е. Сыцко. Мн.: Высшая школа, 2005.

Резюме

Качества товара является одной из его основополагающих характеристик, оказывающих решающее влияние на создание потребительских предпочтений и формирование конкурентоспособности. Это обусловлено сущностью категорий качества.

Summary

Product quality is one of its fundamental characteristics, have a decisive influence on the creation of consumer preferences and the formation of competitiveness. This is due to the essence of quality categories.

УДК 006 (075.8)

И.С.Бабишбаев - магистрант, **А.К. Тулекбаева** - к.т.н., доцент,
Д.С.Сабырханов - д.т.н., профессор
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

УПРАВЛЕНИЕ И КОНТРОЛЬ МЕТРОЛОГИЧЕСКИМ ОБЕСПЕЧЕНИЕМ ПРОИЗВОДСТВ АО «ШЫМКЕНТ МАЙ» В ИНТЕГРИРОВАННОЙ СИСТЕМЕ МЕНЕДЖМЕНТА

К решению практических задач по контролю и управлению качеством продукции, на производствах, выпускающие различные пищевые растительные масла можно отнести внедрение ИСМ в соответствии с международными стандартами системы менеджмента, которая позволяет выстроить на производстве комплексную систему взаимодействующих процессов, что дает возможность оптимально быстро и качественно решать задачи, возникающие в производственном процессе управления, и существенно повышает эффективность работы. Интегрированная система менеджмента (ИСМ) отвечает требованиям двух и более стандартов системы менеджмента и функционирует как единое целое. К примеру, на АО «Шымкентмай», которое является ведущим предприятием Южного региона по выпуску широкой номенклатуры пищевых растительных масел, функционируют и поддерживаются требования таких международных стандартов, как МС ИСО 9001 и МС ИСО 14001. С января 2013 года на предприятии внедряются еще стандарты пищевой безопасности ХАССП.

Одним из важных процессов на любом промышленном предприятии является метрологическое обеспечение производств. Метрологическое обеспечение – комплекс научных, технических и организационных мероприятий, направленных на обеспечение единства и требуемой точности измерений, получение достоверной измерительной информации [1]. К основным целям МОП относят обеспечение деятельности предприятия необходимыми средствами измерений, соответствующих требованиям нормативной документации, и обеспечивающих достоверность информации о

количественных и качественных характеристиках сырья, ресурсов и продукции, и обеспечение готовности к применению и эффективной эксплуатации СИ и контроля.

На АО «Шымкентмай» процессы управления МОП обеспечивают управляемые условия выбора, надзора, выполнение поверки, калибровки, технического обслуживания средств измерения и обеспечение единства измерений. Для этого во всех структурных подразделениях предприятия, эксплуатирующие средства измерения необходимо определить деятельность по обеспечению необходимыми средствами измерения, поддержанию в рабочем состоянии и обеспечению исправными и своевременно поверенными средствами измерения [2,3].

Алгоритм управления и контроля состоит из следующих этапов, в которых необходимо определить следующие работы:

1. Приобретение, учет, ввод в эксплуатацию и списание средств измерений.

Работы по приобретению, учету, приемки, ввода в эксплуатацию и списанию средств измерений являются частью метрологической деятельности предприятия и направлены на обеспечение единства средств измерений.

Средства измерений, находящихся в эксплуатации подлежат учету, который должно вестись по каждому цеху в отдельности.

На приобретение средств измерений, необходимых предприятию для обеспечения качественного контроля и регулирования производственными процессами, непосредственно каждым начальником цеха или подразделения, которому требуется СИ, подаются заявки. Заявки предоставляются в отдел снабжения предприятия. Процесс закупок должен осуществляться в соответствии с разработанной на предприятии процедурой. Перед приобретением необходимо послать заявку на соответствие прибора в Государственном реестре РК. Заказанные приборы должны поступать на склад предприятия для оприходования и передаваться в подразделение, которое отвечает за установку и контроль, например в отдел КИП и А.

Все средства измерений, применяемые на АО «Шымкентмай» должны быть идентифицированы заводским или инвентарным номером, зарегистрированы и внесены в Список приборов КИП и А, подлежащие плановой поверке. Не зарегистрированные средства измерений использовать в производстве запрещается.

На каждое образцовое средство измерений выдается свидетельство о Государственной поверке. Ответственность за сохранность СИ по каждому цеху несут начальники соответствующего цеха.

Перед вводом в эксплуатацию приобретенные СИ направляются в Госстандарт для поверки. СИ, не прошедшие поверку не разрешается вводить в эксплуатацию. После ремонта и поверки СИ устанавливаются в подразделениях предприятия. СИ, пришедшие в непригодность, списываются с баланса предприятия. Средства измерения, пришедшие в негодность в процессе эксплуатации, списываются актом комиссии, созданной приказом руководителя предприятия, согласно установленной на предприятии формы.

2. Организация поверок средств измерений. Целью установления правильной и своевременной организации порядка проведения поверки средств измерений, является своевременное обеспечение технологических процессов исправными и поверенными средствами измерений.

Все СИ должны периодически подвергаться поверке. Перечень применяемых средств измерений должен быть установлен, исходя из требований нормативной и технологической документации в области обеспечения единства измерений РК.

Все средства измерений, эксплуатируемые на предприятии, кроме приведенных в разряд индикаторов, должны быть поверены до ввода их в эксплуатацию. Право поверки СИ предприятия не имеют. В случае необходимости поверителя вызывают на предприятие.

В ЮКО Шымкентский филиал АО «НаЦЭкС» выполняет поверку по большому перечню СИ, поэтому основное количество предприятий Южного региона проводит поверку на этом предприятии. Руководитель подразделения отвечающего за своевременность проведения поверок СИ, на АО «Шымкент май» начальник лаборатории КИП и А готовит проект договора с Шымкентским филиалом АО «НаЦЭкС» на поверку средств измерений.

Согласно номенклатурному перечню, подлежащих обязательной Государственной поверке рабочих СИ, составляется Годовой график поверки средств измерений по форме Приложения разработанной на предприятии Процедуры, который утверждается первым руководителем и согласовывается с Шымкентским филиалом АО «НаЦЭкС». За месяц до проведения поверки в Шымкентским филиалом АО «НаЦЭкС» начальником КИП и А подается заявка.

На средствах измерений, прошедших поверку в АО «НаЦЭкС» должны стоять действующие клейма, либо лейблы, либо пломбы или выданы свидетельства о поверке. В случае, когда средства измерения не прошли поверку, они должны быть изъяты.

Свидетельства, выданные на средства измерения, поверенные или аттестованные в Шымкентским филиалом АО «НаЦЭкС» хранятся у начальника лаборатории КИП и А, а копии при необходимости раздаются в подразделения.

В случае, когда измерительное оборудование вышло из строя в процессе эксплуатации, часть продукции проверяемой этим оборудованием должна быть перепроверена с помощью исправных и поверенных средств измерения. Объем продукции, который должен быть перепроверен, определяет главный технолог и/или начальник ЛКП.

Средства измерения, забракованные после очередной поверки или вышедшие из строя в процессе эксплуатации, не могут быть допущены к применению. Средства измерения, прошедшие поверку с положительным результатом, допускаются к применению. Не подлежащие ремонту средства измерения, на основании справки выданной Шымкентским филиалом АО «НаЦЭкС» списываются и утилизируются.

На образцовые приборы выдаются свидетельства о государственной поверке, которые хранятся в лаборатории КИП и А. Протоколы и паспорта поверки рабочих СИ, также хранятся в лаборатории КИП и А.

3. Обслуживание средств измерений. В целях обеспечения единства и достоверности измерений, поддержания постоянно в работоспособном состоянии средств автоматизации и средств измерений, обеспечивающих качественный контроль и регулирование производственных процессов, сокращение простоев промышленного оборудования, снижения затрат на ремонт и эксплуатацию СИ осуществляется контроль за состоянием и применением СИ.

Обслуживание средств измерений, в соответствии с требованиями нормативной и эксплуатационной документации, должен осуществлять работник лаборатории КИП и А.

Ежедневно слесарь КИП и А осуществляет осмотр эксплуатируемых СИ и СА во всех подразделениях. Результаты осмотра записываются в журнале дежурных слесарей лаборатории КИП и А согласно Приложения Процедуры предприятия.

При осуществлении контроля за состоянием и применением выполняются следующие работы:

- внешний осмотр, проверка исправности линий связи, сохранности пломб, лейблов;
- проверка работоспособности, проверка по контрольным точкам, применение и устранение мелких дефектов, возникающих в процессе эксплуатации;
- замена диаграмм, чистка самопишущих устройств и заправка их чернилами, смазка механизмов движения;
- проверка работы СИ в случае, если обнаружено несоответствие технологического режима и показаний СИ;
- снятие СИ для своевременного представления их на поверку;

При транспортировании и хранении средств измерений (на поверку) должны быть соблюдены условия, исключающие возможность их повреждения.

Обслуживание средств измерения всех производственных цехов предприятия, должны производиться ежегодно согласно Годовому графику поверки средств измерений в соответствии с Приложением Процедуры, а также один раз в две недели проводится мониторинг приборов КИП и А этих цехов, записи которого ведутся согласно Приложения Процедуры.

Начальник лаборатории КИП и А и инженер-метролог предприятия имеют право:

- давать начальникам цехов обязательные для исполнения указания по устранению выявленных нарушений НД по метрологии и техническому регламенту, изъятию из обращения СИ, непригодных к применению;
- рассматривать и давать заключение по разногласиям между подразделениями предприятия по вопросам, касающимся производства, установления точности, выбора средств и методов измерений;
- контролировать правильность монтажа СИ, выполняемых подрядными организациями, в целях обеспечения должной точности и надежности их работы;
- требовать от руководителя подразделения содержания в надлежащем санитарном состоянии находящихся в эксплуатации СИ и СА и правильной их эксплуатации.

Записи по учету, регистрации, поверки средств измерения ведутся и хранятся у начальника КИП и А.

Литература

1. Правиков Ю.М., Муслина Г.Р. Метрологическое обеспечение производств. Учебное пособие. - М.: КНОРУС, 2009, -240 с.
2. СТ РК 2.4-2007 ГСИ РК. Поверка средств измерений. Организация и порядок проведения.
3. Р РК 50.2.4 -2002 ГСИ РК. Типовые положения о метрологической службе государственных органов управления, физического и юридического лица.

Tүйін

Бұл мақалада интегралды менеджмент жүйелеріндегі «Шымкентмай» АҚ өндірісін метрологиялық қамтамасыз етуді басқару процесстерінің алгоритмі қарастырылған.

Summary

This article discusses algorithms process controls metrology support for production of JSC "Shymkentmai" in the integrated management system

УДК 504.4

Р.Т. Бексенова, Ж.Т.Бимагамбетова

Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, Алматы, РК

Bek.rt.52@mail.ru, z.bimagambetova@inbox.ru

ОБЪЕКТЫ И УГРОЗЫ ЭКОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ, ИХ КАРТОГРАФИРОВАНИЕ (на примере территории Центрального Казахстана)

Опасности и угрозы возникают в результате взаимодействия двух сторон – источника или носителя опасности и объекта, на который опасность или угроза направлена. Источники опасности – это условия и факторы, которые при определенных условиях проявляют свои негативные свойства, деструктивность, и по своей сути имеют естественно-природное, техническое и социальное происхождение [1, 2].

Основным объектом и субъектом опасностей и угроз является человек. Человек является носителем различных опасностей и угроз для окружающей среды, и, одновременно, нейтрализатором угроз и опасностей, регулятором «безопасности».

Помимо человека, объектами безопасности выступают объекты пространственно-географического масштаба (природные системы, эколого-геоморфологические системы и др.), различные сферы обеспечения жизнедеятельности человека, включая экономику, социологию, политологию и многие другие. Для всех этих объектов характерна масштабно-иерархическая структура.

Понятие «опасность» охватывает явления, процессы и действия, которыми люди наносят вред природе, окружающей среде, а последние людям. Особой разновидностью опасности является риск – возможная опасность предпринимаемых действий или сами действия, связанные с такой опасностью. Угроза – это потенциальная опасность, для реализации которой необходимо приложения некоторой энергии, усилия [1, 3]. Например, возможный переход угрозы оползня в реализованную опасность при выпадении длительных осадков (в этом случае склон «насыщается» влагой и утяжеляется и часть его отрывается), при дополнительных нагрузках или сотрясении (в этом случае сила сцепления по плоскостям микротрещин резко снижается и часть склона опять же срывается).

С методологической точки зрения необходимо прежде всего уяснить, что является источником угрозы окружающей среде и каким образом опасность влияет на внутренние структурные связи геоморфологических систем, на взаимосвязи между последними. Принципиальность данного вопроса определяется тем, что концентрация внимания на угрозах ведет к бесконечной борьбе с угрозами, не затрагивая причины, их порождающие. Например, большие площади отвалов и терриконов в районах горнорудных разработок, сухость климата и, соответственно, частые и сильные ветры на территории Центрального Казахстана стала причиной их развевания на десятки и сотни километров, осаднения и последующей деградации почвенного слоя и растительного покрова в пределах сельскохозяйственных земель, усиления их дефляции эрозионного расчленения и смыва мелкоземистых частиц. В связи с этим предпринимаются усилия по ослаблению отмеченных явлений – посадка лесозащитных полос, посев кустарников и трав. Результаты этих усилий, по сравнению с масштабами реализованных угроз, малозначительны. А дело в том, что все эти усилия не затрагивают причин реализованных опасностей – малой мощности почвенного горизонта, низкого содержания гумуса и высокой щелочности почв, их низкого влагосодержания, сухости климата и значительных амплитуд температур. Указанные причины необходимо изучить заранее и в совокупности и вносить соответствующие коррективы при освоении природных ресурсов региона.

В основе причины опасности лежат противоречия, возникающие в результате взаимодействия внешних и внутренних явлений и факторов, которые меняют свою содержание и направленность развития под воздействием этих внутренних (свойства литологического субстрата, наличие и характер микротрещин в горных породах, устойчивость горных пород к денудации и ее пространственная изменчивость и др.) и внешних (циклические изменения климата, антропогенные воздействия на

геолого-геоморфологическую основу и динамические компоненты географической среды) явлений и факторов. Эти противоречия определяют содержание двух задач - анализа взаимодействия и развития причинных факторов, и своевременной адекватной реакции на имеющиеся и могущие возникнуть опасности и угрозы. Решение первой задачи анализ позволяет выделить и сгруппировать факторы на дестабилизирующие и стабилизирующие. Решение второй задачи – является основой для выработки и реализации конкретных мер в системе обеспечения эколого-геоморфологической безопасности.

Угроза, имея предметный характер, при ярко выраженном опасном состоянии своего содержания, приобретает весьма конкретную действительную характеристику, которая фиксируется в алгоритме действий (различные программы и проекты по стабилизации природных и природно-техногенных процессов в зонах активного промышленного освоения, государственные и региональные программы по улучшению окружающей среды и ее компонентов – морфолитогенной основы, воздушного бассейна, водных ресурсов, почв, зональных и азональных типов растительности, утилизация бытовых и иных отходов, т.п.), которые необходимо реализовать для снижения угрозы, степени ее опасности. В приведенной ниже таблице (табл. 1) показаны основные экологические проблемы Центрального Казахстана (иначе – исходящие от них опасности и угрозы) и программы (проекты) их решения. Как видно из таблицы каждая проблема, в той или иной степени, затрагивает морфолитогенную основу и, связанные с ними, экзодинамические процессы. Для нас представляет интерес проблема, обозначенная как экологическое районирование территории области. Ее решение включает изучение всех компонентов окружающей среды, их комплексирование на определенной основе. Такой основой, на наш взгляд, должна являться эколого-геоморфологическая среда, дифференциация которой (эколого-геоморфологические системы) обусловлена техногенно-модифицированной (в той или иной степени) морфолитогенной основой исследуемой территории. Принципы выделения эколого-геоморфологических систем Центрального Казахстана [4, 5] основаны на известных зонально-азональных подходах выделения таксонов физико-географического районирования с учетом морфоструктурных, морфоорографических и морфометрических, литологических особенностей исследуемой территории. Степень безопасности выделенных систем определялась по типам природопользования, их силе (радиусу воздействия), плотности (концентрации на единицу площади) и времени воздействия (старые и новые производства), технологии производства (старые изношенные и новые модернизированные).

Проблема эколого-геоморфологической безопасности особенно близка Казахстану и его регионам, в т.ч. Центральному Казахстану. Все опасности и угрозы безопасности геоморфологической среды региона взаимосвязаны и взаимообусловлены цепной реакцией – «причина - следствие». Катализатором и возбудителем большинства экзодинамических процессов, создающих определенные опасности и угрозы окружающей среде, является антропогенная деятельность, нарушающая целостность и устойчивость литогенной основы – арены действий этих процессов.

Многообразие опасностей, угроз и источников их возникновения требует их классификации. Представляется целесообразным группировать опасности и угрозы по следующим признакам, по которым можно построить соответствующие картографические модели:

- по направленности против тех или иных объектов (морфографии рельефа, морфометрии рельефа, рельефообразующих процессов как природного, так и антропогенного характера, горных пород);
- по источникам и движущим силам (геологические, геоморфологические, гидрологические, почвенные, ландшафтные, антропогенные);
- по масштабам (региональные или площадные, локальные, точечные, диффузные);
- по характеру и интенсивности проявления (мгновенные – обвалы, лавины, взрывные пустоты и котловины; внезапные – осыпи, оползни, карстовые провалы, шахтные провалы; медленные - природные и антропогенно-обусловленные делювиальные, пролювиальные, аллювиальные, эоловые и другие процессы и создаваемые им формы рельефа; ожидаемые и неожиданные; малые и значительные - овраг и овражный бедленд, отдельный террикон и поля отвалов и пустошных свалов, небольшое подтопление и заболоченные поля, т.д.);
- по последствиям (необратимые, обратимые, доминантные, катализирующие);
- по причинности (закономерные природные и антропогенно-обусловленные, случайные техногенные).

Таблица 5.1 - Основные экологические проблемы Карагандинской области и их решение

№	Проблемы	Пути решения проблемы	Принимаемые меры
1	2	3	4
1	Загрязнение ртутью донных отложений реки Нуры	Очистка донных отложений реки Нуры	Проблема решается в рамках Правительственного Зонтичного проекта "Улучшение окружающей среды для устойчивого развития Акмолинской, Восточно-Казахстанской, Павлодарской, Карагандинской областей и г. Астаны РК». Финансирование ведется Всемирным Банком реконструкции и развития и из республиканского бюджета.
2	Проблема утилизации твердых бытовых отходов (ТБО).	Основным вопросом решения проблемы является строительство мусороперерабатывающего завода в г. Караганде	Строительство мусороперерабатывающего производства в г. Караганде В 2006 – 2013гг.
3	Проблема рекультивации нарушенных земель, оставшихся бесхозными.	Проведение инвентаризации нарушенных земель. рекультивации	Управлением ПРИРП в проект «Региональной программы по охране окружающей среды Карагандинской области на 2008-2010 гг.» включено мероприятие по проблеме инвентаризации и рекультивации нарушенных земель на 2008-2013 годы (85,3 млн.тенге).
4	Проблема безопасного хранения и удаления высокотоксичных отходов и химически опасных отходов Караганда-Темиртауской промзоны	Проведение проектно-изыскательских работ по строительству полигона.	Управлением ПРИРП направлено инвестиционное предложение по разработке ТЭО – 15 млн. тенге (2008 г.) и ПСД – 70 млн. тенге (2009 г.) для строительства полигона в МООС для включения в проект отраслевой программы охраны окружающей среды на 2008-2013гг.
5	Отсутствие очистных сооружений г. Балхаш и аварийное состояние очистных сооружений г. Шахтинска	Строительство очистных сооружений г. Балхаш и капитальный ремонт очистных сооружений г. Шахтинска	В разрабатываемую Правительственную Программу «Обеспечение устойчивого развития Балхаш-Алакольского бассейна» дано предложение о включении мероприятия по строительству очистных сооружений г.Балхаш для финансирования из Республиканского бюджета. Подана заявка на полную капитальную реконструкцию очистных сооружений г. Шахтинска в проект разрабатываемой Региональной программы охраны окружающей среды области. Выполнение проекта запланировано на 2008-2012 гг.

М.Әуезов атындағы ОҚМУ ғылыми еңбектері

6	Неэффективность всего комплекса очистных сооружений г. Караганды	Повышение эффективности всего комплекса очистных сооружений г.	В проект «Региональной программы по рациональному использованию и охраны водных объектов Карагандинской области на 2008-2012 годы» включена реконструкция и расширение системы водоотведения г. Караганды с финансированием из республиканского бюджета.
8	Последствия многолетней эксплуатации Семипалатинского ядерного полигона (СИЯП).	Необходимо продолжение радиоэколого-геохимических исследований на землях прилегающих к полигону Каркаралинского района.	Разработана «Программа дополнительных радиологических исследований на территории СИЯП». Реализуется Программа по комплексному решению проблем бывшего Семипалатинского испытательного ядерного полигона. Запланировано мероприятие «Проведение радиоэколого-геохимических исследований и мероприятий на территориях Карагандинской области, прилегающих к СИЯП.
9	Проблема восстановления и сохранения экосистемы озера Балхаш.	Сохранение экосистемы озера Балхаш	Для решения проблемы разработана Программа «Обеспечение устойчивого развития Балхаш-Алакольского Бассейна». В проект Региональной программы по рациональному использованию и охраны водных объектов Карагандинской области на 2008-2014 годы вошли мероприятия по решению данной проблемы с финансированием как из областного, так и республиканского бюджетов.
10	Выброс шахтного метана из ликвидируемых угольных шахт Карагандинского угольного бассейна.	Утилизация и использование шахтного метана, выделяющегося из ликвидируемых угольных шахт Карагандинского угольного бассейна	В проект «Региональной программы по охране окружающей среды Карагандинской области на 2008-2010 гг.» вошло мероприятие «Утилизация метана, выделяющегося из ликвидируемых угольных шахт Карагандинского угольного бассейна» с финансированием в 2009-2010 годах в сумме 101,2 млн. тенге.
11	Экологическое районирование территории области	Экологическое районирование административных областей должно проводиться согласно Постановления Правительства РК от 3.02.1997г. №137	Экологическое районирование территории области вошло в проект «Региональной программы по охране окружающей среды Карагандинской области на 2008-2014 гг.»

Классификация угроз может иметь различную основу (рис.1), каждая из которых может быть представлена в виде картографической модели исследуемой территории.

Рисунок 1 - Общая классификация угроз для эколого-геоморфологической среды

Карты «Экологического атласа Казахстана» [6], на которых дана комплексная оценка современного состояния окружающей человека природной среды, недостаточны для решения природоохранных задач и управления эколого-геоморфологическими рисками Центрального Казахстана. Для решения этих задач необходимо создание специальной электронной серии эколого-геоморфологических карт территории Центрального Казахстана на основе вышеприведенной классификации опасностей и угроз, с целью эколого-геоморфологического мониторинга, а также дальнейшего практического использования этих карт в деле обеспечения эколого-геоморфологической безопасности территории Центрального Казахстана.

Литература

1. Ярочкин В.И., Бузанова Я.В. Теория безопасности. - М.: Мир, 2005. - 176с.
2. Шершнев Л.И. Безопасность //Безопасность. - М., 1994. - №4. - С.: 13-19.
3. Лесков М.А. Гомеостатические процессы и теория безопасности // Безопасность. - М., 1994. - №4. - С. 66-72.
4. Бексеитова Р.Т. Принципы выделения эколого-геоморфологических систем Центрального Казахстана // Вестник КазНУ, сер. Географическая. – Алматы, 2009. – № 1(28). - С.80-84.
5. Бексеитова Р.Т. – О понятии «морфолитотип» в эколого – геоморфологических исследованиях //Материалы Международной научно-практической конференции «Современные проблемы экологии и созологии». – Алматы, 2001. - С. 55-56.
6. Экологический атлас Казахстана. //(3 том Национального Атласа Казахстана. –Алматы: 2006

Түйін

Мақалада қауіп, қатерлердің көптүрлілігін және оның бастауларының туындауын ашып, топтастыруды талап ететіндігі көрсетілген. Авторлар қауіп-қатерлерді экологиялық-геоморфологиялық мониторинг мақсатында, белгілеріне қарай топтастыруды, соған байланысты тиісті картографиялық моделдерді құруға болатындығын, сонымен бірге Орталық Қазақстан аумағында қауіпсіздікті қамтамасыз ету ісінде бұл карталарды одан әрі тәжірибеде пайдалануды ұсынады.

Summary

This article is devoted to dangers variety of ecological safety, challenges and source of their appearance, which required classification. Authors suppose to group dangers and challenges according to their features, on the base of which it is possible to design cartographical map, and also further practical application of these maps for the purpose of Central Kazakhstan territory safety.

УДК 574 (574) (075)

А.Н.Жылысбаева, Ж.Б.Ережепова, Б.Саденова

Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ЗАГРЯЗНЕНИЕ СВИНЦОМ ПОЧВЕННОГО ПОКРОВА ГОРОДА ШЫМКЕНТ

Аннотация: В работе приведены исследования загрязнения почвы г.Шымкента в зависимости от расстояния бывшего Шымкентского свинцового завода. Юго-Западная часть города сильно загрязнена свинцом. Определено, что в почве концентрация свинца в среднем превышает ПДК 16,5 раза.

Ключевые слова: Свинец, тяжелые металлы, загрязнения почвы, ПДК, пробы, шурф, свинцовый завод, Шымкент, отходы, концентрация.

Из за негативного влияния тяжелых металлов на живые организмы, очень важную роль играет организация мероприятий по предупреждению и оздоровлению. Об этом даже говорил сам президент страны Н.Назарбаев на 18-пленарном заседании при присутствии иностранных инвесторов 7 декабря 2007 года, он отметил: «... На сегодняшний день из за исторического загрязнения окружающей среды в Казахстане нависает проблема над здоровьем населения. Таким образом, историческое загрязнение хромом города Актобе и города Шымкент свинцом должно быть прекращено...»[1].

Поэтому, следует распространить сведения о фактах загрязнения среди населения, и продолжить эффективные пути и методы по предотвращению отравлений детей металлами. Но мы не можем полностью избавиться от этой огромной экологической проблемы. Вот именно поэтому, очень важно информирование населения о вредном влиянии свинца на здоровье население, также очень важны практические работы по обеспечению доступности информации. В связи с этим в нашей исследовательской работе было рассмотрено загрязнение тяжелыми металлами Абайского района, где был расположен бывший свинцовый завод города Шымкент.

Объект и методы исследования.

В качестве объекта исследования была проведена линия по радиусу от свинцового завода города Шымкент, сохраняя интервал от местности завода от 200х200м до 300х300м, и были взяты пробы. При отдалении от зоны загрязнения этот показатель составлял от 500х500м до 1000х1000м. В систему исследования были охвачены, начиная с объекта производственного места все селитебные зоны города.

Согласно цели исследовательской работы территория города была разделена на несколько зон:

- Производственно-коммерческая зона (ПКЗ);
- Селитебные, частные дома (Частный сектор);
- Селитебные, многоэтажные жилые окрестности;
- Общие средние школы;
- Детские сады;
- Парки, сады.

Пробы были взяты со дворов селитебных многоэтажных жилых зон, школ и детских садов, игровых и спортивных площадок. А пробы производственно-коммерческой зоны были взяты с окрестности производственного здания, с близко расположенных улиц, и с парковой зоны, также со спортивных площадок и лужаек.

Проба была взята на глубине 5 см от поверхности почвы. Эколого-геохимическая проба была осуществлена «конвертным» методом согласно рекомендациям ГОСТ 17.4.4.02-84. Проба была взята сохраняя дистанцию 10х10м с соответствующих четырех точек угла и середины, почва была просеяна через сито, у которой диаметр гнздышек составлял 1мм и была соединена в один полиэтиленовый пакет. Вес просеянной пробы составил 100 г. С общей территории города было собрано 801 эколого-геохимической пробы.

Во время взятия пробы для картографирования точной окрестности местонахождения пробных точек был использован персональный навигатор «eTгex».

После проведения работ изъятия проб с полей были установлены почвенные пробы и список маршрутов. На все изъятые почвенные пробы в ТОО научно-аналитическом центре, методом атомной-абсорбции был проведен анализ на присутствие свинца в почве, который получил аккредитацию на проведение лабораторного анализа почвы. Итоговый анализ был проведен в лаборатории ТОО «Геоаналитика», который был аттестирован и получил сертификат на проведение анализа экологических проб.

Результаты исследования

Уровень загрязненности почвы свинцом в окрестностях свинцового завода

Методологическая однородная экогеосистема исследуемой зоны, с точки зрения деятельности, описывается единой, связанной между собой природными средами (почвенный покров, воды под водой и над поверхностью, воздушный бассейн, биосфера). Его сегодняшнее экологическое состояние связано с общим техногенным весом, который падает на него, и влияния свинцового завода (в годы его работы), отходов предприятий, связанных с ним имеют особое влияние на эту среду.

Свинец и загрязнение свинцом окружающей среды, техногенные геохимические аномалии региона, которые рассматриваются в области проводимой работы описываются их масштабами, интенсивностью, генезисом.

Уровень влияния многих химических элементов на организм отличается друг от друга, и самое главное он зависит от абсолютной концентрации, от состояний распространения и аккумуляирования [2-4].

По классификации, по степени опасности свинец относится к I степени.

Кларк свинца в земной коре составляет 16мг/кг, Кларк в осадочных породах 20мг/кг. В РК принята допустимая концентрация свинца в почве (валовые формы) ПДК -32мг/кг. Фон-14,0 мг/кг.

Антропогенное загрязнение окружающей среды производственной зоны свинцового завода в городе Шымкент имеет значительное значение.

Нижеуказанные условия дополнительно ускоряют загрязнение свинцом этого района:

- Сухой и жаркий климат Южного Казахстана;
- Равнодушность к проведением работ по озеленению этой территории;
- Вредные отходы, которые выходят из свинцового завода;
- Плохое состояние районных дорог, так как из за них поднимается пыль на земле и загрязняет воздух.

Основные скопления элементов антропогенных отходов является глубина верхнего слоя земли на 1-2см, который определит их миграцию спустя некоторое время.

Верхний слой земли, на котором оседает газо-пыльные отходы в атмосфере является индикатором, который показывает общую картину загрязнения территории и который дает возможность на уровне современных аналитических приборов планировать основные тенденции, определить закономерность усиления и распространения элементов в результате несоответствия природного состава и свойства ландшафтной почвы производно-жилым действиям.

Абайский район, где находится Шымкентский свинцовый завод является самым загрязненным районом. Причиной этому является работа завода более 70 лет. Также, в этом районе проживает большая часть населения.

В результате попадания многих элементов в почву состояния среды, они оседают на верхней поверхности почвы или собираются на барьерах, размываются земельными и грунтовыми водами, так они через слой почвы мигрируют.

В результате проведенной работы по почвенному покрову территории города был проведен анализ распространения свинца.

7 почвенных шурфов были взяты по всему городу из разных расстояний свинцового завода. По радиусу из нескольких отдаленностей от свинцового завода были взяты шурфы (1-7 рисунки).

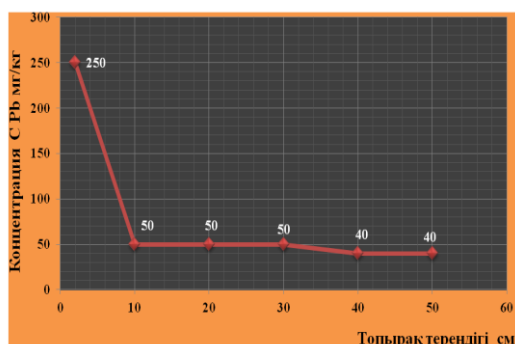

Рисунок 1. Количество свинца по глубине почвы на школьной спортивной площадке №48 и по Карла Маркса, (ШЦЗ-500м, N42 17.966; E69 33.218)

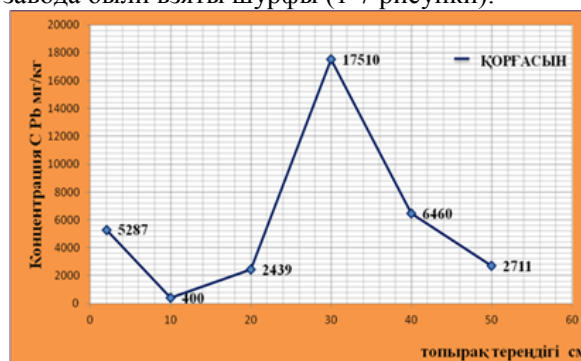

Рисунок 2. Проспект Абая, количество свинца по глубине почвы вблизи Шымкентского свинцового завода(ШЦЗ-200м N42 18.678; E69 32.970)

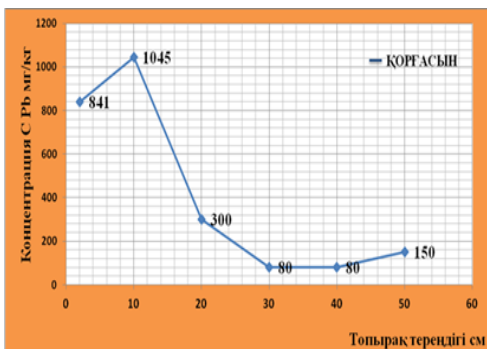

Рисунок 3. Уголь проспекта Абая и Гагарина, количество свинца по глубине почвы (ШЦЗ-1000м N42 18.894; E69 33.448)

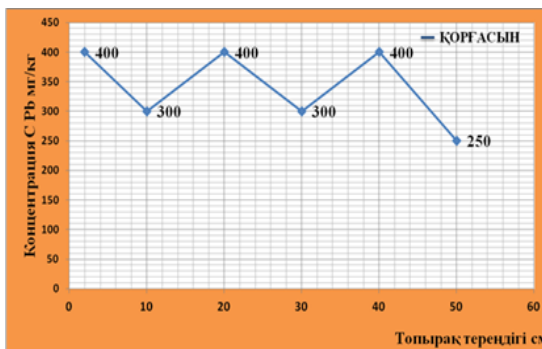

Рисунок 4. Конец проспекта Абая и река Кошкар ата, количество свинца по глубине почвы (ШЦЗ-2400м N42 19.416; E69 34.236)

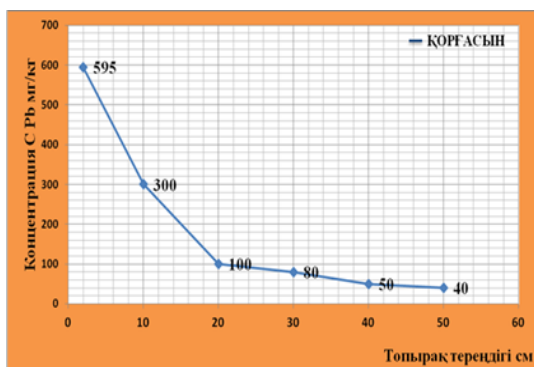

Рисунок 5. Парк Абая, количество свинца по глубине почвы (ШЦЗ-4000м N42 19.910; E69 35.30)

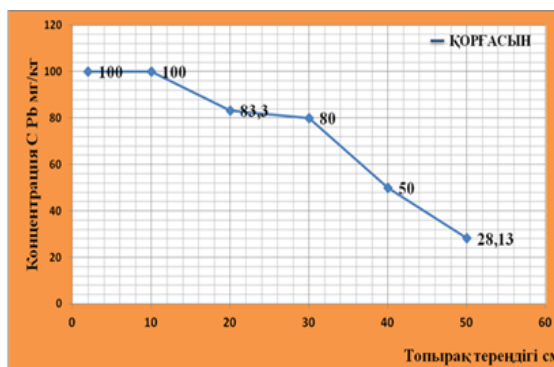

Рисунок 6. ул Казиева и проспект Рыскулова, концентрация свинца по глубине почвы (ШЦЗ-6500м N42 21.291; E69 35.87)

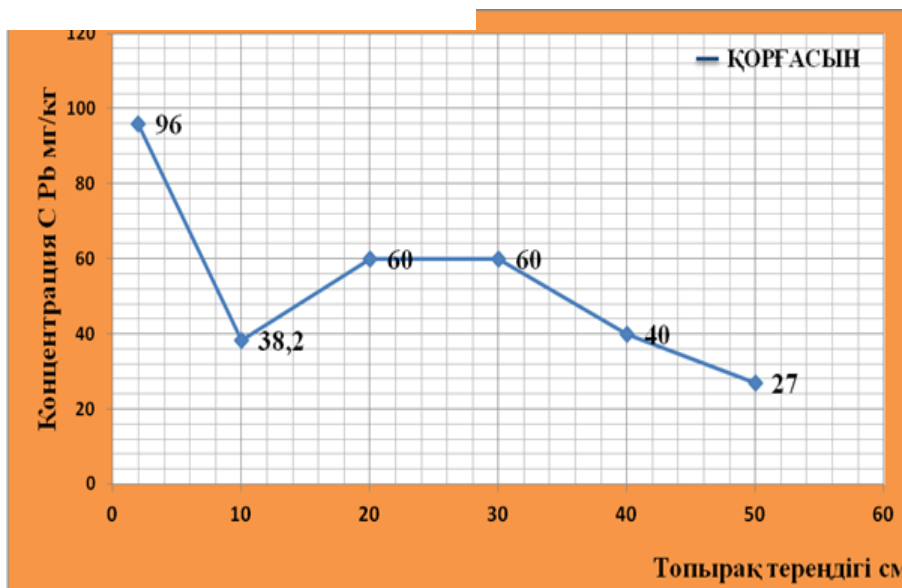
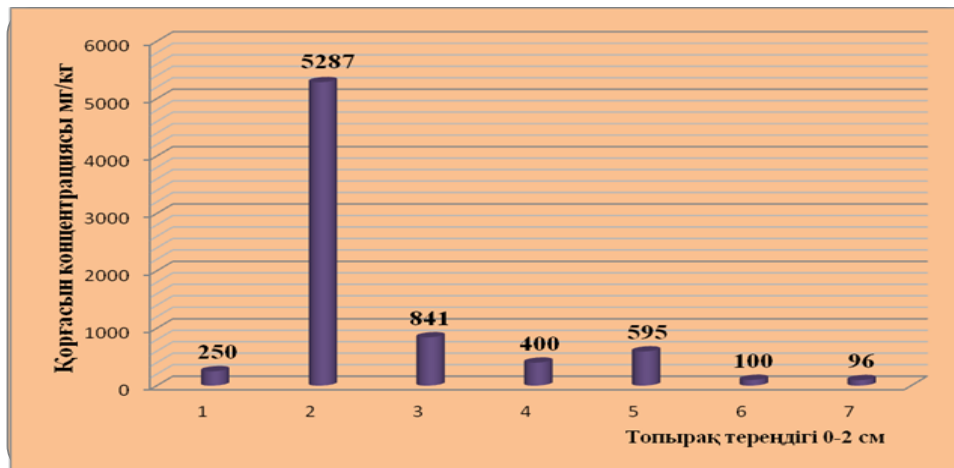

Рисунок 7. Количества свинца по глубине почвы Дендропарка (ШЦЗ-9500м N42 22.496; E69 37.24)

Первый шурф был взят из микрорайона Карла Маркса, который расположен в 500 м от производной зоны, второй – в 200 м, при входе в зону, третий- со дворов многоэтажных жилых домов

на перекрестке улиц Гагарина и Абая, в 1000м от зоны, четвертый – на окраинах реки Кошкар ата в конце улицы Абая, расположенной в 2400м от производственной зоны, пятый- в парке Абая, расположенный в 4000м от производственной зоны, шестой-с частных секторов по улице Казиева, расположенной в 6500м от производственной зоны, седьмой-в дендропарке, расположенный в 9500м от производственной зоны. Глубина шурфов 50см. С каждого шурфа, сохраняя интервал 10см ниже от поверхности земли, были взяты 6 проб.

- 1-Улица Карла Маркса, №48 игровая школьная площадка расположенная в 500 м от завода
- 2-Проспект Абая, расположен в 200 м от завода
- 3- Прекресток проспекта Абая и улицы Гагарина, расположенный в 1000 м от завода
- 4-Конец проспекта Абая, расположенный в 2400 м от завода
- 5-Парк Абая, расположенный в 4000 м от завода
- 6- Верхняя часть улицы Казиева и проспекта Рыскулова, расположенная в 6500 м от завода
- 7-Дендропарк, расположенный в 9000 м от завода

Рисунок 8. Максимальное распространение свинцовой концентрации по направлению почвы (в сравнительной форме)

С практической точки, во всех шурфах (кроме шурфа №2) максимальная концентрация свинца была накоплена на 0-10см в слое поверхности. На шурфе № 2, расположенном на производственной зоне высокая концентрация свинца была высока по всем профилям. Здесь максимальная концентрация свинца была видна на глубине 20-30 см. В остальных шурфах тенденция свинцовой концентрации по глубине уменьшается. В нижеуказанной диаграмме были приведены объемы свинца в слоях почвы, упомянутые в 7 выкопанных пробах в сравнительной форме. Распространение свинца по различной отдаленности почвенного профиля от Шымкентского свинцового завода показаны в рисунках 1-8.

Было обнаружено, что большая часть свинца находилась на поверхности 0-2 см во всех 7 выкопанных землях. В нижеуказанной диаграмме, учитывая, что в 7 выкопанных землях большая часть свинца была обнаружена в 0-2см в почвенном слое, показана заключительная среднестатистическая динамика.

Анализируя всесторонние результаты исследовательской работы мы пришли к следующим выводам:

Проведенные степные исследования дают возможность получить описание с объективной точки зрения, уровень свинцовой концентрации во всех территориях города Шымкент. Юго-западная часть города сильно загрязнена свинцом. Было выявлено, что на почве территории города средний уровень свинцовой концентрации превышает 16,5 раз (533мг/кг) от ПДК.

В целях определения распространения свинца по почвенному профилю, с практической стороны максимальная свинцовая концентрация в полученных 7 крупных пробах, которые были взяты из разных территорий, расположенных на разных отдаленностях Шымкентского свинцового завода, были собраны на поверхности 0-10см. В пробе № 2, которая была взята на территории производственной зоны высокая свинцовая концентрация по всем профилям показала высокий уровень. Во всех пробах максимальная свинцовая концентрация наблюдается на глубине 20-30см.

Таким образом результаты работ показали, что почвенный покров Абайского района города сильно загрязнен свинцом. Следующие условия дополнительно ускоряют загрязнение свинцом этого

района: сухой и жаркий климат Юга; слабое проведение работ по озеленению этой территории; вредные отходы, которые выходят из свинцового завода; плохое состояние районных дорог, так как из за них поднимается пыль из земли и загрязняет воздух. Считаем что необходимо проведение работ по очистке территории от тяжелых металлов и профилактических работ среди населения.

Литература

1. <http://www.gazeta.kz/art.asp?aid=221909>
2. Свинец в окружающей среде. Под редакцией Добровольского В.В.- М «Наука» 1987. С.38-42
3. Корбанова А.И., Сорокина Н.С., Молодкина Н.Н. и соавт. Свинец и его действие на организм. // Мед. труда и пром. экология. - 2001. - № 5.
4. Андасова А.Б, Жылысбаева А.Н.Влияние загрязненной свинцом окружающей среды на экопатологию детей// А.Ясауи атындағы Халықаралық казак-түрік университеті. Хабаршы. «Жаратылыстану ғылымдары» сериясы. -2011. -№3(75). -123-127б.

Түйін

Бұл жұмыста Шымкент қаласының бұрынғы Шымкент қорғасын зауытының ара қашықтығына байланысты топырақ жамылғысының ластануы зертелінген. Қаланың оңтүстік - батыс бөлігі едәуір қорғасынмен ластанған. Орта есеппен алғанда топырақта қорғасын мөлшері ШБК-дан 16 есе асатыны анықталды.

Summary

There was investigated soil pollution of Shymkent depending of the distance from the former Shymkent lead plant. The South-West part of the city is more polluted by lead. There was determined the lead concentration in the soil exceeds maximum permissible concentration 16.5 times.

ӘОЖ 378.121

Ә.А.Ешанқұлов-т.ғ.к, доцент, **Г.М. Раматуллаева-** магистрант
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ИСО 14000 ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШЫҒЫНДЫ БАҒАЛАУ

Аңдатпа: ИСО 14000 стандарттар жүйесімен экологиялық менеджмент жүйесін жасау мен қолдану, экологиялық бақылау және бағалау жүргізу, қоршаған ортаны қорғауды басқару және қоршаған орта көрсеткіштерінің жақсаруын қамтамасыз ету барысындағы экологиялық тәуекелдерді бағалауда «Эко-индикатор 95» әдістемесі Мемлекеттік экологиялық саясатын жүргізуде қолдануға болады.

Кілттік сөздер: стандарт, өнім, экологиялық менеджмент, экологиялық бақылау, қоршаған ортаны қорғау, тәуекелділік.

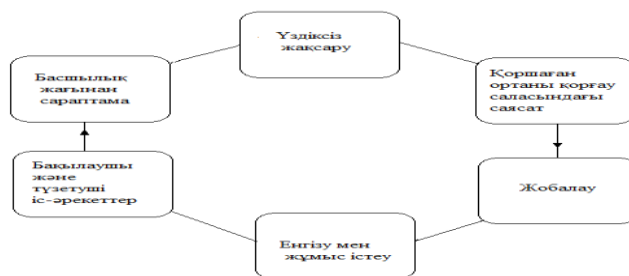
Өмірлік қажетті категориялар ішіндегі қоршаған орта, қорғауды, кейде сақтауды да қажет етеді. Кәсіпорын мен компанияларда экологиялық менеджмент жүйелерінің халықаралық ИСО 14000 сериялы стандарттарының пайда болуы – халықаралық табиғатты қорғаушы бастамалардың ішіндегі маңыздыларының бірі болып табылады. ИСО 14000 негізгі мәселесі экологиялық менеджмент жүйесі болып табылады (environmentalmanagementsystem, EMS).

1-суретте қоршаған ортаны қорғауды басқару жүйесінің Деминг /PDCA циклі/ циклінің нұсқасы негізіндегі модулі ұсынылды. Суретте қарастырылғандай, циклдердің барлық кезеңдерінде қоршаған орта жағдайын өлшеуші көрсеткіштер қажеттігі анық көрінеді.

ИСО 14000 стандартының типтік ережелері, ұйымға белгілі бір рәсімдер енгізу және сақтау, белгілі бір құжаттар дайындау, белгілі бір сала үшін жауапты тағайындалуы қажеттілігінен тұрады.

ИСО 14001 стандартының негізгі құжаты ұйымның қоршаған ортаға әсерінің ешқандай «абсолюттік» талаптары орнатпайды, бірақ ұйым арнайы құжатта өзінің ұлттық стандартқа сәйкес болуға ұмтылатыны туралы жариялайды [1].

ИСО 14000 стандарттың мұндай сипаты халықаралық стандарттар сияқты ұлттық нормативтер әрекетінің аясына басып енбеуіне негізделген.

1-сурет. ИСО 14001 стандарты үшін қабылданған қоршаған ортаны қорғауды басқару жүйесінің моделі.

Бүкіләлемдік сауда келісімі бойынша Уругвайлық келіссөздер және 1992 жылы Рио-де-Жанейродағы қоршаған орта мен даму бойынша жоғары деңгейдегі кездесулер нәтижесінде ИСО 14000 әзірлеу туралы шешім қабылданды.

ИСО 14000 стандартты Халықаралық стандартты ұйымының /ИСО/ 207-ші Техникалық комитетімен әзірленеді. Стандарттарға үлгі ретінде 1992 жылы жарияланған, жарияланғалы бері өз еркімен 500-ге жуық серіктестік ниет білдірген BS 7750 британдық стандарттары алынды.

ИСО 14000 стандарттар жүйесіне үлгі ретінде BS 7750 британдық стандарттарынан басқа сәйкестігі бойынша әлемнің 70000-нан аса кәсіпорындары мен серіктестіктері сертификатталынған, сапаны басқару жүйесі бойынша халықаралық стандарттар жүйесінің ИСО 9000 стандарттары алынды. ИСО 14000 сериялы алғашқы стандарттар 1996 жылдың аяғында ресми қабылданып, жарияланды.

Стандарттар жүйесі қоршаған ортаға жағымсыз әсерді үш деңгейде кемеитуді қамтамасыз етеді:
 /1/ ұйымдастырушылық – корпорацияның экологиялық «жағдайын» жақсарту арқылы;
 /2/ ұлттық – ұлттық нормативтік база мен мемлекеттік экологиялық саясат құрамына маңызды қосымша енгізу арқылы;

/3/ халықаралық – халықаралық сауда шарттарын жақсарту арқылы.

ИСО 14000 стандарттар жүйесіне кіретін құжаттарды шартты түрде үш негізгі топқа бөлуге болады:

- экологиялық менеджмент жүйесін жасау және қолдану қағидаттары /EMS/;
- экологиялық бақылау және бағалау құралдары;
- өнімге бағытталған стандарттар

ИСО 14000 сериясының негізгі түсінігі – ұйымдағы экологиялық менеджментті түсіну /кәсіпорын немесе серіктестіктің/. ИСО 14001 халықаралық стандарттар жүйесіне сәйкес жүйені енгізу қоршаған ортаны қорғауды басқаруды болжайды және қоршаған орта көрсеткіштерінің жақсаруын қамтамасыз етуі керек.

Қоршаған ортаға интегралды әсерді қоршаған орта ластануының экологиялық тәуекелі көмегімен бағалау (1) формуламен жүргізуге болады /R/ [2, 3]:

$$R = Y \cdot p \quad (1)$$

Y – экологиялық шығын шамасы;

p – қоршаған ортаға әсер ету ықтималдылығы.

Қоршаған ортаға әсер етудің экологиялық тәуекелін ұйымның қоршаған ортаны басқару жүйесінде орнатылған мүмкін немесе шектік тәуекелдермен салыстыру өзіндік жақсару бағасын көрсетеді. Экологиялық тәуекелдерді бағалау үшін екі параметр де маңызды, экологиялық шығын және әсер ету ықтималдылығы. Егер мәселе апатты жағдайлар туралы болса, онда соңғы параметр өте маңызды болады.

Экологиялық тәуекелдерді бағалауда «Эко-индикатор 95» әдістемесі /The Tco-indicator 95. Finalreport 9523. - Utrecht, the Netherlands: Novem /National Agency for Energy and the Environment/, 1995/ өте ыңғайлы. Нидерландыда әзірленген «Эко-индикатор 95» әдістемесі өнімнің өмірлік циклін экологиялық бағалауға бағытталған.

ИСО 14000 стандарттар сериясына сәйкес бұл әдістемені ұйымның қоршаған ортаны қорғауды басқару жүйесінде қолдануға болады.

Әдістеме идеясы өнімнің өмірлік кезеңі бойында ластану эмиссияларының және тұтынылатын қордың барлығын жүйелі түгендеуден тұрады. Түгендеу нәтижесі эмиссияларының және тұтынылатын қордың тізімінен құралады да қоршаған ортаға әсер етуді бағалау үшін негіз болып табылады. Қоршаған ортаға әсер ету туындайтын тиімділік бойынша жіктеледі және тиімділік дәрежесін бағалау үшін салмақтылық коэффициентімен жүргізіледі. Нәтижесінде эко-индикатор шамасымен анықталатын қоршаған ортаға әсер етудің интегралды шамасы алынады.

Эко-индикаторды анықтау рәсімі (2) формуламен берілуі мүмкін [4]:

$$I = \sum_i W_i \cdot \frac{E_i}{N_i} \cdot \frac{N_i}{T_i} = \sum_i W_i \cdot \frac{N_i}{T_i} \quad (2)$$

мұндағы I – индикатор шамасы;

N_i – нормалауды жүзеге асыратын шама немесе i -ші туындайтын тиімділікке арналған ағымдағы шама;

T_i – i -ші туындайтын тиімділік бойынша жету қажет етілетін мән;

E_i – i -ші туындайтын тиімділіктегі өнімнің қарастырылатын өмірлік циклдағы үлесі;

W_i – шығындағы i -ші туындайтын тиімділіктің маңызын көрсететін салмақтылық коэффициенті.

Шығынның түрлі деңгейлерін есептеу үшін шығынның салыстырмалы деңгейін көрсететін салмақтылық коэффициенттері енгізіледі. ЭИ 95 әдістемесінде бұл келесі үлгіде жасалады:

w_1D 1 жылдағы млн. өлім = w_2D 5% бұзылған экожүйе = w_3D тұмша кезеңі.

Мұндағы w_i ($i = 1, 2, 3$) шығын деңгейін көрсететін салмақты туындайтын тиімділік. Экоиндикаторға арналған түпкілікті тәуелділікті (3) формуламен анықтайды:

$$I = \sum_j w_j D_k \left[\sum_i \frac{E_i}{T_i} \right] \quad (3)$$

Түйінді мәселелердің үлкен жиынтығына қарамастан ЭИ 95 әдістемесі бірінші шығын туралы барынша нақты ақпарат алуға мүмкіндік береді және оңтайландыру міндетін барынша орынды қоя алады. Бұл ИСО 14000 стандарттар жүйесімен экологиялық менеджмент жүйесін жасау мен қолдану, экологиялық бақылау және бағалау жүргізу, қоршаған ортаны қорғауды басқару және қоршаған орта көрсеткіштерінің жақсаруын қамтамасыз етудегі талаптарды қанағаттандыра алады.

Әдебиеттер:

1. ҚР СТ ИСО 14001-2006 Экологиялық менеджмент жүйелері. Қолдану жөніндегі талаптар мен басшылық.
2. Арустамов Э.А., Левакова И.В., Баркалова Н.В. Экологические основы природопользования: Учебник. – 4-е изд., перераб. и доп./ Рук. авт. колл. Э.А. Арустамов. – М.: Издательско-торговая компания «Дашков и К°», 2007. – 316 с. (с.168-169)
3. Колесников С.И. Экологические основы природопользования: Учебник – М.: Издательско-торговая компания «Дашков и К°», 2008. – 304 с. (с.224-226)
4. Eugster M., Hischer R., Huabo D. Key Environmental Impacts of EEE-Industry. – Switzerland, China, 2007.– 90 p.

Резюме

Окружающая среда, как ни одна из жизненно необходимых категорий нуждается в охране, а иногда и реанимации. Появление ИСО 14000 – серии международных стандартов систем экологического менеджмента на предприятиях и в компаниях – называют одной из наиболее значительных международных природоохранных инициатив.

Ешанкулов А.А., к.т.н., доцент ЮКГУ им. М.Ауезова, г. Шымкент, Казахстан

Раматуллаева Г.М., магистрант ЮКГУ им. М.Ауезова, г. Шымкент, Казахстан

Summary

Environment, as none of vital categories needs guard, and sometimes and reanimations. Appearance of ISO 14000 is series of international standards of the systems of ecological management on enterprises and in companies - name one of the most considerable international nature protection initiatives.

Eshankulov A.A., candidate of engineering sciences, associate professor of M.Auezov SKSU, Shymkent, Kazakhstan

Ramatullayeva G.M., undergraduate of M.Auezov SKSU, Shymkent, Kazakhstan

КОМПОЗИЦИОННЫЕ МАТЕРИАЛЫ НА ОСНОВЕ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ ВИДОВ ВЯЖУЩИХ

Аннотация: Целью статьи является анализ изучения выпуск сероасфальтобетона на основе местного сырья и отходов промышленности должен способствовать решению таких важных проблем, как:

- удовлетворить потребности региона в дорожно-строительном материале;
- снизить себестоимость асфальтобетона;
- снизить эксплуатационные затраты за счет повышения качества и долговечности дорожных покрытий;
- улучшить экологическую обстановку за счет утилизации отходов

Ключевые слова: Дорожные бетоны на основе серы; Бетоны на основе госсиполовой смолы; Карбамидный полимербетон;

Асфальтобетон на комплексном органическом вяжущем (КОВ) из местных материалов. Научными принципами получения КОВ являются совместимость компонентов, достаточная кинетическая устойчивость всей системы и обеспечение необходимого комплекса технологических и эксплуатационных свойств.

Одним из возможных путей направленного регулирования процессов структурообразования и дисперсной структуры битумов является пластификация (разжижение) их низкомолекулярными углеводородными фракциями. Применение таких разжиженных битумов в дорожном строительстве имеет ряд преимуществ, связанных с исключением высокотемпературных процессов, широким использованием различных способов обработки минеральных материалов, продлением сезона строительных работ.

Введение небольшого количества пластификатора приводит к повышению эластичности битума, что связано с разрыхлением пространственного каркаса. Все это позволяет рассматривать процесс пластификации битума углеводородными разжижителями, как одно из средств направленного структурообразования.

Выбор разжижителя должен быть основан на том, чтобы он хорошо смешивался с битумом, образуя гомогенную массу, и обеспечивал необходимую скорость последующего загустевания вяжущего. Рекомендуется приготавливать разжиженные битумы, применяя в качестве разжижителя добавки: нефтяные фракции, сырые нефти, продукты углехимической промышленности.

В качестве структурообразующей добавки госсиполовой смолы рекомендуется фильтрационный осадок - дефекат. Дефекат является отходом сахарного завода СП «Хоразм-шакар» [1,2,3,4].

Составы и свойства нового комплексного органического вяжущего указаны в табл. 1.

При разжижении битума госсиполовой смолой асфальтены набухают, сильно увеличиваясь в объеме, вследствие чего возникают временные ассоциаты или другие структурные образования асфальтенов. Введением в битум разжижителя состоящего, в основном из ароматических углеводородов, наряду с пластификацией системы проходит набухание и частичное растворение дисперсной фазы – асфальтенов.

Таблица 1-Составы и свойства комплексного органического вяжущего

Компоненты состава и свойства КОВ	Состав 1	Состав 2	МГ 130/200 ГОСТ 11955
Вязкий битум БНД 60/90, %	50	60	70
Госсиполовая смола, %	47	39	-
Мазут	-	-	30
Дефекат, %	3	1	-
Условная вязкость, с	180	190	131-200
Количество испарившегося разжижителя, %	2	2	5

Температура размягчения после определения количества испарившегося разжижителя, °С	34	36	30
Температура вспышки, °С, более	200	200	110
Испытание на сцепление с мрамором или песком	выдер. по контр. образцу № 2		

Дорожные бетоны на основе серы. Сeroасфальтобетон проектируется так же, как и обычные асфальтобетонные смеси, применяются стандартные методы проектирования [5].

Зерновой состав минеральной части сероасфальтобетона проектируется по принципу оптимального уплотнения минерального материала, т.е. также, как и для асфальтобетона на обычном битуме. Минеральную смесь сероасфальтобетона проектировали по кривым оптимального уплотнения для мелкозернистого асфальтобетона с плотной структурой.

С использованием минеральных заполнителей и кеков рекомендован состав мелкозернистого сероасфальтобетона типа Б, который обычно применяется для укладки верхнего слоя дорожных асфальтобетонных покрытий.

При использовании серы для изготовления асфальтобетона необходимо точно соблюдать температурный режим технологических процессов. Температура – это фактор, который имеет большое значение и оказывает определяющее влияние на ход реакции серы с битумом.

Как известно, битум является коллоидно-дисперсной системой, которая состоит преимущественно из асфальтенов, создающих дисперсную фазу, и насыщенных углеводородов (называемыми парафиновыми маслами), которые образуют жидкую фазу и стабилизируют системы ароматично-нафталиновых веществ смол). Введение серы в битум способствует процессу дегидрогенизации углеводородных цепей, и в связи с этим они поддаются циклизации, что приводит к повышению количества соединений асфальтенового типа. Исследования показали, что масла, содержащиеся в битуме начинают реагировать с серой при температуре выше 130 °С, а асфальтены – при температуре в диапазоне от 140 до 150 °С. Это определяет граничные температуры производства сернобитумное вяжущие и температурные режимы технологического процесса. Нижнюю температурную границу в технологическом процессе определяет температура плавления серы (около 120 °С). В связи с этим предел технологических температур очень узкий. Технологические процессы должны происходить при температуре от 130-140 °С. В этом диапазоне температур вредные сернистые газы практически не оказывают влияние на здоровье человека.

Приготовление асфальтобетонной смеси рекомендован просодить следующим образом: в отдельной емкости разогревает битум до температуры 130-140 °С и также в отдельной емкости разогревает серу до температуры 120-130 °С. В раствор разогретой серы вводят модификатор – кристаллический йод. Время перемешивания серы с модификатором составляет 5-10 мин. Затем вливают жидкую модифицированную серу в горячий битум и перемешивают около 10 мин.

Заполнители (щебень и песок) и кеки греют до температуры 140 °С. Составляющие (щебень, песок, кеки и битум с модифицированной серой) перемешивают при температуре 135 °С в течение 5-10 мин. Следует учитывать, что температура составляющих и сероасфальтобетонной смеси не должна превышать 140 °С, чтобы исключить выделение вредных газов сероводорода (H₂S) и двуокис серы (SO₂).

Определение физико-механических свойств асфальтобетона произведен в соответствии с ГОСТом. Физико-механические свойства сероасфальтобетона даны в табл.3, где можно видеть, что при увеличении содержания серы в асфальтобетоне происходит увеличение прочности при сжатии при 20 и 50 °С. Сeroасфальтобетон по прочности при сжатии при 20 и 50 °С тоже превосходит требования ГОСТа, такие же показатели для асфальтобетона на «чистом» битуме. Средняя плотность сероасфальтобетона больше, чем средняя плотность асфальтобетона на битуме. Водопоглощение сероасфальтобетона находится в пределах, рекомендуемых ГОСТом.

Выпуск сероасфальтобетона на основе местного сырья и отходов промышленности должен способствовать решению таких важных проблем, как:

- удовлетворить потребности региона в дорожно-строительном материале;
- снизить себестоимость асфальтобетона;
- снизить эксплуатационные затраты за счет повышения качества и долговечности дорожных покрытий;
- улучшить экологическую обстановку за счет утилизации отходов.

Бетоны на основе госсиполовой смолы. Разработано органическое вяжущее (ОВ) из тяжелой нефти с госсиполовой смолой и известью для дорожного строительства [6]. Состав ОВ следующий, масс в %:

Госсиполовая смола	-	20 - 24
Известковое молоко 25 %-ной концентрации	-	1,2 - 1,5
Тяжелая нефть	-	остальное

В зависимости от количества вводимых структурообразующих добавок получают ОВ различной вязкости - ОВ 70/130 и ОВ 130/200, имеющие улучшенное сцепление с поверхностью минеральных материалов.

ОВ следует применять для приготовления холодных асфальтобетонных смесей, предназначенных для устройства покрытий на дорогах IV-V категорий в V дорожно-климатической зоне.

Имеется комплексное вяжущее состоящее из госсиполовой смолы, моноэтаноламина, СаО [7]. В табл. 2 приведены технические свойства нового органического вяжущего.

Таблица 2-Технические свойства составов госсиполобетонных композиций

Показатели составов	Глубина проникания иглы, мм ⁻¹		Температура размягчения, °С по КиШ	Растяжи-мость, см		Температура хрупкости, °С	Сцепление с мрамором или песком
	при 25 °С	при 0 °С		при 25 °С	при 0 °С		
1	170	30	20	30	3	-1	не выдерживает
2	195	37	23	35	5	-2	
3	180	40	24	36	6	-3	
4	192	42	25	38	7	-4	
5	194	43	26	39	8	-5	
6	187	44	29	41	8	-5	
7	190	45	30	43	9	-6	
8	193	46	31	44	10	-6	
9	196	47	31	46	12	-8	выд. по контр. образцу № 2
10	198	48	32	48	13	-9	
11	200	49	33	60	14	-10	

Рекомендуется вяжущее для дорожных покрытий следующего состава, масс %:

Госсиполовая смола	-	19,75 - 49,00
Тетраборноокислый натрий	-	0,25 - 1,0
Битум	-	остальное

Преимущество предлагаемого вяжущего выражается в повышении температуры размягчения до 54 - 64 °С и снижении пенетрации при 25 °С до 55 - 63 мм⁻¹.

Рекомендуется вяжущее, содержащее 80 - 85 масс % госсиполовой смолы и 15 - 20 масс % отхода производства капролактама. При введении в состав вяжущего - отхода производства капролактама, происходит взаимодействие соединений, входящих в состав отхода с реакционноспособными группами госсиполовой смолы.

Рекомендуется композиционное вяжущее, который содержит в качестве связующего - госсиполовую смолу и в качестве разжижителя - нефть или мазут при следующем соотношении компонентов, масс %: госсиполовая смола 30 - 80, нефть или мазут 20 - 70. Кроме того, композиционное вяжущее дополнительно содержит добавку для загустения связующего при следующем соотношении компонентов, масс %: госсиполовая смола 30 - 98, нефть или мазут 1,7 - 68, добавка для загустения связующего 0,3 - 2,0. В качестве добавки для загустения связующего оно может содержать белковое клеящее вещество, фосфат аммония, полипропилен или полистирол.

Карбамидный полимербетон. Наиболее распространенным и доступным видом связующего для получения полимербетона является карбамидная смола. Переход карбамидных смол в твердое неплавкое состояние происходит под воздействием кислых отвердителей (минеральные кислоты, органические – щавелевая, лимонная, кислых солей – солянокислый анилин, хлорное железо и других).

На физико-технические свойства карбамидного полимербетона большое влияние оказывает вода, находящаяся в составе смолы. Наиболее эффективным для связывания является гипс и фосфогипс,

оптимальные количества которых составляют соответственно 35 и 50% от массы карбамидной смолы. При этом прочность при растяжении при изгибе увеличивается в два раза больше.

Роль наполнителей и заполнителей в структурообразовании полимербетона весьма различна. Наполнители, обладая развитой поверхностью, играют исключительно большую роль в процессе взаимодействия со смолой на границе их контакта. Поэтому, физико-химическая активность поверхности наполнителя имеет первостепенное значение, в то время как роль заполнителя сводится к созданию плотного пространственного скелета полимербетона.

Рекомендуемые составы и физико-технические свойства карбамидного полимербетона показаны в табл. 3. и табл. 4.

Таблица 3-Рекомендуемые составы карбамидного полимербетона

Составляющие	Массовая доля % в составах		
	1	2	3
Карбамидная смола	9-10	8-9	9-9,5
Гранитный щебень	52-55	52-55	50-55
Кварцевый песок	25-27	25-27	25-27,5
Андезит	5-6,5	5-6,5	6,2-7,9
Фосфогипс	4,5-5	4,5-5	4,5-4,7
Солянокислый анилин	0,-0,6	-	0,25-0,3
Полиамидная смола		0,7-1,1	-
Полиэтиленполиимин	-	-	0,05-0,1
ГКЖ-94	0,1-0,3		

Таблица 4-Физико-технические свойства карбамидного полимербетона

Показатель	Единица изм.	Состав по таблице 3		
		1	2	3
Объемная масса	кг/м ³	2200-2300	2200-2300	2250-2350
Предел прочности при сжатии	МПа	55-60	45-60	69-72
Растяжения при изгибе	МПа	1,3-1,5	2,3-2,5	-
Модуль упругости при сжатии	МПа	2,5-9,5	10,5-12,0	11-12
Стойкость в воде		-	-	0,8-0,82

Литература

1. Карабаев А. М. Комплексное органическое вяжущие на основе нефти и госсиполовой смолы // Наука и техника в дорожной отрасли. –Москва, 2005. - № 4. - С. 29-30.
2. Карабаев А.М. Садиков И.С., Курбанов С.З. Технология приготовления комплексного органического вяжущего на опытной установке // Сборник статей и докладов Ассоциации исследователей асфальтобетона. Ежегодная научная сессия. –Москва. МАДИ, 2009 . - С. 72-76.
3. Предварительный патент РУз. № IDP 04983. Комплексное органическое вяжущее. /Садиков И.С., Абдуллаев Ш., Карабаев А.М., Мирвалиев З.З., Садиков Ж.И. // Расмий ахборотнома. – 2001. - № 6.
2. Садиков И.С., Карабаев А. М. Физико-механические свойства холодного асфальтобетона на основе улучшенных добавками комплексных органических вяжущих// Вестник ТашИИТ, – Ташкент, 2011. - №2. – С.18-22.
3. Королев И.В. Пути экономии битума в дорожном строительстве. М.: Транспорт, 1986. 147 с.
4. А.С. 887601. Вяжущие для дорожных покрытий. /Ступакова Л.Ф., Казакова Н.М., Махаматаминов М.Д. // Б. И. -1981. -№ 45.
5. Душанов Р.О., Абдуллаев Ш.А.. Госсиполобетонный тип композиционного материала для покрытия автомобильных дорог и городских улиц // Композиционные материалы. – Ташкент, 2002. - № 1. - С. 17-19.

Ж.Т.Нышанова, А.А.Алибаева

Н.Д.Ондасынов атындағы №38 мектеп – гимназиясы, Шымкент, Қазақстан

КҮКІРТ (II) ОКСИДІНІҢ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ЗАЛАЛСЫЗДАНДЫРУ ЖОЛДАРЫ

Резюме

В данной работе указывается отрицательное влияние оксида (II) азота на окружающую среду, на здоровье человека. Рекомендуются электрохимические способы окисления и восстановления оксида (II) азота. Работа протекала по следующим этапам:

- *Физико-химические свойства оксида (II) азота.*
- *Обработка оксида (II) азота и методы получения новых продуктов.*
- *Выброс производственных отходов, содержащие оксид (II) азота.*
- *Влияние оксида (II) азота на окружающую среду.*
- *Окисление и восстановление оксида (II) азота.*

Изучая отрицательное влияние оксида азота на окружающую среду, на живой организм и природу, рекомендуется проводить научные работы, с целью обезвреживания отходов, которые содержат оксид азота. В работе содержатся электрохимические методы окисления и восстановления оксида азота, которые имеют большое практическое значение.

Summary

This paper describes a negative impact of oxide (II) sulphur on the environment, on human health. Electrochemical methods of oxidation and reduction of the oxide (II) sulphur are recommended. The work proceeded in the following stages :

- *Physical and chemical properties of the oxide (II) sulphur*
 - *Processing of oxide (II) sulphur and methods for producing new products.*
- *Emissions of industrial waste containing oxide (II) sulphur.*
- *The impact of oxide (II) sulphur on the environment.*
- *Oxidation and reduction of oxide (II) sulphur.*

By studying the negative effects of sulphur oxide on the environment, on a living organism and nature, it is recommended that to conduct research works to dispose waste , which contain sulphur oxide . The work contains electrochemical methods of oxidation and reduction of sulphur oxide, which are of great practical importance.

Күкірт диоксидінің қоршаған ортаға әсері барған сайын артып, табиғаттағы геологиялық жүйенің тепе-теңдіктің құрылымын бұзушы қуатты фактор ретінде көрінуде. Республикадағы өнеркәсіптердің ішінде, ең максималды экологиялық, экономикалық және әлеуметтік зиян келтіріп отырған өндірістер - түсті металлургия, мұнай химиясы және мұнай өндіретін өнеркәсіптер, жылу энергетикасы және т.б. Бұл өндірістерден бөлініп жатқан улы газ мөлшері, соның ішінде күкірт диоксидінің мөлшері, атмосферадағы зияны жоқ жоғары концентрациясы (ЗЖЖК) мәнінен өте жоғары.

Қазіргі таңда күкірт диоксидін күкірт қышқылына дейін, ванадий (V) тотығы катализаторы және ванадий темірхромоксидтік катализаторы қатысында химиялық әдіспен тотықтыру процестері кең ауқымда қолданылады. Бұл әдістерді іске асыру кезінде, яғни күкірт диоксиді өнімдерін химиялық жолмен өңдеу кезінде, жоғары температура мен қысымды пайдалану, сонымен қатар, қымбат катализаторларды қолдану қажеттілігі және де басқа әртүрлі технологиялық проблемалар туындайды. Мұндай кемшіліктердің санын азайтудың, әрі қажетті компоненттер өндірісінің өнімділігін арттырудың қазіргі заманғы бірден-бір тиімді жолы

—электролиз процесін интенсификациялау түйіршікті электродтарды қолдану. Бұл электродтарды қолдану арқылы күкірт диоксидінің электрохимиялық өндіріс технологиясын жетілдіріп және оның жетістіктерін өндіріске ендіру өзекті мәселе.

Күкірт диоксиді - түссіз, өткір иісті, ауадан 2 есе ауыр және суда жақсы ериді (1 л су көлемінде 40 көлем күкірт диоксиді), ауада 0.2 % болса әуелі тамақ қарлықтырып, біраздан соң адамды есінен тандырады.

балқу температурасы, °С	-73
қату температурасы, °С	-10.0
тығыздық (с) (-8°С), г/см ³	-1.46
тығыздық (г) (0°, 760 мм.с.б.), г/л	2.93
критикалық температура, °С	+157

Күкірт диоксиді - улы қосылыс, ауадағы концентрациясы 0.03-0.05 мг/л-ден көп болса, еңтігу, бронхит, өкпенің қабынуына әкеледі. Күкірт диоксиді жер қыртысының кейбір бөліктерінде, сондай-ақ вулкан жарылыстары кезінде де бөлінуі мүмкін .

Күкірт диоксиді химиялық қасиеті жағынан өте активті, реакцияласқыш зат. Суда, полярлы күкірт диоксиді молекуласы жақсы ериді.

Құрамында күкірт диоксиді бар өндіріс қалдықтарынан маңызды күкірт қосылыстарын алудың және электрохимиялық әдіспен қайта өндеудің болашағы бар қарапайым технологияны жетілдіру, қазіргі кездегі үлкен практикалық маңызы бар өзекті мәселелердің бірі.

Мамандардың есебі бойынша, түсті немесе қара металлургия, жылу электростанция, химия, мұнай өндіру т.б. салаларынан жыл сайын ауаға тонналап зиянды күкірт диоксиді газы бөлінеді. Мысалы, қуаты орташа жылу электростанция орталығы - тәулігіне 2000 тонна сапасы төмен көмір жағып, ауаға шамамен 400 тонна күл және 120 тонна күкірт диоксидін шығаруда. Сонымен қатар, кейінгі мәліметтер бойынша, Балқаш қаласының ауасы- 1999 жылы 365.2, ал 2000 жылы 549.763 тоннадан артық күкірт диоксиді газымен ластанып, ол өз кезегінде желмен ұшып, жаңбыр және еріген қар суымен қосылып, қоршаған ортаны ластаған. Осы көп мөлшердегі газ қалдықтарын залалсыздандырып, олардан пайдалы заттарды алудың осы өңірдің экологиялық-экономикалық мәселелерін шешуде маңызы зор.

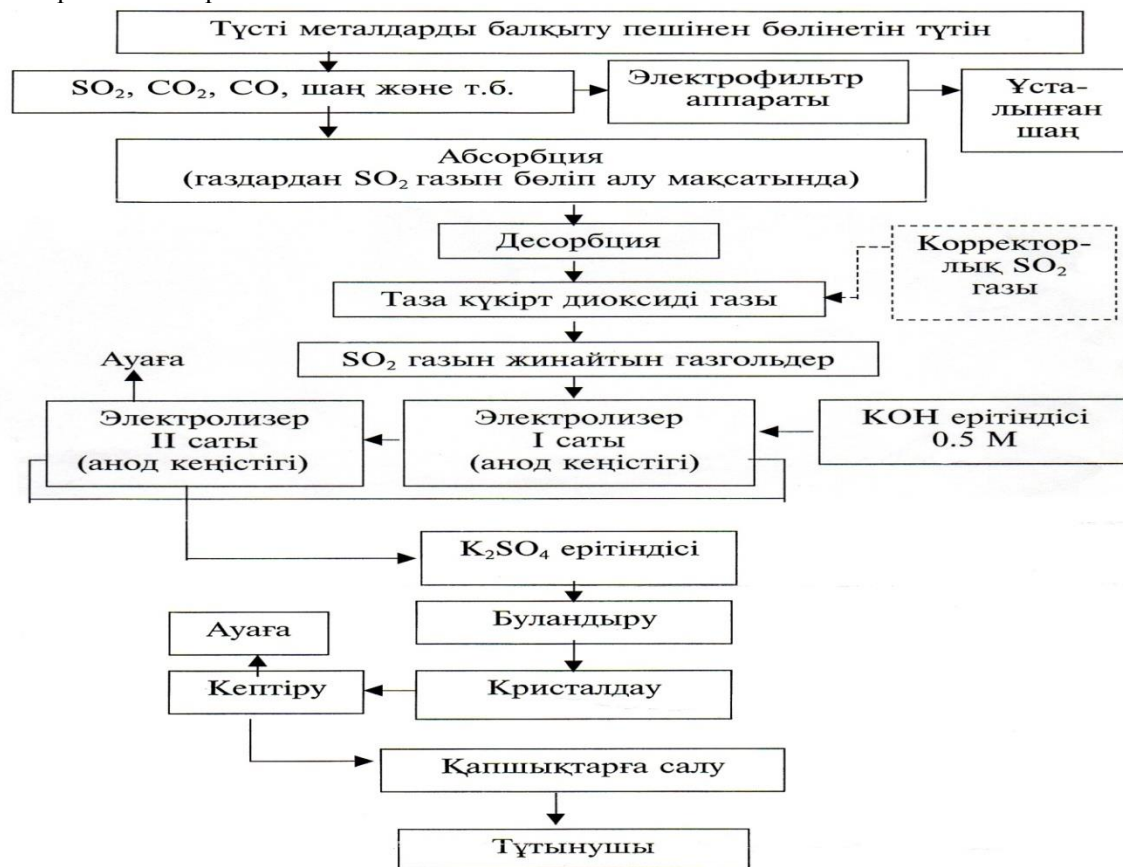
Сондықтан, күкірт диоксиді газының түйіршікті электродтарда электрохимиялық тотығу ерекшеліктерін зерттеп, соның нәтижесінде өндіріс қалдықтары болып табылатын бұл газды залалсыздандырып, пайдалы өнімдер алудың маңызы зор болайын деп отыр.

Жүргізілген зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, көптеген түсті металлургия және т.б. өндірістердің қалдығы болып табылатын күкірт диоксиді газын түйіршікті темір электродтарында залалсыздандырудың принципиялды технологиялық схемасын ұсынуға болады.

Ұсынылып отырған принципиялды технологиялық схема бойынша, күкірт диоксидін калий гидроксиді ерітіндісінде, түйіршікті темір электродтарда, оптимальды жағдайларда анодты тотықтырғанда, калий сульфаты (K_2SO_4) алынады.

Осы ұсынған принципиялды технологиялық схема бойынша, калий сульфатын алудың материалдық балансы жасалынды

Сонымен, күкірт диоксидін сілтілі ортада электрохимиялық тәсілмен тотықтыру кезінде калий сульфатының түзілетіндігі анықталып, бұл әдіс арқылы түсті металлургия және т.б. зауыттардан шығып жатқан қалдық газдарды залалсыздандырып, олардан күкірт қосылыстарын алуға болатындығы алғаш рет көрсетіліп отыр.

1-сурет – Құрамында күкірт диоксиді бар газдарды түйіршікті темір электроды бар электролизерде залалсыздандырып, калий сульфатын алудың принципиялды технологиялық схемасы

Әдебиеттер

1. Популярная библиотека химических элементов // Водород-хром. Отв. ред. И.В. Петрянов - Соколов. —Москва: Наука, 1971. -960 с.
2. Большая советская энциклопедия. —Москва: Советская энциклопедия. —1976. -Т.23. 806 с.
3. Николаев Л.А. Общая и неорганическая химия. —Москва: Просвещение, 1974. -624 с.
4. Грунвальд В.Р. Техника газовой серы. -Москва: Химия, 1992. - 272 с.
5. Реми Г. Курс неорганической химии. —Москва: Химия, 1963. -Т. 1. - 891 с.
6. Коттон Ф., Улкинсон.Дж. Современная неорганическая химия. — Москва: Мир, 1969. 4.2. -875 с.
7. Турова Н.Я. Справочные таблицы по неорганической химии // Под ред. Тамм Н.С. -Ленинград: Химия, 1976. -778 с.
8. Общая химия в формулах, определениях, схемах: Справ. руководство // Под ред. Тикавого В.Ф. - Минск: изд. “Университетское”, 1987. -337 с.
9. Шмидт М. Неорганические полимеры // Под ред. Стоуна Ф., Грехима В. —Москва: Мир, 1965. - 374 с.
10. Bain Barrie. Sulfur // Mining Annu Rev. —1987. -P. 112-113.

УДК 006.4

Д.С.Сабырханов, А.К.Тулкбаева, Е.Г.Евдокимова, Н.М. Кудайбергенов
ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ВЫЯВЛЕНИЕ ОСНОВНЫХ РАЗЛИЧИИ МЕЖДУ СТ РК СТБ ИСО 13485 И
СТ РК ИСО 9001**

Аннотация: Каждая организация стремится улучшить свою деятельность, будь то увеличение доли рынка, повышение конкурентоспособности, более эффективное управление рисками или повышение степени удовлетворенности потребителей. Система менеджмента качества обеспечивает необходимую структуру для контроля и улучшения показателей в любой выбранной области. Международный стандарт ISO 9001 является наиболее известным в мире стандартом на построение Системы Менеджмента Качества, используемым в настоящее время более чем 750 тысячами организаций в 161 стране мира, но помимо этого стандарта также есть и другие отраслевые стандарты. Одним из этих стандартов является ISO 13485 - промышленный медицинский стандарт, который предназначен для предприятий медицинской направленности и контролирующей весь процесс изготовления товаров, начиная от закупки сырья и до продажи потребителю. А в этой статье, как раз, будут рассмотрены основные различия между стандартами ISO 13485 и ISO 9001.

Ключевые слова: система менеджмента качества, СТ РК СТБ ИСО 13485, СТ РК ИСО 9001, медицинская техника, изделия медицинского назначения, национальный стандарт, менеджмент риска.

СТ РК СТБ ИСО 13485 является промышленным медицинским стандартом, ориентированным на регулирование процесса производства медицинской техники и изделий медицинского назначения. Основой для выпуска данного стандарта, разработанного Республиканским государственным предприятием «Казахстанский институт стандартизации и сертификации» Комитета по техническому регулированию и метрологии Министерства индустрии и новых технологий Республики Казахстан в 2008 году, послужил белорусский стандарт СТБ ИСО 13485-2005. Основные требования международного стандарта ISO 13485 основывается на требованиях другого международного стандарта ISO 9001, но в отличие от ISO 9001, ISO 13485 не предписывает производителю медицинской техники и изделий медицинского назначения постоянное повышение качества продукции, а акцент сделан на потребительских требованиях, поддержании безопасного дизайна изделий и управлении рисками.[1]

Первая версия стандартов ISO серии 9000 содержала универсальные требования к системам менеджмента качества предприятий независимо от их отраслевой принадлежности. Однако позднее у представителей различных отраслей промышленности возникла необходимость добавления в эти универсальные стандарты специфических отраслевых требований, которые учитывали бы особенности показателей качества конкретного вида продукции и (или) услуги. Таким образом, делалась попытка объединить преимущества двух групп стандартов, а работы по разработке отраслевых стандартов начались вестись во многих отраслях.

В национальном стандарте СТ РК СТБ ИСО 13485 «Изделия медицинские. Системы управления качеством. Требования к регулированию» приведены требования к системам менеджмента качества

предприятий и организаций, которые занимаются проектированием, разработкой, производством, монтажом, поставкой и обслуживанием медицинских изделий. Как видите, использовать данный стандарт могут практически все организации медицины и медицинской промышленности. В некоторых странах стандарт ISO 13485 является обязательным для перечисленных выше предприятий и организаций, так как ISO 13485 определяет к системам менеджмента качества более жесткие требования, чем ISO 9001, и включает ряд специфических требований для организаций, выпускающих продукцию медицинского назначения, в том числе:

- управление рисками;
- необходимость документированных процедур проектирования и разработки медицинских изделий;
- дополнительные требования к чистоте продукции и контролю загрязненности;
- специальные требования к стерильным медицинским изделиям;
- требования к гигиене персонала, оборудования и помещений;
- дополнительные требования к системе обратной связи с целью получения раннего предупреждения о проблемах в области качества и др.[2]

Национальный стандарт СТ РК СТБ ИСО 13485 имеет три, по сути, основных отличия от СТ РК ИСО 9001. Первое и самое важное: в СТ РК СТБ ИСО 13485 отсутствует требование постоянного улучшения. Это связано с тем, что для медицинской практики постоянное улучшение не так важно по сравнению с безопасностью медицинской техники и изделий медицинского назначения. Идеология СТ РК СТБ ИСО 13485 такова, что если медицинское изделие уже удовлетворяет требованию по безопасности, то любое изменение в СМК, пусть даже на первый взгляд являющееся улучшением, имеет некую вероятность того, что, пусть косвенно, но безопасность изделия будет ухудшена. Поэтому требование постоянного улучшения убрано из СТ РК СТБ ИСО 13485.

Второе, в СТ РК СТБ ИСО 13485 введено требование по внедрению менеджмента рисков в соответствии с СТ РК ГОСТ Р ИСО 14971. Внедрение разработанной процедуры по менеджменту рисков в соответствии с требованиями СТ РК ГОСТ Р ИСО 14971 затрагивает весь жизненный цикл продукции и еще более ужесточает требования СТ РК СТБ ИСО 13485 и отделяет от СТ РК ИСО 9001. Идеологическим подходом при внедрении СТ РК ГОСТ Р ИСО 14971 является оценка вероятности причинения вреда пациенту и медицинским работникам. Менеджмент рисков затрагивает весь процесс жизненного цикла продукции – разработка, производство, контроль качества, складирование, транспортировка и использование медицинского изделия.

И третье – в СТ РК СТБ ИСО 13485 удовлетворенность потребителя понимается иначе, чем в СТ РК ИСО 9001. Известно, что стандарт СТ РК ИСО 9001 требует от компании выполнения трех групп требований: требований потребителя, требования стандарта и законодательные требования. Причем требования потребителя стоят на первом месте.[3] Для СТ РК СТБ ИСО 13485 ситуация иная.

С позиции СТ РК СТБ ИСО 13485 потребителем медицинских изделий является в первую очередь пациент. То есть, производитель должен отслеживать удовлетворенность не своего первичного покупателя, а пациента. А удовлетворенность пациента однозначна – избавление от недуга. Но оценить эту удовлетворенность зачастую пациент не может. У него нет для этого достаточной квалификации. И оценка удовлетворенности пациента должна производиться через анализ мнений о данной продукции экспертов в своей области – врачей и других медицинских работников. Разъяснения требования по внедрению обратной связи вынесены за рамки СТ РК СТБ ИСО 13485 и даны в соответствующих MED DEV.

Не смотря на эти различия СТ РК СТБ ИСО 13485, как и СТ РК ИСО 9001 направлен на поддержание конкурентоспособности и доверия потребителей. Кроме того, внедрение ISO 13485 дает заметный экономический эффект: повышение доходности предприятия за счет расширения рынка сбыта и количества постоянных заказчиков. То есть значительно увеличивается рентабельность, несмотря на необходимость некоторых первичных инвестиций на внедрение стандарта. К тому же, рост престижа компании и доверия со стороны, как оптовых заказчиков, так и простых покупателей, впоследствии, позволяет постоянно повышать цены на продукцию, ни снизив при этом спрос на нее. Перспективность такого вложения очевидна.

Литература

1. СТ РК СТБ ИСО 13485-2008 «Изделия медицинские. Системы управления качеством. Требования к регулированию».
2. ИСО 14969:2004 «Медицинские изделия – Системы менеджмента качества. Руководство по применению ИСО 13485»
3. СТ РК ИСО 9001-2009 «Системы менеджмента качества. Требования».

Tүйін

Кез келген ұйым өзінің қызметін жақсартуды көздейді. Мысалы, нарықтағы үлесін арттыру арқылы, бәсекелестігін арттыру арқылы, қауып-қатерлерді тиімді басқару арқылы немесе тұтынушының ризалық дәрежесін көтермелеу арқылы. Сапа менеджмент жүйесі кез келген саланың көрсеткіштерін жақсарту және бақылау үшін қажетті құрылымды қамтамасыз етеді. ISO 9001 халықаралық стандарты Сапа менеджмент жүйесін енгізудегі әлемдегі ең танымал стандарт болып табылады. Бүгінгі таңда осы стандартты әлемнің 161 мемлекетінің 750 мыңға жуық мекемелерінде енгізілген, алайда осы стандарттан да бөлек өзге стандарттар кездеседі. Сол өзге стандарттардың бірі болып ISO 13485 стандарты саналады. Бұл стандарт медицина саласына бағытталған өндірушілерге арналған және де осы стандарт тауардың жасалу процестерін толығымен қадағалауда. Ал осы мақаланың мақсаты ISO 13485 және ISO 9001 стандарттарының басты айырмашылықтары қарастыру болып саналады.

Resume

Each organization to seek to improve the activity, whether it be increase in a share of the market, competitiveness increase, more effective management of risks or increase of degree of satisfaction of consumers. The quality management system provides necessary structure for control and improvement of indicators in any chosen area. The international ISO 9001 standard is the most known standard in the world on creation of Quality management system, now in use more than 750 thousand organizations in 161 countries of the world, but in addition the standard also there are also other industry standards. One of these standards is ISO 13485 - the industrial medical standard which is intended for the enterprises of a medical orientation and controlling all process of production of goods, filling from purchase of raw materials and before sale to the consumer. And in this article the main distinctions between the ISO 13485 and ISO 9001 standards will be just considered.

УДК 541.18

Г.Ш.Сабырханова-магистрант, А.Т.Апсметов-к.т.н., доцент
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

NATIONAL INSTRUMENTS ТЕХНОЛОГИЯСЫН ОРТАНЫҢ ТЕМПЕРАТУРАСЫН ӨЛШЕУГЕ АРНАЛҒАН АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН КЕШЕНДІ ӨЗІРЛЕУДЕ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа: NATIONAL INSTRUMENTS технологиясын ортаның температурасын өлшеу үшін автоматтандырылған кешенде программалық қамтамасыздандырылған принциптер мен әдістер қолданылады.

Кілттік сөздер: термометр, ақпарат, технология, программа.

Қазіргі кезде технологиялық үрдістерді бақылау мен басқаруда National Instruments фирмасының LabVIEW визуальды программалау әдістері жиі қолданылатын болды. Мұның негізгі себебтері, оның программалау мен басқару алгоритмдері өте қолайлы және мүмкіншілігі өте жоғары болғандықтан.

LabVIEW (Laboratory Virtual Instrument Engineering Workbench) өлшеуші және басқарушы аппаратурамен байланыс, ақпарат пен есептулердің нәтижелерін жинау, өңдеу, көрсету және бөлек объектілерден бастап автоматтандырылған жүйелерді жалпы алып модельдеуге арналған қолданбалы бағдарламалық қамтамасыздандыруды құрастыруға мүмкіндік береді.

LabVIEW ортасында өңдеу немесе басқару кешенінің жеке функцияларымен қатар толық кешенді де модельдейтін виртуалды аспаптарды құруға сонымен қатар тәжірибені де толық модельдеуге болады. Соңғы жағдайда сыртқы және үйлестіруші құрылғыларды жалғау қажеттілігі жоқ. Тұтынушы модельденетін үрдістердің нақты үрдіске жеткілікті дәрежедегі адекваттылықты қамтамасыз ететін виртуалды аспаптармен жұмыс жасайды.

Кіріс сигналдар, сыртқы құрылғылар, зерттеу және басқару объектітері, өлшеу қондырғылары және солар сияқты нақты үрдістердің өту ерекшеліктерін ескеріп LabVIEW пакетінің құралдары арқылы модельденіледі.

LabVIEW ортасы көпфункционалды және келесіні қамтамасыз етеді:

- сыртқы өлшеу, бақылау, басқару құрылғылармен ақпарат алмасу;
- алынған ақпаратты талдау және өңдеу;
- ақпаратты жинау, сақтау және жіберу, сонымен қатар желілермен де;
- математикалық тәжірибені (виртуалды аспаптармен жұмыс жасауды) қолдау;
- АЖБ және F3AJ тұтынушы интерфейсін қамтамасыз ету.

Осы жүйенің программалар тобының пайда болуы және оны дұрыс пайдалана білу объектегі үрдістердің технологиялық параметрлерінің өзгеру шамаларын бақылауға және оны дер кезінде басқаруға мүмкіндік береді. Бірнеше сезгіш элементтердің, аналогты – сандық түрлендіргіштердің және керекті программалардың көмегімен, әртүрлі өлшеу құралдарын құрастыра отырып көптеген өлшеулерді ұйымдастыруға болады. Бұл виртуальды өлшеу құралдарының негізгі ерекшеліктері.

LabVIEW екі және бірнеше функцияларының үйлесуін басқару, бақылау, деректерді жіберудің тиімді жүйесін құруға мүмкіндік береді. Тұтынушының көз қарасынан LabVIEW-дің негізгі ерекшелігі – осы жүйенің бағдарламалау тілінің графикалық интерпретациясы. Графикалық тіл – функционалдық блок-диаграммалар тілі – мысалы сыртқы объекті басқару немесе сыртқы құрылғыдан алынған деректерді өңдеу бағдарламаларын құруды едәуір жеңілдетуге мүмкіндік береді. Тұтынушы үшін тәжірибені басқару жұмысы монитордың экранындағы виртуалды қондырғының беттік панелімен жұмыс жасауға келтіріледі. Ол панель арқылы тұтынушы қызметті параметрлерді бақылайды және бағдарламалық – ақпараттық кешенді басқарады.

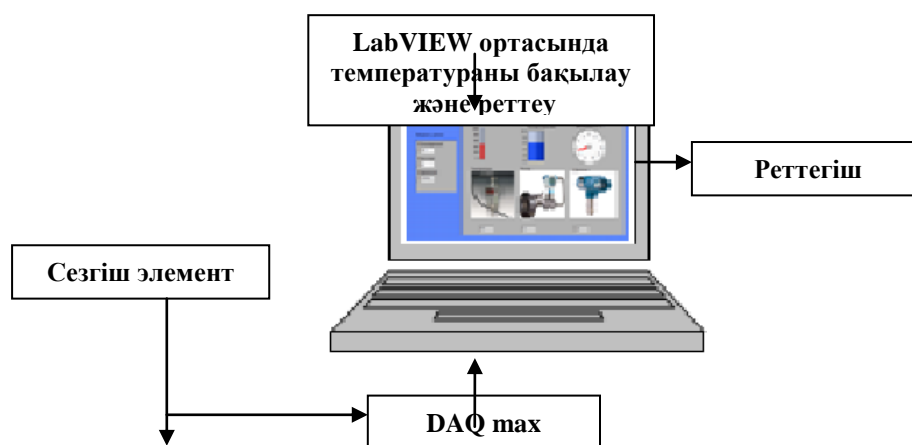
Жүйе Windows ортасында сәйкесінше иконкасы арқылы іске қосылады. LabVIEW іске қосылғаннан кейін монитордың экранында екі терезе ашылады: аспаптың беттік панелінің терезесі – сұр түсті фон және схема (блок – диаграмма) терезесі – ақ фон. LabVIEW-де бағдарламалаудың негізінде Виртуальды аспаптар (Virtual Instruments, VI) деген ұғым бар. Кезкелген бағдарлама осындай виртуальды аспап болып табылады – «беттік панель» (Front Panel) және «схема» (Block Diagram) бар. Беттік панелде бағдарламаны басқару элементтері – батырмалар, графиктер, ажыратқыштар және солар сияқтылар орналасқан. Блок – схема – ол, негізінде бағдарламаның өзі. Бір терезеден екінші терезеге ауысу пернетақтадан Ctrl+E бұйрығы арқылы немесе мауысты пайдаланып қажетті терезені таңдау арқылы орындалады.

Терезенің әрқайсысында тұтынушыға бас мәзір, режимдер мәзірі, бас мәзірді толықтырушы және оның кейбір бұйрықтарын қайталаушы ситуациялық мәзір ұсынылады. Кезкелген мәзірдегі қол жетерлік пункттер анықтау түспен ерекшеленген.

Бас мәзір LabVIEW-дің тұтынушымен жалпы өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді.

Басқару элементтері – ол ажыратқыштар, батырмалар, енгізу өрістері және басқа ендіру құралдары. Индикаторлар – ол графиктер, шкалалар, лампочкалар, мәтіндік өрістер. LabVIEW-ті түрлі жабдықтарды басқару үшін пайдалануға болады, мысалы деректерді жинау құрылғыларды, түрлі сезгіш элементтерді (датчик), бақылау құрылғыларын, қозғалтқыш құрылғыларын.

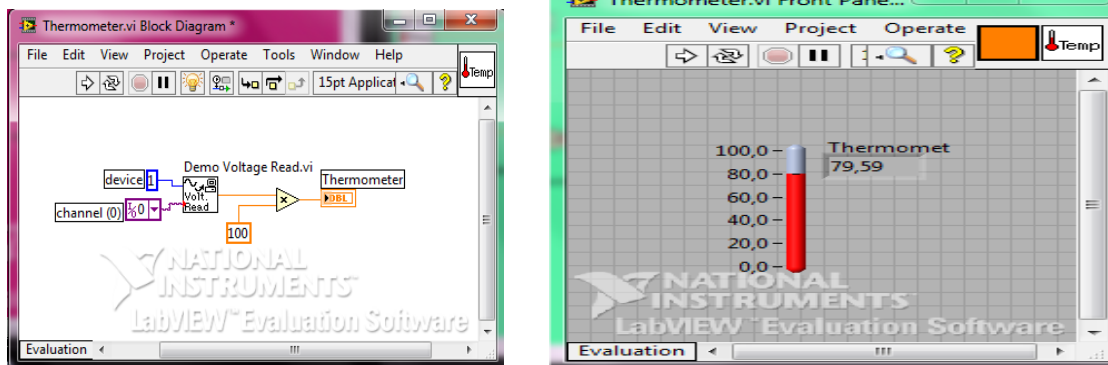
Технологиялық үрдістерді бақылау мен басқару кезінде үрдістің жүруі туралы мәліметтерді графиктер немесе сандар түрінде көрсету ең негізгі мақсаттардың біріне жатады. Бұл жұмыста жылу алмастырғыштың температурасын өлшеп, басқару мен бақылау үрдісін National Instruments фирмасының LabVIEW ортасында іске асырамыз.

Сурет 1. Температураны өлшеу реті

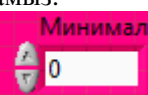
Жұмысты орындау үшін құрылған температураның сезгіш элементін қолданамыз. Сезгіш элемент ішкі программа түрінде құрылған, оның блок-диаграммасы мен беттік панелі 2-ші суретте көрсетілген.

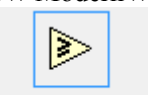
National Instruments фирмасының LabVIEW бағдарламалар ортасы – ол өндірістегі түрлі технологиялық үрдістерді автоматтандыру мен басқару және ғылыми зерттеулерде кеңінен пайдаланылатын бағдарламалаудың ыңғайлы құралы.

а) сөзгіш элементтің программасы (блок-диаграмма); б) температура көрсеткіші

Сөзгіш элементтің ішкі программасын құру үшін жаңа беттік панелді ашып, виртуальді аспап құрастырамыз.

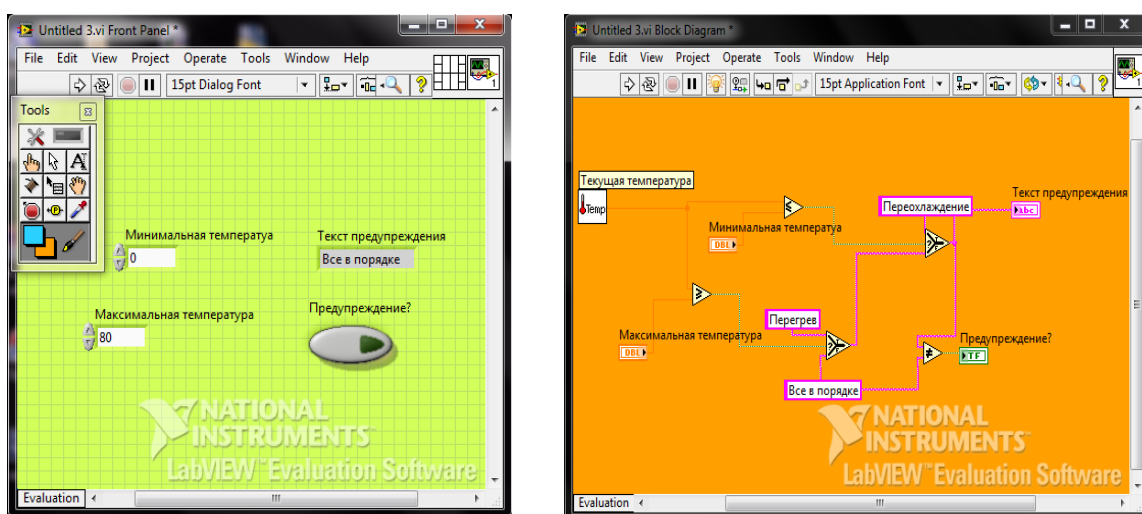
1. Минималды және максималды индикаторларды келесі алгоритммен Front Panel » Controls » Modern » Numeric » Numeric Control орындаймыз.

2. Салыстыру шамасын Block Diagram » Functions » Programming » Comparison өлшеу құралы арқылы жасаймыз.

3. Салыстыру шамасында Block Diagram » Functions » Programming » Comparison » Select арқылы экранға шығарамыз.

4. Егер сөзгіш элементтерден келіп түсетін сигналдар белгілі бір шектен шығатын болса, онда сигнализациялауды қолданамыз.

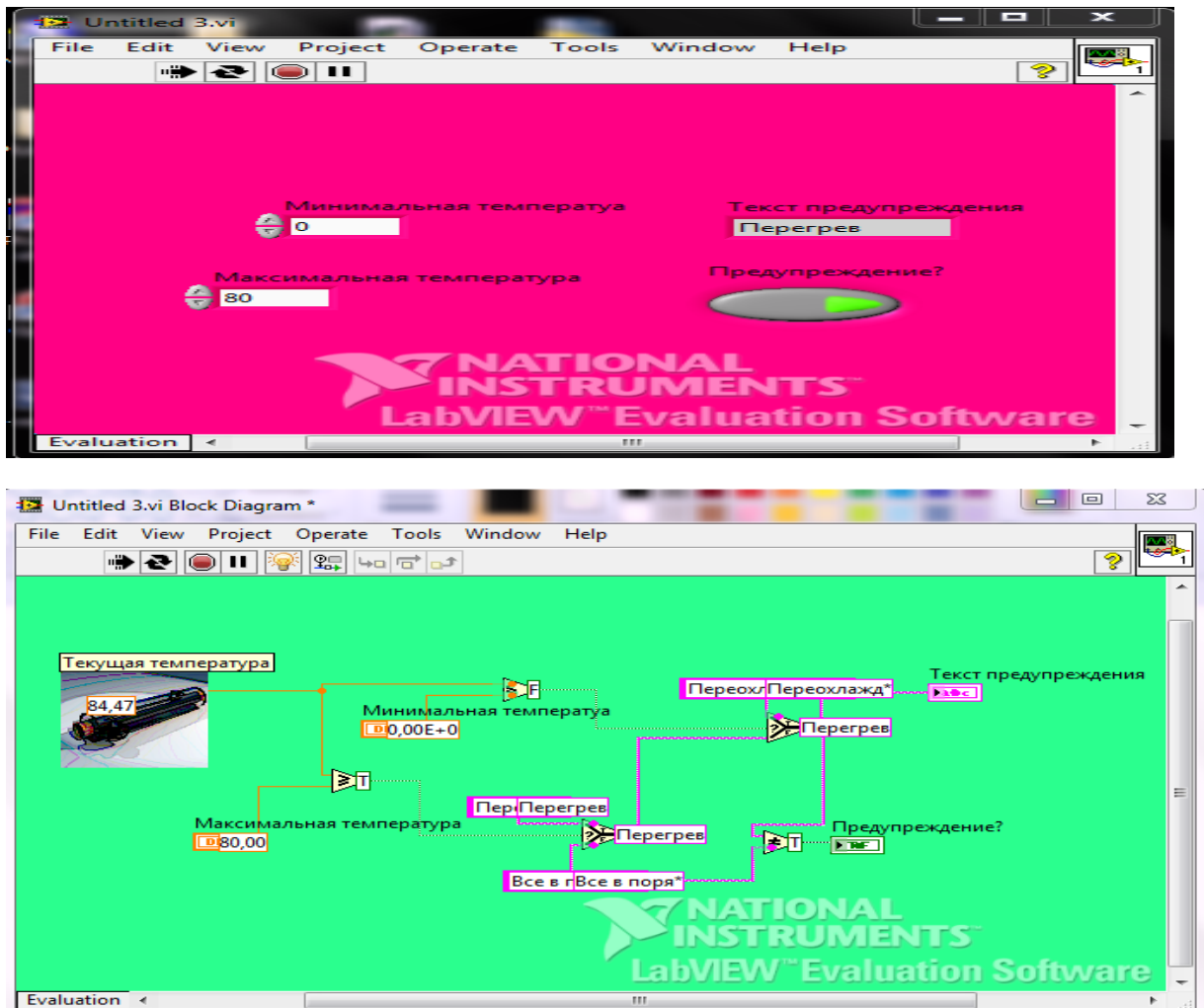
- Front Panel терезесінде тұрып Controls » Modern » Boolean » Push Button индикторды орнатамыз.

а) сөзгіш элементтен келген сигналдың бастапқы күйі

а) – Front Panel терезесі; б) – Block Diagram терезесі

LabVIEW бағдарламалау негізінде жылу алмастырғыштың технологиялық үрдісін басқарып, бақылап және реттей аламыз. Мысалы төмендегі сурет бойынша жылу алмастырғыштың температурасын LabVIEW бағдарламасы арқылы оның моделін құрып, сезгіш элементтен келген сигналды (температура шамасын) белгілі шектер арқылы реттеп, оның күйін көре аламыз.

Сурет 4. Сезгіш элементтен келген сигналдың шамасы
а) – Block Diagram терезесі; б) – Front Panel терезесі

Қорытынды

National Instruments технологиясын пайдалана отырып, жылу алмастырғыштың температурасын LabVIEW программасы арқылы сезгіш элементтің программасын құрып, оған жоғарғы және төменгі шектер қойып қажетті нәтижені алдық.

Әдебиеттер

1. Батоврин В.К., Бессонов А.С., Мошкин В.В. и др. LabVIEW: практикум по основам измерительных технологий.– М.: ДМК Пресс, 2005.- 208 с.
2. Загидуллин Р.Ш. LabVIEW в исследованиях и разработках.-М.: Горячая линия – Телеком, 2005.-352с.: ил.
3. Н.А.Виноградова, Я.И.Листратов, Е.В.Свиридов. Разработка прикладного программного обеспечения в среде LabVIEW.– М.: Изд-во МЭИ, 2005. – 50 с.
4. Пейч Л.И., Точилин Д.А., Поллак Б.П. LabVIEW для новичков и специалистов. М.: Горячая линия-Телеком, 2004.-268с.:ил:
5. Трэвис Дж., Кринг Дж. LabVIEW для всех. 4-е издание, переработанное и дополненное – М.: ДМК Пресс, 2011.-904с.

Резюме

Рассмотрены принципы и методы использования программного обеспечения корпорации NATIONAL INSTRUMENTS для разработки автоматизированного комплекса, предназначенного для измерения температуры среды.

Summary

The principles and methods of using software corporations NATIONAL INSTRUMENTS for developing of automatization complex for using measure of temperature.

ӘОЖ 677.053.5

К.Т.Маханбеталиева, М.Ш.Шардарбек, Г.Д.Сугирбаева
М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз, Қазақстан

ИІРІМЖІПТІ ҚАЙТА ОРАУ ПРОЦЕСІН ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

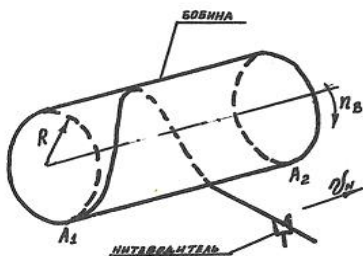
Аңдатпа: Жұмыста жіпжүргізгіш қозғалысының циклына байланысты бір, екі, үштұйықты ораудағы орамның жылжу бұрышын зерттеу қарастырылған.

Кілттік сөздер: иірімжіп, тікііршік, собық, бобина, орамдар, орам қадамы, орау машиналары, жылжу бұрышы, қиылысу бұрышы.

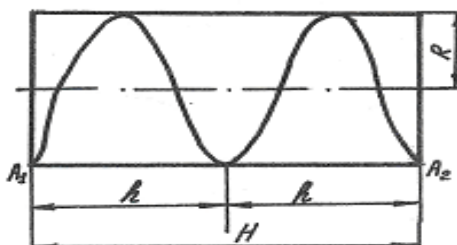
«Фабрика ПОШ - Тараз» ЖШС Қазақстан текстиль өнеркәсібінің жетекші кәсіпорындарының бірі болып табылады. Осы кәсіпорынның базасында иірімжіп өндіруге арналған тарақты таспа, яғни қуаты 800 тонна топс өндірісі іске қосылды. Жамбылдық топс Италия мен Марокко елдеріне экспортталады. 2013 жылда топс шығаратын ағынды сызықтың өнімділігі бір жарым мың тоннаға дейін көбейді.

Сонымен қатар 2013 жылдың 5 наурызында «Фабрика ПОШ - Тараз» ЖШС-де иірімжіп шығаратын өндіріс ашылды. Жүн иірімжібінің көлемін көбейту және сапасын жақсарту заманауи ғылым мен техника жетістіктерін өндіріске енгізу жолымен жүзеге асырылады [1].

Біздің еліміздің текстиль өнеркәсібінде жіпті орау үшін орау машиналары да, орау автоматтары да қолданылады. Орау машиналарында және автоматтарында орау собықтарын қалыптастыру принципі бірдей. Қарапайым жағдайда орау собығын алу үшін, өз осының айналасында айналмалы қозғалыс беру қажет, ал оралатын жіпке жасалатын собық бағытында қайтымды-үдемелі қозғалыс беру қажет (1-сурет). Мұндай қозғалыстар нәтижесінде собықтағы жіп бірнеше бұрандалы собыққа орналасады (2-сурет).

1-сурет. Тікііршікке жіпті орау сызбасы

2-сурет. Тікііршікте орамдардың орналасу сызбасы

Орау теориясында егер жіп жүргізгіш бір жаққа қарай қозғалса (оңға немесе солға), онда бобинаға орамның бір қабаты оралады. Ал жіп жүргізгіш қозғалысының циклында собыққа қабаттардың бір жұбы оралады.

Егер собыққа ойша A_1A_2 кесіп және оны жазсақ, онда собықтың жазбасын аламыз (3-сурет).

Орау жазбасының суретінен, жіп жүргізгіш қозғалысының бір циклында собыққа иірімжіптің төрт орамының (екеуі бір жаққа қарай, келесі екеуі қарама-қарсы жаққа қарай) оралғанын көруге болады. Сол немесе басқа жаққа оралатын орамдар, орамдарды қиылыстыру бұрышы деп аталатын бұрышпен β қиылысады. Қиылысу бұрышының жартысын $\frac{\beta}{2}$ орамды көтеру бұрышы деп атайды.

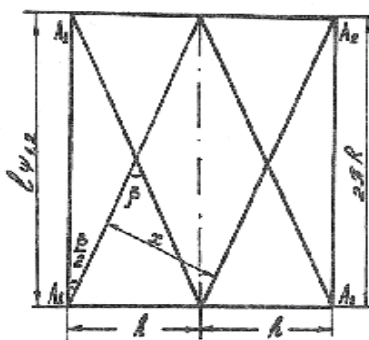
Бір айналымында жасалатын собықты бойлай орауға жіп кіруінің нүктесі жылжитын арақашықтықты орам қадамы h деп атайды. 3-суреттен мынаны көруге болады:

$$h = 2\pi R t g \beta / 2 \quad (1)$$

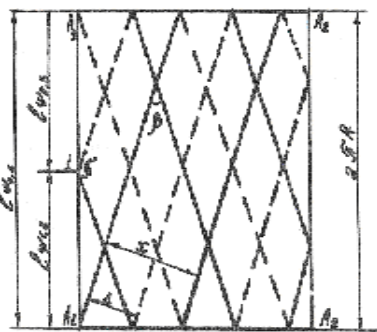
Жасалатын собықты бойлай орауға (орау нүктесіне) жіптің кіру нүктесінің жылжу жылдамдығы:

$$\mathcal{G}_H = h \cdot n_B, \quad (2)$$

мұндағы n_B - собықтың (ұршықтың) айналу жиілігі.

3-сурет. Бір тұйықты орам жазбасы

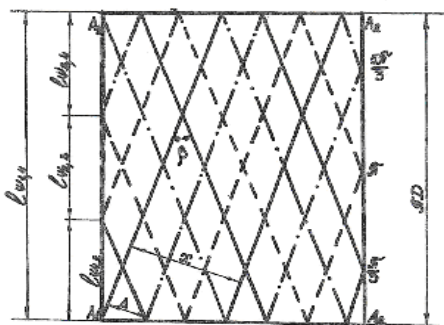
4-сурет. Екі тұйықты орам жазбасы

Собық бетінде жататын нүктелердің шеңберлі жылдамдығы:

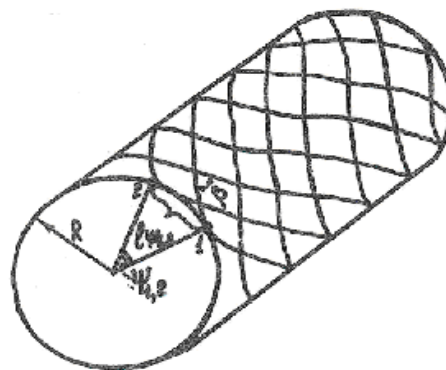
$$\mathcal{G}_O = 2\pi R n_B$$

мұндағы R - собық орамының радиусы.

$$\frac{\mathcal{G}_H}{\mathcal{G}_O} = \frac{h n_B}{2\pi R n_B} = \frac{h}{2\pi R} = \text{tg} \beta / 2 \quad (3)$$

5-сурет. Үштұйықты орам жазбасы

6-сурет. Бобинадағы жіптің орналасуы

(3) формуласынан орамдардың қиылысу бұрышы жіп жүргізгіштер жылдамдықтарының қатынасына және ораудың шеңберлі жылдамдығына тәуелді екенін көруге болады. Көрсетілген жылдамдықтар қатынасын өзгерте отырып, орам қиылысу бұрышының кез-келген шамасын алуға болады. Орам қиылысу бұрышының шамасына байланысты барлық орамдарды параллельді және айқасқан деп бөледі.

Параллельді орамдарда қиылысу бұрышы 20° аспайды. Параллельді орамдар тарқатуға төзімсіз, сондықтан фланцтары бар катушкаларға оралады. Фланцтар кесікке соңғы орамдардың басылуын алдын алады және собыққа төзімділік береді. Бірақ катушкалардан иірімжіпті тарқату, жіп керілісінен оларды айналдыру жолымен ғана мүмкін [2].

Айқаспа орамдарда орам қиылысуының орташа бұрышы $24...29$ градусқа тең. Бұл орамдар төзімді және собықта фланцтардың көмегіне тұрады. Айқаспа орамды орау собықтарын бобиналар деп атайды. Бобиналар цилиндрлі және конусты болуы мүмкін. 3, 4 және 5-суреттерінде көрсетілген орамдар жазбасында орамның қиылысу бұрышы β бірдей болады, бірақ олар өздерінің қасиеттері бойынша ерекшеленеді. Мұның себебіне орам қабаттары жұбының бірінің артынан бірі орналасқан орамдар арасындағы жылжу бұрышының әртүрлілігі жатады (6-сурет).

Қабаттардың бірнеше жұптарының оралуы бобина кесіктерінің біреуінде 1 нүктесінде басталсын делік (6-сурет). Онда жіп жүргізгіш қозғалысының бір циклынан кейін орау нүктесі 1 нүктесіне немесе кесіктің 2 нүктесіне келуі мүмкін. Соңғы жағдайда орам қабаттарының бірінші және екінші орау қабаттары арасында қандай да бір жылжу бұрышы пайда болады:

$$\Psi_{1,2} = 2\pi(n - n_1), \quad (4)$$

мұндағы n – жіп жүргізгіш қозғалысы циклындағы бобина айналымының толық саны;
 $n_1 - n$ санының толық бөлігі.

3-суретте жіп қозғалысының циклынан кейін орау нүктесі бастапқы нүктеге A_1 оралатын орам жазбасы көрсетілген, яғни жіп жүргізгіш қозғалысының циклындағы бобина толық айналым санын жасайды (төрт айналым).

Мұндай жағдайда $n = n_1$ және жылжу бұрышы:

$$\Psi_{1,2} = 2\pi(n - n_1) = 0, \quad (5)$$

Мұндай орамдарды біртұйықталған және жгутты деп атайды. 4-суретте қос тұйықталған орам жазбасы көрсетілген. Мұнда жіп жүргізгіш қозғалысы циклынан кейін орау нүктесі бастапқы жағдайда емес, 1 нүктесіне келеді. Мұндай жағдайда жіп жүргізгіш қозғалысының циклында бобина

айналымының бөлшекті санын $\left(4 \frac{1}{2} \text{ айналым} \right)$ жасайды және орам қозғалысының бұрышы:

$$\Psi_{1,2} = 2\pi\left(4 \frac{1}{2} - 4\right) = \pi, \quad (6)$$

Жіп жүргізгіш қозғалысының келесі циклында бобина тағы $\left(4 \frac{1}{2} \text{ айналым} \right)$ жасайды және орам қабаттарының екінші және үшінші жұптары орамдарының арасындағы жылжу бұрышы:

$$\Psi_{2,3} = 2\pi\left(4 \frac{1}{2} - 4\right) = \pi, \quad (7)$$

Қабаттардың бірінші және үшінші жұптарының орамдары арасындағы жылжу бұрышы:

$$\Psi_{1,3} = \psi_{1,2} + \psi_{2,3} = \pi + \pi = 2\pi, \quad (8)$$

Осындай жолмен орам қабаттарының үшінші жұп орамдары қабаттарының бірінші жұп орамдары бойынша жүреді және орам тұйықталынады.

5-суретте үш тұйықталған орам жазбасы көрсетілген. Мұнда жіп жүргізгіш қозғалысының бірінші циклынан кейін орау нүктесі бастапқы жағдайға емес, 1 нүктесіне келеді. Жіп жүргізгіш қозғалысының бір циклында бобина $4 \frac{1}{3}$ айналым жасайды, ал жылжу бұрышы:

$$\Psi_{1,2} = 2\pi\left(4 \frac{1}{3} - 4\right) = \frac{2\pi}{3}, \quad (9)$$

сонда $\Psi_{2,3} = \psi_{1,2} + \psi_{3,4} = \frac{2\pi}{3},$

Алдыңғы жағдайдағыдай:

$$\Psi_{1,4} = \psi_{1,2} + \psi_{2,3} + \psi_{3,4} = 2\pi, \quad (10)$$

Орам қабаттарының төрт жұптарының орамдары бірінші жұптың орамдары бойынша жүреді және орам тұйықталады.

$$\Psi_{1,2} = \psi_{2,3} = \dots = \psi_{n,n+1} = \psi_{p-1,p} = \frac{2\pi}{p}, \quad (11)$$

$$\Psi_{1,p+1} = 2\pi p(n - n_1), \quad (12)$$

мұндағы p – орам тұйықталуының дәрежесі.

Жылжу бұрышы – бобина кесігіндегі орам қабаттарының әртүрлі жұптары орамдарының айналымдарының екі нүктесі арасындағы бұрыш.

Орау беттігі бойынша айналым нүктесінің жылжуы:

$$\ell_{\psi_{1,p+1}} = R\psi_{1,p+1}, \quad (13)$$

Жылжу бұрышы $\psi_{1,p+1}$ еселі 2π (нольге тең болғанда) орау тұйықталады және жаңа көлемді қабат қалыптаса бастайды. Осыған қарағанда көлемді қабаттың қалыңдығы оралатын жіптің

қалыңдығына (диаметріне) байланысты болып келеді. Көлемді қабаттың қалыптасуына орам циклы сәйкес келеді [3-4].

Әдебиеттер

1. www.globaltextile.ru/index.php/production.html
2. Гордеев В.А., Волков В.П. Текстиль. М. Легкая индустрия. – 1984.
3. Панин И.В., Разработка и исследование структур текстильных паковок специального назначения, Диссертация к.т.н., Москва - 1996.
4. Бадалов К.И. Проектирование технологии хлопкопрядения. МГТУ им. А.Н. Косыгина ОО «Совьяж Бево», Москва 2004

Резюме

В данной работе рассматривается исследование угла сдвига витков в одно, двух, техзамкнутой намотке в зависимости от цикла движения нитеводителя. В зависимости от величины угла скрещивания витков все намотки условно подразделяются на параллельные и крестовые.

У параллельных намоток угол скрещивания не превышает 20° . параллельные намотки непрочны к растаскиванию и поэтому наматываются на катушки с фланцами.

При крестовых намотках средний угол скрещивания витков равен $24...39$ градусам. Эти намотки прочные и удерживаются на паковке без фланцев.

Summary

In this paper the study of the shear angle turns in one, two, tehzamknutoy winding depending on the driving cycle of the yarn guide. Depending on the angle of crossing all the winding turns podrazdelyutsya conditional on parallel and cross.

In parallel windings crossing angle is less than 200 . parallel winding to stripping the fragile and therefore reel flanges.

When cross-wound coils average crossing angle is $24 \dots 39$ degrees. These winding strong and held on the package without flanges.

УДК 677.023.23

К.Т. Маханбеталиева, М.Ш. Шардарбек, Г.Д. Сугирбаева
М.Х. Дулати атындағы Тараз Мемлекеттік Университеті, Тараз

АРНАЙЫ БЕЛГІЛЕУДЕГІ МАҚТА ИІРІМЖІПТІ ТІКІІРШІКТІ ОРАУ ПРОЦЕСІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа: Жұмыста арнайы белгілеудегі тікііршікке иірімжіпті қайта орауға арналған қондырғыда экспериментальды зерттеулер жүргізілді. Қондырғының кинематикалық параметрлеріне байланысты орау тығыздығының тәуелділігінен регрессиялы модель алынды.

Кілттік сөздер: эксперимент, зерттеу, факторлар, қондырғы, мақта иірімжібі, қайта орау процесі, адекваттылық дисперсия, регрессиялық модель.

Осы уақытқа дейін белсенді, белсенді-белсенсіз, белсенсіз экспериментер, уақытша дрейф және басқа шарттарда эксперименттер жүргізу тәсілдері белгілі [1].

Белсенді эксперименттердің мәні – эксперимент жүргізушінің қатысуымен – оның тапсырмаларына сәйкес – табиғи процестер аралығында зерттелінетін құбылысты мақсатқа сәйкес алдын-ала ойландырып түрлендіру.

Берілген зерттеулерде эксперименттер зерттеу объектісінің физикалық модельдерінде – экспериментальды қондырғыда жүргізілді.

Қондырғыда белсенді эксперименттер жүргізу мақсатында мыналар қарастырылды:

а) зерделенетін факторлардың өзгеру мүмкіндігі;

б) зерттелінетін параметрлерді объективті, сандық тіркеу..

Зерттеулер жүргізу үшін сызықтық тығыздығы 128 текс мақта иірімжібі алынды.

Эксперимент қондырғысында ұршықтың айналу санын (n_0), жіпті керу және жіптөсегіштің (n_n) айналу санының реттеу мүмкіндігін қайта қарастыру қажет.

Эксперимент зерттеулерін жүргізу үшін 1-суретте кинематикалық сызбасы көрсетілген қондырғы дайындалды. Машинаның негізгі механизмдері жән бақылап-сақтандыру аспаптары бар.

Негізгі механизмдерге мыналар жатады: шпулярник, шайба типтес жіпкергіш, ұршық және олардың қозғалыс жетегі. Бақылап-сақтандыру аспаптарында: бақылап-тазалау құрылғысы, жіптің үзілуі кезінде жұмыстан құрылғыны сөндіру механизмі жатады. Қондырғының жетегі электрқозғағыштан және сына белдемшелі берілістерден тұрады.

Иірімжібі бар 1 бобина (1-сурет) бақылап-тазалау аспабының 2 саңылауынан өтеді және шпулярникке бекітіледі. Бақылап-тазалау аспабының 2 саңылау шеттері үйкелген кезде қозғалатын иірімжіптен үлпек, қоқым-соқым бөлінеді және тежегіш шайбадан және тежегіш жүктемелерінен 5 тұратын шайба типтес керу қондырғысына 3 беріледі. Керу қондырғысының негізгі функциясына, қайта орау кезінде жіптің қажетті керілуін құрады және уақыт бойынша керілудің тұрақты шамасымен қамтамасыз ету жатады. Тұрақты керілуі бар иірімжіпті тазалағаннан кейін, ұршықта 11 арнайы белгілеудегі тікііршіктің пайда болуы кезінде белгілі бір заңдылық бойынша иірімжіпті төсейтін жіп төсегішке 12 беріледі.

Қондырғыда ұршықтың ролын конусты формалы иілмелі білік атқарады. Жіптөсегіштің және ұршық айналым санының өзгеруі, арнайы белгілеудегі тікііршіктегі иірімжіпті орау тығыздығының өзгеруіне әкеп соқтырады. Арнайы белгілеудегі тікііршікті зерделеу кезінде оның өлшемдерін (арнайы белгілеудегі тікііршіктің диаметрін, биіктігін) анықтау қажет.

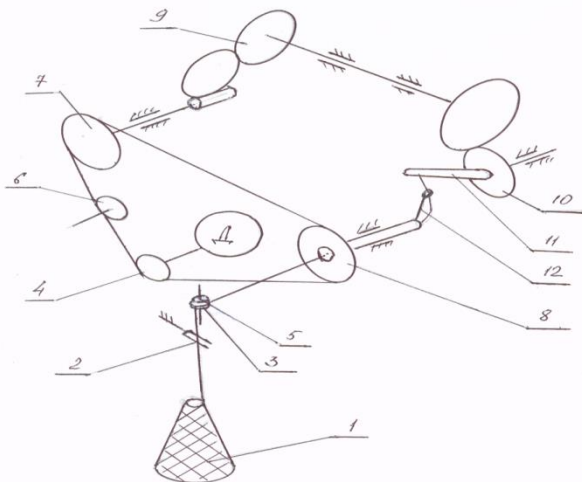
Экспериментті жүргізген кезде арнайы белгілеудегі тікііршіктің меншікті тығыздығын, штангенциркульмен көлемді және салмақты өлшеу арқылы анықтадық.

Ұршықтың айналу санын түрлендіру үшін диаметрлері 130 және 170 мм ауыспалы шкивтерді 7 қолдандық.

Жіптөсегіштің айналу санын өзгерту үшін де диаметрлері 105,140 мм шкивтер 8 дайындалды .

Эксперименттерді жүргізу алдында математикалық статистика тәсілдері бойынша [2] қажетті дәлдікпен қамтамасыз ететін өлшеудің (тәжірибені қайталау саны) қажетті саны негізделді.

Қондырғының кинематикалық сызбасы 1-суретте көрсетілген.

1-сурет. Эксперимент қондырғысының сызбасы

Оңтайландыру экспериментті көп факторларды жоспарлау көмегімен жүзеге асырылады. ПФЭ 2^3 эксперименті жүргізілді; 2 – теңсіздіктер саны, 3 – факторлар саны, тәжірибе саны – 2^3 8-ге тең.

Экспериментті жүргізу барысында қайта ораудың технологиялық параметрлері және оларды ораудың меншікті тығыздығының шамасына әсері зерттелінді. Жіптерді қайта орау процесіне әсер ететін негізгі факторлардың бірі:

x_1 - ұршықтың айналу саны, айн/мин;

x_2 - жіптөсегіштің айналым саны, айн/мин;

x_3 - керу аспабындағы жүктеме шайбасының салмағы, г.

Эксперименттің шығу параметрі ретінде қабылдадық:

y_1 - арнайы белгілеудегі тікііршікті ораудың меншікті тығыздығы.

Факторларды түрлендіру шектеулерін анықтаймыз. Ол үшін алғашқысында алдыңғы зерттеулер және берілген анықтамалар негізінде x_0 әр факторының негізгі деңгейін және I_1 түрлендіру интервалын таңдаймыз.

1-кесте .

№	Түрленетін факторлар	Фактордың негізгі деңгейі	Төменгі деңгей	Жоғарғы деңгей	Түрлендіру интервалы
1	Ұршықтың айналу саны, айн/мин	30	26	34	4
2	Жіптөсегіштің айналу саны, айн/мин	690	590	790	100
3	Керу аспабындағы жүктеме шайбасының салмағы, г	37,5	25	50	12,5

Экспериментті және регрессия теңдеуі коэффициентін есептеп болғаннан кейін келесі теңдеуді аламыз:

$$y = 0,248729 - 0,00544 \cdot x_1 + 0,006458 \cdot x_2 + 0,012867 \cdot x_3 - 0,010908 \cdot x_1 \cdot x_2 - 0,006168 \cdot x_1 \cdot x_3 + 0,001414 \cdot x_2 \cdot x_3$$

Адекваттылықты тексеру модельдің және объектінің бірдей дәрежесін бағалау болып табылады және Фишер критериясы бойынша жүргізіледі. Фишер критериясының есепті мәні мына формула бойынша анықталынады:

$$N - M > 0 \text{ болғанда} \quad F_R = \frac{S_{ao}^2 \{Y\}}{S^2 \{\bar{Y}\}} \quad (1)$$

мұндағы $S_{ao}^2 \{Y\}$ - адекваттылық дисперсиясы.

$$S^2 \{\bar{Y}\} = \frac{1}{m} S_{\omega oc}^2 \{Y\} - \text{әр жолдық дисперсия, ол былай анықталынады:}$$

$$S^2 \{\bar{Y}\} = 0,000252586$$

$$S_{ao}^2 \{Y\} = \frac{m}{N - M} \sum_{i=n}^N (\bar{y}_{i\bar{}} - y_{Ri})^2, \quad (2)$$

мұндағы M – регрессияның мәнді коэффициенттерінің саны ($M=7$);

N - тәжірибелердің жалпы саны ($N = 8$);

m - тәжірибе қайталануының саны ($m = 3$);

$\bar{y}_{i\bar{}}$ және y_{Ri} - i жолындағы шығу параметрлерінің сәйкес экспериментальды және есепті мәндері;

$$\bar{y}_{i\bar{}} = y_{Ri};$$

y_{Ri} есепті мәнін анықтаймыз:

$$y = 0,248729 - 0,00544 \cdot x_1 + 0,006458 \cdot x_2 + 0,012867 \cdot x_3 - 0,01091 \cdot x_1 \cdot x_2 - 0,006170 \cdot x_1 \cdot x_3 + 0,001414 \cdot x_2 \cdot x_3$$

Адекваттылық дисперсиясын табамыз:

$$S_{ao}^2 \{Y\} = \frac{3}{8 - 7} \cdot 1,36 \cdot 10^{-6} = 4,8 \cdot 10^{-6}$$

Фишер критериясының есепті мәнін анықтаймыз:

$$F_R = \frac{4,8 \cdot 10^{-6}}{2,525 \cdot 10^{-4}} = 0,01616$$

Егер $F_T [P_g = 0,95; f_1 = 16; f_2 = 7] = 2,8$ болса, $F_R < F_T$ модель адекватты деп есептелінеді.

Модельді кодталған мәндерден факторлардың табиғи мәндерінің модельдеріне ауыстырамыз. 1-кестеден

$$x_1 = \frac{x_1 - 30}{4}; \quad x_2 = \frac{x_2 - 690}{100}; \quad x_3 = \frac{x_3 - 37,5}{12,5}$$

$$y = 0,248729 - 0,00544 \frac{(x_1 - 30)}{4} + 0,006458 \frac{(x_2 - 690)}{100} + 0,012867 \frac{(x_3 - 37,5)}{12,5} -$$

$$- 0,010908 \frac{(x_1 - 30)(x_2 - 690)}{4 \cdot 100} - 0,006168 \frac{(x_1 - 30)}{4} \cdot \frac{(x_3 - 37,5)}{12,5} + 0,001414 \left(\frac{x_2 - 690}{100} \right) \cdot$$

$$\frac{(x_3 - 37,5)}{12,5} = 0,248729 - 0,00136 \cdot x_1 + 0,0102 + 0,000065 \cdot x_2 - 0,00446 + 0,001029 \cdot x_3 - 0,0386$$

$$- \frac{0,010908}{400} \cdot (x_1 x_2 - 30x_2 - 690x_1 + 20700) - \frac{0,006168}{50} (x_1 x_3 - 30x_3 - 37,5x_1 + 1125) + \frac{0,001414}{1250} \cdot$$

$$(x_2 x_3 - 690x_3 - 37,5x_2 + 25875) = 0,248729 - 0,00136x_1 + 0,0102 + 0,000065 \cdot x_2 - 0,00446 +$$

$$+ 0,001029x_3 - 0,0386 - 0,00002727x_1 x_2 + 0,000818x_2 + 0,018816x_1 - 0,564489 - 0,00012336 \cdot$$

$$x_1 x_3 + 0,003701x_3 + 0,004626x_1 - 0,13878 + 1,13 \cdot 10^{-6} x_2 x_3 - 0,000781x_3 - 0,00004242x_2 + 0,02927$$

$$y = -0,31935 + 0,22082x_1 + 0,00084x_2 + 0,003949x_3 - 0,00002727x_1 x_2 -$$

$$- 0,00012336x_1 x_3 + 1,13 \cdot 10^{-6} x_2 x_3$$

Теңдеуді натуралды шамалармен жазамыз.

$$\gamma = -0,31935 + 0,22082n_1 + 0,00084n_2 + 0,003949m - 0,00002727n_1 \cdot n_2 - 0,00012336 \cdot$$

$$n_1 \cdot m + 1,13 \cdot 10^{-6} n_2 \cdot m$$

мұндағы γ – орам тығыздығы;

m_1 - ұршықтың айналу саны;

n_2 - жіп жайғыштың айналу саны;

m - жүк шайбаларының салмағы.

Алынған модель сызықты болып табылады. Оңтайлы мәндерді алу үшін ұршықтың айналу санын, жіп жайғыштың айналу санын және жүн шайбаларының салмағын Ewigka бағдарламасында оңтайландыру үшін алынған модельді өңдейміз.

Өңдегеннен кейін қондырғыда арнайы белгілеудегі тікіршіктегі иірімжіпті қайта ораудың оңтайлы мәнін аламыз.

$$\gamma = 7,1537421 \text{ г/см}^3;$$

$$n_1 = 34 \text{ айн/мин};$$

$$n_2 = 765 \text{ айн/мин};$$

$$m = 43 \text{ г}.$$

Әдебиеттер

1. Роганов В.Р., Роганова С.М., Новосельцева М.Е. Учебное пособие. Обработка экспериментальных данных. Пенза, 2007.
2. Севостьянов А.Г. Методы и средства исследования механико-технологических процессов текстильной промышленности. М.МГТУ им. А.Н. Косыгина, 2007 – 648с.

Резюме

В данной работе проведены экспериментальные исследования на установке для перематки пряжи в паковки специального назначения. Для проведения экспериментальных исследований была изготовлена установка. В устройстве роль веретена играет наклонный вал конической формы.

Изменение числа оборотов веретена и нитераскладчика влияет на плотность намотки. Была получена регрессионная модель зависимости плотности намотки от кинематических параметров установки.

Summary

In this paper, experimental studies on the setting for winding yarn into packages for special purposes. For experimental study was made setting. The device plays the role of the spindle shaft inclined conical shape. Changing the number of revolutions of the spindle and traverse winding density influences. Regression model was obtained according to the winding density of the kinematic parameters of the installation.

УДК 621

Ж.Тлеубаева, М.Т. Казиев, А.С.Садырбаева

ПРОБЛЕМЫ ЭНЕРГОСНАБЖЕНИЯ

Аннотация: Данная статья посвящена проблемам энергоснабжения. Показаны данные не возобновляемой энергетики и решения проблемы энергоснабжения, то есть использование альтернативной энергетики солнца, ветра и геотермальных источников.

Ключевые слова: электрическая энергия, теплофикации, мини ТЭЦ, энергия солнца, КПД, солнечные коллекторы, геотермальная энергия.

Проблема снабжения энергией человечества, в настоящее время, является особенно актуальной [1]. Это связано с тем, что с ростом численности населения земли (оно достигло 7 млрд.) объёмы потребления энергии резко возросли. Энергия нужна для развития промышленности, сельского хозяйства, транспорта, для обеспечения нормальных условий проживания и деятельности людей.

Сейчас, основным источниками энергии является уголь, нефть, природные газы, сланцы, урановые руды. Это природные источники энергии. Например, Казахстан богат такими природными энергоисточниками. В стране есть и уголь, и нефть, и природный газ, и урановые руды. По запасам углеводородов Казахстан занимает 9-е место в мире. В Казахстане добывается 37 % от мирового объёма добычи, уранового топлива. Однако эти источники не возобновляемы и со временем исчезнут. По прогнозам специалистов, природных запасов имеющихся в мире источников энергии хватит только на 100÷150 лет (для Казахстана прогноз составляет 200 лет).

Для надёжного обеспечения энергией сейчас и в будущем, в энергетических отраслях любой страны используют следующие направления:

- рациональное экономное использование имеющихся запасов природных источников энергии;
- увеличение объёмов использования возобновляемых источников энергии, таких как энергия солнца, ветра, гидроэнергия, энергия геотермальных вод;
- разработка и освоение новых источников энергии, например, энергии термоядерного синтеза, энергии аннигиляции материи и антиматерии, водородной энергетики.

Сейчас в больших объёмах потребляется электрическая энергия. Это универсальный вид энергии. Универсальность этой энергии состоит в том, что она легко преобразуется в другие виды энергий, например, в магнитную, электромагнитную, тепловую и удобно транспортируются, распределяется и регулируется. Следует отметить, что более 80% вырабатываемой электрической энергии получают из тепловой энергии на ГРЭС, ТЭЦ, АЭС. Для получения тепловой энергии, например, на ГРЭС, ТЭЦ используют природные источники – уголь, нефтепродукты, природный газ. Для рационального, экономного расходования природных запасов этих источников, при производстве электрической энергии, в развитых странах используют режим **теплофикации** [2]. При теплофикации на одной установке одновременно вырабатывают и тепловую и электрическую энергии. Примером использования теплофикации являются ТЭЦ. Теплофикация позволяет на 25÷35 % уменьшить расходы природных энергоисточников на выработку электрической энергии.

Другим направлением экономного расходования природных источников энергии, как отмечено выше, является увеличение объёмов использования возобновляемых источников энергии. Большие успехи в этом направлении достигла Германия. В этой стране уже налажено промышленное производство ветряных электростанций, солнечных батарей. Это дало возможность стране отказаться от атомных электрических станций. В Германии 9 станций работает на ядерном топливе. Опасность для людей таких станций, наглядно показали аварии Чернобыльской (Украина), Фокусимской (Япония) атомных станций. В Казахстане планируется постройка атомной электрической станции в городе Актау. Однако необходимость строительства такого опасного объекта бурно обсуждается в стране.

Для Казахстана перспективно развитие солнечной энергетики. Ведь годовая длительность солнечного света в Казахстане высока и составляет 2200÷3000 часов в год. Это эквивалентно тому, что

с каждого квадратного метра освещённой поверхности можно снимать 1300÷1800 кВт солнечной тепловой энергии в год. Это не высокая плотность падающей энергии. Поэтому в мощных энергетических установках для сбора солнечной энергии потребуются монтаж солнечного коллектора очень больших размеров. Такие большие коллектора можно размещать на крышах, стенах зданий. Например, в Германии на 2004 год 47 % домов имели солнечные коллектора для нагрева воды. В мире площадь используемых солнечных коллекторов с каждым годом увеличивается, и сейчас достигла 300 млн. кв. метров. Солнечную энергию, преобразуют в тепловую и электрическую энергии. Плоские солнечные коллектора используют для прямого преобразования энергии солнца в тепло. Основными элементами таких коллекторов являются пластины из меди. Медь используют чёрную, окисленную. Такая медь хорошо поглощает солнечную энергию т.к. степень черноты её составляет $\varepsilon = 0,76$. С обратной стороны к пластинам крепятся медные трубки, по которым течёт нагреваемый теплоноситель, например, вода. Такие коллектора способны нагревать воду до 60÷80 °С. Это вполне достаточно для горячего водоснабжения.

Для преобразования солнечной энергии в электрическую энергию используют два направления. Первое направление это использование полупроводниковых фото элементов. Первым разработчиком кремневых фото элементов был советский академик А.Ф. Иоффе. Такие элементы были использованы в панелях солнечных батарей искусственных спутников. Сейчас идёт дальнейшее совершенствование таких фотоэлементов. Созданы кремниевые фотоэлементы с КПД до 40 %. Разрабатываются дешёвые, удобные фотоэлементы представляющие собой ленточные поликристаллические кремневые панели или тонкие плёнки аморфного кремния. Идёт разработка новых полупроводниковых материалов, например, алюминий-гелий-мышьяк. В Казахстане в 2013 году построен и сдан в эксплуатацию завод по изготовлению солнечных батарей. Это открывает большие возможности по развитию солнечной энергетики в Казахстане.

Другим направлением преобразования солнечной энергии в электрическую энергию является создание мини паротурбинных установок работающих на солнечной энергии. В таких установках в качестве рабочего тела используют различные холодильные агенты, например, фреоны, углекислый газ. Для создания работоспособного пара рабочего тела в паротурбинных солнечных установках применяют параболические солнечные коллектора. Такие коллектора концентрируют солнечную энергию на нагревательных элементах и, таким образом, нагревают рабочее тело до 200÷250 °С. При таких температурах выше отмеченные рабочие тела образуют работоспособные пары, которые могут осуществить термодинамический процесс превращения тепловой энергии в электрическую энергию в паровой турбине. Это направление пока находится на стадии разработки.

Развивается в Казахстане и ветровая энергетика. Например, в 2011 году в Жамбылской области введена в эксплуатацию ветровая электрическая станция – Кордайская ВЭС, мощностью 1500 кВт.

Перспективным возобновляемым источником энергии являются геотермальные воды. В Казахстане перспективные геотермальные резервуары были обнаружены в меловых образованиях на юге и юго-западе Казахстана. Например, подземные воды вблизи городов Шымкента, Джамбула, Кызыл-Орды. Воды залегают на глубине 1200-2100 м. Температура воды 45-80 °С. Подземные воды в долине реки, Чу, и севере пустыни Кызыл-Кум. Температура вод 80-90 °С. Подземные воды в окрестностях города Алматы. Глубина залегания 2500-3500 м. Температура вод 80-120 °С. Геотермальные воды плато Устюрт (около побережья каспийского моря). Температурный потенциал вод > 120 °С. Реализация геотермальных источников пока требует больших капиталовложений.

Из рассмотренных направлений использования возобновляемых источников энергии, с нашей точки зрения, наиболее перспективными являются направления использования солнечной и ветровой энергий. Эти направления уже имеют хорошую отработанную промышленную базу по созданию таких установок. Особенно перспективно использование солнечных энергетических установок. Такие установки выгодно использовать для снабжения дешёвой тепловой и электрической энергией жилых зданий, небольших отдельных промышленных предприятий, отдалённых сельскохозяйственных угодий, вахт по добыче полезных ископаемых. По нашему мнению необходимо создавать комбинированные установки. Такие солнечные установки будут одновременно вырабатывать и тепловую и электрическую энергии. Например, в таких установках солнечный коллектор параболический и поверхность коллектора покрыта солнечными фотоэлементами. Эти элементы 20÷30 % падающей солнечной энергии будут превращать в электричество, а оставшиеся 80÷70 % будут концентрировать на нагревательных элементах и вырабатывать тепловую энергию.

Литература

1. <http://www.grandars.ru/student/mirovaya-ekonomika/energeticheskaya-problema.html>
2. Соколов Е.Я. Теплофикация и тепловые сети: Учебник для вузов. – М.: Издательство МЭИ, 2001. – 472 с.

УДК 675.92.035.2

Б.С.Туракулов, С.Б. Байжанова, Ж.М.Тажобаева, Н.Қ.Жолаева
ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СПОСОБ СНИЖЕНИЯ МАТЕРИАЛОЕМКОСТИ ТРИКОТАЖНОГО ПАЛОТНА

В настоящее время в технологи трикотажа различают классы главных, производных, рисунчатых и комбинированных переплетений.

Трикотаж комбинированных переплетений (К) содержит в своей структуре элементы главных, производных и рисунчатых переплетений. Учитывая, что эти переплетения включают в себя много видов, число возможных сочетаний при выработке комбинированных переплетений очень велико.

Первая классификация комбинированных переплетений предложена профессором И.И.Шаловым. В основу этой классификации заложено деление переплетений по признаку состава элементов петельной структуры: петли, наброска, протяжки, при этом главным элементом является петля, других –дополнительные. По этой классификации комбинированных переплетения по числу элементов, входящих в структуру, разделяют четыре группы:

- простые,содержаные в петельных рядах только петли ;
- прессовые,состоящие из двух элементов –петли и наброска;
- подкладные, состоящие из сочетания двух элементов –петли и протяжки;
- смешанные, сочетающие в своей структуре петли, наброски, протяжки;

Наиболее ощутимый урон снижению поверхностной плотности наносит гигиеническим и теплозащитным свойствам полотна. Поэтому представляется рациональным введение показателя, который одновременно характеризовал бы и материалоемкость полотна, и его качественные показатели. Таким показателем может являться показатель облегченности структуры трикотажа, в котором наряду с поверхностной плотностью учитывается и толщина его, так как достоверно установлена линейная зависимость такого важного показателя гигиенических свойств изделий, особенно верхних, как тепловое сопротивление от толщины трикотажа.

Аналогичный показатель используется в текстильном материаловедении. Показателем облегченности структуры трикотажа можно использовать объемную плотность:

$$\delta = M_s / T$$

где δ - объемная плотность трикотажа, мг / см³;
 M_s - поверхностная плотность трикотажа, г / м²;
T- толщина трикотажа, мм.

Поскольку трикотаж является трехмерной структурой, характеризующейся длиной, шириной и толщиной, расположенной в пространстве, то и облегченность этой структуры следует определять не двухмерным критерием (поверхностной плотностью), а трехмерным (объемной плотностью).

Показатель "объемная плотность" отражает разреженность трикотажа в пространстве. Объемная плотность трикотажа показывает содержание текстильных нитей в единице объема. При использовании объемной плотности в качестве критерия облегченности структуры трикотажа понятие "облегченность" расширяется. При этом в разряд полотен с пониженной материалоемкостью включаются полотна с рыхлой структурой, имеющие значительную толщину по сравнению с базовыми.

В работе вводится понятие абсолютного и относительного объемного облегчения структуры полотна. Абсолютное объемное облегчение представляет собой разность объемной плотности базового полотна и опытного и может быть вычислено по формуле:

$$\Delta\delta = \delta_b - \delta$$

где $\Delta\delta$ - абсолютное объемное облегчение, мг/см³;
 δ - объемная плотность опытного полотна, мг/см³;

Относительное облегчение - это отношение абсолютного объемного облегчения к объемной плотности базового полотна, выраженное в процентах. Относительное облегчение вычисляется по формуле: $\theta = \Delta\delta / \delta_b * 100\%$.

где θ - относительное объемное облегчение полотна, %.

С целью расширения ассортимента трикотажных возможностей кругловязальной машины типа «МЭТО» разработаны 5 вариантов структур и способов выработки трикотажа комбинированного переплетения. В качестве

сырья была использована полушерстяная пряжа линейной плотность 31 текс. В качестве базового переплетения был выработан (Вариант –0). В структуре комбинированного переплетения варианта -1 входят следующие элементы петельной структуры: петля, протяжка и набросок. Для выработки такого переплетения машин должна иметь число систем, кратное шести. На машине «МЭТО» 44 системы, следовательно, работающих систем будет 42.

Процесс вязания осуществляется следующим образом: Первая и четвертая системы образуют ряды ластика. При этом подъемные клинья в замках цилиндра и рипшайбы в этих системах находятся в обычном рабочем положении. Вторая и пятая системы-иглы рипшайбы не работают, работают только иглы цилиндра. Подъемный клин в замке рипшайбы опущен в нерабочее положение, чтобы иглы рипшайбы не поднимались и не захватывали нить. Подъемный клин в замке цилиндра находится в обычном рабочем положении.

Третья и шестая системы образуют на иглах рипшайбы обычные петли, и на иглах цилиндра образуют наброски.

Подъемные клинья в замках рипшайбы обычном рабочем положении, а подъемные клинья в замках цилиндра переводятся в фанговое положение. В системах, где образуются ряды с набросками, принудительную нитеподачу переводят на свободную, так как потребность в нити в этих системах отличается от количества нити, которое подается к системам первой и четвертой.

Скоростной режим при выработке данного переплетения остается таким же, как при выработке классического двуластика.

Второй вариант комбинированного переплетения образуется при следующей работе петлеобразующих систем. Первая, вторая, четвертая и пятая системы образуют ряды ластика.

При этом подъемные клинья замках цилиндра и рипшайбы находятся в рабочем положении.

В системах третья и шестая- работают иглы цилиндра, а иглы рипшайбы не работают. Подъемный клин в замке цилиндра находится в рабочем положении, а подъемный клин в замке рипшайбы опущен в нерабочее положение. Затем раппорт повторяется.

Раппорт третьего варианта комбинированного переплетения состоит из шести петельных рядов.

Первая и четвертая системы вяжут ряды ластика.

В этих системах подъемные клинья замков цилиндра и рипшайбы в рабочем положении.

Вторая, третья, пятая, шестая системы вяжут ряды производной глади. При этом, вторая и пятая системы вяжут ряды производной глади на иглах цилиндра. Подъемные клинья в замках рипшайбы опущены в нерабочее положение.

А третья и шестая системы вяжут ряды производной глади на иглах рипшайбы. Подъемные клинья в замках цилиндра находятся в нерабочем положении.

Четвертый вариант образуются при следующей работе систем.

Первая и вторая системы образуют ряды ластика: подъемные клинья в замках цилиндра и рипшайбы находятся в обычном рабочем положении.

Системы третья, четвертая, пятая и шестая вяжут ряды производной глади только на иглах цилиндра.

Иглы рипшайбы находятся в состоянии покоя, то есть подъемный клин опущен в нерабочем положении.

Третий вариант образуется следующим образом:

Система первая –работают длинные иглы цилиндра и короткие иглы рипшайбы. Иглы цилиндра, поднимаясь на полное заключение, образуют ряд замкнутых петель; подъемный клин в замке находится в рабочем положении.

Иглы цилиндра, поднимаются на полное заключение, не сбрасывают старые петли и образуют ряд петель с набросками.

Система вторая-короткие иглы цилиндра работают с длинными рипшайбы. Иглы цилиндра образуют ряд замкнутых петель; подъемный клин находится в рабочем положении.

А иглы рипшайбы поднимаются на неполное заключение, старые петли не сбрасывают, но новую нить получают, образуя петли с набросками.

Подъемный клин в замках рипшайбы переведен также как и в первой системе в фанговое положение, третья система образует ряды ластика.

Подъемные клинья в замках цилиндра и рипшайбы находятся в рабочем положении. Система четвертая работает также как и вторая, система пятая работает как первая.

Шестая система вновь образует ряды ластика. Подъемные клинья установлены как и третьей системе.

Затем раппорт повторяется.

В системах первой, второй, четвертой и пятой –свободная подача нити.

Определены технологические параметры выработанных образцов, результаты измерений приведены в таблице .

Если объёмная плотность комбинированного трикотажа вариант – III при поверхностной плотности $M_s = 284 \text{ г/м}^2$ и толщине $T = 1,3 \text{ мм}$, равна 218 мг/см^3 , то объёмная плотность ластичного трикотажа (вариант – 0) при поверхностной плотности $M_s = 310$ и толщине $T = 1,2 \text{ мм}$, равна 258 мг/см^3 , абсолютное объёмное облегчение, по сравнению с базовым, составляет:

$$\Delta\delta = \delta_6 - \delta = 258 - 218 = 40 \text{ мг/см}^3,$$

где $\Delta\delta$ - абсолютная объёмная облегчённость мг/см^3 ;

δ_6 – объёмная плотность базового полотна мг/см^3 ;

δ - объёмная плотность опытного полотна мг/см^3 .

Относительное облегчение составляет:

$$\theta = (1 - \delta/\delta_6) * 100 = (1 - 218/258) * 100 = 16\%$$

Таблица 1- Технологические параметры трикотажа комбинированного переплетения.

Показатели	Линейная плотность нитей (текс)	Петельный шаг, А (мм)	Высота петельного ряда, В (мм)	Плотность по горизонтали, R_g	Плотность по вертикали, R_v	Средняя длина нити в петле L_{cp} (мм)	Поверхностная плотность трикотажа, M_s , г/м^2	Толщина, Т мм	Объёмная плотность, δ мг/см^3	Абсолютное объёмное облегчение, $\Delta\delta$, мг/см^3	Относительное облегчение, θ %
0	п/ш 31	0,9	0,9	55	55	4,6	310	1,2	258	-	-
I	п/ш 31	1,16	1,0	43	50	4,8	316	1,3	234	24	10
II	п/ш 31	1,1	0,77	45	65	4,4	315	1,35	233	25	10
III	п/ш 31	1,02	0,8	49	62	4,5	284	1,3	218	40	16
IV	п/ш 31	1,1	1,02	45	49	5,0	307	1,4	219	39	15
V	п/ш 31	1,19	0,9	12	54	4,9	373	1,4	266	-8	-1,03

Абсолютное объёмное облегчение и относительное облегчение для других вариантов комбинированного переплетения приводится в таблице.

Анализ полученных результатов показывает, что включением в структуру интерлочного трикотажа элементов комбинированных переплетений приводит к уменьшению материалоемкости, а наличие прессовых набросков и протяжек повышает формоустойчивость трикотажа.

Литература

1. Шалов И.И., Далидович А.С., Кудрявин Л.А. Технология трикотажного производства, -М. Легкая и пищевая промышленность, 1984г.
2. Шалов И.И. Комбинированные трикотажные переплетения. М.: МТИ 1971.

Түйін

Трикожады жайманың материал сыйымдылығының төмендету технологиясын жасау әдістерін зерттеу

Summary.

The preparation of the decreasing technology of the knitting materials capacity, the basis of the capacity

М.А.Усманова - магистр, Ж.Ж.Ескараева - магистр, Г.Т.Тилемисова - оқытушы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ФИЗИКАНЫҢ ЭВРИСТИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРІН ШЫҒАРУ АРҚЫЛЫ ТЫҢДАУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

Аннотация: Қазіргі таңдағы мемлекетіміздің алдына қойған мақсат-мүддесіне жету жолдарындағы әрекеті – болашақ жас ұрпақты дұрыс жетілдіріп, дамыту жолдарына қадамдарының бірі мектеп курсына оқушылардың білім деңгейіне талдау жасалып, физиканы оқытуға физикалық есептерді шығартудың қосатын үлесі, физикалық есептердің классификациясы мен оларды шығарудың әдіс тәсілдеріне талдау жасалды. Физикалық есептерді құрастыру әдісі қарастырылып, әдістемелік әдебиеттерге шолу жасалынды.

Эвристикалық тәсілдердің типтері мен түрлері анықталып, осы тәсілді мектеп курсына оқушылардың физикалық есептерді шығартуға тиімділігі көрсетілді. Бұл тәсілдердің мақсаты: оқушылардың шығармашылық потенциалын шығармашылық қызықты есептердің көмегімен ашу, физиканың кез келген адам үшін терең мәнді пән екендігін түсіндіру, физикалық ғылымның үлкен мәдени аспектісін көрсету, физиканы оқып үйренуге тұрақты қызығушылықты қалыптастыру, сонымен қоса өз көзқарасын қорғай алатын, өз бетімен жұмыс істеуге білікті жеке тұлға қалыптастыру. Шығармашылық есептерді шығаруда эвристикалық тәсілдерді қолдана отырып жұмыс істеу процесінде оқушылар гипотезаларды қозғау, әр түрлі объектілердің қасиеттерін бақылау және сипаттау, құралдарды өздері ойлап табу және құрастыру, қорытынды жасау, дискуссияға қатысу біліктіліктерін дамытады.

Физикалық есептерді шығартудың эвристикалық тәсілдері мынадай:

Өміршеңдік тәсілі

Мағыналы көру тәсілі

Ойлап табу тәсілі

Егер де... тәсілі

Гиперболизация және «Осборн» немесе «Миға шабуыл» тәсілі

Синектика немесе Гордон тәсілі

Инверсия тәсілі

Осы қарастырылған тәсілдерге шығармашылық қызықты есептер құрастырылып, оларды шығару жолдары көрсетілді.

Жалпы физика курсына оқушылардың білім беретін, политехникалық және тәрбиелік мәнін бағалау қиын. Оларды шығармай физика курсы игеріле алмайды. Оның ішінде жаңа білімнің пайда болу процесі күшті үдетілген, үнемі жаңа кәсіпке қажеттілік туындайтын тез өзгеретін ақпараттық қоғамдағы өмірге өсуші жас ұрпақтарды дайындау басты мәселе болып табылады. “Физиканың эвристикалық есептерін шығартудың” мақсаты тыңдаушылардың шығармашылық қабілеттерін стандарт емес есептерді шешу арқылы дамыту үшін жағдай жасау болып табылады. Тыңдаушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда және физикадан білімдерін тереңдетуде аталған тақырыптың маңызы өте зор.

Кілттік сөздер: физика, оқыту әдістемесі, есептер шығару әдістемесі, физикалық есептер классификациясы.

Қазіргі заманғы педагог – оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту әдістерімен қаруланған кәсіпқой мұғалім. Бұл кездейсоқ емес. Яғни қазіргі заманғы адам оны қоршаған социумға бейімделе алатын, өз бетінше білімін жетілдіре алатын шығармашылық тұлға болуы қажет. Өкінішке орай мектептерде педагогтар шығармашылықпен ойлаудың орнына критикалық ойлауды дамытуға көбірек көңіл аударады. Оның дамуына сабақтың уақыты жетпей қалады, бұл мұғалімнің оқушылардың креативтігін қалыптастыру жолдарын білмегендіктің нәтижесі.

Эвристикалық есептерді шығартудың мақсаты оқушылардың шығармашылық қабілетін стандарт емес есептерді шешу арқылы дамыту үшін жағдай жасау болып табылады.

Шешу тәсілі дәстүрлі емес, проблемалық есептер көбіне олимпиадалық есептер болып табылады. Ал біздің жас өрендеріміз осы олимпиадалық есептерді шешуге келгенде қатты қынжылыс тудырады. Олимпиадалық есептер кәдімгі оқулықтағы есептерге ұқсамайды. Олимпиаданың негізгі мақсаты: физика саласында дарынды оқушыларды анықтау мен қолдау, олардың халықаралық олимпиадаларға қатысуына ықпал ету және Азия елдеріндегі жас физиктердің өзара ғылыми тәжірибе алмасуларына

мүмкіншілік жасау, ғылымға өз үлестерін қоса алатын талантты жастардың ғылыми көзқарастарын кеңейту. [21.70бет]

Әрине, мұндай ерекше есептер үшін ерекше шешу тәсілдері де қажет, бірақ бұл дегеніміз есеп мектеп қабырғасында оқылатын бағдарламадан тыс деген сөз емес, және бұл есептерді шығару үшін өте көп есептеулер жүргізу қажет емес. Бірақ бұл жерде физикалық заңдар мен заңдылықтарды құрғақ қолдану емес, оларды анық түсіну, оларды физикалық құбылыстарды түсіндіруге шығармашылық тұрғыда қолдана алу, оссоциативті ойлау талап етіледі. Олимпиадалық есептер турниріне қатысу үшін баладан қандай да бір жоғары табиғи дарындылық міндетті түрде талап етілмейді. Мұнда тек оқушылардың алған білімдерін дұрыс қолдана білуі талап етіліп, оқушылар мұнда өз білімдерін көбірек еркін қолданып, олардың білімдері тек формулалар және заңдылықтар жинағы емес, керісінше жұмыс құралына айналады. [5.том1. 180 бет.]

Көптеген мектептерде есептерді шешуге көбірек көңіл бөлінеді. Осыған қарамастан көптеген оқушылар бітіруші мектеп емтихандары және жоғарғы оқу орындарына түсудегі емтихандарда есептерді шешуде үнемі қиындықтарға тап болады. Бұл дегеніміз оқушылар үшін бұл сабақтардың берілген түрінің қиындығымен ғана емес, сонымен қатар физиканың мектеп курсы есептерін шешудің әдістемесінің жеткіліксіздігі немесе толыққанды еместігімен сипатталады. [7.12.4]

Физиканы оқытудағы есептердің маңыздылығын түсіне отырып, көптеген мұғалімдер мына принциппен әрекет етеді: неғұрлым есеп көп болса, әсіресе, қиындығы жоғарылатылған, соғұрлым жақсы болады. Көп жағдайларда бұл тұп-тура кері нәтижеге әкеліп соқтырады: оқушылардың жүктемесін арттырып жібереді, өз күштеріне сенімсіздік тудырады, пәннен кері итереді. Сондықтан да орта мектептерде физикалық есептерді шығару әдістемесі қазіргі таңда жоғары мәнге ие. [7.]

Есеп шығару физиканы оқыту процесінің қажетті элементі болып табылады. Оның маңызы көптеген әдістемелік әдебиеттерде жан-жақты көрсетілген. [1.8.9].

Негізгі оқу материалы оқушылардың сабақ үстінде қабылдануы үшін болуы қажет. Сондықтан мұғалімнің сабақ беруіндегі әдістемелік басты мақсаты таныстырылған ұғымдармен, заңдардың бекітілуі (түсініктілігі) үшін қолданылатын болуы керек, яғни физикалық есептерді шығару оқушылардың деңгейіне қарай таңдай алу, оқыту әдістерінің пәнге қызығушылықты арттыру міндетінің басты бөлігі. [7.]

Тыңдаушының пәнге және таңдаған мамандыққа танымдық қызығушылығы оқуда және оның болашақ өмірінде маңызды рөл атқарады. Ол тыңдаушыны қойылған мақсатқа белсенді ұмтылуына ықпал етеді. Танымдық қызығу жалғызды төмендетеді және оқу еңбегін жандандырады. Сондықтан да физикалық есеп шығару бағдарлама және емтихан талаптары бойынша міндетті түрде қолданылатын оқыту әдістерінің негізгілерінің біріне саналады. [10.]

Оқу практикасында физикалық есеп деп – жалпы жағдайда логикалық ой тұжырымдар, математикалық әрекеттер арқасында шешілетін кішігірім проблема айтылады. [9.14].

Есеп шығару процесі ой процесі ретінде – бұл анализ және синтез процесі. Анализ (талдау) жасау, яғни есептің берілген шартын талдау ондағы сипатталған құбылыстың толық суретін елестетуге мүмкіндік береді, сонымен қатар шарт пен талаптарды салыстыра отырып қайсы берілгендер маңызды, ал қайсыларын есептерді шығару барысында ескермеуге болатынын анықтауға болады. Есепті талдай отырып, осы қойылған нақты ситуация үшін қайсы ереже, формула немесе заңдылықты қолдану керектігін анықтауға болады. Көбіне оқушыларға қиындық тудыратын жері осы жер болып табылады. [12. 9стр.]

Физикалық есептерді құрастыру мектеп мұғалімінің іс-әрекетінің ажырамас бір бөлігі болып табылады. Олай дейтін себебіміз кейбір тақырыптарға жинақ кітапшаларда есептер аз кездесуі мүмкін т.с.с. оқиғалар болып қалуы мүмкін. Ол жағдайда мұғалім керекті есепті өзі құрастыруына тура келеді. Ал физикалық есептерді құрастыру үшін мынадай талаптарды есепке алу керек. Ол есептерді қай сынып үшін құрастырылуына байланысты оқушылардың жеке мүмкіншіліктері мен жас ерекшелігін ескеру қажет. Қандай тақырыпқа арналуына да байланысты көбі сандық немесе сапалық не болмаса тақырып ерекшелігіне байланысты эксперименттік немесе графиктік есеп болуы мүмкін. Физикалық есептер келесі талаптарды қанағаттандыруы керек.

Оқушылардың логикалық және физикалық ойлауын дамыту. Математикалық амалдар мен түрлендірулерді орындауға жаттықтырып, физикалық заңдар мен эксперименттердің сандық мағынасын ашуға көмектесу.

Физикалық құбылыстардың, заңдылықтардың практикалық маңызына және өмірмен байланысына көз жеткізерліктей болу.

Оқушыларды тапқырлыққа, өз бетінше жұмыс істеуге, еңбек сүйгіштікке, төзімділікке үйрету.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға ықпал ететіндей болу.

Оқушылардың алған білімдерін тексеруге ыңғайлы болу.

Құбылыстар мен заңдылықтарды талдауға, олардың арасындағы байланысты анықтауға көмектесу.

Жоғарыда айтып өткеніміздей физикалық проблемалық-шығармашылық есептер орта мектептерде қолданылатын физика оқулықтары мен физика есептер жинағында аз кездеседі. Мұндай қиыншылықтан шығудың жолы есептерді мұғалімнің өзі құрастырғаны жөн және ондай есептерді құрастыру барысында жоғарыдағы атап көрсетілген талаптарды басшылыққа алған жөн.

«Өміршеңдік» тәсілі

Әдістің мағынасы: сезімдік-образдық және ойлағыштық елестетулерінің көмегімен адам зерттелетін объектіні ішінен тану және сезіну үшін оған «орнығып» алуға әрекет жасайды.

Мысалы:

«Сіз өзіңізді өсуші ақ қайыңмын деп елестетіңіз. Сіздің басыңыз – тәжісі, денеңіз – сабағы, қолдарыңыз – бұтағы, аяғыңыз – тамыры.»

Есеп: өсіп жатқан ағаштың массасын өлшеудің бірнеше тәсілін ұсыныңыз.

Жауабы: ағашты әр түрлі бұрышта цифрлық камераға суретке түсіріп, компьютерде ағаштың моделін жасап, оның көлемін есептеу керек, одан кейін $m = \rho V$ формуласымен массаны анықтау керек.

Кітап сияқты объектіге қатысты физикалық заңдарды мүмкіндігінше көбірек келтіріңдер. Әрбір жағдайға қысқаша түсініктеме беріңдер.

Жауабы:

радиоактивті изотоп көміртегіні талдау бойынша оның жасын анықтау.

Классикалық механиканың барлық заңдары.

(11-сынып оқушылары үшін мынадай жауап мүмкін) кітапты Луи де Бройль теориясы бойынша сәуле шығару деп санап, осы сәуле шығарудың толқын ұзындығынтабындар:

$$\lambda = \frac{h}{m\nu}, \quad m = 0,22\text{кг} \quad \nu = 5,5\text{м/с} \quad \lambda = 5,48 \cdot 10^{-34}\text{м}$$

$$\nu = \frac{\nu}{\lambda} = 1,004 \cdot 10^{-34}\text{Гц} - \text{ешқандай құралмен өлшеу мүмкін емес}$$

(Гейзенберттің анықталмаушылық принципі). Кітап бұл бөлшектерден тұратын дене.

Мағыналы көру тәсілі

Әдістің мағынасы: зерттелетін объектіге көңіл аударулар шоғыры оның себебін, оған бекітілген идеяны, ішкі мәнін көруге (түсінуге) мүмкіндік береді. Оған қолдану үшін өзіне белгілі бір туралау жасау қажет. Қосымша сұрақтар қойылуы мүмкін: «Ол неден тұрады, оның ішінде не болып жатыр?» Мысалы: бұл зерттеуге арналған есеп болуы мүмкін, құбылыстарды немесе процестерді зерттеу мүмкін.

Кез келген өлшемді металл шардың мүмкін болар физикалық қасиетін қолдық құралдардың (соның ішінде лабораториялық та) көмегімен зерттеңдер. Сіз байқаған мейлінше ерекшеленген фактілерді, өзіңіз қойған сұрақтарды және өзіңіздің жауаптарыңыздың версияларын жазыңдар.

Жауап: физикалық қасиеттері – дөңгелек, қатты, салқын болып сезіледі, темір және т.б.

Массасын табуға болады: а) таразыға тартып, б) өзара әсер арқылы, в) $m = \rho V$.

Меншікті жылу сыйымдылығын табуға болады: $c = \frac{Q}{m\Delta t}$

Шарды тұз ерітіндісі салып коррозиялық төзімділігі жөнінде мәлімет алуға болады.

Сарқырамаға қатысты физикалық құбылыстар мен қасиеттерін қолдық құралдармен (соның ішінде лабораториялық та) көмегімен зерттеңдер.

Электрленген металл шарға қатысты барлық физикалық құбылыстар мен қасиеттерін анықтаңыз.

Жауабы: физикалық қасиеттері: қатты, дөңгелек, жан-жағындағы электрленген денелерге әсер етеді.

Массасын табуымызға болады: а) таразыға тарту арқылы; в) $m = \rho V$.

Қандай текті зарядталғандығын табуға болады. Электрленген шарға сыншы зарядты алып келіп олардың әсерлесуі арқылы.

Меншікті жылу сыйымдылығын табуға болады: $c = \frac{Q}{m\Delta t}$

«Егер де...» тәсілі.

Әдістің мағынасы: әлемде қандайда бір нәрсе өзгерсе – егер де гравитациялық күш 10 есе артып кетсе не болар еді, сол туралы сипаттамалар құрастырады немесе сурет салады. Мұндай әдіс тек қана елестету қабілетін дамытып қоймайды, сонымен бірге нақты әлемнің құрылысын, оның фундаментальды заңдарын жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

1. Мына тақырыпқа гипотетикалық ситуацияны сипаттаңыз: «Егер де жылу суығырақ денеден ыстығырақ денеге берілсе...». мұндай процестің механизмі қандай болар еді?

Жауап: Термодинамиканың екінші заңы кері бағытқа өзгерер еді. Егер екі дене бірдей температурада болса-орныксыз тепе-теңдік күй болады. Егер біреуінің температурасын сәл жоғарылатса, онда ол дене қыза бастағаннан екіншісі суиды. Күн күндіз Жерді салқындатады. Адамдар түнде жылынады, ал күндіз салқындайды. Бірақ асқынөткізгіштік мәселесі шешіледі. өткізгіштердің асқынсалқындығы электр тасымалдауларда қолданылатын еді.

Қорытынды

Қазіргі таңдағы мемлекетіміздің алдына қойған мақсат-мүддесіне жету жолдарындағы әрекеті – болашақ жас ұрпақты дұрыс жетілдіріп, дамыту жолдарына қадамдарының бірі мектеп курсындағы оқушылардың білім деңгейіне талдау жасалып, физиканы оқытуға физикалық есептерді шығартудың қосатын үлесі, физикалық есептердің классификациясы мен оларды шығарудың әдіс тәсілдеріне талдау жасалды. Физикалық есептерді құрастыру әдісі қарастырылып, әдістемелік әдебиеттерге шолу жасалынды.

Эвристикалық тәсілдердің типтері мен түрлері анықталып, осы тәсілді мектеп курсындағы физикалық есептерді шығартуға тиімділігі көрсетілді. Бұл тәсілдердің мақсаты: оқушылардың шығармашылық потенциалын шығармашылық қызықты есептердің көмегімен ашу, физиканың кез келген адам үшін терең мәнді пән екендігін түсіндіру, физикалық ғылымның үлкен мәдени аспектісін көрсету, физиканы оқып үйренуге тұрақты қызығушылықты қалыптастыру, сонымен қоса өз көзқарасын қорғай алатын, өз бетімен жұмыс істеуге білікті жеке тұлға қалыптастыру. Шығармашылық есептерді шығаруда эвристикалық тәсілдерді қолдана отырып жұмыс істеу процесінде оқушылар гипотезаларды қозғау, әр түрлі объектілердің қасиеттерін бақылау және сипаттау, құралдарды өздері ойлап табу және құрастыру, қорытынды жасау, дискуссияға қатысу біліктіліктерін дамытады.

Физикалық есептерді шығартудың эвристикалық тәсілдері мынадай:

Өміршеңдік тәсілі

Мағыналы көру тәсілі

Ойлап табутәсілі

Егер де... тәсілі

Гиперболизация және «Осборн» немесе «Миға шабуыл» тәсілі

Синектика немесе Гордон тәсілі

Инверсия тәсілі

Осы қарастырылған тәсілдерге шығармашылық қызықты есептер құрастырылып, оларды шығару жолдары көрсетілді.

Орта мектептердегі физика курсындағы есептердің білім беретін, политехникалық және тәрбиелік мәнін бағалау қиын. Оларды шығармай физика курсы игеріле алмайды. Оның ішінде жаңа білімнің пайда болу процесі күшті үдетілген, үнемі жаңа кәсіпке қажеттілік туындайтын тез өзгеретін ақпараттық қоғамдағы өмірге өсуші жас ұрпақтарды дайындау басты мәселе болып табылады. “Физикалық есептерді эвристикалық тәсілдермен шығартудың” мақсаты оқушылардың шығармашылық қабілеттерін стандарт емес есептерді шешу арқылы дамыту үшін жағдай жасау болып табылады. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда және физикадан білімдерін тереңдетуде аталған тақырыптың маңызы өте зор.

Әдебиеттер

1. Абдулғафаров Қ.К. Орта мектепте физика есептерін шығару. Мектеп мұғалімдеріне арналған көмекші құрал. – Алматы: Мектеп, 1986. – 122 бет.
2. Анарбаева А.Т. Бишимов Е.Б. Физика есептерін шығару тәсілдері. Алматы: Мектеп 1983. – 153 бет.
3. Әбдіғапаров Қ. және Қошпанов А. Қызықты физика. Механика, жылу, электр. Алматы. «Қазақстан» 1971, - 120 бет.
4. Беликов Б.С. Решение задач по физике общие методы: Учеб. Пособие. М.: Высшая школа. 1986. – 255 стр.
5. Жапаров Ж.Ж. Обучение физике через решение задач. – Алматы; 1992. – 189 стр.
6. Каменецкий С.Е. и Орехов В.П. Методика решения задач по физике в средней школе. Пособие для учителей. Изд. 2-е, перераб. М., «Просвещение» 1974. – 384стр.
7. М. Құдайқұлов, Қ. Жаңабергенов орта мектепте физиканы оқыту әдістемесі. Алматы, 1998.

8. Ланге В.Н. Экспериментальные задачи на смекалку. М. Наука, 1974.
9. Ланге В.Н. Физические парадоксы, софизмы и занимательные задачи. Пособие для учителя. М.: «Учпедгиз», 1963. – 120 стр.
10. Перельман Я.И. Занимательные задачи и опыты. М. Детгиз, 1959. – 525стр.
11. Перельман Я.И. Занимательная физика. Кн1. парадоксы, головоломки, задачи, опыты, замысловатые вопросы и рассказы из области физики. Изд. 14-е. М-Л, Гостехиздат, 1947. – 271стр.

Резюме:

Решения физических задач в преподавании и при воспитании политехнические и менторские способности обучающегося играет важную роль. Пока они не научатся их решать не освоят курс физики. В данный момент, когда информационное общество требует гибких и быстро развивающихся, самостоятельных, трудоспособное поколение, главным вопросом все еще остается воспитание в них такие качества которые требует промысли экономики. Цель решения эвристических задача курса физики является «Развитие у слушателей курса творческие способности через решение физических задач требующих нестандартного мышления».

Summary

Decisions of physical tasks in teaching and at education plays the polytechnic and mentor capabilities of student important role. While they will not learn to decide them will not master the course of physics. Presently, when informative society requires flexible and quickly developing, independent, able to work generation, a main question is still remained by education in them such qualities requires that economies. Aim of decision heuristic a task of course of physics is "Development for the listeners of course creative capabilities through the decision of physical tasks requiring the non-standard thinking".

ӨОЖ:332.83:537.214(574.57)(043)

М.А.Шүкіралиев, Ж.С. Жуманазарова

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехикалық университеті, Астана, Қазақстан

ТҰРҒЫН ҮЙЛЕРГЕ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖҮРГІЗУ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ АУДИТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДЕҢГЕЙЛЕРІ

Андатпа: Бұл статьяда энергияны сақтау шеңберіндегі ең маңызды мәселелер, энергия тұтынудың төмендеуі стратегиялық мемлекеттік мақсатқа айналғаны, қазіргі заманға лайық энергияны үнемдейтін техника мен жабдықтарды енгізу, энергетикалық аудиттің жүргізілуі, энергия тұтынудың төмендеуі, энергия ресурстарының кемуін - энергияны сақтаудағы шаралардың ең басты мәселелері қарастырылған.

Кілттік сөздер: Энергияны сақтау, энергетикалық аудит, автоматтандырылған жылу, энергетикалық ресурс.

2012 жылдың 13 қаңтарында қабылданған «Энергияны сақтау және энергетикалық тиімділікті көтеру» заңы энергияны сақтау шеңберіндегі ең маңызды мәселесі болып табылады. Жылу және электр энергиясы сияқты энергия тасымалдаушылардың бағасының көтерілуіне байланысты энергияны сақтау және энергияны тұтынуды төмендету қазіргі уақытта ерекше өзектілік алуда.

Өндіріс сферасындағы шығын анализі бойынша жылу және электр энергиясының тұтыну және тарату шығынының көп бөлігі (70%) энергия тұтыну сферасына тиесілі. Дегенмен, электр энергиясын тасымалдау кезіндегі шығын тек 9-10%-ды құрайды. Сондықтан да, энергияны сақтаудағы басты мәселе электр және жылу энергиясымен тұтыну сферасына жүктелу керек.

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы әр адамның өміріне тікелей қатынасы бар, көп салалы кешен болып табылады.

Қазақстан Республикасының Статистика агенттігінің мәліметі бойынша Республиканың тұрғын үй секторының жалпы көлемі 280 млн. ш. м., оның ішінде 97,4 %-ы тұрғын үй жеке меншік иелігінде.

Жергілікті атқарушы органдардың деректері бойынша 50,1 млн. ш. м. немесе тұрғын үй қорының көп пәтерлі тұрғын үйлерге жататын 32 %-ы, тұрғын үй қорындағы үйлер жөндеудің жекелеген түрлерін жүргізуді қажет етеді, ал 3,8 млн. ш. м. (2%-ы) – бұл ары қарай пайдалануға жарамсыз, бұзылуға жататын апаттық жағдайдағы тұрғын үйлер.

Тұрғын үй секторы жіберілген жылу энергиясының 40%-ын тұтынады. Осыған байланысты сараптық бағалауларға жүгінсек, тұрғын үй ғимараттарында жылуды жоғалту 30%-ға жетеді, ал бұл коммуналдық қызметтерге артық төлеу деген сөз.

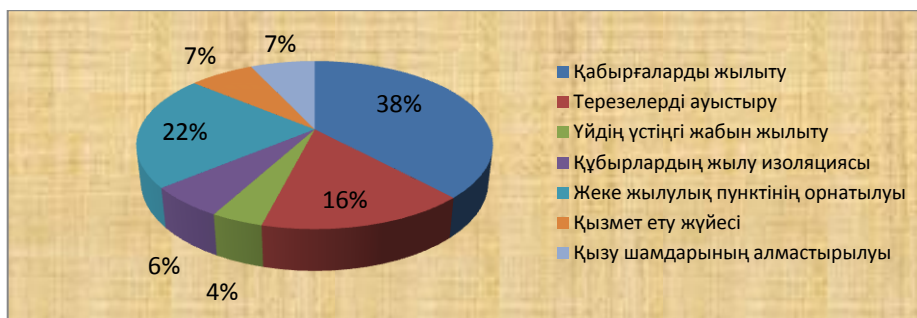
Бүгінгі таңда отандық тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық коммуналдық қызметтерді тұтынушылар тарапынан энергияның үнемделуіне немесе басқаша айтқанда, электрдің және жылудың үнемделуіне байланысты көп энергияны жоғалтып отыр. Мысалы, тұрғын үй секторындағы ғимараттар есіктер мен терезелер арқылы 68-70% жылу жоғалтады.

Қазіргі кезде көптеген көп пәтерлі тұрғын үйлерде жылуды үнемдеуге қажетті жылуды есептейтін үйге ортақ аспаптар, автоматтандырылған жылу пункттері орнатылмаған. Сонымен қатар, тұрғын үйлерде жылуды реттейтін қазіргі заманға лайық жүйелер де жоқ.

Статистика бойынша, Қазақстанда бір шаршы метр тұрғын үйді жылыту үшін Швеция, Германия және Финляндия елдеріне қарағанда бес немесе алты есе көп энергия жұмсалады.

Осы мәселе шеңберінде энергияны үнемдеуге бағытталған маңызды іс-шаралардың бірі ғимараттардағы энергияны үнемдеу санаттарын анықтау мақсатында ғимараттарға энергетикалық зерттеулер жүргізу болып табылады.

Бүгінгі таңда энергияны сақтау және энергиялық тиімділік бойынша жүргізілетін шаралар ірі энергия тұтынушыларды ғана емес, мемлекеттік бақылайтын органдарды да қызықтыруда. Энергия тұтынудың төмендеуі стратегиялық мемлекеттік мақсатқа айналды, сондықтан қазіргі заманға лайық энергияны үнемдейтін техника мен жабдықтарды енгізу, энергетикалық аудиттің жүргізіліп отыруы, энергия тұтынудың төмендеуі, энергия ресурстарының кемуін жою- осының барлығы энергияны сақтаудағы шаралардың ең басты мәселелері. Жеке есептеулер бойынша төменде көрсетілген диаграммада қалай және қаншалықты тұрғын үйлерде жылу шығынын төмендетуге болатыны көрсетілген [сурет 1].

Сурет 1- Тұрғын үйлердегі жылу шығындары.

Егер көрсетілген барлық цифрларды қоссақ, 55%-ды құрайды. Біздің тұрып жатқан үйлерде дәл осындай энергия тиімділікті көтеру потенциалы бар.

Үйдің жылулық пунктіне кірерде судың температурасы нормативті көрсеткіштерге сай келетін болса да, кейбір бөлмелерде суық болады. Бұл жылу беру маусымы кезіндегі дайындық уақытында тұрғындардың өз қалтасынан шығатын үй ішіндегі жүйенің шаю және үрлеу жұмыстарының нашар жүргізілетіндігімен түсіндіріледі. Сондай-ақ, жылудың нашар болуының тағы бір себебі құбырлардағы коррозиялар, қақтар және шөгінділер болып табылады. Жылу беру кезеңінде батареялардың суық болу себебін мынадай жылукөріністі түсірілім аспаптарынан көруге болады [сурет 2]:

Сурет 2- Жылу беруші құралдардың жылулық тексерілуі.

Ағынды су элеваторларының негізгі кемшілігі шамамен 10%-ға тең ПӘК төмендігі болып табылады.

Сондықтан сыртқы жылу желілеріндегі қысымдардың айырмасы жылу жүйесі үшін айналым қысымынан 10 есеге асуы керек.

Ағынды су элеваторының конструкциясы жылу автоматикасы жүйесін орнату үшін күрделірек.

Осы проблеманы шешу үшін жылуды есепке алу аспабы бар автоматтандырылған жылу пункті жұмыс істейді.

Көп қабатты тұрғын үй ғимараттарында автоматты реттеу аспаптарын орната отырып, жылу пунктері қайта жаңартылған жағдайда энергияны үнемдеу есебінен айтарлықтай нәтижеге жетуге болады.

Автоматтандырылған жылу пункті сыртқы ауа температурасына және пайдаланушы жылыту реттегішінің мәзіріне енгізген кестеге сәйкес параметрлері автоматты түрде реттелетін жылутасымалдауға және оны жылыту жүйесіне беруге арналған.

Тұрғын үй ғимараттарының жылыту пунктерінде автоматика құрылғыларын орнату нәтижесінде электр тұтынуды жыл бөлінісінде 15...20% және сыртқы ауа температурасы 0° С градустан асқан кездегі ауыспалы кезеңдерде 30...34% деңгейінде іс жүзінде үнемдеуге болады [1].

Жүргізілетін жұмыс көлеміне байланысты энергетикалық тексеру экспресс-тексеру (сканерлеу) және кешенді тексеру (энергетикалық аудит) болып бөлінеді.

Рационалды емес энергия шығындарының себебі мен қайнар көзін, су және энергияның ақталмаған шығынын анықтау; техникалық-экономикалық анализ ұсынымдарының ликвидациясы бойынша өңдеу; энергетикалық ресурстарды үнемдеуі және рационалды пайдалану бойынша техникалық-экономикалық жүйелі программаны ұсыну- энергетикалық аудиттің ең маңызды мақсаттары болып табылады.

Тұрғын үй- коммуналдық шаруашылығындағы энергетикалық аудиттің жүргізілуі, әдетте, тұрғын үй- коммуналдық шаруашылығындағы энергиямен қамсыздандыру жүйелерінің экономикалық тиімділігін жоғарылатуға құштар ұйым басшылығымен тікелей шешіледі. Алғашқы байланысты жауапты басшымен орнатады. Энергетикалық аудиттің жүргізілуіне мән берген басшының қызығушылығы жұмыс барысында кездесетін көптеген мәселелерді шешеді.

1 кезең (дайындық кезеңі). Жетекшімен алдын-ала байланыс құрылады. Бұл кезеңде маңызды тұтынушылармен және энергия ресурстарының таратылуы мен өндіріс жүйелерінің структурасымен таныстырылу жүргізіледі.

Жүргізілу мерзімі мен кезеңдерінің құны көрсетілген энергетикалық аудит жұмыстары бойынша программа өңделеді.

Энергетикалық аудиттің жүргізілуіне келісім жасалады.

Энергетикалық аудиттің жүргізілуі барысында алдын-ала берілетін ақпарат тапсырысшыға кестелерді толтыруға мүмкіншілік береді.

2 кезең (бастапқы энергетикалық аудит). Базалық және ағымдағы период кезіндегі тұтыну мен энергетикалық ресурстарын тарату бойынша; пайдаланылатын құралдың технологиялық сипаттамасы, техникалық жағдайы мен пайдалану ұзақтылығы мен режимі туралы, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы объектілерінің орналастыру және ресурстарды тарату туралы схемалар сияқты жалпы деректі ақпараттар жинастырылады. Қолда бар жобалық құжатпен және жобалық тиімділік көрсеткіштерімен танысу жүргізіледі.

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығының электр, жылу, су, жарық сияқты энергетикалық ресурстарымен қамтитын жүйе жағдайымен танысу өтеді.

Бұл кезеңде энергетикалық аудиттің толық жүргізілу программасының өңделуі мен келісуі өтеді.

Сонымен бірге, энергетикалық аудиттің жүргізілу барысында мазмұнын, мерзімін және келісім бағасын өзгерту осы кезеңде жүзеге асырылады.

3 кезең (толық энергетикалық аудит). Сатып алынатын энергетикалық ресурстарының тарифтері бойынша керекті, қосалқы информациясы жинақталады.

Тұрғын үй-шаруашылығы объектілеріне аспаптық тексеру және энергетикалық аудит программасымен келісілген қолдану режимдері жүргізіледі. Энергетикалық аудиттің ең маңызды мақсаты- энергетикалық ресурстар шығынының төмендеуі, сонымен қатар, оларды өңдеуге және тұтынуға кететін финанстық шығындардың да азаюы болып табылады.

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы объектілерінің энергетикалық паспортының дайындалуы энергетикалық аудитті жүргізу барысындағы қорытындылары көмегімен стандартты формада жасалынады. Паспорт және есептеме аймақтық тұрғын үй-шаруашылық Басқармасымен келісіледі.

4 кезең (мониторинг). Әрекеттің жалғасуы мен энергия сақтау жүйелерінде тереңдетілген тексерулер жүргізіледі. Сонымен қатар, энергия сақтау бойынша толықтырулар қосылады және қол жеткізген нәтижелер бойынша анализ жасалынады [2].

Ғимараттарда энергия тиімділігін арттыру Қазақстанда басым міндет болып табылады, тиісті жаңа нормативтік құқықтық актілер мен нормативтік-техникалық құжаттар әзірленуде. Энергия үнемдеу саясатын іске асыру және алға қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін энергетикалық аудитін жүргізу қажет.

Энергетикалық аудитке ғимаратты зерттеу, оның қазіргі ахуалын және энергия үнемдеуді төмендетуге, ғимараттағы микроклиматты жақсартуға мүмкіндік беретін түрлі іс-шараларды бағалау және талдау кіреді.

Нәтижелері энергетикалық аудит жөніндегі есепте көрсетіледі. Онда инвестициялары, үнемдеу және беретін пайдасы анық баяндалған іс-шараларды жүргізу ұсынылады. Энергетикалық аудитін жүргізу кезінде алынған қосымша мәліметтер мен нәтижелерді халықаралық және жергілікті рәсімдер мен талаптарды сақтай отырып, энергетикалық сертификатта көрсетуге болады. Энергетикалық аудиттің арнайы даярланған және тәжірибелі энергия аудиторлары атқарулары тиіс.

Энергетикалық аудитті жүргізуде энергия тұтынуға және үй-жай атмосферасына әсер ететін барлық факторлар бағалануы тиіс. Қабырғалар, терезелер, шатырлар мен едендер, жылыту жүйесі, жарықтандыру, сондай-ақ ас үй, кір жуатын орын және т. б. Тиесілі түрлі жабдықтар мен ауа баптау жүйесі қамтылады.

Сонымен қатар, ғимарат пен оның инженерлік жүйелерінің қалай басқарылып, пайдаланылып жатқандығы (көбіне өз мақсатына сай емес) қаперге алынуы қажет [3].

Көп пәтерлі тұрғын үйлердегі жылулық шығындар негізінен, ғимараттың сыртқы жағдайына байланысты. Яғни, сыртқы қабырғадан 40%, терезеден 18%, шатырынан 18%, еденнен 10% жылулық шығындар жұмсалуды мүмкін.

Артық энергия деген болмайды, ол біздің елімізде де жоқ. Сондықтан бәрімізге энергияны үнемдеуді үйрену керек және де тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықтың барлық жүйелеріндегі жұмыс істеу философиясын өзгерту қажет. Сондықтан Қазақстан Республикасының тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығын жаңғыртудың 2011-2020 жылдарға арналған бағдарламасы шеңберінде іс-шаралар жүгізу біздің мемлекет үшін өзекті болып отыр[4].

2010 жылы жүргізілген зерттеулердің деректері бойынша Қазақстанда ғимараттардағы жылу энергиясының шығыны жылына бір шаршы метр үшін шамамен 240 кВт болады, бұл жылына 1 шаршы метрге 100-120 кВт деген ортаеуропалық көрсеткіштен айтарлықтай төмен. Сондықтан да жылу, электр энергиясының үлкен техникалық және коммерциялық шығындары тұрғын үй-коммуналдық секторында орын алады.

Жоғарыда айтып кеткендей, соңғы жылдары энергия үнемдеу проблемасы өзекті мәселеге айналып отыр. Бұл энергетикалық ресурстардың шектеулілігімен, энергия құнының жоғарылығымен, оны өндіруге қатысты қоршаған ортаға кері әсерімен түсіндіріледі. Энергия үнемдеу технологияларын іздеу біздің елімізде де, әлемде де алдыңғы қатарға шығып отыр. Оларды қолдану жылу және электр энергиясын үнемдеудің тиімді әдісі болып саналады. Энергетикада энергия үнемдеу технологияларын қолданудың негізгі мақсаты тұтынуды оңтайландыру және шығындарды төмендету болып табылады.

Мақалада қарастырылған шатыр және жертөле бөлмелерінің жылытылуы, кіретін есіктер мен терезелердің алмастырылуы, желдеткіш жүйелерінің модернизациясы, жылу жүйелерінің реттелуі, ыстық және суық сумен жабдықтау жүйелерінің жөнделуі, энергетикалық тексерілудің жүргізілуі сияқты энергия сақтау шаралары - бізге энергияны үнемдеуге мүмкіндік береді. Ал бұл адамзат үшін коммуналдық қызметтерге кететін шығынның айтарлықтай азаюы болса, ел үшін ресурсты үнемдеу, ал экология үшін атмосфераға түсетін зиян газдардың азаюы, энергетикалық компаниялар үшін отынға кететін шығындар мен құрылысқа кететін шығындардың азаюы болып табылады.

Осылайша, мақалада айтылған энергияны үнемдейтін шараларды жүргізу энергетикалық ресурстардың тиімді пайдалану жөніндегі мәселелерін шешуге мүмкіндік береді [5].

Әдебиеттер

1. Закон Республики Казахстан «Об энергосбережении и повышении энергоэффективности» .
2. Фокин В.Н. «Основы энергосбережения и энергоаудита»- Москва, 2006.
3. Методические указания по проведению энергоаудита в жилищно- коммунальном хояйстве- Астана, 2011.
4. Государственная программа модернизации ЖКХ Республики Казахстан на 2011-2020 годы.
5. Методическое пособие для повышения уровня зданий об энергоэффективности среди молодежи- Астана, 2011 г.

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ**

А.Ш.Абенова

№5 «Нұрсәт» бөбекжай-балабақшасының саз жетекшісі, Шымкент, Қазақстан

БАЛАЛАРДЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ӘУЕНДЕРІНЕ БАУЛУ

Аңдатпа: Баяндамада балаларды халық әуендеріне баулу жолдарының тиімділігі баяндалған. Бала бойында музыкалық мәдениетті қалыптастыру қарастырылған.

Қоғам адамның эстетикалық даму деңгейін қамтамасыз етпейінше, еш уақытта рухани және материалдық бай бола алмайды. Жеке адамның эстетикалық талғамы мен мақсаттарын қалыптастыру нені ұйғарады? Оның қабілетінің дамуы ақиқат құбылыс пен өнер туындыларын, шығармашылығын қабылдауынан өмірдің асқан әсемділігін түсініп, қабылдай білуге тәрбиелеуі қажет. Баланың рухани мәдениетін, құнды эстетикалық талғамын қалыптастыруда музыка үлкен рөл атқарады.

Музыка – эстетикалық тәрбие беру арқылы өнердің басқа түрлері сияқты ол да өмірдегі әсемдікті, табиғат сұлулығын бағалауға және адамдар арасындағы жағдайларды түсініп, білуге үйретеді. Эстетика саласынан балаларға тұрақты білім беру, өнер жөнінде, оның ішінде музыка саласынан білім беріп, әнді айту, музыкадан күйді тыңдау дағдыларына үйретіп, музыканың өзі практикалық іспен еңбекпен пайда болатынын сезіндіру, дүние әлемнің тынысын байқау, аңғару, баланың сана-сезіміне әсер етіп, оларды білгірлікке, тапқырлыққа, өнерге де сүйіспеншілігін одан да тереңдетіп, адамгершілік бағытында тәрбие беру.

Білім мен тәрбие беру ісін ойдағыдай жүргізу үшін алдымен әрбір пәннің бағдарламасын жетілдіріп, қазіргі уақыт талабына сай етіп жасау міндеті күн тәртібіне енгізіліп отыр. Сондықтан да музыка мамандары осы бағытта еңбек етуде. Бүгінгі қайта құру кезеңінде балалардың тәрбиесін жетілдіру мәселесіне аса зор көңіл бөлініп отыр. Қазақ халқы басқа халықтар сияқты өз тіршілігінің сан ғасырлық тарихының ішінде өскелең ұрпаққа музыкалық эстетикалық тәрбие берудің өзіндік әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін қалыптастырған. Сонымен бірге балалардың тәрбиесі көшпелі малшы отбасының күнделікті тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты болады. Содан болар, қазақ халқы бала жұбатса да, ойнатса да, жақсы көріп сүйсе де, оның жақсы қасиеттерін бағалағысы келсе де, өзі кәсіп еткен малдардың жақсы қасиеттеріне көркем тұлғасы мен көрінісіне теңеп «Қошақаным», «Құлыншағым», «Ботакөзім», «Ақмаралым», «Марқақозым», «Марғауым», «Ботам» деп еркелетеді. Қазақ халқы өздерінің кең жазира даласына, табиғаттың әсем, таңғажайып көрінісіне, оны мекендеген құстар мен жануарларға басқа да табиғи байлықтарға деген мақтаныш сезімін көркем образды сөздермен, өнегелі істерімен балалардың санасына жеткізіп отырған. Оларды сақтай білуге үйреткен. Міне, қазақтың халық педагогикасындағы бала тәрбиелеу дәстүрінің өзіндік ерекшелігі. Сондай-ақ осы бай мұраны балабақша практикасында музыка сабағында қолдану тиімді. Өнермен сабақтастырылған жаңа бағдарламалардың негізгі мақсаты- балалардың бойында рухани мәдениеттің аса маңызды саласы-музыкалық мәдениетті қалыптастыру. Қазақ халқының музыкалық мәдениеті ежелден-ақ келе жатқан. Қазақ халқы тегінен әнге, күйге бай халық. Ән салмайтын, күй тартпайтын жан кемде-кем. Халықтың әр түрлі, жиын, той демалыстарда ән айтылмай, күй тартылмай қалмайды. Той бастаушы құйқылжытып тойды ашады, жыршы жырын, қиссасын айтып, домбырашы күй шертеді. Содан кейінгі кезек әншілерге тиеді. Әдетте әнді 2 не 3 кісі бірігіп айтады. Мұндайда топтан жеке дара шығатын шын өнерпаз танылады. Ал, жас балалар, аға - апаларының, өнерлерін қызықтап, беріле тыңдап, жаттап алып, қай кезде де дауыстап санасына тоқуды армандайды. Мәдениетіміздің күн сайын өсуіне байланысты жас сәбилерге, балалар үшін ойнап, айтып, билеп әрі тыңдауға арналған әр түрлі аспаптық көркем шығармалар да туа бастады. Өткен ғасырдың аса бағалы ән-күйлері, термесі, жырлары халықтық музыканың творчествосын негізге алған, қазақтың жастарға, бала-бақша балаларына музыкалық мәдениеті қазіргі дәуірде өркендеп, балаларды адамгершілік рухта, музыкалы-эстетикалық нәзік сезімге тәрбиелеуде музыка үлкен рөл атқарып отыр. А.В.Затаевичтің қазақ музыкасы мәдениетіне сіңірген еңбегін бағалай келіп, француз жазушысы Ромен Роллан қазақтың ән-күйлерін: «Кең даланы құлпытқан тамаша да, таза ән-күй саздарының гүлдері екен», - деп шексіз масаттанған пікірін айтқан «Жас шақта берілген тәрбие өмірлік аңыз» - дейді халқымыз. Осыған орай музыкалы-эстетикалық түсінік сәбидің жас кезінен-ақ пайда болады. Сөйтіп баланың есту қабілетіне байланысты үздіксіз дами түседі. Жас сәбилер алғаш өзінің сүйікті анасының әуенін тыңдап өседі, соның қарапайым да қоңыр сазын құлағына сіңіреді. Есейген сайын ән айтуға, әуен тыңдауға

құмартады. Өстіп музыка баланың қанына, санасына сіңеді. Әдетте жасөспірімдердің музыкалы-эстетикалық талғамы бірдей бола бермейді. Тіпті олардың бірі музыканы тез қабылдап, екіншісі орташа, үшіншісі баяу қабылдайды. Бұл табиғи жағдайға байланысты болады да, кейіннен баланың өскен ортасына, музыкалы-эстетикалық талғамының жетілуіне, қабылдау қабілетіне және табиғи дарындылығына байланысты дамиды. Осыларға орай, шәкерттердің музыка өнеріне деген сүйіспеншілігін арттыру, музыка өнеріне жөн сілтеу, ең әуелі отбасы болса, одан соң музыка тәрбиесі мен сабағының міндеті деп білеміз.

Ән-күй сабағында балабақша балаларын мәдени рухта елді құрметтеу, халықтар достығына, Отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеуді іске асырушы тұлға музыка мұғалімі. Сонымен қатар музыкалық тәрбиені қазіргі заман талабына сай көтереміз деп жүргенде техника қаншама қарыштай дамыса – дағы баланың аты бала екенін ұмытпауымыз керек. Олардың сезім тазалығы, шыншылдығы, табиғатты шынайы қабылдауы секілді негізгі қасиеттері ескерілгендігі ләзім. Оның үстіне, ең үлкен мәселенің бірі, адам өмірінің әсем де әсерлі көктемі – баланың дәуренді баланың музыкалық сезімталдығын кеңейту және талабын байқау, есту қабілеттілігін, ырғақтық сезімін, музыкаға деген ынта-ықыласын дамытып өрістету қажет.

Жас сәби анасының құрсағында бола тұра ананың әніне бөленіп өседі. Әнмен балбырап ұйықтайды да, жыласа әнмен әлдилеп жұбатылады да, оның әнге деген сүйіспеншілігі қалыптаса бастайды. Ананың әсем даусы баланың есінде мәңгі сақталады. Оған қосымша әкенің, аға мен әпкесінің әні де домбыраның үні т.б. музыкалық аспаптардың да әсері тиіп, көркемдік ортасында өскен баланың бойында адамгершілік қасиеттері мен эстетикалы нәзікті мінез қалыптасуына тікелей ықпалы тиеді.

Жас сәбидің дүниетану сезімталдығының ең бір қымбат кезеңі 5-6-7-жас арасында жан-жақты тәрбие негізі көпшілік қасиеттері қалыптасады. Бұл жайда өнердің атқаратын орны үлкен. Осы айтылған ойға Абай Құнанбаев шығармашылығынан жауап алғандай сезінеміз.

«Жақсы ән мен тәтті күй, құлақтан кіріп бойды алар, әнді сүйсең менше сүй», - деп халқымыздың бүкіл болашағын Абай өз бойындағы эстетикалық-әсем қасиеттерді өз сөзімен, өз әнімен, «әнді, күйді менше сүй», -деп тұрса, екінші бір өлеңінде:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызықтың бәрі өлеңмен,

Ойласаңшы бос қақпай, елең салақ - деп Абай адамның бүкіл өмірі мен шығармашылығы, өлеңнің, әннің, өнердің үлкен орын алатындығын, оның тәттісі мен тұщысы, қызығы мен тұжырымдайды да, сол өмірде бос қалушылық, елең-селеңдік жолынан аулақ болып, өмірде із қалдыру, өсиет пен өнер қалдыру жағын мықты ескертеді. Бері келе сазгер, композитор ағаларымыз Е. Брусловский, А.Жұбанов, Л.Хамиди, М.Төлебаев, Д.Бәтбаев, Ш.Қалдаяқов, Ә.Бейсеуов, Б.Ғизатов, Жүсіпбаев т.б. балаларға және жас өспірімдерге арнап музыкалар жаза бастады.

Б.Байқадашовтың «Айгөлек» сөзі Н.Баймұханбетовтікі атты балалардың Отанды сүю жана тұрмысын шаттық бағытын оның өнер, білім, еңбекке деген талабын жыр етеді.

Көлдей шалқып жас өмір,
Тасып жатқан шағында.
Кемерінен шалықтап,
Асып жатқан шағында.
Ойын ойнап, ән салмай,
Өсер бала болар ма.
Күміс күлкі көрмей ол,
Көмейіне толар ма?

Сол сияқты А.Жұбановтың «Отан туралы жыр», Е.Жұбановтың сөзіне жазылған «Көгершін», К.Әзірбаевтың «Бесік жыры», М.Төлебаевтың «Соқ барабан», Л.Хамидидің «Отан» туралы әндері балаларды Отанды, елін сүйіп, музыкалық-эстетикалық талғамын дамытудағы құдіреті ұшан-теңіз болғанына дау болмас дейміз.

Қазақстан Республикасының халық әртісі, халық қаһарманы композитор Нұрғиса Тілендиев Абай өлеңдерінің бәрі тәрбиелік мәні жоғалмаған бүгінгі ғылыми-техникалық музыкалы-эстетикалық рухани байлыққа қол созған балаларға «Абай арманы» жар салып:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Адамның бір қызығы – бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.

Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім,

-деп әдемі сазды ән жазып, Абайдың болашақ жастарға, балаларға бағыттаған ойларына жаңа бағыт, терең сезім, педагогикалық тәрбие, эстетикалық нәрімен, көркемдігін халқымызға дәріптеп отыруы жай болмас. Бұл туралы академик Б.Асафьевтің айтқан ойлары дәлел. «Ән әуенін осы ерекше әсерлілігі өлеңнің образды мазмұны, нәзік интонациялық жаймен бейнелеуге мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде музыка мен ақындық бір-бірімен жымдаса отырып, жүрекке жылы, ұнамды бірлік жасайды», - дейді.

Академик Б.Асафьев айтқандай екі өнер саласы ән мен өлеңнің бірлестігінің арасында ән табиғаты өмірде кең тараған өнердің біріне айналып отыр. Ән айтпайтын, құлақ қойып тыңдамайтын адам болмайды. Ән тыңдап, дауыстап айту адамға біткен табиғи керектілік. Ол адамның дүниеге келген кезеңінен бастап, сөйлей білуден бұрын үлкендердің көмегімен санадан орын алатын табиғи құбылыс. Бүгінгі өмірде ән, күй табиғатының шеңбері кеңейген кез. Баланың жасына сәйкес үлкендердің еңбек пен мамандық ерекшеліктеріне де арналып әндер айтылып жүр. «Бөбек әні», «Әлди-әлди бөпешім», «Ақ ботам», «Бөбектер әні» т.б. балалардың бақытты болашағы Отанға, өскен жерге, әке мен анаға деген сүйіспеншілігін жырласа, басқа әндерден еңбекке, өнерге, білімге, спортқа құмарлығын тәрбиелейтіндігін білеміз. Халқымыздың әсем сазды әндері мен күмбірлеген күйлері балаларды әдемі әнімен болашақ мамандыққа, әке мен ананың, аға мен әпкенің іс-әрекеттеріне қызықтыра отырып: «Мен болашақ әкем сияқты диханшы», «Малшы», «Машина айдаушы», «Ғарышкер», болам десе, анасының мамандығына сүйсініп отырып, «Мен сауыншы», «Мұғалім», «Дәрігер», «Тәрбиеші», «Әнші» болам-деп болашағын аңсап болжайды, армандайды жас бүлдіршін балалар.

Осы арманды орындап жүргендері аз емес. Баланың эстетикалық сезімін қалыптастыруда аспаптық музыканың да алатын орны өте зор. Мысалы; халық күйі кеңес, «Кеңес», «Айжан қыз», Құрманғазының күйі «Алатау», «Балбырауын», Дәулеткерейдің күйлері «Қосалқа», Д.Нүрпейісованың күйлері «Той бастар», А.Жұбанов «Би күйі», т.б. Олардың сүйсініп тыңдайтын күйлері арқылы олар елін, жерін танумен қатар, халықтың мұң-мұқтажын, болашағын сезгендей бойларын эстетикалық сезім билейді.

Көрнекі құралдар; Күйсандық, ойыншық күйсандық аспаптары ойынның тақырыбына қолданылатын және ұпай санын көрсететін көрсеткіш тақта, «Әуенді тап» ойынның эмблемасы. Әрбір ойыншының алдында шағын үстел және оның үстіне күйсандықтар қойылуы тиіс.

«Әуенді тап ойынының мақсаты»; Балаларға халық сазгерлерінің бұрынғы және бүгінгі сазгерлердің балаларға арналған ән-билерін, көршілес халықтардың ән-билерін тыңдатып, таныстырып және олардың сол әуендерді қаншалықты білетіндіктерін байқау арқылы өнерге баулу.

Тәрбиелік мәні: Балалардың халқымыздың музыкалық қазынасына яғни ән-биіне құрметін тәрбиелеп, сұлулыққа құштарлық эстетикалық сезімін күшейтеу.

Ойынға ересектер тобының 3 тәрбиеленушісі және естияр тобынан бір ойыншы шығады.

Ойын шарты: Мынау көрсеткіш тақтадағы қатарда балаларға орындалатын әндердің қандай тақырыпта екендігі жазылған. Олар көлденең оқылады.

1. Балабақша әндері.
 2. Отан туған өлке.
 3. Табиғат әуендері.
 4. Аналарға арналған әндер.
2. Сабақтың тақырыбы: «Домбыра дастан».

Сабақтың мақсаты: Күй атасы Құрманғазымен оның шәкірті Дина жөнінде терең мағлұмат беру, өнер адамына құрмет сезімін туғызу, сөздік қорларын молайту.

Тәрбиелік мақсаты: Құрманғазының туындылары арқылы, халқымыздың дамуына үлес қосуға тәрбиелеу.

Дамытушылық мақсаты: Балалардың өнерге деген эстетикалық қызығушылығын арттыру, қиялын арттыру.

Сабақтың барысы: Балаларға домбыра аспабымен таныстыру. Аспапты көрсету, ойнау әдісін, тәсілдерін көрсету, домбыра аспабында ойналатын шығармаларды айтып өту.

Құрманғазы ағамыз қос ішекті домбыраға күш беріп, адамша сөйлеткен, «Балбырауын», «Адай» және «Сарыарқа» атты күйлері де әрі мазмұнды әрі әсерлі.

Ал, қазір «Сарыарқа» күйін тыңдаймыз. Бұл күйде қарапайым халықтың той-тамашаларын, бәйге мен қыз қуу сияқты ойын сауықтардың, сондай-ақ кең байтақ дала бейнесін елестетеміз. Балалар Құрманғазының күйлерінен үзінділер тыңдады.

Асқан дарынды күйшінің құдіретті саусақтарынан тамылжып шыққан музыка үнін тыңдап, ерекше ләззат алған орыстың белгілі этнографы Савичев 1868 ж. «Уральские Войсковые ведомости» атты газетінде былай жазды: «Құрманғазы домбыраны жедел күйіне келтіріп, құлағын сәл бұрай түсті

де, бірден құйқылжытып тарта жөнелді. Мен алғашқы кезде таңданып едім, кейін оның домбыра тартысына қайран қалдым. Екі ішекті, мұндай жұпыны аспаптан музыкаға ұқсас бірдеңе шығады ғой деп күтпеген едім, бірақ адам қабілетінің күші сол емес пе, домбырадан соншалықты таза музыка естілді. Мен оның домбыра тартысын бозторғайдың немесе бұлбұл құстың еркін сайрауы деп айтар едім, бірақ артист қиялының ұшқырлығын біраз тежейтін аспаптың қарапайымдылығына қарамастан, бұл теңеу де тым жеткіліксіз. Қорыта айтқанда Сағырбаев сирек кездесетін жан, егер Европалық білім алса ол музыка дүниесінің шолпан жұлдызы болар еді».

Бірде өзінің 7-жасар қызын әкеп тұрып апасы музыка мұғалімінен: «Қызымды музыкаға оқытуға тұра ма? Оған қабілеті жетер ме екен?» деп сұрапты. Жауап орына мұғалім өзі сұрақ қояды: «Сіз физика, география, тарих пәндерінің мұғалімдерінен қызыңыздың сол сабаққа қабілеті бар ма деп сұрадыңыз ба? Келешекте қызыңыз физик, географ, тарихшы болмауы мүмкін екенін біле тұрып, мектепте осы сабақтардың бәрін оқитынына таңданбайсыз. Сонда физик те, географ та, тарихшы дабұнсыз өмір сүре алмайтын адам баласы данышпандарының ойлап туғызған музыкасын тек сұрыпталған өте талантты балалар ғана оқуы керек пе? Қандай дана мұғалім, белгілі педагогтардың өздері айтысып қалатын осындай мәселені қарапайым әрі дәл шешті» – дейді композитор Кабалевский. Баланы жастайынан музыкаға баулып, оған жағдай жасап келешекте музыка мектептері арқылы жалғастырсақ келешекте Қазақтардың арасында Құрманғазы, Дина сияқты неше Шолпан жұлдыздарымыз шықпасына кім кепіл. Ендігі мақсат, егеменді Қазақстан Респубоикасы көлеміндегі жасөспірімге эстетикалы тәрбиені күшейту деген бетбұрысты еске ала отырып, музыкалы тәрбиенің болашағын жан-жақты ойластырғанымыз жөн. Оны тек балабақшадан бастау керек деген ойдан аулақпыз. Жас сәбилердің музыкалы-эстетикалық тәрбиесін ұйымдастырып, жоғары дәрежеде жүргізу дегеніміз бүкіл халық болып әр бір азаматтың баланың эстетикалық тәрбиесі баршаның ісі музыкалы эстетикалық тәрбиесін жаңарта, қайта үру жүйесіне тікелей кірісу деген сөз.

Әдебиеттер:

1. «Қазақ халық музыкасы және жастар» М.Х.Балтабаев.
2. «Отбасы және балабақша» журналы.
3. «Ән өнері және уақыт» М.Ахметова.
«Бала мен балабақша» журналы.

Резюме

В докладе показано обучение детей к народной музыке. Опираясь на музыку народных композиторов и поэтов, содержание доклада направлено на развитие у детей музыкальной культуры.

Summary

This report deals with the teaching of folk musical education for children leaning on music of folk composers and poets, the content of the report is directed to musical culture of children.

ӘОЖ: 371. 72

А.Р.Ахмаднйзова, С.Қ.Баратова

№13 А. Навоий атындағы жалпы орта мектебі, №65 А.Музрапов атындағы жалпы орта мектебі,
Сайрам ауданды, ОҚО

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ САБАҚҚА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫН ТҮРЛЕРІ

Қазіргі таңда үздіксіз білім беру жүйесінде білім беруді дамыту, дүниежүзілік білім беру кеңістігіне кіру мақсатында елімізде білім берудің жаңа жүйесі құрылып жатыр. Білім беруді дамыту негізінде жалпы оқыту үрдісінде жүктеліп отырған жаңа талап, міндеттер оқытушыларға қойылып отыр. Сондықтан оқытушы іс-әрекетін жаңа талап тұрғысынан ұйымдастыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Бастауыш сыныпта пәндерді оқыту барысында теориялық білім негіздерін меңгертумен ғана шектелмей оқу үрдісінде оқушылардың шығармашыл әлеуетін дамыту, бәсекеге қабілетін арттыру, ақпаратты өзі тауып өзі іздеп тәжірибесіне қолдана білуге үйрету өмір талабы болып отыр. Аталған қажеттіліктердің оқыту үрдісінде кей жағдайда іске аспауын қалыптасқан дәстүрлі оқыту жүйесі мүмкіндігін шектеулі екендігімен түсіндіруге болады. Бұл мәселе тек оқыту үрдісінде оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру арқылы шешімін таппақ. Осындай тиімді оқыту тәсілдерінің бірі – Дидактикалық ойындарды оқу үрдісінде пайдалана отырып оқыту. Ойын - оқытуда жаңа технологияның маңызды бөлігі болып табылады.

Ойын бала өміріндегі тәрбиенің шешуші шарты. Бала өзін қоршаған ортаны, өмір сүріп отырған айналасындағы құбылыстар мен заттарды ойын арқылы түсініп ұғынады.

Белгілі психолог Е.А.Аркиннің пайымдауынша, ойын және ойыншық балалар өмірін сипаттайтын бірден-бір жалпы ұғым.

"Балақан өсімдік сияқты өз ішінен өсіп жетіледі және бұл үрдіс қатаң түрде әр жеке баланың өзіне ғана тән. Бала тіршілігінің негізгі заңдарының бірі осындай".

Кезінде К.Д.Ушинский, В.А. Сухомлинский: оқушы-балалық үшін оларды тәрбиелейтіндей орта туғызу, жағдай жасау керектігін атап көрсеткен болатын.

Оқу мен тәрбиеге байланысты жұмыстарды үйлестіруде іздестіру барысында С.Т.Шацкий қазірге дейін маңызды жоймаған мынадай пікір айтқан еді: "Біздің қолымызда күш пен қаржы болғандықтан, біз тек қана арнаулы мектеп ғимараттарындағы емес, одан тыс жерлердегі педагогикалық үдістерді зерттеуіміз керек". Өкінішке орай, бұл идея мектепті толғандыруды қойды, теория мен практиканың басты назарында тек сабақ қана қалып отыр. Мыңдаған балалар сабақтан тыс уақытта не шаруамен, қандай іспен айналысуды білмейді. Балалардың ойын әрекетін ұйымдастыруды қалай жақсартуға болады, бұл мәселе педагогикалық үрдісте қандай орын алады. Ойын әрекеті балалардың бағалы өмірінің алғашқы күндерінен бастап-ақ маңызды орын алады. Алайда, жақсы, дұрыс ұйымдастырылған ойын ғана тиісті, қалағанындай нәтиже бере алады, ойын бастауыш сынып мұғалімдерінің бірден-бір көмекшісі болуы керек.

Ойын екі түрлі уақыттық бағытта әсер етеді: қазіргі және болашақта. Бір жағынан бала бірден, осы мезетте бірден қуанышқа бөленеді, екінші жағынан ойын әрқашан болашаққа бағытталған, өйткені онда, ойын барысында келешек өміріне ықпал ететін сапалық қасиеттер мен дағдылар, қалыптасады.

А.С.Макаренконың айтуы бойынша, ойынға біржақты көзқарас қате педагогикалық үрдісте ойынды дұрыс пайдаланбауға әкеп соғады, көп ретте мұғалімдер ойынның негізгі мәні балаларға қуаныш сыйлау екенін ұмытады. Ойын бала үшін жаңа ортаға тезірек үйренуіне мүмкіндік береді. Жаңа ортаға, оқу үрдісіне өту үйреншікті өмір сүру әдістерін өзгертуді қажет етеді. Ал,

Ю.К.Бабанский ойынды бастауыш сынып оқушыларының барлық әрекеттерін ынталандырудың түрлері мен әдіс түрлерінде ұсынады.

Н.К.Крупская бала жас болғандықтан ғана ойнамайтынын, балалықтың өзі оған ойнау үшін, яғни жаттығу арқылы өмірде қажетті дағдыларды игеру үшін берілетінін айтқан болатын. Сабақты ойын түрінде жүргізу шәкірттердің білімге ынта-ықыласын арттырады. Ойын арқылы ұйымдастырылатын сабақ балаларға жеңіл әрі тартымды, түсінікті болады. Оқытудың түпкі мақсаты - оның сапалы болуы. Яғни сабақтың түрлері мен әдістерін, мазмұнын жетілдіруге оны әдіскерлік танымдық, білімдік, тәрбиелік жағынан сапалық жаңа деңгейге көтеру. Оқытудың тәрбиелік қызметімен практикалық бағытымен күшейту де осы міндеттерден туындайды. Сабақта ойын түрін пайдалану - сабақтың әдістерін жетілдіру жолындағы ізденістердің маңызды бір буыны.

Ойын түрін оқу үрдісінде пысықтау, жаңа сабақты қорытындылау кезеңінде, қайталау сабақтарында пайдалану тиімді. Ойын түрі, материалдары сабақтың тақырыбы мен мазмұнына неғұрлым сәйкес алынса, оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Оны тиімді пайдалану сабақтың әсерлігін, тартымдылығын күшейтеді, оқушылардың сабаққа ынтасымен қызығушылығын арттырады. Дидактикалық ойындар барлық сыныптарда қолданылады. Әсіресе алты жастан бастап оқытудың ойын әдістеріне көп көңіл бөліну керек. Демек, ойын деген аты ғана, ал, шынында, ол сабақтың еңбектің жиынтығы. Ойын түрлерінен тәрбиенің түп мақсатын байқауға болады. Ойын барысында бүлдіршіндер бірін-бірі сыйлауды, үлкенді құрметтеуді, мектеп мүлкін қадірлеуді үйренеді. Аңыз ертегілер, мысалдар тыңдау арқылы адамгершілік қасиеттерге, ерлікке, батылдыққа ден қояды. Оларды адамгершілік қасиеттерге, ерлікке, шыншылдыққа, кішіпейілділікке тәрбиелейді.

Ойын - оқушылардың ойынға деген ынтасын арттырудың маңызды құралы. Мектеп табалдырығын алғаш аттаған бастауыш сынып оқушылары әлі ойын баласы. Сондықтан да бастауыш сынып оқушылары сабақ үстінде ойынды көп қажет етеді. Оларға пайдаланатын ойындар оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай күрделеніп отырады. Яғни алты жасар балалармен ойналатын ойынның мазмұны жеңіл болады, ал сыныбы жоғарылаған соң, яғни, екінші, үшінші, төртінші сыныптарда бұл ойынның мазмұны күшейеді. Мұндай ойынның көптеген түрлері бар. Сондықтан бұл ойынды балалардың жас ерекшелігіне және өтілетін тақырыбына, мазмұнына сай етіп таңдап алғаны дұрыс.

А.В.Сухомлинский "Ойынсыз ақыл-ойдың қалыпты дамуы да жоқ және болуы да мүмкін емес. Ойын дүниеге қарай ашылған үлкен жарық терезе іспетті, ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірмен ұштасып, өзін қоршаған дүние туралы түсінік алады. Ойын дегеніміз - ұшқын білімге құштарлық пен еліктеудің маздап жанар оты"- деген болатын.

Біздіңше, педагогика теориясы мен практикасында сыныптан тыс жұмыста ойын әрекеттеріне жаңаша, тәрбие үрдісінің ажырамас бөлігі ретінде қарау керек, тарихи қалыптасқан тәжірибелерді

ескере отырып, оны ұйымдастырудың кейбір алғышарттарын пайымдап, саралау қажеттігі туады. Бастауыш сынып оқушыларының ойынәрекетін ұйымдастыруды зерттеудің көкейкестілігі әсіресе қазіргі кезеңде өсіп отыр.

Дидактикалық ойындар арнайы мақсатты көздейді және міндетті атқарады. Ойынның мақсаты-бағдарламада анықталған білім, білік және дағдылар жайында түсінік беру, оларды қалыптастыру, тиянақтау және бекіту, қайталау және пысықтау немесе тексеру сипатында болып келеді. Ойынның міндеті баланың қызығушылығын туғызып, белсенділігін арттыратындай іріктеліп алынған нақты мазмұнмен анықталады. Сонымен қатар мұндай ойындар мен жаттығулардың мазмұны, мақсаты, қолданылатын көренекіліктер ұйымдастыру мен орындаудың әдіс-тәсілдері баяндалған.

Дидактикалық ойынды пайдаланудың жиілігін мұғалім анықтайды және шығармашылықпен түрлендіре отырып, балалардың психофизиологиялық ерекшеліктерін ескеріп, жаңа тақырыпты өткенде өтілген материалды қайталағанда білімді тиянақтау мен тексеру кезінде яғни сабақтың кез-келген сәтінде оқыту әдісінің құрамды бөлігіне айналдыруға болады. Бірақ, ойын процесі мен оқу процесін бір-біріне етене ұластырып, ұйымдастырған жөн. Бала ойын іс-әрекеті үстінде қандай да білімді игеріп жатқанын, ал оқу процесінің өзінде қалай ойынға ұласып кеткенін аңғармай қалуы тиіс. Сонда ғана ойын және оқу іс-әрекеттері табиғи бірлікте болып, пәндік білім, білік, және дағдыны игеруге толық ықпал жасайды. Осы шарт орындалған жағдайда дидактикалық ойын шын мәнінде оқыту әдістеріне дейін көтеріледі.

Ойынды ұйымдастырудың өзі қандай да бір дидактикалық мақсат пен міндетке бағындырылуы керек.

Дидактикалық ойындардың тиімділігі олардың сабақтың әр кезеңінде орны мен міндетін және мақсатын дәл анықтауға, оны қолданудың теориясы мен практикасын мұғалімнің жетік игеруіне, шеберлік танытуына, ойынға қажетті материалдың жиынтығын алдын-ала дайындап алуға, ойын процесіне оқушыларды белсенді қатыстыруға байланысты.

Жоғары білім беру мәселесі қоғамды дамытуда, ұдайы өндірісте, ақыл –ой, шығармашылықты қабілетті жетілдіруге аса маңызды рөл атқарады. Жеке адамның дамуының қозғаушы күші экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешуге, құбылыстар мен дәйектерді талдай білуге, шығармашылық түрде ойлап, тез арада шешім қабылдауға үйрету- өзекті мәселелердің бірі. Сондықтан , жоғарғы оқу орнында болашақ мамандарды сапалы даярлау үшін білім беру жүйесінде ғылым мен тәжірибенің ұштасу үрдісіне тарихи түрде қалыптасқан көптеген дәстүрлі қарама –қайшылықтарды шешуге тура келеді.

Педагогтың балалар ойындарындағы ролі өте маңызды және өзінше ерекше. Ол көбіне ойынды ұйымдастырушы, ойынның мазмұны жөніндегі ақыл – кеңесшісі, балалардың даулы нәрселерін шешіп беретін әділ төрешісі, сонымен бірге ойын барысында олардың жолдасы да бола алады.

Бастауыш сынып мұғалімдері үшін, осы жастағы психикалық дамуын ескере отырып өздерінің сабақтарын, тәрбиелік іс-шараларын жоспарлағаны дұрыс болар еді. Алайда, әр түрлі мектептердің бастауыш сыныбындағы оқу тәрбие жұмысының мазмұны мен ұйымдастырылуын ұзақ зерттеу ойындардың әдетте білім және тәрбие мақсаттары үшін жеткіліксіз пайдаланып, келе жатқанын, сонымен қатар, ойын элементтерін оқу үрдісінде қолдану технологиясын әлі де жетілдіре түсудің қажеттігін көрсетеді.

Қорыта келгенде, бастауыш сыныптарда дидактикалық ойындарды кең түрде қолдану оқушылардың ой-өрісін дамытып, ауызша сөйлеу қабілетін жетілдіруге, байланыстыра сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға, сауаттылыққа үйретуге мүмкіндік беретін әдістемелік әдіс-тәсілдерді іске асырудың ең тиімді құралы болып табылады.

Әдебиеттер

1. И.П.Подласый Педагогика . М., 2000.
2. М.М.Мұқанов «Жас және педагогикалық психология» Алматы 1981ж.
3. В.В.Серигов «Субъетивная реальность педагога» // Педагогика №10.,2005

А.Р.Абдусаметова, Л.А.Джалалова

№13 А.Навоий атындағы жалпы орта мектебі,
№57 И.В.Панфилов атындағы жалпы орта мектебі, Сайрам ауданды, ОҚО

БАСТАУЫШ СЫНЫП МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОЙ-ӨРІСІН ДАМУ

Елбасы Н.Назарбаевтың Қазақстан 2030 бағдарламасында, Қазақстан Республикасының “Білім туралы” заңында, “Қазақстан Республикасы мәдени-этникалық білім беру” тұжырымдамаларында республиканың елемдік білім кеңістігіне енуін ескере отырып, білім беру мазмұны мен оқытудың барлық едістемелік жүйесін қайта қарау қажеттігін атап көрсетеді.

Яғни, «Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында – ХХІ ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық. Біздің болашақтың жоғары технологиялық ғылыми қамтылды, өндірістер мен мекемелер үшін мамандар қорын жақсартуымыз керек. Қазақстан жоғарғы оқу орындары әлемдік стандарттар деңгейінде білім беру қажет және жетекші оқу орындарының дипломдары күллі әлемге танылуға тиіс. Олар мұны істеуге міндетті. Бәрі де мектептен басталады» - деген.

Бастауыш мектеп – бұл оқушы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін ерекше құнды, қайталанбайтын кезеңі, себебі келешек еліміздің сауатты да, салауатты азаматының түрлі қасиеттері осы бастауыш сыныптан қаланады.

Н.Назарбаевтың «Қазақстан – 2030» Барлық қазақстандықтардың өсіп өркендеуі, қауіпсіздігі және әл – ауқатының артуы» туралы Қазақстан халқына жолдауында айқындалған негізгі басым бағыттар мен міндеттері асыру үшін білім мазмұнын жаңарту мен қатар, оқытудың әдіс –тәсілдерін қолданудың тиімділігін арттыру қажет. Сондықтан ұстаз өзінің ғана іс – әрекетінің дұрыс болуына қанағаттанып қоймай оқушылардың да танымдық белсенділігін дамытуға ерекше көңіл бөлгені жөн.

Кез-келген сабақтың нәтижесі, оқушының білім сапасымен өлшенеді. Оқушының алған білімін есіне сақтап қалуы үшін көбінесе ойын сабақтарының маңызы зор. Ойын-бастауыш сынып баласы үшін ең негізгі іс-әрекет. Олар біртіндеп ойын іс-әрекетінен таным іс-әрекетін орындауға бейімделеді.

Ойын - балалардың негізгі іс-әрекетінің бір түрі. Ойын арқылы бала өмірден көптеген мәліметтер алады, өзінің психологиялық ерекшеліктерін қалыптастырады, яғни ойын арқылы бала білім алады. Балалар ойын барысында өздерін еркін сезінеді, іздемпаздық, тапқырлығы ой белсенділігі саналы ойлана білуін дамыту - жетілдіру тәрбиешінің негізгі міндеті. Ойын баланың ойлау қабілеті мен сөздік қорын дамытуға, түрлі дағды мен шеберлікті меңгеруге, қиындықты жеңуге, төзімділікке баулиды.

Дидактикалық ойындарды психология пәні біріншіден ой-өрісін дамытып, ойлауын арттырумен қатар, екіншіден педагогикалық үйретілген, өтілген, тақырыптарды саналы да берік меңгеруге үлкен әсер етеді. Ойындар балалардың шығармашылық ойлау қабілеттерін жетілдіру мен қатар, сөздік қорларын молайтып сауатты жазуға да баулиды.

Қазіргі заманғы оқыту технологиялары педагогикалық және психологиялық ілімдер негізінде жасалған дамытушы, жеке бағдарлы мақсатты технология болып табылады.

Педагогикалық-психологиялық дидактикалық ойындарда оқушының оқу-танымдық қызыметің аса маңызды құрылымының бірі болғандықтан, сол балалар меңгерген дағдыларды бекіту немесе үйрету үшін ғана емес, сол алған білімдерін іс-әрекетте пайдалана білуге, жұмыс барысында икемділік-дағдыларымен қарулануға, ақыл-ойының дамуына, белсенділігінің артуына, өз бетінше әрекет етуіне жәрдемдеседі. Дидактикалық ойындар арқылы жүргізілетін жаттығулар мен қайталаулар баланы жалықтырмайды, өйткені олар біркелкі болмайды. Мұндай ойындар әртүрлі балабақшада түрлі мақсаттарға қолданылуы мүмкін.

Оқушылардың математикаға деген ынтасын арттырып, оны дамыту көптеген әдістемелік жұмыстардың нәтижесінде ғана іске асады. Соның ішінде сабақтың қызықты өтуін қамтамасыз ететін бір әдіс -дидактикалық ойындар.

Дидактикалық ойындар - көп саналы, күрделі педагогикалық құбылыс. Оны балаларды оқыту әдістерінің бірі, оларды жан-жақты тәрбиелейтін құралдардың бірі деп айтуға болады.

Дидактикалық ойын оқыту процесінде ойын әдісі ретінде екі түрлі мақсатта қолданылады: ойын түрінде және дидактикалық немесе автодидактикалық ойындар.

Ойын түрінде мұғалім үйрететін тақырыпқа балалардың қызығушылығын, зейінін арттыру мақсатында әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолданады. Атап айтқанда, тәрбиеші ойын ситуацияларын туғыза отырып, әртүрлі заттарды көрсету арқылы сұрақтар қойып, затты көрсетіп, түсіндіріп ойын сюжетін құрастырады.

Дидактикалық ойын математика сабақтарында ғана қолданылып қоймайды, табиғаттану, қоршаған ортамен таныстыру мақсатында да қолданылады.

Дидактикалық ойын оқыту процесінде мынадай екі түрлі мақсатта қолданылады оқу (танымдық) мақсатта, екіншісі - ойын ойнау мақсатында. Тәрбиеші өзі де ойынға қатысады, баланы үйретеді. Бала ойнап отырып үйренеді.

Бастауыш сыныптарда математика сабақтарында дидактикалық ойындарды жаңа тақырыпты түсіндіру барысында, қайталау, пысықтау, есептеу сабақтарында да пайдалануға болады. Бастауыш сынып оқушылары әлі де ойын баласы, сондықтан мұғалім оларды жалықтырмай әртүрлі ойын түрлерімен сабақты қызықты өткізуге тырысуы қажет. Ойындар балалардың шығармашылық ойлау қабілеттерін жетілдірумен қатар, сөздік қорларын молайтып, сауатты жазуға тәрбиелейді.

Оқушылар ойын ойнау барысында үйренген сөздерін айтып қана қоймайды, оның қандай мағынада қолданылатынын да біледі. Ойын оқу пәндерінің мазмұнымен тығыз байланыста жүргізілгенде ғана дұрыс нәтижелер берері сөзсіз.

Баланың өмірге қадам басардағы алғашқы қимыл-әрекеті – ойын, сондықтан да оның мәні ерекше. Қазақ халқының ұлы ойшылы Абай Құнанбаев: «Ойын ойнап, ән салмай, өсер бала бола ма?» деп айтқандай баланың өмірінде ойын ерекше орын алады. Жас баланың өмірді тануы, еңбекке қатынасы, психологиялық ерекшеліктері осы ойын үстінде қалыптасады. Ойынды зерттеу мәселесімен тек психологтар мен педагогтар ғана емес, философтар, тарихшылар, этнографтар және өнер қайраткерлері мен бала тәрбиесін зерттейтін ғалымдар да шұғылданды. Көптеген балалар жазушылары бала ойының психологиялық мәнін және ойынға тән ерекшеліктерді көркем бейнелер арқылы суреттегені де мәлім.

Адам іс-әрекетінің ерекше бір түрі – ойынның пайда болуын зерттеушілердің біразы өз еңбектерінде өнер және ойын көркемдік іс-әрекеттің алғашқы қадамы деп түсіндіреді. Ойында шындықтың көрінісі, оның бейнелі сәулесі қылаң береді. Жалпы ойынға тән нәрсе өмірдің әртүрлі құбылыстары мен үлкендерің түрлі іс-әрекеттеріне еліктеу екені белгілі. Ойынның шартты түрдегі мақсаттары бар, ал сол мақсатқа жету жолындағы іс-әрекеттер бала үшін қызықты. Балаларға ақыл-ой, адамгершілік, дене шынықтыру және эстетикалық тәрбие берудің маңызды тетігі ойында жатыр. Ойын барысында балалар өзін еркін сезінеді, ізденімпаздық, тапқырлық әрекет байқатады. Сезіну, қабылдау, ойлау, қиялдау, зейін қою, ерік арқылы түрлі психикалық түйсік пен сезім әлеміне сүңгіді.

Сондықтан да математикада бала ойынына ерекше мән беріледі, өйткені ойын үстінде қалыптасатын балалық шақтың түйсігі мен әсері адамның көңіліне өмірбақи өшпестей із қалдырады. Бала ойын арқылы өзін толқытқан қуанышын немесе ренішін, асқақ арманын, мұрат – мүддесін бейнелесе, күні ертең сол арман қиялын өмірде жүзеге асыруға мүмкіндік алады. Сөйтіп бүгінгі ойын, бейнелі әрекет ертеңгі шындық ақиқатқа айналатын кезі аз емес.

Бастауыш мектеп оқушыларына дидактикалық ойындар жеке басының дамуына игі ықпал ететін мұғалім, басты құбылыстың бірі деуге болады. Бала ойын арқылы өзінің күш-жігерін жаттықтырады, қоршаған орта мен құбылыстардың ақиқат сырын ұғынып, еңбек дағдысына үйрене бастайды. Былайша айтқанда болашақ қайраткердің тәрбие жолы, тәлімдік өнегесі ойыннан бастап өрбиді.

Ойын мен еңбектің бір-біріне ұқсас сипаттары көп, сондықтан кейбір педагог-ғалымдар «жақсы ойын-жақсы жұмыс сияқты да, жаман ойын-жаман жұмыс сияқты» деп қарап, бұлардың арасында айырма шамалы деген түйін жасайды. Өйткен, әрбір жас кезінде ойын тиісті дәрежеде ақыл мен қажыр-қайрат жұмсауды керек етеді. Белсенді іс-әрекет пен күш-жігер жұмсалмаған ойын, жақсы ойын болып табылмайды.

Бүгінгі таңда балалардың көпшілігі басын ауыртып есептегеннен гөрі дайынды көшіруге әуес. Бар ойы компьютерлік клубтарға бару, бала психологиясына кері әсеті беретін атыс-шабыс ойындарын ойнау. Сондықтанда әр мұғалімнің алдында Қазақстанның болашақ азаматын өз деңгейінде оқытып шығару міндеті тұр.

Математиканы оқытуда қолданылатын ойындарға ерекше мән беріледі. Программаның негізгі тақырыптарын оқып-үйренуде қолданылатын ойындар оқушылардың математикалық ұғымдарын кеңейтеді, оқушылардың ойлау қабілеттерін арттырады, есептеу дағдыларын шындай түседі. Баланың тапқырлығын арттырып, қызығушылығын туғызады, теориялық мәселелерді меңгеруге және оларды практикада қолдануға машықтандыруға себебін тигізеді. Ойын әрекетінде өткен сабақ қызықты да, тартымды.

Қорыта келгенде бастауыш сынып оқушыларының білуге деген ынтасы мен мүмкіндіктерін толық пайдалану, оларды оқу процесінде үздіксіз дамып отыру және сабақ барысында алған білімдерін тәжірибеде қолдану дағдыларын қалыптастыру үшін ойын элементтерін мұғалім түсіндіріп отырған материалды оқушылар зор ынтасымен тыңдап, берік меңгеруге көмектеседі. Түптеп келгенде оқыту мен тәрбие құралдарының басқа түрлері сияқты ойынның да білімдік, тәрбиелік мүмкіндіктері

балалардың жас ерекшеліктеріне, сабақ мазмұнына жақсы үлестіре қолдану және қойылатын талаптарды мұғалім жете білуге тиіс.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан ҚР президентінің халқына жолдауы Астана 2007
2. К.Қ. Қуантаева, А.В.Алшымбаева Бәсекеге қабілетті қоғамның негізі-сапалы білім.// Бастауыш мектеп, 2007 №1 3-бет
3. М.Н.Скаткин Проблемы современной дидактики: -Москва,1992 96-стр.
4. В.Шаталов және т.б. Педагогикалық ізденіс: -Москва, 1989 -146 бет.
5. Занков Л. Развитие учащихся в процессе обучения:-Москва1987-263 с

УДК 45 – 789

Г.С.Артикова, Х.Ш.Эшимович,

№47 жалпы орта мектебі, №13 А.Навоий атындағы жалпы орта мектебі, Сайрам ауданды, ОҚО

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

This theme is very actual today. The teacher can not ensure pupils learning a foreign language if he uses only a textbook, a piece of chalk, and a blackboard. To teach a foreign language effectively the teacher needs teaching aids and teaching materials. During the last few years important developments have taken place in this field. And a lot of people began to pay attention to many effective methods that can help to foreign learners to learn language more quickly.

As a result there is a great variety of teaching aids and teaching materials at the teacher's disposal. Teaching aids are various devices which can help the foreign language teacher in presenting linguistic material to his pupils and fixing it in their memory; in testing pupils' knowledge of words, phrases, and grammar items, their habits and skills in using them. Absence or insufficient quantity of visual aids reduces quality of knowledge by reduction of cognitive interest and difficulties in comprehension and graphic perception of material. It is necessary to single out that a great number of demonstrations causes entertaining mood and will be obstacle for disquisition. It is suggested to use 4-5 demonstrations for one lesson in studying difficult theme.

There are a lot of things in the classroom such as pens and pencils of different sizes and colors, books, desks and many other articles which the teacher can use in presenting English names for them and in stimulating pupils' activities to utilize the words denoting objects they can see, touch, point to, give, take. Toys and puppets may be widely used in teaching children of primary schools, which is the case in the specialized schools.

The teacher can use flashcards for developing pupils' skills in reading and pronunciation. A flashcard is a card with a letter, a sound symbol or a word to be used for quick showing to pupils. Flashcards are usually made by the teacher or by the pupils under the teacher's direction, though there are some ready-made flashcards.

For reading and analyzing the sentences, for using these sentences in speaking, for compiling an oral composition using the sentence as a starting point the teacher can use sentence cards. They bear sentences or sentence patterns which can be used with different aims. These cards are prepared by the teacher and distributed among the pupils for individuals work during the lesson. A wall-chart is a big sheet of paper with drawing or words to be hung in the classroom and used for revision or generalization of some linguistic phenomenon. Though there are printed wall-charts, the teacher should prepare his own wall-charts because he needs more than he can get for his work.

For some forms of work the foreign language teacher will be well advised to divide the class into small groups, or teams of 5-8 pupils, and appoint in each group a temporary leader from among the best pupils. The leader will ask questions, correct gross mistakes, issue commands, and control their execution. The work in the small group will at first be carried on in turn, under the immediate supervision of the teacher, with criticism and appraisal by all the groups of the work of each group, and with emulation among the groups. Later when the work will fairly have been set on foot, the exercises in the groups will be performed simultaneously, thus allowing of more than one pupil being actively engaged in productive oral work at a time. The pupils performing in turn the part of leader will, as they do so, be intensively active, and will greatly profit by their performance. It is recommended to work in pairs, when pupils sitting at the same desk have an opportunity to talk in the target language: reciting a dialogue of their own. It is also recommended to use individual work in programmed instruction, when each pupil can work with the program he receives either through visual or auditory perception at his own pace.

Teaching English to speakers of other languages is both challenging and rewarding. More and more internationally minded people are choosing to teach English as a second language both in the United States and abroad. Whether in the United States, another English-speaking country, or in countries around the world, the teacher of English as a second language will need to keep in mind the following simple guidelines:

- Use non-verbal cues. Facial expressions, hand gestures, and other non-verbal cues are a great way to overcome the language barrier. For example, when explaining the concept of cold, shiver and chatter your teeth.

- Use visual aids. Sometimes a picture is worth a thousand words, and this is particularly true when teaching English as a second language. Visual aids can be used to teach everything from vocabulary to prepositions. In addition to instructional advantages, visuals keep lessons interesting for the learners. If possible, get access to an overhead or slide projector for effective presentations.

- Put students in groups. If the teacher is constantly talking, learners of English as a second language will never get a chance to practice. Group work gives students an opportunity to practice the language. . Groups work the best with 2 to 5 people; with any more people, not everyone gets a chance to participate. It is also a good idea to group students with different first languages together when possible.

- Use bi - lingual materials. If the teacher speaks the same language(s) as the students, the situation will be greatly simplified. But not many teachers have the luxury of speaking the same language(s) of his/her students. Bi-lingual materials can help a teacher of English as a second language to draw on a student's native language without knowing it him/herself.

- Repeat and rephrase. Teachers of English as a second language need to repeat everything at least three times. They should also vary the wording of their remarks. A student may know one set of vocabulary but not another – even when the topic of discussion is the same. Even if the student does understand a concept upon first explanation, he/she will still benefit from the repetition and variation of language. It will expose him/her to new words and phrases.

- Don not over-corrects. Our first instinct as teachers of English as a second language is to correct student language errors. Over-correction, however, can make students reluctant to use the language. If afraid of being corrected every time they speak, students will simply stop speaking – and therefore learning – the language. Of course, there are appropriate times to correct language mistakes. If a concept – for example the past tense – has been discussed at length in class, it is appropriate to correct students when they form the past form the past tense improperly.

- Create a safe atmosphere. Learning English as a second language is not an easy thing emotionally. Students will feel self-conscious about their lack of English ability and will thus be reluctant to use the language. The job of the teacher of English as a second language is to create a safe and supportive environment, one in which the student will be comfortable experimenting with the language. That means that laughing at or putting down others can not be tolerated in any way, shape, or form.

Bibliography

1. "95 oral themes of English language", Elena Zainina; Moscow, Airis press, 1999;
2. "How to make a career?", Igor Novikov, St.Petersburg, New star, 1995;
3. "Business courses of English", Igor Bogatskii, Nina Dukanova, Logos, 1999;
4. "Practice courses of English", V.V.Popova, Vlados, 2000.
5. "Third year English", Starkov A.P., Dixon R.R., Rybakov M.D., St.Petersburg, 1991;
6. "Basic English in practice", L.P. Hristorozhdestvenskaya, Popurri, 1997;
7. www.google.com

Л.А.Богатова - оқытушы, **Ә.А.Сейдуалиева** - ПМНО-10-2 тобының студенті
М.Сапарбаев атындағы Оңтүстік Қазақстан гуманитарлық институты, Шымкент, Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ЖАЗУҒА, ОҚУҒА ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа: Жаңа технология ретінде ең озық әдістерді дер кезінде игеру, іздену арқылы бала бойына дарыту, одан өнімді нәтиже шығара білу – әрбір ұстаздың басты міндеті.

Кілттік сөздер: сауат ашу, жаңа технологиялар, жаңа үрдістер.

Қазіргі заман талабына сай оқыту үрдістері де өзгеруде. Осыған орай шағын жинақталған мектептердің оқу сапасын жақсартуда әр-түрлі технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, өз деңгейінде нәтижелер беруде. Ғалымдарымыз бен әдіскерлеріміз қазіргі кезде қолданылып жүрген педагогикалық технология терминін әр қырынан ашып көрсетуде. Осы орайда бастауыш сыныптардың алғашқы кезеңінде балаларды әріп үйретуге, жазуға төселдірудің де өзіндік ерекшеліктері бар екендігін есте ұстанған жөн болар еді. Бастауыш сыныпта жазу үрдісін меңгерту, оқушының алдында тұрған күрделі де қиындығы мол білім жолын ашады. Сондықтан, мұғалім әріптерді жазуға үйреткенде еріксіз жаңа технологиялық тәсілдерге сүйенуіне тура келеді. Әрі заман ағымына сәйкес, жаңа үрдістен қалмауға, жаңадан оқытудың тиімді жолдарын пайдаланудың да маңыздылығы бар екендігі шындық.

В.Л.Беспалько " практикада іске асатын нақты педагогикалық жүйе-жоба " десе, Монахов " педагогикалық технология- оқыту үрдісіне жобалау, ұйымдастыру және өткізудің ойластырылған моделі" (1) деген анықтама береді.

Ана тіліміздің мемлекеттік мәртебеге ие болуы, ұлттық мектептердің кеңінен ашылуы - пән мұғалімдеріне күрделі міндеттерді жүктеп отыр. Мұндай міндеттердің бірі - оқытуды жаңаша ұйымдастыру, әрбір пәннің ғылыми сипатын арттырып, ұлттық деңгей дәрежесіне жеткізу.

Әрбір педагогикалық технология жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға, оның өзіндік және шығармашылық қабілетін арттыруға, қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыруға және өзін-өзі дамытуына қолайлы жағдай жасауға қажетті объективті әдістемелік мүмкіндіктерін қамтиды.

Соңғы кездерде мектептерде, соның ішінде бастауыш сыныптарда оқытудың әр түрлі жаңа технологиялары пайдаланылып, тәжірибеге енгізілуде. Осындай заман талабы ана тілін, оның жеке бір саласы болып табылатын әліппені және көркем жазу әдіс-тәсілдерін жаңаша жолмен оқыту қажеттігін көрсетіп отыр. т.б.

Мектептегі оқыту үрдісі сауат ашудан басталатын белгілі. Сауат ашу жұмысының негізгі мақсаты - балаға хат таныту, яғни оған оқу мен жазуды үйрету. Сауат ашу - аса жауапты да күрделі жұмыс. Өйткені сауат ашу кезеңінде оқушылар дыбысты әріппен таңбалай білуге (фонетика-графикалық жазуға) үйретіліп қоймайды, сонымен бірге каллиграфиялық талапқа сай жазуға дағдылануы тиіс. Демек, сауат ашудың міндеті әріпті жаза білуге үйрету емес, оның әрбір элементін дұрыс сақтауға, дәптерге қалай болса, солай жазбай, оңға қарай біркелкі көлбеу, таза, анық жазуға машықтандыру міндеті де тұр. Осы талаптарды орындау негізінде оқушының көркем жазу дағдысы қалыптасады.

Мектеп табалдырығын аттағалы отырған бүлдіршіндердің сауатын ашу мектепке дейінгі ұйымдардағы тәрбиешілер мен қосалқы мамандардың әрекет етуінен нәтиже берері сөзсіз. Соның ішінде логопед маманының ролі орасан зор. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың (СТЖД) тіл байлығын кеңейте отырып ойындар арқылы өз ана тілінің грамматикалық құрылымын меңгеруге ықпал етеді. Сауат ашу барысында берілетін білім және іскерлік пен дағды дәрежелерін жетілдіріп, баспа түрде жазу мен оқуға үйрету көзделеді.

Әріп, дыбыс танытуда балаларға айнала қоршаған дүниеде кездесетін заттар мен құбылыстар туралы мысалдар айтқызып, түрлі сөздік ойындар ойнату тиімді әдістердің бірі. Сол себепті мектеп алды даярлық тобындағы балаларға әріп, дыбыс таныту кезінде бұрын үйренген дыбыстар сөз ішінде сөз шумақтарын, мақал – мәтелдер оқып беру, жұмбақ жасыру, ауызша мысалдар айтқызып жаттықтыру сауат ашу кезеңі үшін де пайдалы.

Жас ерекшелігіне орай 5-7 жастағы балалардың ойлау қабілеті, тілінің жетілуі, зейіннің дамуы осы жаста қалыптаса бастайды.

Әрбір жекелеген баланың жазып үйрену мүмкіндігі оның функциональдық және психикалық дамуы деңгейінен, денсаулығы жағдайына тәуелді, егер сіз асықпай және баланы асықтырмасаңыз, қиындықтар болмайтынын есте сақтай отырып, бір қадамды бекітпей жатып екіншісіне көшпеңіз.

Жазуға үйрету принциптері жазу жүйесімен анықталады, біздің жазуымыз дыбыстық-әріптік болғандықтан, оқытудың негізгі принципі дыбыстық, дәлірек айтсақ, фонематикалық болып келеді, ал негізгі оқыту бірлігі графикалық элементтерді (әріптерді) меңгеру болып саналады.

Жазу дегеніміз ауызша сөз элементтеріне сәйкес элементтерді қағазға немесе басқа материалға түсіру арқылы жүргізілетін сөйлеудің ерекше формасы. Жазу процесіне ми қабаты, көру, есту, сезім мүшелері және көптеген бұлшық еттер қатысады. Бұл процесс мектепке дейінгі дайындық топтарына баратын 6-7 жасар балалар үшін өте қиын.

Психологтар мен физиологтардың зерттеулері жазуға үйрету барысында (бірінші сатысында) балалар назарын көптеген бөлшектерге аударатындығын көрсетті. Сондықтан балалар ден қоя, баяу жазады, оларды асықтыруға болмайды, олар «нені қалай жасау» керектігін ұғынуы тиіс. Сондықтан «әрекет образы» әріптің көру – әрекеттік образын қалыптастыруға көңіл қойған жөн.

Жазу дағдыларының қалыптасуының нәтижелілігі, баланың жазу мінері жазу барысында негізгі гигиеналық ережелердің сақталуына тығыз байланысты. Бұл ережелерге тек бастапқы кезде ғана назар аударылады, ал кейбір бала қалай болса солай отырады, қаламды да ұстауы қадағаланбайды. Әрине, баланы дұрыс отыру мен қаламды дұрыс ұстауға үйрету оңай шаруа емес. Тәрбиешінің тек анда-санда ғана емес, тұрақты, жүйелі, дауыс көтермей, жұмсақ қана үнемі еске салып отыруы, ата – аналармен арнайы жұмыстар ғана нәтижесін береді.

Оқушыларды көркем жазуға үйретуде үш нәрсені басшылыққа алу керек: біріншісі - әріптерді мәнерлі жазуға және жеке әріптерді өзара құрастыра білу, екіншісі - әріп элементін дұрыс жазуға дағдыландыру, үшінші - жазу жұмысына өте ұқыпты, мұқият болуды қалыптастыру.

Сауат ашудың дайындық кезеңінде оқушының қол икемділігі мен көз мөлшерлеу қабілетін жетілдіру, графикалық дағдыларды қалыптастыру үшін суретті және сызықты жаттығуларды орындатады. Сонымен бірге бұл кезде штрихтау жаттығуларын орындатудың мәні зор. Мектепке алғаш келген баланың жетекші әрекеті - ойын, ал штрихтау ойын түрінде жүргізіледі. «Өртүрлі зат бейнесін,» геометриялық фигураларды штрихтау баланың қолын жаттықтырмайды, оның сөйлеу мен ойлауын активтендіреді. Штрихтер арқылы сурет салу жаттығуларын сурет альбомына орындатқан жөн. Сурет альбомы беттеріне жазу сызықтары сызылады да, жаттығулар жазу дәптерінде үлгідей орындалады. Оқушылар үшін геометриялық фигуралар мен өртүрлі зат бейнесінің трафареты дайындалады немесе олардың өздері дайын геометриялық фигуралар трафаретынан зат бейнесін құрастырады. Мұғалім альбомға салынған бейнелерді штрихтауды талап етеді. Штрихтарды өзара қосып сурет салу кезінде балалар заттардың пішінін, құрылысын жазықтықта орналасу қалпын еркін қабылдап, «оң», «сол», «шеті», «жоғары», «төмен», «түзу», «қисық», дөңгелек» т.б. ұғымдарды меңгереді.

Ал, сауат ашудың әліппе кезеңінде әріптерді жазып үйренеді. Әріптің толық таңбасы оның элементтерін ретімен жазу арқылы орындалады. Демек, әрбір әріпті жазып шығу дегеніміз - көп қырлы талдау процесін атқару деген сөз. Ал, мұның өзі мектеп табалдырығын алғаш аттаған бала үшін аса күрделі іс-әрекет. Әріп элементтерін ретімен жазып үйрену ең алдымен, оның неше элементтен тұратынын, екіншіден, ол әріпті қай жерден қалай бағыттап жазуды меңгеруіне септігін тигізеді. Жазуға үйретудің алғашқы күнінен бастап балаларды үзбей жазуға дағдыландыру қажет. Тұтас әріпті үзбей жазғанда оның әр элементін жазудағы қимылдың аяқталуы келесі элементтің басталатын жерінде бітіп, әрі қарай келесі элементке жалғастырылады. «Үзбей жазуға жаттықтыру жұмыстары балаға қызықты тапсырма ретінде берілуі тиіс» деп бағдарламада көрсетілгендей, қызығушылықты оятатын түрлі жаттығу жұмыстарын жүргізу мұғалімнен ізденушілікті талап етеді. Тәжірибеде қолданылып жүрген өртүрлі жаттығулар, айталық, әріптің тұтас бейнесін көрсетіндей суреттер салғызу, штрихтау, зат бейнесін әшекейлеу т.б. тапсырмалар оқушылардың көркем жазу дағдыларының сапасын арттырады.

Мысалы жаттығуға орай, қолды жаттықтырудың келесі түрлерін де қолдануға болады:

«Орнын белгіле» жаттығуы. Дәптерге алдын ала сөздер жазылады. Оқушылар әріп элементтерінің және әріптердің байланысу орнын белгілейді.

«Әріпті тап» жаттығуы. Әріптің бір немесе екі элементі жазылады да, оқушылар қалған элементін тауып жазып көрсетеді.

«Ғажайып алаң» ойыны. Тақтаға сөз жасырылады. Мұғалім жасырылған сөздің әрбір әрпін элементтері бойынша сипаттап айтады да, ал оқушылар қандай әріп екенін айтады. Мысалы: бүтін құрсау мен оңға иілген қармақшадан тұратын кіші әріп десе, «а» әрпі екенін табады.

Баланың әлемі - бұл нақты заттың әлемі, егер баламен жақын болам десеңіз, оның жасы мен психофизиологиялық ерекшеліктерін ескеріңіз. Ойын түріндегі бұндай жаттығулар жас жеткіншектің ойлауын дамытып, қызығушылығын арттырады. Олай болса, баланы ойын арқылы көркем жазуға жаттықтыратын жаттығу түрлерін қолдана білу - мұғалімнің төл ісі.

Сонымен жазуға үйретудің жазба түрі мен ауызша түрінің едәуір айырмашылығы бар. Дегенмен, бастауыш сыныпта бұл аталған негіздемелерді бөліп қарау мүмкін емес.

Сабақта оқушыға білім дайын күйінде беріле салмау керек. Мұғалім шеберлігі арқылы баланың білімді игеруге қызығушылығын ояту қажет. Ал ол сұрақ әр түрлі әдіс – тәсілдер арқылы баланың алдына жан-жақты мақсат қойып, іске асыруына жол көрсетеді.

Технологияның басты мақсаты – дамыта оқыту негізінде “Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқу мен жазуды дамыту” бағдарламасын іске асыру, балаларға терең білім беру.

Бұл бағдарлама Қазақстан қоры жанынан 1998 ж. қазан айынан бастап жүргізіліп келеді.

Жаңа технология ретінде ең озық әдістерді дер кезінде игеру, іздену арқылы бала бойына дарыту, одан өнімді нәтиже шығара білу – әрбір ұстаздың басты міндеті.

RWCT бағдарламасы – ағылшын тілінен аударғанда “Сын тұрғысынан ойлау үшін оқу мен жазу” дегенді білдіреді. Бұл бағдарлама оқытудың 60 түрлі стратегияларынан: әдістерінен тұрады.

Әдебиеттер

1. Матюшонок. Жас ерекшелік физиология. Алматы, 1986.
2. Н.Кенжебекова. Оқушылардың көркем жазу дағдыларын қалыптастыру. // Бастауыш мектеп,
3. Ұ.Бейсенбиева. Сауатты жазуға үйрету.// Бастауыш сыныпта оқыту,2005,№2 .
4. Ғ.Абашықова. Сауат ашу. // Бастауыш мектеп, 2004, № 11.
5. Ғ.Тұрманбекова. Әліппе сабағы. // Бастауыш мектеп, 2004, № 7.
6. Қ.Бозжанова. Бастауыш мектеп оқушыларының оқу дағдыларын қалыптастыру. Алматы, 1998.

Резюме

В статье рассматриваются возможности использования новых инновационных технологий в общеобразовательном процессе.

Summary

In clause are considered examined an opportunity of use of new technologies in general educational process.

ӨОЖ 377.5:378:37.03

А.Қ. Демеуов, А.Ғ.Сандыбаева, М.Б.Дүйсеев, М.У. Маханбетов
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ПӘНІНДЕГІ МОДУЛЬДІК ОҚЫТУДЫҢ МӘНДІК СИПАТТАМАЛАРЫНДА ОНЫҢ БАСҚА ОҚЫТУ ЖҮЙЕЛЕРІНЕН ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазіргі уақытта білім беру және мұғалімдерді даярлау саласындағы қалыптасқан жағдайды кәсіби -педагогикалық даярлықты зерттеу процесін жеке тұлғалық деңгейге көтеретін, яғни мұғалім - педагогикалық процестің негізгі кейіпкері болып табылатын ізгілікті педагогика мен психологияның идеяларына бағдарланған деп анықтауға болады. Өйткені білім берудің тәрбиелік, дамытушылық, дидактикалық және сауықтырушылық аспектілері мұғалім тұлғасына байланысты.

Мұғалімдерді даярлаудың ізгілікті тұжырымдамасы іс-әрекетте табысқа жету үшін шынайы мұғалімдер өз пәнін жақсы білумен, адамдарды нақты түсінумен қатар өз дамуының мүмкіндіктеріне шынайы баға да бере білу қажеттілігін қарастырады. Мұнда болашақ мұғалімдердің біртұтас тәрбиесі үшін олардың жеке өз тәжірибесіне, рухани, дене және кәсіби мүмкіндіктеріне өздері баға бере білуі өте маңызды.

Мұның барлығы дене тәрбиесінің мәнін шынайы түрде сөз жүзінде көтеріледі. Сайып келгенде, пәндік тілдерді меңгеру, студенттің оқытушымен тең дәрежеде сөйлесу қабілеті «Дене тәрбиесі» пәнін игеру табыстылығының аса маңызды көрсеткіші болып табылады.

Қазіргі уақытта соңғы өлшемге отандық педагогиканың үлкен назар аударып отырғандығын атап өткен жөн. Анықталған денсаулықты қалыптастырушы әлеуетті жүзеге асыру үшін және денсаулыққа құндылықты қарым-қатынас негізіндегі дене тәрбиесінің тиімді жүйесін дайындау үшін бірегей ғылыми іргетастың болуы қажет. Біздің зерттеуіміздегі денсаулықты қалыптастырушы теориясы ғылыми танымның жалпы принциптерін ұстанады.

Мұғалімдерді кәсіби даярлау жүйесіндегі оқу процесінің әлеуметтік-мәдени әлеуетінің жүзеге асырылу моделі мынадай элементтерді қамтиды:

- нақты оқу пәндерін оқыту процесіндегі оқыту мен тәрбиенің нормативті мақсаттарына түзету енгізу;

- әлеуметтік-мәдени құндылықтарды пайдалануға байланысты өзінің күшейтілуін талап ететін негізгі пәндердің тақырыптарын, тарауларын, фрагменттерін таңдау;

- әрбір пән үшін әлеуметтік-мәдени компонентті құрайтын сабылық мәліметтер банкіні құру;

- өлкелік, ұлттық-аймақтық, салалық деңгейлерді ескеру негізінде білім беру стандарттарының талаптарына сәйкестендіру;

- негізгі пәндік және әлеуметтік-мәдени компоненттерді интеграциялаудың қисынды сызбасы;

- келесі принциптерге негізделу: а) қажеттілік және жеткіліктілік; ә) түсініктілік; б) тартымдылық; в) оқушылардың шынайы, әлеуметтік, болжамдық қызығушылықтарының және әлеуметтік-мәдени бейімділіктерінің арақатынасы; г) оқушылар тұлғасының әлеуметтік-мәдени таптаурындарының динамикалық басымдылығы және т.б.

Зерттеу объектісінің танымдылық принципі белгілі бір уақытта «зиян келтірме» парызын сақтау арқылы білімдердің қатыстылығына түзету енгізуге байланысты қолданылады.

Детерменизм принципі денсаулық феноменінің салдарлық байланысын тек тәуекелділік факторын тану және жоюмен ғана емес, сонымен қатар тұрақтылық факторын іздестірумен байланысты анықтауға да бағыттайды.

Дамыту принципі адамның онтогенездік ерекшеліктерін ескеруді ғана емес, сонымен қатар өзгермелі жағдайларға және қол жеткізілген нәтижелерге сәйкес салауатты өмір салтының даму стратегиясын ескеруді де қарастырады.

Тарихилық принципі адам денсаулығының және салауатты өмір салтының іргелі негіздерін зерделеу бойынша әртүрлі кезеңдердің теориялық мұрасына талдау жүргізуді міндеттейді.

Білім берудің мазмұны тек пән бойынша білімдер мен қабілеттер, типтік пәндік міндеттерді шешу ғана емес, сонымен қатар студенттердің өзін-өзі өзгертуінің, дамытуының тәсілдері, механизмдері болуы қажет. Өзін-өзі өзгерту, дамыту үшін тек прагматикалық нәтиже емес, ең алдымен, педагогикалық процестің өзі – осы нәтижеге жетудегі қозғалыс маңызды болып табылады.

Модульдік оқыту нақ осы міндетті шешуге мүмкіндік беретін оқыту технологиясы болып табылады.

Модульділік оқытудың принципі және технологиясы ретінде отандық және шетел дидактикасында кеңінен дерлік зерттелген (Юцявичене П.А., Шамова Т.И., Третьяков П.И., Сенновский И.Б., Чошанов М.А. және т.б.).

Модульдік оқыту технологиясын ендіру әрбір студенттің тәрбиелік, кәсіби, валеологиялық қажеттіліктерін оның бейімділіктеріне, қызығушылықтарына және мүмкіндіктеріне сәйкес жүзеге асыруды қамтамасыз ететін оқыту жүйесін құруға мүмкіндік береді.

Модульдік оқытудың мәні - білім алушы толығымен дербес (немесе белгілі бір көмек мөлшерімен) модульмен жұмыс істеу барысында оқу-танымдық іс-әрекеттің нақты мақсаттарына қол жеткізе алатындығында.

Оқу модулі – анық анықталған мақсатымен, зерделеу объектінің құрамымен, зерделеудің басталуы шарттарымен, зерделеудің жоспарлы ұзақтығымен, игерудің бағытталуы мен нәтижелерінің маңыздылығымен, есеп беру формаларымен және нәтижелердің бағалануы шкалаларымен сипатталатын білім беру мазмұнының фрагменті.

Модульдік оқытудың мәндік сипаттамаларында оның басқа оқыту жүйелерінен ерекшелігі көрсетілген.

Біріншіден, оқыту мазмұны игерілуі мақсатқа сәйкес жүзеге асырылатын аяқталған дербес кешендерде (ақпараттық топтамаларда) беріледі. Дидактикалық мақсат білім алушы үшін қалыптастырылады және игерілетін мазмұнның көлемін көрсетуді ғана емес, оның игерілу деңгейін де қамтиды. Сонымен қатар әрбір студент оқытушыдан жабаша түрде қалайша ұтымды әрекет етуге болатындығы, қажетті материалды қайдан алу кееректігі туралы және т.с.с ақыл-кеңес алады.

Екіншіден, мұғалім мен оқушының қарым-қатынас жасау формасы өзгереді. Ол модульдар мен жеке қарым-қатынас арқылы жүзеге асырылады. Нақ осы модульдар оқытуды субъект-субъектілік негізге көшіруге мүмкіндік береді. Қарым-қатынас ынтымақтастық негізде болады.

Үшіншіден, білім алушы мейілінше көп уақыт дербес жұмыс істейді, ол мақсат қоюды, өз бетінше жоспарлауды, өзін-өзі ұйымдастыруды, өзін-өзі бақылауды және өзіне-өз баға беруді үйренеді. Бұл өзін іс-әрекетте сезінуге, білімді игеру деңгейін өзі анықтауға, өз білімдері мен қабілеттеріндегі олқылықтарды байқауға мүмкіндік береді. Әрине, оқытушы да студенттердің оқу - танымдық іс-әрекеттерін басқарады (модульдер арқылы және тікелей), дегенмен бұл – анағұрлым жұмсақ басқару, ал ең бастысы –мақсатқа сай ерекше басқару.

Модульдік бағдарлама кешенді дидактикалық мақсаттан және осы мақсатқа жетуді қамтамасыз ететін модульдер жиынтығынан тұрады. Оқу мазмұны курстың негізгі идеясының маңында белгілі бір топтамаларға құрылымданады. Мұнан соң кешенді дидактикалық мақсат қалыптастырылады. Оның екі деңгейі болады: студенттің оқу мазмұнын игеру деңгейі және оны тәжірибеде пайдалануға,

сонымен қатар оқу мазмұнын келешекте зерделеуге бағдарлау. Сонан соң кешенді дидактикалық мақсаттан интеграцияланатын дидактикалық мақсаттар ерекшеленіп, модульдар қалыптастырылады, яғни әрбір модульдің өзінің дидактикалық мақсаты болады. Осы мақсаттарға жету кешенді дидактикалық мақсатқа жетуді қамтамасыз етеді.

Дегенмен модульдерге оқу мазмұнының ауқымды топтамалары кіреді. Сондықтан әрбір интеграцияланатын дидактикалық мақсаттар жеке дидактикалық мақсаттарға бөлінеді және олардың негізінде оқу элементтері ерекшеленеді. Әрбір дидактикалық мақсатқа бір оқу элементі сәйкес келеді. Нәтижесінде «мақсаттар ағашы» құрылады: ағаштың ұшында – модульдік бағдарламаға арналған кешенді дидактикалық мақсат; орта тұсында – модульдерді құруға арналған интеграцияланған дидактикалық мақсаттар және төменгі тұсында – оқу элементтерін құруға арналған жекелеген дидактикалық мақсаттар орналасады.

Педагогикалық жоғары оқу орнындағы студенттерді оқыту процесінде қалыптастырылуы қажет шығармашылық педагогикалық қабілеттердің мазмұнын анықтау үшін біз мұғалімнің шығармашылық педагогикалық іс-әрекетінің мазмұнын анықтап, оның компоненттерін ерекшелеуіміз қажет. Мұнан педагогикалық жоғары оқу орны студенттерін педагогикалық шығармашылыққа даярлау мәселесін зерттеуге компоненттік тұрғыдан келу идеясы туындайды.

Әрине, бұл компоненттер бірлікте өмір сүреді, олар өзара әрекеттесіп, өзара бірін-бірі байытады және аталмыш іс-әрекеттің түрінде оқшау өмір сүре алмайды, өйткені шығармашылық процесс – бұл біртұтас, ықпалдасқан процесс. Демек, ерекшеленген компоненттерді бірлікте қарастыру қажет, сонде шығармашылық педагогикалық қабілеттерді қалыптастыру процесінің өзі біртұтас, бірегей, ықпалдасқан болып табылады.

Осылайша, интеграция тұрғысынан келудің мәні, біріншіден, аталмыш іс-әрекеттің компоненттерін ерекшелеуге, оларды бірлікте және өзара байланыста қарастыруға, екіншіден, біртұтас, интеграция процесс ретіндегі аталмыш іс-әрекеттің қабілеттерін қалыптастыру процесін жүзеге асыруда болып табылады.

Шығармашылық педагогикалық іс-әрекеттің ерекшеленген компоненттерімен біз шығармашылық педагогикалық қабілеттердің аттас топтарын сәйкестендіреміз.

Мақсаттық бағдардың өзгертілуі оқыту мен тәрбие әдістеріндегі басымдылықты да өзгертеді.

Әдістердің әртүрлі белгілеріне сәйкес олардың бірнеше жіктемесі бар. Олар бір-біріне қарама-қайшылықсыз оқыту процесін әртүрлі жағынан ашып көрсетеді. Біріншіден, білім алушының танымдық белсенділігінің сипатын естілгенді немесе көргенді қарапайым түрде қайталау. Екіншіден, мұғалімнің өз білімдері мен қабілеттерін сөз, көрсету немесе демонстрациялау арқылы жеткізуі. Үшіншіден, оқушылардың білімдер мен қабілеттерді тыңдау, бақылау және қозғалыстарды орындау арқылы алу тәсілдері.

Үш жіктемеден дене тәрбиесі теориясы мен тәжірибесінде кең тарағаны - соңғысы. Бұл білім алушыдан тек қана білімдерді ғана емес, сонымен қатар, ең алдымен, қозғалыс іс-әрекеттері жүйесін меңгеруді талап ететін оқу материалының өзіне тән ерекшелігін сипаттайды.

Осыған орай студенттер қозғалыстар жүйесін іс-әрекеттер деңгейінде емес, операциялар деңгейінде (мақсат, оған жетудің құралдары белгіленген және рефлексияға жатпайды) меңгереді. Бұл оқыту мен тәрбиелеу процесінің тиімділігіне ықпалын тигізбейді. Білім алушыларға қажеттілік-мотивациялық буындағы ішкі өзара байланысты ашып көрсетудің маңызы зор. Біз болашақ мұғалімдердің рухани және дене тәрбиесін интеграциялау процесінде дене тәрбиесі іс-әрекетінің ішкі құрылымын негіздеу аясында нақ осыларды ашып

Тәуелді ауыспалының өзгеруін бақылау кесінді – әсер ету – кесінді – әсер ету сызбасы бойынша жүзеге асырылды. Педагогикалық әсер ету процесін – болашақ мұғалімнің рухани және дене тәрбиесін интеграциялауды былайша түсінуге болады: - әсер етуге дайындық – акция – салдары. Мұнда салдар – нәтижелер – интеграциялауды ұйымдастырудың келесі кезеңінің шарты мен негізі болып табылады. Эксперимент нәтижелері кестелер мен сызбаларда көрсетілген.

Сонымен қатар студенттердің эксперименттік тобында оқу орнындағы 4 жылдың бойын жеке тұлғаның педагогикалық мәдениеті, денсаулық мәдениеті деңгейін өзін-өзі бағалау динамикасы өлшеніп, дене дайындығының көрсеткіштері зерттелді.

Педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің педагогикалық, рухани, дене мәдениетінің, денсаулық мәдениетінің көрсеткіштеріне талдау жасау олардың бастапқы деңгейінің төмен екендігін көрсетті. Бұл міндет мынадай шарттарды сақталғанда жүзеге асырылуы мүмкін: әртүрлі пәнаралық жобаларды дайындау;

оқу бағдарламаларындағы тақырыптарды арнайы пәндермен өзара байланыста үлестіру; оқу-тәрбие процесінің әртүрлі формаларын (интеграцияланған сабақтар, кәсіби іскерлік ойындар және т.б.) ұйымдастыру.

Эксперимент барысында пәнаралық дидактикалық кешенді дайындауға әртүрлі пәндердің оқытушылары тартылды. Барлық пәнаралық тапсырмалар студенттерді «Дене тәрбиесі» пәнін, педагогикалық пәндерді және нақты ғылымдарды игеруге, қосымша ақпаратты алу жолымен білім көлемін кеңейтуге, дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыруға, шығармашылық ізденіске итермелейді. Әртүрлі пәнаралық жобаларды дайындауда оқу бағдарламасындағы тақырыптар бөлініп, бейіндік пәндермен ұласатын жалпы курстың тұтастығы сақталды.

Бірінші кезеңде жаңа денсаулықты қалыптастырушы ұғымды қабылдауға деген дайындық қалыптастырылады. Екінші кезеңде түсінік қалыптастырылады, ал студенттер оған талдау жасайды. Үшінші кезеңде – студенттердің назары ұғымның құрылымына және негізгі элементтеріне аударылады, бұл өз кезегінде оның өзіне тән белгілерін анықтайды. Төртінші кезеңде ұғымның бұрын игерілгенмен байланысы қарастырылады. Соңынан жаңа ұғымды педагогикалық тәжірибеде қайда және қашан қолдануға болатындығы туралы мәселе зерттеледі.

Екінші және төртінші кезеңдерде студенттермен диалог арқылы олардың ұғымды қаншалықты нақты меңгергендігі, оның өзіне тән белгілерін анықтауы және оның зерделенген ұғымдардың жүйесіндегі орнын көре білуі анықталады. Бұл қандай да бір кезеңде студенттер ұғымның мәнін және оның құндылықтар жүйесіндегі байланысын жеткілікті дәрежеде нақты ұғынбауы жағдайында оны нақтылауға оралуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. –Астана, 2007.
2. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. –Алматы: Ғылым, 1973. -251 б.
3. Баласағұн Ж. Құтты білік. / Көне түркі тілінен аударған және алғысөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубаев. – Алматы: Жазушы, 1986. -613 б.
4. Ұмытылмас есімдер (Ұлы ғұламалар өмірінен) / құрастырған Б.Ысқақов. –Алматы: Қазақстан, 1994. -224 б.
5. Ы.Алтынсарин Таңдамалы шығармалары. –Алматы: Ғылым, 1994.- 288 б.
6. А. Құнанбаев Шығармалары (екі томдық). – Алматы: Жазушы. 1977.
7. Ш. Уәлиханов Таңдамалы. –Алматы: Жазушы, 1990. -201 б.
8. А.Байтұрсынов Ақ жол. (Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу). / құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. -464 б.

Summary

This article is considered peculiarities of describing modular training from other educational systems

Резюме

В данной статье рассматриваются особенности описания модульного обучения от других образовательных систем

UDK -285.17

A.A.Yegemberdy, Sh.N. Nasirov

Senior lecturers, master of pedagogics, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent

SOME ACTIVITIES TO INCREASE STUDENT'S VOCABULARY THROUGH LISTENING

Annotation: Listening has rightly assumed a central role in language learning. Listening comprehension has a number of roles to play within a language course, and its importance clearly depends on the aims of the program as a whole.

Key words: Listening, material, techniques, conversation, speaker, vocabulary, audiotape, videotape.

Many learners find it more difficult to listen to a taped message than to read the same message on a piece of paper, since the listening passage comes into the ear in the twinkling of an eye, whereas reading material can be read as long as the reader likes.

The listening material may deal with almost any area of life. It might include street gossip, proverbs, new products, situations unfamiliar to the student. Also, in a spontaneous conversation speakers frequently change topics.

In many cases listeners cannot predict what speakers are going to say, whether it is a news report on the radio, an interviewer's questions, an everyday conversation, etc.

Messages on the radio or recorded on tape cannot be listened to at a slower speed. Even in conversation it is impossible to ask the speaker to repeat something as many times as the interlocutor might like [4, 190-191 p].

What materials, if any, do you have available for teaching listening? Do you have special supplementary materials, or is listening practice incorporated into a main course book? Is it necessary to devise your own listening exercises?

Traditionally, much classroom practice consisted of the teacher reading aloud a written text, one or more times, slowly and clearly, and then asking a number of comprehension questions about it. The skills itself was not given much attention, nor were the characteristics of natural spoken English. The objective was to provide an alternative way of presenting language and testing that it had been understood.

The first thing to say is that the components of listening – processing sound, organizing meaning, and using knowledge and context – provide a convenient way of laying out the issues, but they are not there to be transferred directly to a teaching sequence. The way they are used depends on the objectives and levels of particular courses, although certain kinds of tasks draw more heavily on some micro-skills than on others. It is now conventional – and helpful – to divide activities into pre-, while- and post – listening [1, 127 p].

The widespread availability of audiotape, videotape, CD-ROMs, DVDs and internet downloads of sound and video files has vastly increased potential input material for language learning. Consequently, selection of the most appropriate input, chunking the input into manageable and useful segments, developing support material learners in the best uses of this input is ever more important.

The development of computerized speech synthesis, speech enhancement and speech –recognition technology has also enabled learners to “interact” with computers in ways that stimulate human interaction. Here also, the use of intelligent methodology that helps students focus on key listening skills and strategies is vital so that “use of technology” is not falsely equated with instruction [3, 13 p].

Two of our earlier observations are relevant here. Firstly, we distinguished ‘interactional’ and ‘transactional’ listening. Secondly, we saw that listeners can have a number of roles, on a scale from participant to addressee to over hearer. Both these elements are represented in listening materials. The most straightforward case is where the learner is an addressee or over hearer in a transactional context, such as:

Attending a lecture Following instructions or directions Listening to an interview, or a story, or to people describing their jobs

At the same time, it is clearly important that learners are exposed to the interactional nature of everyday conversation (quite distinct from fixed ‘dialogues’ to be read aloud). This is rather more difficult to construct in the classroom environment, except artificially. In a way it is a paradox that students may over hearer on tape what others say when it would be more ‘natural’ for them to participate. (This is not always negative, however: learners have the opportunity to listen to the spoken language in an unthreatening situation) [2, 129-130 p].

By this we mean tasks carried out during or after listening that directly require comprehension of the spoken material. We find here a basic and quite standard distinction between ‘extensive’ and ‘intensive’ listening.

Extensive listening practice, or whatever term is used, is mainly concerned to promote overall global comprehension, and encourages learners not to worry if they do not grasp every word. The range of possible activities is enormous, and which ones are selected will depend largely on proficiency [2, 128 p].

Learners tend to be used to their teacher's accent or to the standard variety of British or American English. They find it hard to understand speakers with other accents.

Spoken prose, as in news broadcasting and reading aloud written texts, is characterized by an even pace, volume, pitch, and intonation. Natural dialogues, on the other hand, are full of hesitations, pauses, and uneven intonation. Students used to the former kinds of listening material may sometimes find the latter difficult to understand [4, 129 p].

Listening comprehension has a number of roles to play within a language course, and its importance clearly depends on the aims of the program as a whole. It may only be a minor feature, just to give learners exposure to what English sound like: alternatively, it may have a major function for someone planning to study in an English-speaking country or to interact extensively in the language. Whatever its purpose, we have tried to show in this chapter how views on the learning and teaching of listening have developed from a growing understanding both of the nature of the skill itself, and of the variety and range of language on which it can be practiced [1, 130 p].

Just as learning vocabulary by guessing from context is important in reading, so is it important in listening. An advantage that occurs in guessing from context in listening is that a skilled and sensitive speaker can easily provide extra information if necessary to help with guessing of an unknown word [2, 89 p].

Listening has rightly assumed a central role in language learning. The skills underlying listening have become more clearly defined. Strategies contributing to effective listening are now better understood. Teaching methodology in the mainstream has not yet caught up with the theory. In many language curriculums, listening is still often considered a mysterious “black box”, for which the best approach seems to be simply “more practice” specific skill instruction as well as strategy development still need greater attention in order to demystify the listening process. Similarly, materials design lags behind current theory, particularly in the areas of input selection and strategy development. Also, the assessment of listening, especially, remains, far behind current views of listening. Although there have been marked advances, still in many areas (e.g. curriculum design, teaching methodology, materials design, learner training and testing) much work remains to be done to modernize the teaching of listening [3, 13 p].

If learners have a very limited vocabulary, then vocabulary needs to be taught through listening. The first requirement is that the teacher must be able to simplify and control.

Vocabulary control while speaking is an important skill for a teacher to master. This can be set as a goal for learners and can also be used by teachers as a base for introducing new vocabulary. Some courses for teachers of English as a foreign language train course members to be able to speak within a limited vocabulary. Vocabulary control is a way of making sure that teachers repeat words. Teachers who know the members of their class well and are sensitive to them do not have great difficulty in suiting their spoken language to their learners' understanding. There are, however, several other ways of simplifying spoken language in addition to structure and vocabulary control. Among these are the use of a slower rate of speaking with clear pronunciation and plenty of pauses, stressing and pausing before important words, increasing the redundancy of the message by repetition using the same words of different words, providing definitions, using writing, gestures, pictures, or real objects to explain unknown items, giving opportunity for feedback between the speaker and the listener, and giving possible answers within questions, such as alternative questions and yes/no questions [2, 88-89 p].

Bibliography

1. Material and methods in ELT. Blackwell Publishing. Swanston street, Australia. 2003. P-280.
2. Teaching and learning vocabulary. 1990. By Heinle Publishers. P-270.
3. Teaching English to speakers of other languages. Ronald Carter, David Nunan. Cambridge University Press. 2001. P-290.
4. Teacher development. Thomas Kral. 2004- Brand X Pictures. Washington DC.

Резюме

В этой статье рассматривается развитие навыков слушания у студентов изучающих иностранный язык.

Түйін

Бұл мақалада ағылшын тілі сабағында студенттердің тыңдау қабілетін арттырудың жолдары қарастырылған.

UDC 37.013=111

P.A. Esbenbetova - преподаватель, **G.Zh. Tastanova** - ст. преподаватель.
SKSU by M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan.

APPLICATION OF METHODS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Annotation: The very article is about the importance of using verified methods in foreign language teaching. Also, individual abilities, differences of the students are considered. A more detailed consideration will be given in various aspects of the language and language skills.

Key words: a foreign language, the aims of learning, cultural aims, means of communication, educated person.

The content of foreign language teaching or what to teach is one of the main problems the Methods deals with. In this article an attempt is made to touch on the chief components which should constitute the content of foreign language teaching in universities; a more detailed consideration will be given in various aspects of the language and language skills.

The first component of «what to teach» is habits and skills which students should acquire while learning a foreign language. According to the aims of learning this subject they are: hearing (listening comprehension), speaking, reading, and writing. The level of habits and skills is determined by the syllabus for each form. However, quantitative and qualitative characteristics of skills, or the so-called terminal behavior, are not defined yet for different types of schools and stages of instruction. This is one of the problems for methodologists to investigate and solve. Nevertheless, some attempts have been made in this respect.

The second component of «what to teach» is a linguistic one. It includes, on the one hand, language material, such as sentence-patterns, utterance-patterns, pattern-dialogues, and texts different in style arranged in topics and serving as starting points for the development of oral language and written language, which allows the teacher to reach the practical, educational, and cultural aims set by the syllabus.

Topics for speaking and reading are developed from form to form; the student's ability to read and speak on a certain topic is widened as his vocabulary and grammar are enriched.

The third component of «what to teach» is a methodological component, students should be taught how to learn the foreign language, how to work at the subject to attain the aims. For example, how to memorize words and keep them in memory, how to perform drill exercises in a most effective way, how to perform creative exercises which require a personal approach on the part of student.

To sum up what has been said above, the content of foreign language teaching, what to teach involves three main components.

1) psychological component, habits and skills which ensure the use of the target language as a means of communication in oral and written forms;

2) linguistic component, language and linguistic material which should be assimilated to be used in language skills;

3) methodological component, the techniques which students should acquire to learn the foreign language is taught in difficult circumstances, as is the case in our ordinary universities, this component is of great importance because students should know how to work independently, how to learn for themselves.

One of the main methodological principles is the principle of practical or communicative approach. It means students should be involved in oral and written communication throughout the whole course of learning the foreign language.

The following methodological principle – the principle of a differential approach in foreign language teaching, each language activity requires special attention on the part of the teacher. The principle is observed in modern methodology and realized in teaching materials and teaching aids.

Also such principle as the principle of an integrated approach to language study: firstly, when teaching beginners, this principle is observed in assimilating various aspects of the language. Students do not assimilate phonetics, grammar, lexis, but they grasp, them in sentence-patterns, pattern-dialogues, related to certain situations, for example, classroom situations, and in this way pronunciation, grammar and lexical habits are developed. Secondly, students should use hearing and speaking, reading and writing, shortly the four skills as interdependent parts of a language experience in order to exercise their communicative competence in as many ways as possible.

One needs a lot of practice in the use of the language to master it. Consequently the problem arises how to enlarge the real time available for each student during the class to make him an active participant of the lesson, of the work done during the lesson. It is students who should work, and not the teacher as is often case.

Methodologists and teachers are searching for ways to solve this problem. They are as follows:

-work in unison, when students are told to pronounce a sound, a word, a phrase, a sentence, or to read something put loud in chorus in imitation of the teacher, or a speaker if a tape-recorder is used;

-mass work, when students are invited to listen to a text, to read a text silently, to do some exercises in written form, in other words, when they learn for themselves, and each does the same work as his classmates;

-work in small groups when students are divided into four-five groups, and each group receives a special assignment either for reading or speaking; the work results in conversation between group 1 and the class, group 2 and the class;

-work in pairs, when students sitting at the same desk have an opportunity to «talk» in the target language: reciting a dialogue they are to learn, doing an ask-and-answer exercise or making up a dialogue of their own;

-individual work in programmed instruction, when each student can work with the program he receives either through visual or auditory perception at his own pace.

In conclusion it should be said that, the student willingly and actively learns the subject if he understands its social and personal meaningfulness. Not all students can realize the necessity for learning a foreign language. The teacher's task is to show them how important a foreign language is to every educated person, how people can get new information from various fields of human activity through foreign languages.

Besides, the teacher should promote his students' interest in studying the language and stimulate their desire to learn.

Literature:

1. Rogova G.V. Methods of teaching English.
2. Classroom Observation Tasks. A resource book for language teachers and trainers. Ruth Wajnryb. Cambridge teacher training and development. (Series Editors: Marion Williams and Tony Wright).
3. Concept-Based Curriculum and Instructions. Teaching Beyond the Facts. H. Lynn Erickson. (Foreword by Carol Ann Tomlinson).
4. Materials and Methods in ELT. Second edition. A Teacher's Guide. JO McDonough and Christopher Shaw.
5. Teaching English to Children. Wendy A. Scott and Lisbeth H. Ytreberg.
6. 700 Classroom Activities. Instant Lessons for Busy Teachers. David Seymour & Maria Popova. Macmillan books for teachers. (Series Editor: Adrian Underhill).
7. Content-based instruction in foreign language education. Models and methods. Edited by Stephen B. Stryker and Betty Lou Leaver.

Түйін

Бұл мақалада қаралатын басты мәселе шет тілі сабағында қолданылатын түрлі әдістер. Студенттердің шет тілін үйренудегі қызығушылығын арттыруға септігін тигізетін іс жүзінде тексерілген әдістер келтірілген.

Резюме

В данной статье приведены разные методы, используемые на уроках иностранного языка. А также были приведены методы, которые используются на практике в целях повышения интереса к изучению иностранного языка у студентов.

А.И.Елшібаева

№5 «Нұрсәт» бөбекжай-балабақшасының әдіскері, Шымкент, Қазақстан

КӨПТІЛДІЛКЕ БАУЛУ - ЗАМАННЫҢ БАСТЫ ТАЛАБЫ

Аңдатпа: Мақалада 2013 жылғы Елбасының ҚР халқына Жолдауында Үштұғырлы тілде білім беру басымдықтары жайлы айтылғандығы басты назарға алынған. Балабақша бүлдіршіндеріне көптілді білім беру мәселелері қарастырылған.

Бүгінгі таңдағы маңызды мәселелердің бірі – «Тілдердің үш тұғырлылығы» тіл саясаты бағдарламасы Елбасымыздың «Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді. Қазақ тілі - Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Және оған қамқорлық та сондай дәрежеде болады. Орыс және ағылшын тілдерін оқып үйрену білімнің, ұлттың, экономикалық мүмкіншіліктерімізді арттыратын бірден-бір тетігі», - дей келе жаһандануға бейімделуді, замана көшінен қалмай, осы үш тілдің үйлесіміне қол жеткізу арқылы тілімізді, дінімізді, дәстүрімізді, салт-ғұрпымызды сақтап қала аламыз, - деді. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 2007 жылы Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстанды бүкіл әлем халқы үш тілді бірдей пайдаланатын жоғары білімді мемлекет ретінде тануы керек деген болатын. Олар: қазақ тілі-мемлекеттік тіл, орыс тілі - ұлтаралық қарым-қатынас тілі және ағылшын тілі - жаһандық экономикаға ойдағыдай кіру тілі. Яғни, мемлекеттік тілді дамытамыз, орыс тілін қолданамыз және ағылшын тілін үйренеміз.

Міне, осы көздеген мақсатымызға қол жеткізу еліміздің ағарту саласында қызмет ететін мамандарының парызы. Елдегі барлық білім ордаларында үш тілде білім беру мықтап қолға алына бастады. Осы үлкен қызу жұмысқа балабақша педагогтары да атсалысып келеді. 5-6 жастағы баланың ой-танымы мен сөздік қорын ана тілімізбен қатар орыс және ағылшын тілінде дамыту мектепке дейінгі білім беру мекеме педагогтарының басты міндеті. Балабақшадан тіл үреніп шыққан бала мектепке киналмай үйреніп кететіні даусыз.

Мектепке дейінгі жастағы балаларға тіл үйрету өте жеңіл. Балалар тілді табиғи түрде тез меңгереді. Тіл үйрену арқылы бала айналасындағы дүниені таниды және өзгелермен тіл табысуына оңай болады.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың білім саласына арнайы тапсырған мектеп жасына дейінгі балаларды оқытумен және тәрбиемен қамтамасыз етуге бағытталған «Балапан» арнайы бағдарламасы

аясында 2009 жылы қаламызда алғашқы балабақшалардың бірі болып біздің №5 «Нұрсәт» бөбекжай-балабақшасы өз бүлдіршіндеріне есігін айқара ашты. Балабақша педагогтары түгелімен білім жетілдіру курстарынан өткен жоғары білімді мамандар. Бүгінде балабақша педагогтары 300-ден аса мектепке танымы мен тілге қызығушылығы мол бүлдіршіндерін шығарып салды. Балабақшаның тіл мамандары орыс тілі мұғалімі Қасымбекова Гүлнар Әмірешқызы, ағылшын тілінің мамандары Жолбарыс Әйгерім, Жанқожаева Жанна мен Әріпбек Мадиналар балабақша бүлдіршіндерімен тиянақты және нәтижелі жұмыстар жүргізіп келеді. Балалардың тілге қызығушылығы өте жоғары. Бұл - балабақшада тіл мамандарының балалармен ерекше жұмыстар жүргізуінің нәтижесі. Әр пән мұғалімдері балалармен өз жоспарлары бойынша топтық қосымша оқу іс-әрекеттерін жүргізіп отырады. Балабақшада өткізілетін түрлі іс-шаралар үш тілде жүргізіліп келеді.

Бүлдіршіндерге тіл үйрету мәселесіне балабақша ата-аналары да ерекше көңіл бөліп отыр. Жыл сайынғы балабақша бүлдіршіндерінің қорытынды ашық ұйымдастырылған оқу іс-әрекеттеріне ата-аналар мен мектеп бастауыш сынып мұғалімдері қатысып пікір алмасу өткізіледі. Балабақшада «Тілдер патшалығында» атты қалалық семинар өтті. Семинарға қалалық білім бөлімінің мамандары мен қала балабақшаларының педагогтары қатысып, семинар өорытындысын өте жоғары бағалады. Семинарда тіл мамандары мен тәрбиешілердің бірлесе отырып өткізген кіріктірілген іс-әрекеттері өтті. Балалар үш тілде еркін сөйлеп, қойылған сұрақтарға қызығушылықпен жауап беріп отырды.

Жалпы елімізде мектеп жасына дейінгі білім беретін мекемелердегі әдістемелік оқулықтар мен дидактикалық материалдар өз ұлтымыздың құндылықтарын танытуға бағытталуы тиіс. Бірізді жасалған оқу бағдарламасы болса, балабақша тіл мамандарының үш тілде қатар білім беруі жүйелі болары сөзсіз. Жуырда Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің жанындағы «Мектепке дейінгі балалық шақ» әдістемелік орталығының жариялаған «Үштұғырлы білім беруді дамыту бағдарламасы» конкурсына балабақша педагогтары тәрбиеші Ақышбаева Жанат, орыс тілі мұғалімі Қасымбекова Гүлнар мен ағылшын тілі мұғалімі Әріпбек Мадинаның «Мектепке даярлық топтарындағы тілдер бағдарламасы» қалалық бас жүлдеге ие болып, облыстан үздік деп танылып, республикалық конкурсқа ұсынылды.

Байқау материалдары балаларды мемлекеттік тілмен қатар орыс және ағылшын тілдеріне үйрету, ауызша сөйлеу тілін қалыптастыру, сөздік қорын байыту және бір-бірімен диалогқа ене білуі мен ертегілерді бірнеше тілде сахналанған түрде көрсете білетін балабақша бүлдіршінін тәрбиелеуге негізделген. Бағдарламадағы тақырыптар үш тілде бірдей алынған. Даярлық тобында стандарт талаптары бойынша оқу іс-әрекет кестесінде орыс тілі мен ағылшын тілі жүргізіледі. Орыс тілі мен ағылшын тілі мұғалімдері қосымша жоспар бойынша күрделі тақырыптарға кеңінен тоқтап тіл үйрету жұмыстарын жүргізеді. Балаға сөздік жұмыстарымен терең жұмыс жүргізу отырып, тілдің мағынасы мен дыбысталу ерекшеліктерін танытады. Үш тілді қатар меңгерту нәтижесінде баланың тіл үйренуге қызығушылығы артады, баланың жеке тұлғасын қалыптастырады, айналадағы әлемге көзқарасын артырады.

Көп тілді меңгеру - заманның басты талабы. Ұрпағым ұлағатты болсын деген ұлтымыз бала тәрбиесі мен біліміне аса зор мән берген. Сондықтан да бәсекеге қабілетті елу елдің алдыңғы қатарына шығу бірнеше тілде еркін сөйлей білетін сауатты жастар мен мамандарды қажет етеді. Білімді, көптілді меңгерген ұрпақ тәрбиелеу - педагогтардың басты міндеті.

Әдебиеттер:

1. ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. 2013ж.

Резюме

Главным приоритетом статьи является Послание Президента РК народу 2013 года в частности «Образование на трех языках». Главная задача детского сада наряду с родным языком дать знания детям на русском и английском языках.

Summary

The main task of the report is to give education in three language. The main task of the kindergarten along with knowledge of the mother tongue to the children to the in English and Russian languages.

А.А.Жиенбекова, А.Т.Қадірғалиева
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫ-ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ МӘДЕНИ АСЫЛ МҰРАСЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ халқының ойын-сауық мәдениетінің ерекшеліктері мен ойындардың тәрбиелік мәні туралы сөз қозғалады.

Кілттік сөздер: Сауықтық мәдениет, ойын, дәстүр, мәдениет, дүниетаным.

Ата-бабамыз ерте заманнан бастап-ақ ойын-сауыққа көп мән берген. Сәбиінің дүниеге келгенін сауықпен бастап, қарт адамның өмірден кетуін жоқтау айтып, әндетіп, шығарып салған. Абай атамыз «туғанда дүние есігін ашады өлең, өлеңменен жер қойнына кірер денең» деп тегін айтпаған. Қазіргі таңда ұлттық ойындарымызды кез-келген сауық-кештеріне, ұлттық мерекелерге қолдана аламыз. Қазақтың ұлттық ойындары аңға байланысты, малға байланысты, түрлі заттармен ойналатын, зеректікті, ептілікті және икемділікті қажет ететін, соңғы кезде қалыптасқан ойындар.

Ахмет Жүнісовтың айтуынша «Өзге халықтар сияқты қазақтың да ертеден қалыптасқан, атадан – балаға мұра болып жалғасып келе жатқан ұлттық ойын-сауық түрлері бар. Зер салып байқап отырсақ, ол ойын-сауықтар қазақтың ұлттық ерекшелігіне, күнделікті тұрмыс-тіршілігіне тығыз байланысты туған екен және адамға жастайынан дене тәрбиесін беруге, оны батылдыққа, ептілікке, тапқырлыққа, күштілікке, төзімділікке т.б. әдемі адамгершілік қасиеттерге баулуға бағытталған екен» деген. Ойын-сауықтарды бірнеше түрге бөліп қарастырамыз.

Аңға байланысты ойындар: ақсерек-көксерек, аңшылар, аңшылар мен қояндар, кірпіше қарғу, қас-құлақ, ордағы қасқыр.

Малға байланысты ойындар: аларман (қойға қасқыр шапты), асау көк, бура-котан, көксиыр, соқыр-теке, түйе мен бота.

Соқыртеке. Ойыншылар дөңгелене тұрады. Ортаға орамалмен көзі байланған адамды – «соқыртекені» шы-ғарады. Шеңбер бойынша тұрған ойынға қатысушылар «соқыртекені» түрткілейді. Ол сол кезде түрткен ойыншыны ұстап алып, атын айтуға тиіс. «Соқыртекенің» тыныш тұрған ойыншыны да ұстап алуына болады. Ұсталынып қалған ойыншы «соқыртекеге» айналып, ойын жалғаса береді.

Түйе мен бота. Ойын көгалды жерде немесе спорт залда өтеді. Балалардың санына шек қойылмайды. Бұл ойын орыс халқының «мысық-тышқан» ойынына ұқсас. Оның басқарушының нұсқауымен бір бала түйе болады, екіншісі ботаның роліне сайланады. Қалған ойыншылар өзара қолдарынан ұстап, шеңбер бойына қатарға тұрады. Түйе шеңбердің сыртында, ал ботасы ішінде қалады.

Түйе шеңбердің сыртында жүріп ботасына үйге жүр дейді. Бота жоқ, үйге бармаймын дейді. Түйе ботасын әкетпек болып қуа бастайды. Ал бота шеңбер бойымен айнала қашады. Ойын шарты бойынша бота шеңбердің ішіне кіріп-шығып, еркін қозғалып жүре алады. Ал түйені аса еркіне жібермей, кей кездерде шеңбердің ішіне еркін кіріп-шығуына әртүрлі кедергілер жасалады, яғни шеңбер бойындағы ойыншылар қысып қалады. Ақырында түйе алдап жүріп ботасын қолға түсіргенде, бота жібер дейді. Түйе жібермеймін дейді. Осы сәтте шеңбер бойында тұрған ойыншылар түйені қоршап, ұстап алып: - «шөк, шөк» деп түйені шөгеруге тырысады. Түйе оған көңісі келмегенімен көпшілік болып шөгереді, яғни жүресінен отырады.

Содан кейін ойыншылар сапқа тұрып, кезек-тесіп ботадан бастап шөккен түйенің үстінен бір-бірлеп секіре бастайды. Ойын шарты бойынша түйе жүресінен екі қолын жерге тіреп отырады да, үстінен секіргендерді орнынан қозғалмай қолымен ғана ұстай алады. Осы кезде түйе үстінен секірген ойыншылардың қайсысын бірінші ұстаса, сол түйенің ролін ойнайды да, екінші ұстағаны ботаның ролін ойнайды. Осылайша ойынды қайта жалғастыруға болады.

Түйенің үстінен секірген ойыншы оған қолымен, болмаса аяғымен тиюіне болмайды. Түйенің үстінен секіргенде мүмкіндік болғанша алысқа түсуге тырысады.

Түрлі заттармен ойналатын ойындар: ағаш аяқ, аққала, ақпа, ақсүйек, ақшамшық, алақүшік, алты-бақан, арқан аттау, арқан тартпақ, арқан тартыс, арынды арқан, асау мәстек, асық, аттамақ, ауыртаяқ, әйкел, әуетаяқ, батпырауық, белбеу соқ, белбеу тартыс, дауыстап атыңды айтам, епті жігіт, жаяу көкпар, жемекіл, жігіт қуу, жігіт ойыны, күзетшілер, күміс ілу, қамалды қорғау, қараше, қимақ, қыз қуу, лек (шөлдік), монданақ, орамал тастау, сақина жасыру, сиқырлы таяқ, тапшы, кімнің дауысы, таяқ жүгірту, тепе-теңдік, тобық, тұтқын алу, түйілген орамал, шалма, шертпек, шілдік, хал қалай?

Алтыбақан. Бұл – жас-тардың кешкілік бас қосып, ән айтып, домбыра тартып, қыздар, жігіттер болып айтысып, бір-бірімен әзілдесіп көңіл көтеретін ойын-сауығы. Қазір де үлкен тойларда алтыбақан құрылады. Алтыбақанды құру мынандай тәсілмен жүзеге асырылады: алты бақанды сырықтың екі басын үш-үштен қосактайды да мосы тәрізді етіп байлап тастайды. Бақанның аша тармағы сырыққа кигізіліп тұруға тиісті. Алты бақанды құрастырып болғаннан соң оның екі басына 3 қатар арқан байланады.

Ақшамшық (сақина салу). Бұл – қазақ халқының ерте заманнан келе жатқан дәстүрлі ойыны. Оны сақина салу, сақина тастау деп те айтады. Ойынға он –он бес адам қатысып, ортаға бір жігітті немесе бір қызды шығарып, қолына сақина ұстатады. Ойын ережесі бойынша қыз-жігіттер үйде дөңгелене отырып, екі алақанын бір-біріне қабыстырып алға созады. Ойынды жүргізушінің алақанындағы сақинаны кімге салса да өз еркі. Ол барлық адамдардың алақанына сақина салған болып шығысымен, «Тұр сақинам, тұр», — деп, немесе «Ақшамшығымды бер!» деп дауыстайды. Сол сәт сақина тасталған адам орнынан атып тұруға тиісті, «Сақина менде», — деп. Оны көршісі ұстап алмай қалса, жұрт алдында өз өнерін көрсетеді. Кейбір кітаптарда сақина тастау ақшамшық емес, ақшымшық деп те жазылып жүр.

Ақсүйек. Ең алдымен, ойнаушылар өзара келісіп, жеңген топ үшін жүлде тағайындайды да, екі топқа бөлінеді. Топ басқарушылар ақсүйекті қайсысының лақтыратынын шешіп алу үшін кезектесіп таяқ ұстайды, таяқтың басына кімнің қолы бұрын шықса, сол ақсүйекті құлашы жеткенше лақтырады. Ақсүйек жерге түскеннен кейін ғана ойнаушылар іздеуге шығады. Көмбеде топ басқарушылардан басқа ешкім қалмайды. Ақсүйекті тапқан ойыншы ешкімге білдірмей, көмбеге қашуға әрекет жасайды да, ал қарсыластары біліп қалса, қолма-қол тартып алуға тырысады. Сондықтан ақсүйекті алдымен тауып алған топтың ойнаушылары біріне-бірі лақтырып, көмбеге қай топтың адамы бұрын жеткізсе, сол топ ұтқан болады да, жүлдегер атанады. Келесі жолы ақсүйекті екінші топ лақтырады, сөйтіп ойын кезектесіп отырады.

Сықырлы таяқ. Ойнаушылар қол ұстасып, дөңгелене шеңбер жасап тұрады. Қолында таяғы бар ойын жүргізуші шеңбердің ортасына келеді де, ойынның тәртібін түсіндіреді. Ойнаушыларды бірден бастап түгел нөмірлеп шығады. Ойынның шарты бойынша ойын жүргізуші қолындағы таяғын шеңбердің ортасында тік ұстап тұрады да, бір нөмірді атап, таяқты қоя береді. Аталған нөмір таяқты жерге құлатпай ұстап қалуы керек, ал таяқты ұстай алмай құлатып алса, онда айып тартады, яғни көптің ұйғаруымен ортаға шығып, өнер көрсетеді. Ойынға қатысушылардың бәрі бір-бір реттен міндетті түрде ойнап шығулары керек, ал одан әрі ойынды жалғастыру-жалғастырмау ойнаушылардың өз еркінде. Ойнаушылардың саны көп болса, ойын қызықты өтеді.

Зеректілікті, ептілікті және икемділікті қажет ететін ойындар: айгөлек, айдапсал, атқума, аударыспақ, бағана өрмелеу, балтам шап, бөріктастамақ, бұғнай, бұғыбай, бұқатартыс, бұрыш, біз де, егер..., жасырынбақ, жаяу жарыс, көкпар, көрші, күрес, қарамырза, қассың ба, доссың ба?, қындық-сандық, орын тап, отырмақ, санамақ, сұрақ-жауап, тасымақ, тасымалдау, тең көтеру, тымпи-тымпи, ұшты-ұшты, үй үстіндегі кім?, шымбике.

Аударыспақ. Ол – қазақ, қырғыз халықтарының арасында кең тараған ойын. Атқа мінген екі жігіт жекпе-жекке шығып, бірін-бірі аттан аударып тастауға тырысады. Аударыспаққа үлкен тойларда арнайы жүлде тағайындалады. Оған он сегіз жастан асқан қарулы жігіттердің қатысқаны жөн. Аударыспақ ойынының ережесі бойынша сайысқа қатысушылар салмақтарына қарай үш топқа бөлініп, күш сынасады. Ептілікті, күштілікті, тапқырлықты, батылдықты талап ететін спорттық ойын.

Арқан тартпақ. Оны арқан тартыс деп те атайды. Бұл ойынның екі түрі бар. Біріншісі жазда көгал үстінде, екіншісі қыста қар үстінде ойналады. Жазда ойнаушылардың саны 10 баладан көп болмаса, ойын қызықты болады. Ойынға ұзындығы 8-10 метрлік екі ұшы түйілген арқан әзірленеді. Оның тең ортасына белгі ретінде қызыл матаны байлап қояды. Ойынға қатысушы екі топтағылар өз жағында бойларына қарай сап түзеп, ойын бастауға белгі берілгенде арқанды өз жағына қарай тартады. Қыста он –он бес бала тартқанда үзілмейтін арқан таңдап алынып, үлкен адамның алақанының көлеміндей екі тақтайдың ортасынан өткізіліп, ортасына аққала үйіліп, екі жақ оны өзіне қарай құлату үшін тартады.

Айгөлек. Оны қыз-жігіттер екі топқа бөлініп, қаз-қатар тұрып, бір-бірінің қолынан ұстап тұрып ойнайды. Бір топтың ойын бастаушысы: «Айгөлек-ау, айгөлек, айдың жүзі дөңгелек, бізден сізге кім керек?», деп сұрайды. Екінші топтың ойын бастаушысы: «Айгөлек-ау, айгөлек, айдың жүзі дөңгелек, сізден бізге Ақерке керек!», — деп, бір адамның атын атап шақырады да, аты аталған адам бар пәрменімен жүгіріп келіп, шақырған топтың тізбегін үзіп кетуге тырысады. Тізбекті үзіп кетсе, ол топтан қалаған адамын алып кетеді, үзе алмаса сол топта қалып қояды. Ойын екі жақтың бірінің адамдары таусылғанша жалғаса береді.

Соңғы кезде қалып-тасқан ойындар: әріп таңдау, бригада, мейрамхана, нөмір, пароль, пошта, сымсыз телефон, сыңарын табу. Бұлардың ішінде бірқатар ойындар спорттық, той ойындары болып

саналады. Ал енді, қазақтың ұлттық ойындарының ішінде «қуырмаш» тәрізді жас сәбилерге арналған да ойындар бар.

Алтын қабақ. Мергендер сайысы. Жігіттер садақ жебесін нысанаға әрі тез, әрі дәл тигізуге тиісті. Бұл сайыс үлкен тойларда арнайы жүлде тағайындалып өткізіледі. Алтын қабақ сайысының түрлері: жаяу немесе ат үстінен сы-рық басындағы теңгені атып түсіру, жоғары лақтырылған қалпақты, басқа да заттарды атып түсіру, ат үстінде шауып келе жатып нысанаға дәл тигізу. Мергендер сайысының тағы бір түрі – жамбы ату, садақ тарту.

Ат сайысы. Спорттық ойын. Оның түрлері: ат омырауластыру, аударыспақ, жорға жарыс, көкпар тарту, теңге алу, қыз қуу, қыз жарыс, сайысу т.б. Олар үлкен тойларда ұйымдастырылады. Сайысқа түсетін аттар алдын-ала жаратылады. Ат сайысындағы кейбір ұлттық ойындар Олимпиада ойындарының жоспарына енгізілген.

Аламан бәйге. Мұнда жүйрік, жарыс аттар 25-100 шақырымдық қашыққа шабады. Оның жолында айналып өтетін көл, сай-сала, бел-белестер тәрізді кедергілі жерлер болуға тиісті. Аламан бәйге үлкен тойда, үлкен аста, торқалы тойлар мен зор мерекелерде жарияланады.

Теңге алу. Жерде жатқан теңгені атпен шауып келе жатып іліп алу үлкен ептілікті, ат құлағында ойнайтын шабондоздық тәжірибені талап етеді. Теңгені жерден іліп алғандарға бәйге беріледі. Бұрындары қазақ жігіттері атпен шауып келе жатып қолындағы қылышымен жерде жатқан тезекті түйреп алып көкке лақтырып жіберіп, оны жалма-жан қылышымен екіге бөліп шауып түсіретін.

Қыз қуу. Ол – ұлттық ат спорты ойыны. Қазір бұл ойынның ережесі жасалып, бір жүйеге келтірілді. Қазақстан-да қыз қуудың алғашқы спорттық жарыстары 1923 жылы өткізілді. Содан бері мерекелік бағдарламаларға енгізіп келеді. Қыз қуу жарысында атқа мінген жігіт айналып қайтатын жерге дейін алдында атпен шауып бара жатқан қызды қуып жетіп, оның бетінен сүюге тиісті. Бұл – жігіттің жеңгені. Қуып жете алмаса, қайыра шапқанда қыз жігітті, оның атын қамшының астына алады. Бұл – қыздың жеңгені.

Қазақ ұлты негізінен ұрпақ қамын басты мақсат етіп қойып, балалардың нағыз азамат болып қалыптасуына аса зор мән берген. Нәтижесінде дәстүрлі бала тәрбиесінің басты құралы ретінде ұлттық ойынды орайластырып, дамытып отырған. Қазақ халқы- ұлт ойындары ерлікті, өжеттілікті, батылдықты, шапшаңдықты тағы басқа қуаты молдылығын, білек күшін дененің сомданып шынығуын қажет етеді.

Сонымен бірге, бұл ойындар әділдік пен адамгершіліктің жоғары принциптеріне негізделген. Өйткені, ойынға қатыспай тұрып-ақ оған күн ілгері көп адамдардың тер төгіп, еңбек етуіне тура келеді. Мысалы, бәйгені алайық. Ол үшін алдымен бәйгеге қатысатын атты таңдап алады. Ол атты баптап, бағып-күтуге тура келеді, оның ішетін суы мен жейтін жеміне дейін белгілі бір мөлшерге келтіреді. Сондықтан, қазақтың ұлттық ойындары сауықтық жағынан ғана емес, ол-спорт, ол- өнер, ол- шаруашылық тәжірибелік маңызы бар тәрбие құралы.

Қазақтың ұлттық ойындары: көкпар сайыс, күрес, теңге алу, қыз қуу, алтын табақ ату т.б. спорттық сипатпен бірге үлкен тәжірибелік маңызға да ие болды.

Көшпелі қазақтардың өмір-салты денсаулыққа аса зор мән берген. Атқа міну өнері жас баланы сезімі мен денесін жаттықтырудың басты және ортақ дәстүріне айналды. Бозбала да, қыз бала да жастайынан аттың құлағында ойнауға бейімделді, соған тырысты.

Ойымызды қорыта келе қазақ сауықтық мәдениеті, ойын дәстүрі және ойнай білу мәдениеті ертеден біздің қанымызға сіңген дүние. Әрқашанда ойын ережесін және тәртібін біліп, өз өмірімізге қажетті деңгейде ойнай білейік дегіміз келеді. Қазақ атам әр ойынға үлкен мән беріп, бала және ересектер ойыны өмірдің қажетті тұстарында ғана қолдана білген. Сол сияқты біздер де қазақ ойын-сауық мәдениетінің қадірін біле жүрейік.

Әдебиеттер

1. Құрманбаева С.К. «Ұлттық ойындардың бүгінгі мен келешегі», «Алматы» 2004 жыл, 209б
2. Несіпбаев Б.К. «Ұлт мәдениеті мен өнері», «Білім» 2003 жыл, 198 б.
3. Атабаев А.С. «Ұлттық ойындар- халық мұрасы», «Кітап» 2006 жыл, 275 б.
4. Наурызбаев Ж. «Ұлттық мектептің ұлы мұраты», «Алматы» 1995 жыл,98б
5. Жүнісов А. «Фәниден бақиға дейін», — Алматы: «Қайнар», 1994.

Резюме

В статье рассматриваются игровые культуры казахского народа и их особенности. Основные выводы направлены на воспитание молодежи.

Summary

The article considers the culture of kazakh festive events. Osnonye views aimed at raising generations

С.П.Заманханова

Шымкент университетінің «Майлықент» колледжі, Шымкент, Қазақстан

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САХНАДАҒЫ ЕҢ ҮЛКЕН ЖЕТІСТІГІ

Аңдатпа : Қазақстанның әлемдік деңгейдегі жетістігінің бірі ЭКСПО-2017 көрмесін өткізуі және индустриалдық инновациялық жетістіктерге қол жеткізу шаралары қарастырылған.

Кілттік сөздер: әлемдік көрме, балама энергетикасы, отын көздері, ғылым мен техника, инвестиция.

Н.Назарбаев 2014 жылғы жолдауында Астанадағы Дүниежүзілік ЭКСПО-2017 көрмесіне дайындықты болашақтың энергиясын іздеу және жасау жөніндегі озық әлемдік тәжірибені зерделеу мен енгізу орталығын құру үшін пайдалану керек-деп атап көрсетті. Мамандар тобы Назарбаев университетінің қолдауымен осы жұмысқа кірісуге тиіс. Біз қоғамдық көлікті отынның экологиялық таза түрлеріне көшіруге, электромобильдерді енгізуге және олар үшін тиісті инфрақұрылым қалыптастыруға жағдай жасауымыз қажет. Еліміз бензинді, дизель отынын, авиация керосинін молынан өндіруді қажет етеді. Жаңа мұнай өңдеу зауыттарын салу қажет екендігін мәлімдеді.

Жалпы, ЭКСПО дегеніміз - бұл халықаралық көрме. Мұнда тек Қазақстанның мәдениеті мен өнімі ұсынылмайды. Экспоға мүше барлық елдер (160 мемлекет) тақырыпқа сай өз өнімдерін тарту етеді. Оны 5 млн. жуық адам тамашалайды. Осыдан-ақ, ЭКСПО-ның бір апта, немесе бір ай емес, 3 айдан астам уақыт жүретінін айтып өткен абзал. Үш айдан астам уақытта 5 млн. емес, одан да көп адам келуі ықтимал. Ендігі ретте Астана соншалықты мейманды күтіп алуға дайындық үстінде.

ЭКСПО-ның баяғыдан қалыптасқан екі түрі бар: бірі – әрбір 5 жылда бір болатын – әлемдік әмбебап көрме, екіншісі – екі ірі көрме арасындағы халықаралық арнайы көрме. Біздің жеңіп алғанымыз – осы аралық көрме. Ірісі – 6 айға созылып, көрме өтетін орынның құрылысын қатысушылар өздері жобалап, өздері павильондарын құратын болса, біз ұтып алған жағдайдағы талап – ұйымдастырушы көрме залдарын қатысушыларға тегін ұсынады. ЭКСПО-2017 шарасының бас ұйымдастырушылары көрмені өткізуге 1 млрд. еуро қаржы кетеді деп есептейді.

2010 жылы Қытайда "Тамаша қала – тамаша тіршілік" атты тақырыппен көрме ұйымдастырғанда 70 млн. халық тамашалады. Сондықтанда, Астанадағы бұл шараға шамамен 5 млн. адам келеді. Бірақ, Астананың аты әлемге шарықтайтынын айта кету керек. Әлемдің озық телеарналары мен жүйрік сайттары, белді басылымдары Астана туралы жарыса жазады. Ал, біздікі аралық көрме болғандықтан, тамашалайтын адамдардың аясы да аз болады.

Осы уақытқа дейін 64 көрме өткізілген 160 жылдан астам уақыт ішінде халықаралық көрменің өзіндік мұрасы пайда болды:

- Лондондағы Хрусталь сарайы;
- Париждегі Эйфель мұнарасы;
- Париждегі Александр III көпірі;
- Венадағы Ротонда - әлемдегі ең үлкен күмбез астындағы павильон;
- Мельбурндегі патшалық көрме павильоны.

Осы ғимараттардың барлығын «ЭКСПО» көрмесі өмірге әкелді. Аталмыш елдер, халықаралық көрме өткізу арқылы өзінің болашағын, мәдениетін қалыптастырып алды. Болашағын дейтініміз, бұл нысандарды, зәулім ғимараттарды көру үшін әлемнің әр түкпірінен келетін туристер көп.

Мәселен, Эйфель мұнарасын бір ай ішінде 2 млн. халық аралап кетеді екен. Мұнда ең атакты қылқалам шеберлерінің түпнұсқадағы картиналары мен полотналары қойылған. Лондондағы Хрусталь сарайы халықаралық көрменің нағыз үлгісі әрі феноменіне айналған. Сондықтан, Астанада өтетін «ЭКСПО» жобасында тек шығындалып қана қоймай, Эйфель мұнарасы секілді ғимараттар салу қажет. Өйткені, Астананың басты миссиясы қалаға туристерді тарту. Жакында, Астана әкімдігі бір жыл ішінде жарты миллионнан астам туристердің келгендігін жариялады.

Елорда үшін бұл мақтанарлық сан емес. Жарты миллион халық Эйфель мұнарасына небәрі бір апта ішінде келіп кетеді.

Әзірге, «ЭКСПО» көрмесіне арналған нысандарды салу жұмысы бастау алған жоқ. Биыл ЭКСПО-2017-ге арналған ғимараттардың қазығы қадалады деп күтілуде.

XXI ғасыр — ғылым мен техника, ақпарат ғасыры десек, өркениеттің көшінен қалмау үшін біз білім сапасын арттырып, адам ресурсын байытуымыз қажет. Қазақстанның дамыған елдердің қатарына

кіру жөніндегі стратегиялық мақсатына жету үшін де ол зор маңызға ие. Осындай жалпы ұлттық ұстанымға қол жеткізу Сіз бен бізге үлкен жауапкершілік жүктейді. Елбасы Жолдауында: «Бізге, елімізге қажетті технологиялар трансферті мен оларды қолдану үшін мамандарды оқыту керек» деді.

«ЭКСПО-2017» бұл процеске серпін беріп, бізге болашақтың энергиясын дамыту үшін жаңа технологияларды таңдап алуға көмектесуі тиіс» деді. Осы орайда, жастардың мамандық таңдау мәселесінде біршама ойлануы керек деген пікірдемін. Байқалатыны, қазіргі кезде гуманитарлық сала мен техникалық мамандықтар арасында тепе-теңдік орнап келе жатқан сияқты. Менің ойымша, мемлекеттің тұрақты дамуы үшін екі бағыт та керек. Жастары жан-жақты жетіліп, әрқилы салада жетістіктерге ұмтылған қоғам ғана алға өрлейді.

«ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесінің көтеретін тақырыбы «Болашақ энергиясы». Өйткені, еліміздегі көптеген электр желілері, қондырғылары, жабдықтары ескірген. Оларды ауыстыру, тек ауыстырып қана қоймай, шет елдің жаңа қондырғыларын, технологияларын орнату үлкен біліктілікті қажет етеді. Бұл мамандықта еліміздің энергетикалық деңгейін жоғарылатып, сапасын арттырып, баламалы энергетика көздерін оңтайлы пайдаланудың жолдарын іздестіріп жүрген студенттер жоқ емес. Алдағы «ЭКСПО-2017» көрмесі осы саладағы талапты жастарды қолдаудың бір жолына айналады деп сенемін.

Халықтың жан басына шаққандағы шынайы кірістері тағы төрттен бірге артты. Ел экономикасы биыл 5 пайыздан артыққа өскелі отыр. Мұндай жетістіктермен қазір әлемде көп ел мақтана алмаймыз.

Бұл ретте 2017 жылы халықаралық «ЭКСПО» көрмесін өткізетін орын ретінде жаһан таңдауының Қазақстанның бас қаласы - Астанаға түсуі - Мемлекет басшысының бағалауынша, халықаралық қоғамдастықтың «біздің жеңістерімізді ғана емес, сондай-ақ орасан зор перспективамызды мойындауы» болып табылады.

Біздің қазақ мұның маңыздылығын әлі түсінген жоқ, - деді Нұрсұлтан Назарбаев. - Біле білсек, бұл - тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның халықаралық сахнадағы ең үлкен жетістігі!

Шынында, «ЭКСПО - 2017»-мен ауқымы жөнінен елімізде өткен ешқандай іс-шара деңгейлесе алмайды.

«ЭКСПО - 2017» қазақ елінің бұрын-соңды болмаған ең ірі «имидж-жобасына» айналмақ. Қазақстан Президенті «ЭКСПО» енді бес жылдан кейін қайда өтеді?» деген сауалдың жауабын адамзат бүкіл әлем болып іздегендігін айтады. Себебі Халықаралық көрмелер бюросына дүниежүзіндегі 161 тәуелсіз мемлекет мүше, сайлауға сол елдердің барлығы қатысты. «Олардың барлығы Қазақстанның қайда екендігін, Астананың не екендігін талқылады, олардың барлығы өз таңдауларын білдіру үшін біздің еліміздегі ахуалды саналы түрде зерттеді. Олардың барлығы ақыр соңында осынау жаһандық ауқымдағы көрмені өткізуді Қазақстанға, Астанаға саналы түрде сеніп тапсырды» деп түсіндіреді Елбасы.

Рас, «ЭКСПО»-ны өткізу үшін ел бюджетіне біраз шығын шығаруға тура келмек. Ел Үкіметі оның аясында мәселен, әлемдегі артта қалған біраз елдерге көмек көрсетпек, бұл үшін бюджетте 50 миллион теңгедей қаражат қарастырылыпты. Ал «ЭКСПО» Қазақстанға қандай пайда бермек? - Біріншіден, әлемнің осыншама елінің Қазақстанды «ең лайықты» деп тануының өзі өте маңызды, - дейді Мемлекет басшысы. - Екіншіден, 100-ден астам ел Астанада өз павильондарын салу үшін келеді. Үшіншіден, «ЭКСПО - 2017» көрмесіне біз ұсынған «Болашақтың қуаты» ұраны негізінде елордамызға жаһандағы мемлекеттер өздерінің жаңа технологияларын жеткізеді, паш етеді. Іс жүзінде Ш-индустриялық революция «жасыл экономикадан» басталмақ. Бұл ретте қай елде «жасыл экономика» болса, соның қолында жаңа технологиялар бар. Ал жаңа технологияларсыз енді даму жоқ. Яғни «ЭКСПО - 2017» Қазақстан үшін экономикалық дамудың түбегейлі жаңа бетін ашудағы бетбұрыс бекетіне айналмақ!

«Жасыл экономика» саласындағы жетістіктер паш етілетін осы жаһандық көрме үшін Астана қаласы жанында арнайы қалашық бой көтермек. Мемлекетіміз ЭКСПО өткеннен кейін оны қалай пайдаланатындығын ендігі айқындап қойыпты. «Онда тұрғызылғанның бәрі бізде қалады, - деді Н.Назарбаев. - Бұл жаңа, «жасыл» технологияларды бүкіл Қазақстанда ендіруге қызмет ететін зертхана-лабораторияға, ғылыми паркке айналады. Өйткені бүкіл әлем осы жолмен ілгері жылжитын болады».

Н.Назарбаев осы жетістік пен жеңіс - «мемлекеттің сарабал саясатының нәтижесі, халқымыздың еңбекқорлығының арқасы» деп бағалады.

Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың айтуынша, дүниежүзінде дағдарыстың жалғасып, ал әлем елдерінің қиындық кешіп жатқандығына қарамастан, Қазақстан өз халқының өмірін жақсартып, әлауқатын арттырып келеді.

«Өткен жылдың соңында «Болашақ энергиясы» атты тақырыппен «ЭКСПО-2017» Халықаралық көрмесін Астанада өткізу туралы тарихи шешім қабылданды. Халықаралық көрмелер бюросына мүше 154 мемлекеттің 104-і біздің елорда үшін дауыс берді. Бұл – біздің жас астанамыздың халықаралық

беделін шарықтата түсті», - дей келе ҚР Президенті сөз орайын пайдаланып, шет елдің іскер топтарын ынтымақтастық орнатуға шақырды.

Өнеркәсіптің әртүрлі салаларында жұмыс істейтін біздің компаниялар қазақстандық нарыққа шығуға мүдделі. Олар ауыл шаруашылығы, фармацевтика, кеме құрастыру, машина құрастыру, көлік салаларында жұмыс істеуге ықыласты. ЭКСПО-2017 көрмесінің дайындығына Хорватияның қатысуға әзір. Сондай-ақ «ЭКСПО-2017» көрмесінің дайындығына қатысуға әзірміз. ЭКСПО көрмесі көптеген салаларды алға бастаудың теңдессіз жолы.

«ЭКСПО тұңғыш рет Еуразиялық құрылықтың дәл кіндігінде өтеді және біз бұл құқыққа посткеңестік кеңістікте қол жеткіздік. ЭКСПО дүниежүзілік көрмесі қайта құрылуға қуатты серпін беретініне және біздің елдің өзге мемлекеттердің де дамуының жаңа тақырыбына айналатынына сенімдімін. Қазақстан осы көрме жоғары деңгейде өтуі үшін, ол халықтың жадында тарихи оқиға ретінде қалуы үшін Қазақстан бар күш-жігерін салады», – деді Н.Назарбаев.

«Біз көршілес мемлекет - Қазақстанның ЭКСПО-2017 көрмесін өткізетініне қуаныштымыз. Біз Қазақстан бұл шараны жоғары деңгейде өткізеді деген сенімдеміз. Бұл әлемге елдеріңізді танытудың оңтайлы тәсілі, онымен бірге мемлекеттеріңіздің басқа елдермен қарым-қатынас орнатуына ықпалын тигізеді», - деді қытайлық дипломат.

Құжат Қазақстан аумағында ЭКСПО-2017 көрмесін ұйымдастыру және өткізу мәселелерін реттеуге бағытталған.

Нақтырақ айтсақ, түзетулер Бюджеттік және Салық кодекстеріне, «Халықты жұмыспен қамту туралы» заңға енгізіледі. Бюджеттік кодекске енгізілетін түзетулерде «Астана ЭКСПО-2017» ұлттық компаниясын мақсатты алым түрінде бюджеттен жедел қаржыландыру мүмкіндігі ескерілген. Салық кодексіне бұл компанияны корпоративтік табыс салығынан, жер салығынан, мүлік салығынан босату бөлігінде түзетулер енгізілді.

«Халықты жұмыспен қамту туралы» заң ЭКСПО-2017 көрмесін ұйымдастыру және өткізу жұмысымен айналысатын компаниялардың квотадан тыс шетелдік жұмыс күшін тарту туралы ережемен толықтырылады.

Бұған қоса, заңнама көрмеге қатысу үшін Қазақстанға бөтен елдерден келуші азаматтардың кіру және тіркелу тәртібін белгілейтін нормалармен толықтырылады.

«ЭКСПО-2017 көрмесіне әлемдегі ең озық технологияларды, ең жақсы дүниелердің бәрін жинаймыз және әлемге бізде не бар екенін көрсетеміз. ЭКСПО көрмесін Қазақстанның бүкіл аймағы үшін орталық технологиялық трансферт ретінде қалдырамыз», - деп толықтырды Н.Назарбаев.

Қорыта келгенде, инвесторлармен бірлескен жеке инновациялық технологиялар ашылады. Оның аясында «жасыл экономикаға көшу» мәселесі қаралған, «жасыл экономикаға» көшудегі катализатордың бірі – 2017 жылы Астанада өткізгелі отырған халықаралық арнайы мамандандырылған ЭКСПО-2017 көрмесін ойдағыдай өткіземіз деп үміттенеміз.

Әдебиеттер

1. Қазақстан республикасының президенті Н.Ә.Назарбаевтың қазақстан халқына жолдауы//2014-17 қаңтар
2. Астанада ЭКСПО-2017 халықаралық мамандандырылған көрмесін ұйымдастыру және өткізу мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңы //Егемен Қазақстан
3. BAQ.kz - Хорватия мемлекеті 2017 жылы Қазақстанның елордасында өтетін «ЭКСПО» халықаралық көрмесінің дайындығы//BNews.kz.

Резюме

ЭКСПО-2017 Астана - планируемая международная выставка, признанная Бюро международных выставок (МБВ), которая состоится в [Астане, Казахстан](#) в [2017 году](#). Международная специализированная выставка "ЭКСПО" - крупнейшая международная выставка, на которой демонстрируются новейшие научно-технические достижения, перспективы развития, а также история, традиции и культура стран всего мира. Результатом проведения всемирных выставок является расширение международных, экономических, политических, культурных и научных связей. Всемирные выставки проводятся один раз в пять лет, а промежутки между ними заполняют специализированные выставки. Поэтому проведение ЭКСПО-2017-это, одновременно, огромная ответственность Казахстана перед всем миром.

Summary

EXPO-2017-the planned international exhibition, recognized by the Bureau of international exhibitions (BIE), which will be held in Astana, Kazakhstan in 2017. International specialized exhibition "Expo-the largest international exhibition that demonstrates the latest scientific and technical achievements, prospects of development, as well as the history, tradition and culture of countries around the world. The result of the Expos is the expansion of international, economic, political, cultural and scientific relations. Fairs are held every five years, and the intervals between them fill specialized exhibitions. "Therefore, the EXPO-2017 is, at the same time, a huge responsibility of Kazakhstan before the whole world."

ӘОЖ. 378.016.02

М.Д.Мирабдуллаева, А.У.Сайдиқаримов

№13 А.Навоий атындағы жалпы орта мектебі, №57 И.В.Панфилов атындағы жалпы орта мектебі, Сайрам ауданды, ОҚО

**МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЫҚТИМАЛДЫҚТАР ТЕОРИЯСЫ
ЭЛЕМЕНТТЕРІ ЕСЕПТЕРІН ШЫҒАРУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ**

Қазіргі кезде ақпараттың қарқындап өсуі мен техниканың соңғы жетістіктері, математика ғылымның үздіксіз дамуы мен оның жаңа салаларының пайда болуы 12 жылдық мектепке өту жағдайында математиканың мазмұнын үнемі жетілдіріп отыруды керек етеді. Соған сәйкес математиканы оқыту әдістемесі де ұдайы өзгеріп отырады. Мұнда оқытудың жаңа инновациялық технологиялары мен әдістері, озық педагогикалық іс-тәжірибелерді математика сабағында тиімді қолдана білу тәсілдері қарастырылады және ол үнемі жаңару, жетілдіру жағдайында жүзеге асырылады. 12 жылдық мектепке өту жағдайында математика пәнін оқыту әдістемелік пән ретінде жетекші орынға ие. Бұл пәнді оқытудың мақсаты оқушылардың кәсіби бейіндік шығармашылық дамуын жетілдіру, олардың логикалық ойлауын дамыту, есепті шығаруда амалдарды дұрыс қолдана алуы, есеп шығару дағдыларын қалыптастыру қажет. Бүгінгі күні оқу, өндіріс, ауыл шаруашылығы, ғылыми- зерттеу жұмыстары, медицина, тағы басқа адам қызметінің барлық салаларына математика элементтері дендеп енгізілуде. Бұл жағдайлар болашақ математика мұғаліміне пәнді оқытудың жалпы заңдылықтарын, мақсаты мен мазмұнын, оқытудың әдістерін терең меңгеріп, оны сабаққа тиімді қолдана білу міндетін жүктейді.

Оқушының іс-әрекетінің күрделі сипаты оған сол уақытта әсер ететін объектімен ғана емес, сонымен бірге оның сол объектіге тәжірибе негізінде қалыптасқан қарым-қатынасымен анықталады. Осы жағдайға байланысты оқушының жеке тұлғасындағы қасиетінің мүмкіншілігін анықтайтын керекті сапалы түрлеріне, ойлауына, қызығушылығына, бейімділігіне сенімділігіне назар аударуы ретінде қарастыруға болады.

Еліміздің барлық мектептері Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің тапсырысы бойынша Б.Баймұханов, А.К.Казешев, С.А.Соколова, А.Исабаева, Г.Нұрғалиева, А.Тәжіғұлова, Л.Шарабко, Д.Исабеков, Т.Ермакова. 5-сынып. Математика. Электрондық оқулық. ҚР БжҒМ ҰАО.Астана, 2009 [2] даярлаған “5-сынып математика” пәні электронды оқулығымен жабдықталған. 5-сыныпқа арналған электронды оқулық мазмұны 3 блоктан, ал оқыту 4 режимде ұсынылады: қарау; тестілеу; оқытуды бастау; оқытуды жалғастыру. Мұнда Т.Алдамұратованың оқулығы мазмұны басшылыққа алынған және типтік бағдарламадағы барлық тарау қарастырылған және ол жалпы саны 10 сабақты құрайды. Оқытуды бастау режимі бірден теориялық материалдан, жаңа сабақты бекітуге арналған сұрақтардан тұратын, тестік бақылау жұмысы және жаттығулармен аяқталады.

5-6-сынып оқушыларының логикалық ойлау қабілетін дамытуда көрнекілік принциптің маңызы зор екендігін әдіскер-ғалым А.М.Пышкало ерекше атап өткен болатын. Математика пәнін оқытуда логикаға көңіл бөлген чех педагогі Я.Коменский оқушыларды қысқа ой тұжырым жасауға оларды өмірмен байланыстыра білуге үйретіп, ары қарай логикалық ойлауын жетілдіру керектігін айтқан. Бұл көзқарастарды ұлы педагог К.Д.Ушинскийдің еңбектерінен кездестіруге болады. Оқушыны логикалық ойлауға үйрету – айнала мен табиғатты бақылаумен көрнекі оқыту болу керек. Олардың ойлау қабілетін А.Запорожец, А.Леонтьев, А.Люблинская, Г.Минская, Д.Эльконин және т.б. зерттеген. Мектепте шығармашылық ойлауды дамыту арқылы логикалық ойлауды дамытуға болады. Бұл мәселені шешудегі басты міндет негізгі мектепке, әсіресе, 5-6-математика пәнін оқытуға жүктеледі. Сонымен, көрнекілік адамның заттар немесе құбылыс жайлы ақпараттың берілуі мен оны қабылдауды оңайлату қажеттілігінің туындауымен бір мезгілде пайда болды. Оның куәсі бізге ертеден жеткен

жартастағы суреттер болып табылады. Көрнекілік – оқыту, жазу өнері пайда болғанға дейін туындаса керек. Ежелгі Египет, Рим, Грек елінде ол кеңінен қолданысқа ие болған.

Ақпаратты ауызша және жазбаша сөйлеу тілі арқылы жеткізудің жетілуі, сонымен бірге абстрактілік ойлаудың дамуы, көрнекі оқыту әдісінің кең тарауына ықпал етті.

Оқытудағы көрнекілік принципінің мәні туралы Ж.Б.Қоянбаев, Р.М.Қоянбаев былай дейді [3]: «Оқыту үдерісінде сөз бен іс, теория мен практика өзара байланысты болады. Әртүрлі көрнекілікті қолданудың нәтижесінде сабақ әрі түсінікті, әрі қызықты болып өтеді. Мысалы, жоғары сыныптарда сабақты демонстрациялап өткізу өте тиімді және нәтижелі болады. Көрнекілік абстракты ұғымды игеруге әсер етеді. Сонымен, көрнекілік принципінің оқыту материалдарын, әсіресе, теориялық ережелерді терең оқуда, берік есте сақтауда алатын орыны ерекше».

Ә.Бидосов [4] көрнекілік принципін жүзеге асыру нақтылық пен абстрактылықтың бірлігі ретінде атап көрсеткен. Мұның мәні оқытудың әрбір сатысында, білім игеру логикасының желісін басшылыққа ала отырып, сол білімдердің айрықша фактілері мен оқушылардың байқауларының немесе аксиомалардың ғылыми ұғымдар мен теориялардың алғашқы бастамаларын тауып, жеке затты қабылдаудан жалпылыққа, нақтылықтан абстрактілікке және керісінше жалпылықтан жекелікке, абстрактіліктен нақтылыққа көшу заңдылықтарын анықтау болып табылады. Сонымен қатар оқу үдерісіне көрнекілікті пайдаланғанда бірқатар әдістемелік талаптарды орындаған жөн екені ескеріледі: көрнекі құралдар сабақтың мақсатына сәйкес іріктелуі тиіс, көрнекі құралдарды пайдаланғанда оқушылардың оларды дұрыс қабылдауын қамтамасыз ету үшін, құралдың неғұрлым маңызды жақтарына назар аударған жөн; сабақта көрнекі құралдар шамадан тыс көп болмағаны яғни мақсатқа жетуге қажеттілерін ғана пайдаланған маңызды. Егер сабақ кезінде бірнеше көрнекі құрал көрсетілуі керек болса, олардың бәрін бір уақытта емес, әрқайсысын қажетінше кезегімен пайдаланған орынды. Сабақ кезінде мұғалімнің өзінің баяндауы мен көрнекілікті үйлестіруі елеулі роль атқарады. Дидактикада үйлестірудің екі тәсілі белгілі. Біріншісінде көрнекі құрал мұғалімнің түсіндіруінен бұрын көрсетіледі. Бұл жағдайда мұғалім оқушылардың іс-әрекетін, байқағыштығын бақылай отырып, керегінше мағлұмат алуына жетекшілік етеді. Екіншісінде көрнекі құралды көрсетуден бұрын мұғалім оқу материалын түсіндіреді.

Бұл екі тәсілдің біріншісі тиімдірек, себебі ол қажетті білімді меңгеруді қамтамасыз етумен бірге, оқушылардың байқағыштық қабілеттерінің өрістеуіне көмектеседі. Бірақ, көрнекі құралдарды шамадан тыс қолдану оқушылардың ойлау қабілетіне кері әсер ететінін ескерген жөн.

Д. Рахымбек былай дейді: Оқушылардың оқу материалын қабылдау - талдау және жалпылау үдерісінің мәнінен туындайды. Оқу барысының әр түрлі кезеңдерінде көрнекілік түрліше функциялар орындайды. Математиканы оқыту практикасы бұл принципті жүзеге асыруға бағытталған арнайы құрал-жабдықтар жасауды қажет етеді (геометриялық фигуралардың модельдері, кестелер, оқу диафильмдері, кинофильмдер, теледидар, микрокалькуляторлар т. б.).

Ескеретін бір нәрсе, көрнекілікті қалай болса солай қолдана бермей, тек қажеттілігіне, тиімділігіне қарай пайдалана білудің маңызы зор. Мысалы, стереометрияның алғашқы сабақтарында фигуралардың әр түрлі моделін көрсету оқушылар үшін пайдалы болады да, кейінірек олардың кеңістік қиялын дамытуға кері әсер етуі мүмкін, яғни стереометрияны үйретуде нақты көрнекілік біртіндеп «абстрактылық көрнекілікке» (жазық сызбаларды қарастыру) орын беруге тиіс. Я.А.Коменскийді (1592-1670) «Дидактиканың алтын ережесі» деп аталатын көрнекі оқыту принципінің негізін қалады. Ол көрнекілікті адамның әртүрлі сезім мүшелері көмегімен қабылдайтын объекті немесе құбылыс жайлы сенімді ақпаратты алуға мүмкін болатын компонент ретінде түсінеді, «...барлығын тек сезімдік қабылдаулармен, атап айтар болсақ: көруді - көру сезімдерімен, естуді - есту мүшелерімен, иісті - иіс сезу мүшелерімен, дәмді - дәм сезу мүшелерімен, жанасуды – сипау арқылы сезінуге болады. Егер қандай да затты бірнеше сезім мүшелерімен қабылдауға болатын болса, онда ол бірден бірнеше сезімдік қабылдауларды қамтиды». Чех педагогы табиғаттағы заттарды тікелей қабылдау арқылы үйренуден бастауды, ал егер мұндай зат (құбылыс) болмаса, онда оны оның кескінімен немесе көшірмесімен алмастыруды ұсынды. Я.А.Коменский адам білімді өзіндік бақылау жасау жолымен алуы тиіс деп үйретеді. Ол көрнекілік мәселесіндегі негізгі орынға көру қабілетін қойды. Оның «Суреттердегі сезімтал заттар әлемі» оқулығы көрнекілік принципі негізінде жазылған алғашқы кітап болды. Осылайша, Я.А.Коменский көрнекілікті сезімдік таныммен байланыстырса, ал бақылауды кез-келген білімді алудың негізі деп есептеді. Қ.Жарықбаев: «Байқау дегеніміз – белгілі мақсат пен объектіні әдейілеп қабылдау. Байқау үшін белсенді ой жүгірту, арнайы зейін қою, байқау нәтижесін сөзбен айтып отыру ерекше маңыз алады» деді.

И.Г.Песталоцци сезім мүшелерінің қоршаған әлемді тікелей қабылдауы жайлы айта отырып: «...сезімдік қабылдау адамдық танымның жалғыз негізі болып табылады. Бұдан кейінгі келетіндердің

барлығы да осы сезімдік қабылдаудың қарапайым нәтижесі немесе абстракциясы» деп жазады. Ол көрнекілік балалардың ақыл-ой қабілетін арттырып, сөйлеу қабілетін дамытудың құралы деп ұйғарды. Оның пікірі бойынша, бақылау үш сатыны қамтиды: бала алдында қанша зат бар; олардың формалары қандай; бұл заттар қалай аталады. Көрнекі оқыту мәні оқушының ойлау мен сөйлеу қабілетін дамытуға көмектесіп, бөліктен бүтінге біртіндеп көшуге мүмкіндік беретіндігінде болып табылады.

Неміс педагогтары И.Ф.Гербарт, А.Дистервег, Я.А.Коменский білімін дамыта отырып, көрнекі оқыту әдістемесін мұғалімнің сабақта пайдалануының талаптарын жасады:

- затты өте ұзақ демонстрациялауға болмайды, бір затты демонстрациялай беру оқушыны жалықтырады;

- сабақта көрнекіліктің сан алуан түрлері қолданылуы тиіс;
- мұғалім көрнекі құралды пайдалана отырып, қабылдау механизмі, көрнекі құралдарды пайдаланудың тұтастығы, бірізділігі мен әдістемесі жайлы мәселелерді есте ұстауы шарт;
- жақыннан алысқа, жеңілден салмақтылығына, қарапайымнан күрделіге біртіндеп сатылай шығармашылықпен оқуға өту керек.

И.Ф.Гербарт қандай да бір объекті мен құбылысты тікелей қабылдау мен зерттеу алдында бастауыш сынып оқушылары бақылайтын затпен танысып, оны айқындаудың қажеттілігін көрсету керек деп есептейді. Сол заманғы барлық педагогтар сияқты көрнекі оқыту жайлы айта отырып, қоршаған ортаны сезім мүшелерімен тікелей қабылдау деген көзқараста болған ол, көрнекі оқыту әдістемесін жасағанымен, бірақ көрнекі оқытуды, мақсат категориялар мен шығармашылықтың өзара байланысы жайлы мәселе ашық түрде қойылған жоқ.

К.Д.Ушинский көрнекілікті оқыту үдерісінде мұғалім жетекшілігімен немесе өзіндік бақылау нәтижесінде қабылданатындығына тәуелсіз түрде баланың тікелей қабылдауымен нақты бейнеде тұрғызылған ілім ретінде анықтады. Көрнекіліктің ең ерекше де маңызды түрлерінің бірі деп ол әсерлі және бейнелі сөйлеуді есептеді. Оқыту үдерісінде мұғалім өз әңгімесін «біріншіден, оқылғандарды еске түсіріп қана емес, сонымен бірге оны тікелей жетілдірумен толықтыра отырып, балаларға оны көрсетуі тиіс; екіншіден, сұрақтарды сан алуан етіп және әсерлі ете отырып, көрнекілікті көрсетуі тиіс».

К.Д.Ушинский үшін көрнекілік - оқытудың әдістері мен тәсілдерінде міндетті түрде қатысып отыратын оқытудағы маңызды дидактикалық принцип.

Педагогикада көрнекіліктің табиғи, кескіндік (фотосуреттер, оқу картиналары) және кескіндік (графиктер, сызбалар, диаграммалар) деп аталатын үш түрін қарастырады. Көрнекіліктің әр түрінің өзіне тән атқаратын функциялары бар. Көрнекілік түрлері: табиғи көрнекілікке коллекциядағы кептірілген өсімдіктер, жануарлар мен құстардың тұлыбы, минералдар және т.б. жатады. Кескіндік көрнекілікке карталар, картограммалар, схемалар, диаграммалар, кестелер жатады. Мысалы кестенің бірнеше түрлері бар. Олар: хронологиялық, синхрондық, тақырыптық, графикалық кестелер. Экранды-динамикалық көрнекілік қоршаған дүниені бейнелейді. Олар: диапозитивтер, диафильмдер, эпипроекциялар, оқу киносы, оқу теледидары. Дыбысты техникалық көрнекілікке грампластинкалар, магнитофильмдер, радиоқабылдағыштар жатады. Көрнекі құралдар оқу материалдарын, әсіресе, теориялық ережелерді есте жақсы сақтау және жеңіл түсіну үшін қолданылады.

Орыс педагогы Н.Ф.Бунаков көрнекілікті оқудың шынайы өмірмен байланыс құралы, өмірлік қажетті білімді алу құралы деп есептеп, көрнекілік түсінігін шығармашылық элементтермен байланыстырды.

Біз оқушыны оқытудың сапалы құралы ретінде математика элементтерін тиімді қолдануына көңіл бөлуін, оқушыға тап осы әдісті қарастыру керек екендігін қарастырамыз. Мысалы, математикалық статистиканы пайдалану мүмкіншілігін оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеті ретінде қарастырғанда, оқу сапасын жақсартуды өздерінің ойлау мүмкіншіліктеріне ғана емес, бірінші кезекте тек оған деген балалардың қызығушылықтарына байланысты. Жалпы орта мектептің 5-сынып математика пәнін оқытуда ықтималдықтар теориясы элементтерін енгізгендігі белгілі. Біз бұл мақалада Т.А.Алдәуратова, Е.С.Байшолановтың «Математика. 5-сынып»

(–б.261-265) әдістемесін қарастырамыз:

Сабақтың тақырыбы: Сандардың арифметикалық ортасы, өзгеріс ауытқуы, модасы

Сабақтың мақсаты: Ықтималдықтар теориясының негізгі ұғымдары. Салыстырмалы жиілік, статистикалық ықтималдық, статистикалық тұрақтылыққа анықтама беру.

Сабақта қолданылатын оқытудың құрал-жабдықтары, көрнекілігі: Компьютер, электрондық оқулық, плакат, кеспе қағаздары.

Сабақтың барысы:

Жаңа сабақ [5-9].

Ауыл шараушылығына қатысты есептерді шешу кезінде, яғни өнімнің шығуын алдын ала математикалық жолмен болжап, есептеуге болады. Мысалы, Көктемгі егістіктен піскен уақытта гектарына неше центнер астық алуға болады? Деген тәрізді есептерді қарастырып, оқушыларды

практикалық мазмұнды есептерді шешуге үйретуіміз керек. Ол үшін оқушыларға математиканың ықтималдықтар теориясы элементтерінен хабардар болғаны жөн.

Ықтималдық деген не? Ықтималдық нөлден бірге дейінгі сандармен көрсетіледі. Нөлдік ықтималдық дегеніміз - нақты болмайтын нәрсе. Бірлік ықтималдық – міндетті түрде болатын нәрсе. Осы екеуінің арасындағылардың барлығы да болуы мүмкін. Мәселен, темір теңгені аспанға лақтырған кезде, оның не цифр жағымен, немесе елтаңба жағымен түсуі мүмкін ғой. Математик-ғалымдар кезінде осы мәселелерге арнайы тәжірибелер жасап, оны өте дәлдікпен есептеген. Сонымен темір теңгенің бір жағымен түсу ықтималдығы 0,5-ті құрайды. Тәжірибе неғұрлым көп жасалынса, есептің дәлдігі де арта түседі, сөйтіп ақиқатқа жақындайды.

Анықтама: Ықтималдықтар теориясы - кездейсоқ құбылыстардың заңдылығын зерттейтін математикалық ілім. Ықтималдықтар теориясының негізгі ұғымдары: кездейсоқ оқиғалар және оқиғалардың ықтималдығы.

Анықтама: Оқиға – кейбір байқау, тәжірибе немесе эксперимент жасауда белгілі бір шарттардың жиынтығы орындалғанда пайда болатын немесе пайда болмайтын нәтижені айтады.

Оқиғаларды латын әліпбиінің бас әріптерімен белгілейді: А, В, С, ... және т.с.с.

Салыстырмалы жиілікке анықтама беру үшін мынадай мысал қарастыралық: n рет тәжірибе қайталанып жүргізілді делік, әр тәжірибеде А оқиғасының пайда болғанын есептеп отыралық. Сонда n тәжірибеде m рет пайда болсын. А оқиғасының пайда болу санының тәжірибенің қайталану санына қатысатын, $\frac{m}{n}$ бөлшегі, А оқиғасының пайда болу жиілігі деп аталады.

Анықтама: Тәжірибенің қайталану саны мейлінше үлкен болғанда, жиілік тұрақты бір санның төңірегінде тығыз топталады екен. Осы заңдылықты статистикалық тұрақтылық деп атайды.

Анықтама: Салыстырмалы жиілік W (A) деп, жасалынған тәжірибеде А оқиғасының пайда болған санының (m) барлық қайталанған тәжірибе санына (n) қатынасын айтады

$$W(A) = \frac{m}{n}$$

Ықтималдықтың классикалық және статистикалық анықтамаларын салыстыра отырып қорытындыға келуге болады: ықтималдықтың классикалық анықтамасы тәжірибенің шындығында болуын талап етпейді, ал алыстырмалы жиіліктің анықтамасы тәжірибе жасалынған деп ұйғарып есептелінеді.

Ауыл шаруашылығындағы қайсібір шамалардың: егін өнімінің, заттың бағасының, қозғалыс жылдамдығының және т.с.с. сан мәндері әртүрлі болады. Оларды есептеу статистикалық сипаттамалар бойынша жүргізіледі. Статистикалық сипаттамалардың жиі қолданылатын түрлері: арифметикалық орта, өзгеріс ауқымы, мода.

1-есеп. Наурыз айының бірінші аптасындағы ауаның тәуліктік орташа температурасы: $3^0, 4^0, 5^0, 8^0, 6^0, 4^0, 7^0$ болды делік. Осы аптадағы ауаның тәуліктік орташа температурасының өзгеріс ауқымы: $8^0 - 3^0 = 5^0$.

Жауабы апта ішіндегі тәуліктік температураның өзгеріс ауқымы 5^0 .

Халықтың тұрмыстық қажетін өтеудегі, коммерциялық жұмыстардағы моданың бірі – халықтың көп сұрайтын заты.

Есептер шығару. №1275, «А» тобындағы есептер: №1276-1286,

«В» тобындағы есептер: №1287-1296,

«С» тобындағы есептер: №1297-1314.

1-мысалы, комбайншы егін жинау кезінде: бірінші күні 15,2 га;

екінші күні 16,2 га;

үшінші күні 18,6 га;

төртінші күні 16,2 га;

бесінші күні 17,3 га жерден егін жинады.

Комбайншының бір күнді ауқымын есептеңдер, модасы бар ма?

2-мысалы, шарушылық бірлестігі үш жерге бидай егіп, 16,8 га жерден 462 ц., 12,5 га жерден 337,5 ц., 9,6 га жерден 250,8 ц., өнім алды. Шаруашылық орташа есеппен 1 га жерден қанша бидай өнім алды?

Жоғарыда келтірілген есептерді шығару әдістерін оқушыларға үйретуіміз керек.

Сабақты бекіту, үйге тапсырма беру. Оқушылардың білімін бағалау.

Әдебиеттер

1. Н.Ә.Назарбаев. Қазақстан халқына Жолдауы. «Егемен Қазақстан» газеті. №445. Астана, 2012. 3-бет.
2. Т.А.Алдамұратова, Е.С.Байшоланов. Математика. 5-сынып. –б.261-265.
3. Интернет материалдары. 2012.
4. Г.С.Нуржигитова. 5-6-сынып математика пәнінен ашық сабақ материалдары. Шымкент, 2012.
5. Ж.Қаратаев. Бқтималдықтар теориясы. Шымкент, 2011. –б.10-11.
6. Ә.Қ.Бүркіт. 12 жылдық мектепте математика пәндерін оқытуда заманауи инновациялық технологияларды қолдану әдістемесі. Оқу құралы. Шымкент, 2011. 78-бет.
7. А.Д.Ниязымбетов, Ә.Қ.Бүркіт. Математика пәндерін оқытуда инновациялық технологияларды қолдану. «Қазақстанның ғылыми әлемі» журналы. Мақала. Алматы, 2012. 193-бет.
8. Ә.Қ.Бүркіт. Математика пәнін оқытуда заманауи педагогикалық технологияларды қолдану. Оқу құралы. Шымкент, 2012. 250-бет.
9. А.Д.Ниязымбетов, Ә.Қ.Бүркіт. Математика пәнін оқытуда практикалық мазмұнды есептерді шығару. Шымкент, 2012. 202-бет.

ӘОЖ 82.09

У.А.Тойбаева

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

БАСПАСӨЗ ЖӘНЕ СЫНШЫ МҰРАСЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада сын жанрында ұзақ жылдар табан тіреп, талмай еңбек еткен сыншы Сайлаубек Естайұлы Жұмабектің еңбек жолы мен қазақ баспасөзінде жарияланған мақалалары жайында сөз болады. Тарихи тұлғалар, өзі өмір сүрген дәуірдегі ақын-жазушылар, драматургтер, сыншылар шығармашылығын қарастырған сын мақалаларының танымдық, тағылымдық мәні анықталады.

Кілттік сөздер: баспасөз-рухани-мәдениет-тағылым.

Қазақ баспасөзі - ұлттық мәдениетімізді қорғауда, ата салт-дәстүрімізді сақтауды насихаттауда, халық санасын оятып, мемлекеттің болашағын, ұлт мүддесінің проблемаларын жан-жақты қозғауда, ұлттық мәдениетті келешек ұрпаққа насихаттауда, демократиялық мәдениетті қалыптастыруға зор үлес қосып отырған ерекше күш.

М. Дулатовтың «Әр жұрттың, әр мемлекеттің мәдениет майданында ілгері-кейінгінің қатасыз бір өлшеушісі – баспасөз болады. Қай жұрттың баспасөзі күшті болса, сол жұрттың өзі де күшті, өзі де өнерлі екендігі көрінеді» [1] деген тұжырымдамалық пікірі ХХ ғасырдың алғашқы жартысындағы ұлттық басылымдардың мақсаты мен міндетін, олар көтерген жүктің салмағы, жауаптылығы мен ақпараттық ауқымын дәл көрсетеді.

Баспасөз – қашанда шығармашылық тәжірибе мектебі, қалыптасу, өсу мен өрлеу шеберханасы. Осындай мектептен өткен, жан-жақты шыңдалған сыншы – Сайлаубек Естайұлы Жұмабек. Сыншылық – ең алдымен мидың азабы, зердеге сын. Сол азапты шегіп жүрген, сол азаптан рухани ләззат алып, өзін-өзі сынағып жүрген азаматтардың бірі – Сайлаубек Жұмабек. Ол туған әдебиетінің өмірімен бірге тыныстап, соның ойы-қырымен, олжа-табыстарымен бірдей аяқ алып жүруді әу бастан өзіне мақсат етіп алған. Өзі қызмет атқарған баспасөз құралының салмағы, уақыт ықпалы, өмір талабы да сыншының жазған мақалаларында көрініп тұр. Талай жыл осы қиын жанрдың бейнеті мен зейнетін қатар көрген азаматтың бұл жанрда табан тіреп, ұзақ жылдар қажымай-талмай еңбек еткенінің куәсі-осындай сын мақалалары мен кітаптары.

Сайлаубек Жұмабек Естайұлы 1946 жылы 12 ақпанда Оңтүстік Қазақстан облысы, Кентау қаласына қарасты Ащысай қорғасын руднигінде жұмысшы отбасында дүниеге келген. Талапкер жас 1965 жылы жоғарғы оқу орнына түсіп, 1970 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің филология факультетін бітірген. 1970-1973 жылдар аралығында М.Әуезов атындағы Әдебиет және Өнер институтының аспиранты болды. Сыншының алғашқы мақалалары баспасөз беттерінде осы кезде, яғни 70-жылдар ортасында жарық көре бастады. «Замандас келбетіне көз жіберсек», «Дәстүрге айналса екен», «Стиль, Изденіс (Тәкен Әлімқұлов әңгімелерінің кейбір ерекшеліктері)», «Өмір сабағы (Сәкен Жүнісовтың «Қызым, саған айтам» драмасы Қазақ мемлекеттік балалар мен жастар театры сахнасында)», «Қазіргі қазақ прозасындағы көркем творчество адамдарының тұлғасы», «Өмір, өнер адамы және роман» сынды бірнеше мақалалары баспасөз беттеріне жолдама алып үлгеріп, пікір орнықтылығы, талдау мәдениетімен оқырман назарын өзіне бірден аударды.

1974-1979ж.ж. Мемлекеттік кинематография комитетінің сценарлық бөлімінің аға редакторы қызметін атқарған. Бұл жылдарды сыншы Сайлаубек Жұмабектің өзі былайша еске алады: «Мен үшін халқымыздың аяулы перзенті – біртуар тұлғасы, аса көрнекті драматург, қазақ театры корифейлерінің бірі Қалтай Мұхамеджанның қол астында қызмет еткен бес жылдың, яғни 1974-1979 жылдардың маңызы өте зор.

Ең бастысы, дүние-жаһан жаратылғалы бері телқоңырдай егіз болып келетін әдебиет пен өмірдің қарапайым да өміршең дәрістерінен тұратын тағылым университетінен өттім десем де болады». Осы кезеңде С.Жұмабектің әдебиетіміздің бірталай майталман өкілдерімен, соның ішінде Тахауи Ахтанов секілді ұлы суреткермен шығармашылық байланыста болғандығын да байқаймыз.

Кейіннен 1979-1981 ж.ж. «Жас Алаш» газетінің әдебиет және өнер бөлімінің меңгерушісі болды.

Баспа мен журнал редакцияларында қызмет істеген жылдар Сайлаубек Жұмабек үшін сыншы ретінде қалыптасу, қарыштай өсу жылдары болып табылады. Күнделікті әдеби процеске белсене араласады, «Бір романның көркемдік әлемі» («Қызыл Жебе» романына пікір), «Туған елдің тас түлегі» (Б.Момышұлы 70 жаста), «Ақ шаңқан ойлар мен шырайлы бояулар үндестігі» (суретші Ү.Әжиевтің «Алғашқы тың игерушілер» және «Тыңның құрдастары» сериясындағы акварельдік еңбектері) сияқты көптеген сын мақалалар жазады.

Осы жылдары театр сынына да қалам тартқанына «Спектакльдің сыры мен сымбаты» (Б.Мұқаевтың «Қош бол, менің ертегім») пьесасы республикалық балалар мен жасөспірімдер театры сахнасында), «Өмір жыры» (Татар мемлекеттік академиялық драма театрының Алматыдағы гастролі) секілді мақалалары дәлел бола алады.

Сайлаубек Жұмабектің 1981-1990 жылдарда атқарған қызметі – «Қазақ әдебиеті» газетінің сын бөлімінің меңгерушісі. Жеке шығармалар хақында ой айтуға төселген қалам иесі осы жылдары творчестволық тұлғаның тұтас бітім-болмысын айқындайтын зерттеулерге оның сол жылдары жазылған «Ұлы суреткер эстетикасы», «Уақыт жүгін көтерген», «Елу жылдан соң жүздесу», «Шырғалаң кезең шындығы», «Көркемдік шешім парасаты», «Тарих, тарихи тұлға және көркемдік трактовка», «Адамға және адамзатқа», «Әлеуметтік әділет тартысы», «Найзағайдың жарығы» мақалалары осының дәлелі.

Мәселен, «Шырғалаң кезең шындығы» [1] мақаласы жазушы Сәкен Жүнісовтың «Заманай мен Аманай» татты жаңа жинағына арналған.

Баққожа Мұқаевтың «Мазасыз маусым» атты 1986 жылы «Жалын» баспасынан жарық көрген повестер жинағына арнап жазған «Төрт ауыз сөз» [2] рецензиясының да мәні ерекше. Жинаққа енген төрт повестке «Замандастардың моральдық-әлеуметтік бітім-болмыстарындағы, іс-әрекеттеріндегі, мінез-құлықтарындағы, ой-пиғылдарындағы бірде сүйсінерлік биік азаматтық пен бірде жиренерлік күйкі пендешілік иірімдер шыншыл суреттелген» деп бағалап, сол повесть жайындағы ой-пікірін төрт ауыз сөзбен таратып айта білген.

Әбіш Кекілбаевтың «Үркер» романын талдауға арналған «Тарих, тарихи тұлға және көркемдік трактовка» [3] мақаласында өз ойларын жаңашыл бағыт-бағдар іздеген оқырман назарына ұсынудан жалыққан емес.

1990-1993 ж.ж. «Егемен Қазақстан» газетінде әдебиет пен өнер бөлімінің меңгерушісі, республикалық «Ара-Шмель» журналының жауапты хатшысы, 1993-1996 ж.ж. «Ара-Шмель» сатиралық журналының және осы аттас газеттің бас редакторы болды. 1996 жылдан бастап Қазақстан Жазушылар Одағының аға референт-әдеби кеңесшісі қызметін атқарды.

Ол уақыт мүддесіне сай көркемдік өмір үрдісіне дер кезінде, керек шағында ат салысуды өзінің басты мақсатына айналдырды. Әдеби процесс, ұлттық сөз өнеріндегі жалт еткен жаңалық, талантты туынды, толымды творчестволық тұлға сыншы назарынан тыс қалған емес. Сайлаубек Жұмабек – өнімді еңбек еткен сыншылардың бірі.

«Мұхтар Әуезовтен кейінгі қазақ прозасындағы (1960-1970 жылдардағы) өнер адамының бейнесі» тақырыбындағы диссертациялық жұмысы қорғалмай қалғанын естіген Тахауи Ахтановтың: «Көп кандидаттың бірі болғаннан гөрі, біреуге жағарсың, біреуден жау тауып аларсың, сын мақалаларыңды осылай жаза бер. Тәкеннің, Асқардың қанатының астында жүрсең, сірә, жаман болмағаның» - деп айтқан сөздерін әрқашан есте сақтаған сыншы өз қоғамының, дәуірінің перзенті ретінде қоғамдағы елеулі өзгерістерге сергек сыншылық талаппен үн қосты. Әдебиет пен өнердің көкейтесті мәселелеріне арналған материалдары еш үзілмістен баспа бетін көріп отырды. Соңғы жылдардағы мақалалары – соның айғағы. Олар: «Қуатты мемлекеттің бір кепілі – рухани жаңару», «Құдіретті талант – сөнбейтін жұлдыз», «Ой олимпіндегі ойшыл суреткер», «Әдебиеті өскен елдің мәдениеті де, мәртебесі де биік болады», «Таланттың тал түсі», «Халқының бәсіре суреткері», «Менің Мархабатым», «Қазығұрт перзенті» мақалалары. Бұлар 2004-2006 жылдар аралығында шықты.

«Таза сын жанрынан келгенде, тәуелсіз еліміздің тәуелсіз әдебиеті туралы орта буыннан тап Сайлаубек Жұмабектей таратып, талдап жазған сыншы аз, мүмкін жоқ та. Аға буыннан Зейнолла

Серікқалиев, кейінгі буыннан Сайлаубек Жұмабеков кей тұстарда, тіпті әдебиеттің басына түскен қиын да күрделі кезеңде (шамамен 1993-2001 ж.ж.) әдеби сын майданында қалған жеке батырларға ұқсады» [4.104]. Соңғы он бес жыл бедерінде «Алматы ақшамы» газетінде әдеби сыни шолушы болған С.Жұмабек қаламына осы уақыт ішіндегі бірде-бір елеулі әдеби-рухани оқиға ілінбей қалған емес.

«Сайлаубек Жұмабек – әдебиет сынындағы белгілі есім. Мерзімді баспасөз бетінде, әдеби-сын жинақтарында әркез жарық көріп жүрген оның ойлы да оралымды, қадау-қадау мақалалары, әдеби-сұхбат, әдеби-эсселері қалың оқырманға етене таныс. Оның үстіне, бүгінде әдебиет сынының көбіне авторының көсегесін көгерте бермейтін, абырой-атақ әпере бермейтін ауыр жүгі арқасына батқан тұстарда аударып тастап кетпей, асықпай, ақырын жүріп адал арқалап келе жатқан сақа сыншыларымыз саусақпен санарлық десек, солардың бел ортасында Сайлаубек Жұмабектің де аталатындығы көп жайларды аңғартады. Осынау пікір-байламдардың орнықтылығына оның «Жазушы» баспасынан 1990 жылдары жарық көрген «Сын пернесі» атты кітабы бір жолата көз жеткізеді» - деп Қ.Әбдезұлы сындығы еңбегі мен талантын жоғары бағалайды [5.160].

Сыншының зерттеулері мен мақалаларына тән үш нәрсе анық байқалады. Біріншіден, оның еңбектерінен тақырыпты жан-жақты меңгергендік, жүйелілік, дәйектілік әрдайым байқалып отырады. Көңіл аударатын екінші мәселе әдеби фактылардың, деректердің неғұрлым толықтығы. Бұл- әдебиет тарихын жақсы білуден туатын қасиет. Мұнда әдеби көркеюдің әрбір кезеңіне тән есімдер мен шығармалардың көбіне қажетті талдаулар жасалған. Үшінші – баяндау мен сипаттаудағы байсалдылық, құбылыстың мәнін асырмай да жасырмай, өз қалпында айтушылық. Автор шындыққа ғана сүйенеді. Еңбектерін сөз еткенде ондағы зерттеулер мен мақалалар тілінің жатық, ойдың еркін өрнектелетінін атап өту керек. Осы көрсетілген ерекшеліктер сыншының барлық мақалалары мен сын еңбектерінен айқын танылады.

Әдебиеттер

1. Дулатов М. Баспасөз үммесі. \\\ Еңбекші қазақ. – 1923. – 5 мамыр
2. Жұмабек С. Шырғалаң кезең шындығы. \\\ Қазақ әдебиеті. -1987.-21 тамыз.
3. Жұмабек С. Төрт ауыз сөз. \\\ Қазақ әдебиеті. – 1987. – 7 тамыз.
4. Жұмабек С. Тарих, тарихи тұлға және көркемдік трактовка. \\\ Қазақ әдебиеті. – 1982. – 26 ақпан.
5. Бөпежанова Ә. Өрнектер. – Алматы: Жазушы, 1991. 200б.
6. Әбдезұлы Қ. Жазушы және заман шындығы: Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. 185б, 2001. 288б.

УДК 719.904(574.5)

М.А. Кашкимбаева

Преподаватель цикловой комиссии общественно-гуманитарных дисциплин, ШКТКиНТ,
Шымкент, Казахстан

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В КАЗАХСТАНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Ключевые слова: Миграция, мобильные трудовые ресурсы, миграционная политика.

В статье рассматриваются миграционные процессы в Республике Казахстан развиваются под влиянием различных факторов: социально-экономических, политических, этнических, экологических и других.

Миграционные процессы в Республике Казахстан развиваются под влиянием различных факторов: социально-экономических, политических, этнических, экологических и других. С первых лет независимости регулирование миграционных процессов относится к одному из важных направлений государственной политики. В соответствии с динамикой миграционных процессов развивается и миграционное законодательство. В 1997 году были приняты Закон «О миграции населения» и отраслевая Программа миграционной политики Республики Казахстан на 2001-2010 годы, основными целями которой являлись обеспечение устойчивого социально-экономического и демографического развития страны, создание всех необходимых условий по реализации прав мигрантов, а также укрепление государственной безопасности страны.

Дальнейшее совершенствование миграционного законодательства основывалось на Послании Президента Республики Казахстан Назарбаева Н. А. народу Казахстана от 1 марта 2006 года «Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии», в котором были определены основные направления в области миграции. Глава государства отметил, что нужна современная концепция миграционной политики. Сложившаяся в Казахстане благоприятная социально-экономическая

ситуация создает условия для притока иностранной рабочей силы. Поэтому Правительству с учетом опыта других стран нужно проработать механизмы проведения миграционной политики на постоянной основе, создать условия по предварительной подготовке в специальных центрах, адаптации и интеграции оралманов в наше общество, разработать объективные критерии по квоте иммиграции [1].

28 августа 2007 года Указом Президента Республики Казахстан N 399 была одобрена Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2007-2015 годы. Концепция миграционной политики нацелена на совершенствование существующих и развитие качественно новых направлений управления миграционными процессами в Республике Казахстан. Стратегия миграционной политики исходит из того, что в условиях все большей интеграции Казахстана в мирохозяйственные связи конкурентоспособность страны будет во многом определяться количеством и качеством человеческого потенциала. Концепция базируется на долгосрочной стратегии социально-экономического развития страны «Казахстан-2030», разработана в соответствии с международным опытом регулирования миграционных процессов и в целях сохранения национальной идентичности должна реализовываться с учетом полиэтничности Казахстана [2].

Характеризуя основные тенденции миграционного процесса в стране, необходимо выделить следующее. Начиная с 2004 года, отмечается положительное сальдо миграции: в 2004 году - 3,4 тыс.чел., 2005 году - 22,1 тыс. чел., 2006 году - 30,4 тыс.чел, в 2007 году более 10,0 тыс.чел и в 2008 году - более 3,5 тыс. чел. Но, как видим, с 2007 года положительное сальдо миграции сокращается. В рамках стран СНГ основные миграционные потоки связаны с Россией, Украиной и странами Средней Азии; среди стран дальнего зарубежья — с Германией [3].

Центральное место в миграционной политике Республики Казахстан занимает регулирование этнической миграции. Начиная с 1993 года, переселение этнических мигрантов регулируется установлением квоты иммиграции. Квота эмиграции оралманов в последние годы (2005-2008 гг.) составляла 15 тысяч семей. Однако количество прибывающих превышает устанавливаемую государством квоту. Динамику прибытия семей оралманов за период с 1991 года по 2008 год можно проследить по следующей таблице [4].

Как видим, рост численности прибывающих оралманов и их семей увеличивался до 2007 года, затем наблюдается снижение. Характеризуя регионы расселения этнических иммигрантов по состоянию на 1 января 2009 года (ниже дана таблица 2), отметим, что значительная часть оралманов проживают сегодня в трудоизбыточных регионах - в Южно-Казахстанской, Алматинской и Мангистауской областях, тогда как северные регионы страны сталкиваются с дефицитом квалифицированных трудовых ресурсов. В условиях устойчивого роста экономики за счет форсированной индустриализации и развития инфраструктуры, рациональное распределение трудовых ресурсов играет огромную роль, из чего следует необходимость дальнейшей проработки соответствующими ведомствами механизмов распределения трудовых ресурсов.

Анализируя структуру оралманов по возрастным группам, следует указать, что большую часть, а именно 396 708 человек (т.е. 54,5%) составляют люди трудоспособного возраста от 18 лет до 58/63 лет; моложе трудоспособного возраста, т. е. до 18 лет составляют 297 864 человек (41,0%) и пенсионного возраста, старше 58/63 лет составляют 32 717 человек (4,5%). По уровню образования из 396 708 человек трудоспособного возраста имеют: высшее образование - 37 142 человека (9,4%), среднее специальное - 81 938 человек (20,7%), общее среднее - 251 904 человека (63,5%) и имеющие начальное (в т.ч. не имеющее образования) -25 724 человека (6,4%).

Характеризуя динамику привлечения иностранной рабочей силы, необходимо указать, что в 2002 году было привлечено 12 781 человек, в 2004 г. - 17 274 чел., в 2006 г. -40 897 чел., в 2008 г. - 54 204 чел.

В соответствии с принятыми на себя международными обязательствами Республика Казахстан принимает и обеспечивает социальную защиту беженцев. Статус беженца присваивается на один год и ежегодно пересматривается территориальными органами Комитета по миграции Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан. Количество признанных беженцев в Республике Казахстан за период с 1998 г. по 01.01.2009 г. составило 578 человек. Большинство из них - выходцы из Афганистана. 95 процентов беженцев проживают в городе Ал-маты, остальные - в Южно-Казахстанской области [6].

В условиях урбанизации и структурных изменений в экономике значительные масштабы приобрела внутренняя миграция населения. За последние 6 лет в ней приняли участие более 1,6 млн. жителей. В приведенной ниже таблице дана динамика внутренней миграции за 2003-2008 гг. [7].

Рассматривая динамику миграционных процессов в региональном аспекте на примере Мангистауской области, остановимся на следующих данных. На начало 2010 года из общей численности населения Республики Казахстан -16036 075 человек, население Мангистауской области составляет 446 265 человек (220 666 мужчин, 225 599 женщин). По сравнению с другими областями

страны численность населения Мангистауской области самая меньшая, что обусловлено различными факторами, прежде всего временем образования области.

Интересны данные численности населения региона по отдельным национальностям: казахи составляют - 386 069 человек, русские - 38 160, азербайджанцы - 4 456, украинцы - 3 290, лезгины - 2 433, татары - 2 191, армяне - 1 223, чеченцы - 811, корейцы - 802, белорусы - 427, немцы - 436, другие национальности - 5 967 [8].

Надо отметить, характеризуя миграционные процессы в целом по Мангистауской области, что за 2009 год регион по прежнему имеет отрицательное сальдо миграции с Россией, Беларусью и Украиной, а с другими странами СНГ сальдо миграции населения положительное. Со странами вне СНГ отрицательное сальдо миграции населения в основном сложилось с Германией, США, Канадой, а положительное сальдо - с Китаем, Монголией, Ираном и Турцией. За 2009 год в Мангистаускую область прибыло всего 20480 человек, выбыло 11409 чел, сальдо миграции (т.е. разность между числом прибывших на территорию и числом выбывших) составляет 9071. Большая часть мигрантов прибыла в города Актау и Жанаозен. Область включает пять районов, и если рассмотреть динамику миграционных процессов по районам за 2009 год, можно отметить следующее: в Бейнеуский район прибыло - 2102 человека, в Каракиянский район - 988 чел., в Мангистауский - 433 чел, в Мунайлинский -7807 чел. и в Тупкараганский - 671 чел. [9]. Как видим, наибольшее количество прибывших в двух районах: Бейнеуском и Мунайлинском. Это обусловлено рядом факторов, например, в частности тем, что Бейнеуский район - это район, приграничный с Узбекистаном, Бейнеу - является крупной узловой железнодорожной станцией, соединяющей областные центры Актау, Атырау с городами Узбекистана, соответственно миграционные потоки здесь проходят более интенсивнее. Мунайлинский же район располагается в непосредственной близости к областному центру - городу Актау, имеет железнодорожный вокзал, хорошее транспортное сообщение с городом, что позволяет прибывающим иметь больше возможности найти работу, трудоустроиться.

Следует указать, что из 20480 человек, прибывших на территорию области за 2009 год, большинство составляют люди трудоспособного возраста, а именно - 15172 человека, моложе трудоспособного возраста - 4774 чел., старше трудоспособного возраста - 534 человека [10].

Как указывалось выше, в Мангистаускую область, наряду с Алматинской и Южно-Казахстанской, прибывает значительное количество этнических иммигрантов. На 1 января 2009 года из общего количества оралманов трудоспособного возраста (396 708 чел.) на Мангистаускую область приходится 53 542 чел., из них трудоустроено 49 642 чел. (92,7%). Имеют жилье 20 097 семей (81,0%), обеспечены земельными участками для индивидуального жилого строительства 9 734 семьи (39,3%) [11].

Со стороны главы Мангистауской области, государственных органов региона вопросам миграции уделяется большое внимание, разработаны и реализуются программы по упорядочению миграционных процессов, рациональному расселению иммигрантов, их адаптации и интеграции в казахстанское общество, устройству быта и труда, исходя из интересов демографического и социально-экономического развития региона, регионального рынка труда. Несмотря на предпринимаемые меры и определенные позитивные сдвиги, как в региональном аспекте, так и в целом по стране, в регулировании миграционных процессов сохраняется пока ряд серьезных проблем. Так, снижается положительное сальдо миграции. «Согласно данным статистики, положительного сальдо миграции удалось добиться в основном за счет увеличения потока прибывающих в нашу страну. Количество эмигрантов, хоть и значительно снизилось, но все же продолжает оставаться высоким. Если в 1990 году нашу страну покинуло 729 579 человек, в 1994-м - 804 391, то в 1999 году тенденция выезда из Казахстана снизилась практически вдвое - 397 374 человек. Проследив динамику эмиграционных настроений общества в период с 2000 по 2009 год, можно убедиться, что за первое десятилетие нового тысячелетия колоссальных сдвигов в сторону снижения числа уезжающих не происходит. Увы, несмотря на значительное сокращение эмиграции в Россию и страны бывшего Советского Союза, отток населения в этом направлении продолжается, и его потенциал еще достаточно высок» [12]. Расселение этнических иммигрантов по регионам происходит в основном без учета территориального размещения производительных сил, имеет место вторичная миграция. Значительная часть оралманов проживают сегодня в трудоизбыточных регионах, система социальной поддержки оралманов требует дальнейшего совершенствования.

Таким образом, за годы своей независимости Казахстан стал активным участником мировых миграционных процессов. По оценкам Международной организации по миграции Казахстан относится к странам мира, где наблюдаются сильные миграционные процессы. Масштабы миграционных процессов в Казахстане будут нарастать. Устойчивый экономический рост, повышение уровня жизни, отсутствие межнациональных конфликтов, большая территория, а главное мир и согласие,

которые, как сказал наш Президент Н.А.Назарбаев, являются главным достижением нашей страны делают Казахстан одним из центров миграционных потоков.

Литература

1. Послание Президента Республики Казахстан Назарбаева Н.А. народу Казахстана от 1 марта 2006 года -Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии. - ishki-sayasad.astana.kz.
2. Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2007-2015 годы. - Астана.- 2007 - e.gov.kz.
3. Упорядочение миграционных процессов и повышение мобильности трудовых ресурсов в рамках реинтеграции Программы «Нұрлы көш». - Стат. сб. Министерства труда и социальной защиты РК. - Астана.- 2009 г. - С.1
4. Там же - С.2
5. Там же - С.5
6. Там же - С.3, 6, 8
7. Там же - С.7
8. Численность населения по полу и по отдельным этносам за 2009 год.- Департамент статистики Мангистауской области. - 2010.- серия 15 Демография. - с.8
9. Миграция населения Мангистауской области за 2009г. - Департамент статистики Мангистауской области. -2010.- серия 15 Демография. - с.9-12
10. Там же - с. 26-29
11. Упорядочение миграционных процессов и повышение мобильности трудовых ресурсов. - Стат. сб. Министерства труда и социальной защиты РК.- Астана.- 2009 г.- с.4.
12. Миграционная политика в Казахстане возведена в ранг приоритетов национальной безопасности. - Казахстанская правда. - 05.10.2010

Түйін

Бұл мақалада Қазақстандағы миграциялық процесстер және оның себептері қарастырылған.

Summary

This article is devoted to the analysis of reasons and consequences process of Kazakhs migration

УДК 81'362=111=161.1

А.Б.Кудасбекова, Ш.Е.Серикбаева
ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ЛЕКСИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОНЦЕПТА «ТОРГ» В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Для выявления национально-культурных специфик признаков концепта «торг» обратимся к аналитическому методу и рассмотрим лексическую, фразеологическую и паремиологическую его особенность в английском и русском языках. Содержательное наполнение концепта, как известно, проявляется в указанных параметрах характеристики, поскольку объективируется значениями этих единиц, репрезентирующих концепт на языковом уровне. Необходимость в лексической характеристике обусловлена тем, что «идеальная сущность концепта улавливается словом и дублируется в его определении» [23, с.49-54].

Напомним фреймовый сценарий концепта «торг», описанный в первом разделе, где были выявлены его узловые компоненты: *место торга; участники торга: продавец, покупатель; товар; деньги; цена; продавать, покупать, договариваться* и др. Как в русском, так и английском языках понятия, заключающие обязательные признаки концепта «торг», объективируются в лексико-семантическом значении лексических единиц. Представляется, что лексический аспект исследования может быть реализован путем решения следующего круга задач:

1) отбор лексических единиц, передающих признаки концепта «торг» в соответствующих лингвокультурах;

2) анализ их лексико-семантического толкования и уточнение формулировки концептуальных признаков;

3) характеристика общих черт и национально-культурного своеобразия выявленных признаков.

Сущность концепта, как отмечалось выше, лучше всего раскрывается при анализе семантики ключевого слова (лексемы) концептуального ряда, а дальнейшее описание его содержания может быть проведено через лексико-семантический анализ дефиниций производных слов, синонимического ряда, антонимов ключевых слов, фиксирующих обязательные признаки концепта. При этом следует помнить, что выявление признаков концепта «торг» в английской и русской лингвокультурах на основе лексической характеристики не является достаточным условием его моделирования как законченной, финальной структуры. Обусловлен тезис текучей природой концепта, не имеющего, по мысли ученых, четкой организации: «Концепт всегда функционирует, актуализируется в своих составных частях и аспектах, соединяется с другими концептами и отталкивается от них» [18, с.27].

В русской и английской лингвокультурах понятие «участник торго, продающий (и покупающий) товар» одновременно является обязательным признаком концепта «торг» и репрезентируется в различных лексических единицах.

Понятие «участник торго, продающий товар» в английской лингвокультуре объективируется в форме следующих лексических единиц: «seller, trader, sales staff (saleswoman, salesman), shop assistant, vendor, peddler, hawker». Во всех этих единицах стержневой семантический признак заключает «a person, who sells smth.».

Лексема «seller», понимается как «someone who sell job is to sell something». Особо выделяется (помимо стержневого признака) признак «отсутствие указания на условия продажи, характер продаваемого товара, место продажи, профессиональную деятельность продающего». В связи с этим слово «seller» оказывается общим для всего синонимического ряда.

Лексическая единица «trader» может быть определена как:

-«someone, whose business is buying & selling or barter»;

-«a person who buys & sells in search of short-term profits».

У данной лексической единицы, кроме главного, выделяются дополнительные семантические признаки:

- «professional activity of buying & selling »;

- «exchanging one commodity for another»;

- «short-term profits motivation».

Лексема «sales staff» означает:

-«someone whose job is to sell the products or services of a particular company, especially by travelling to different places»;

-«someone whose job is to help customers and sell things in a shop». Нетрудно убедиться, что вместе с основным признаком выделяются дополнительные:

1) «shop service staff»,

2) «professional skills»,

3) «customer's service»,

4) «selling goods of a certain company»,

5) «need to travel on business».

Семантика единиц «saleswoman/ salesman» позволяет дифференцировать продавцов в лексеме «sales staff» на основе гендерного признака. Лексема «shop assistant» определяется как «someone whose job is to serve people in a shop» и так же характеризуется признаками «professional skills», «customer's service».

Слово «vendor» имеет несколько значений, общее из них – «someone who sells something, but not in a shop».

Эти значения в дальнейшем дифференцируются: «someone who is selling a building or piece of land», в этом значении её синонимом будет «bargain or», включающее и значение «company or person that sells a particular product or service». С учетом такой характеристики можно выделить следующие признаки:

1) «outdoors selling location»,

2) «specific merchandise»,

3) « need to move about from one place to another».

Лексема «peddler» первоначально имело значение «person licensed to go about from place to place selling various small articles which he carries in a pack». Однако в британском английском она приобрела, не без влияния журналистики, дополнительное значение: «someone who sells something illegal or harmful, especially drugs». Как видим, наравне с признаками «outdoors selling location», «specific merchandise », « need to move about from one place to another», выделился признак «illegal merchandise distributor».

Для лексической единицы «hawker» характерно значение «someone who sells goods, especially something of bad quality, in the streets or by knocking on people's doors». Указанное значение делает возможным выделение ряда признаков:

- 1) «small trader»;
- 2) «outdoors selling location»;
- 3) «selling straight to the door»;
- 4) «poor quality of the goods».

В русской лингвокультуре понятие «продавец» представлено не широко и включает следующие лексические единицы: «продавец», «продащица», «купец», «торговец», «торговка», «торгаш», «реализатор», «барышник», «барыга». В каждой из единиц присутствует обязательный признак «продающий что-либо», который дополняется другими специфическими признаками.

Слово «продавец» определяется как «работник магазина, лавки, отпускающий товар покупателям», как «тот, кто продает, что-либо». Кроме обязательного признака в значении этой единицы выделяется ряд дополнительных признаков:

- 1) «работник торгового предприятия»;
- 2) «обслуживающий покупателей». Последнее может соответствовать английскому «shop assistant» или «salesman/ sales staff».

В слове «продащица», наравне с вышеуказанными признаками единицы «продавец», выделяется гендерный признак, что в целом соответствует английскому «sales woman».

Лексема «торговец» включает значения: «тот, кто занимается частной торговлей как профессией» и «тот, кто занимается мелкой рыночной или уличной торговлей», на основании чего можно выделить следующие признаки:

- 1) «заниматься частным торгом»;
- 2) «профессиональная деятельность»;
- 3) «заниматься мелкой рыночной торговлей»;
- 4) «торговать на улице».

В лексеме «торговка», помимо признаков, характерных для единицы «торговец», добавляется гендерный признак.

Лексема «купец» имеет значения «богатый торговец, владелец торгового предприятия», а также «покупатель». В своём втором значении слово имеет помету «устаревшее, специфическое». Характерными признаками значения этой единицы будет:

1. «Богатый торговец»
2. «Владелец торгового предприятия»
3. «Тот, кто покупает»

Необходимо иметь в виду, что это слово относится к устаревшим и вышло из практики активного речевого употребления после революционных событий 1917 года в связи с истреблением самого явления купечества новым режимом.

Слово «Реализатор» определяется как «лицо, сбывающее товар, обращающее товар в деньги посредством продажи» и включает следующие признаки:

1. «Обращать в деньги посредством продажи»
2. «Сбывать товар»

Это слово активно вошло в употребление сравнительно недавно в рамках становления рыночной экономики в сфере коммерческо-рыночной торговли. Так, в частности, часть продавцов товаров на рынках являются реализаторами, что подразумевает их узкое смысловое предназначение «сбывать несобственный товар». Нами подмечено, что статус реализатора часто используется торгующим лицом в качестве аргумента невозможности торговаться и уступать в цене товара.

Понятие «торгаш» определяется с одной стороны как «мелочный торговец», «торговец, работник торговой системы» (в этом варианте значения присутствует помета «пренебрежительно»), с другой – как «презренный человек, который превыше всего ставит свою выгоду, корысть, личный интерес». Основываясь на первом значении можно выделить следующие признаки многозначности:

1. «Торговать по мелочам».
2. «Пренебрежительная оценка окружающими».

Признак «пренебрежительная оценка окружающими» весьма вероятно приобретен в результате ассоциативного образа, возникшего на основе семантического признака, первоначально присутствующего в значении этой лексической единицы «торгующий по мелочам, мелочью» [ТСРЯ, ред. Д.Н. Ушаков, 1996]. Впоследствии лексическая единица «торгаш» приобрела дополнительное самостоятельное значение «безыдейный человек, мелочный, заботящийся только о мелких текущих интересах» [ТСРЯ, ред. Д.Н. Ушаков, 1996], которое теряет обязательный признак «продающий что-либо», привязывающий её к сфере торговли и включает признаки:

- 1) «мелочность поступков»;
- 2) «оценка поведения или поступка объекта, заслуживающие презрения»;
- 3) «предпочтение личной выгоды, корысть».

Литература

1. Кубрякова Е.С. Концепт//Краткий словарь когнитивных терминов / Под ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – С. 90-93.
2. Карасик В.И. Культурные доминанты в язык//Языковая личность: культурные концепты. – М.: Перемена, 2001. – С. 3-16.
3. Аскольдов С.А. Концепт и слово//Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология / Под ред. В. П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279.

УДК 372.3.16

А.М.Нұрбекова, Б.С. Күдірбекова, С.Б. Лесбекова
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан инженерлі педагогикалық халықтар
Достығы университеті, Шымкент, Қазақстан

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ АТА-АНАЛАРДЫҢ БЕЛСЕНДІ РӨЛІ

Андатпа: Оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттырудың қажеттілігі бүгінгі қоғамда оқушының әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық істерге белсене араласуына, сандай-ақ өмір бойы ізденуіне, білімін шыңдауға ықпал ететін факторлар

Кілттік сөздер: Функционалдық сауаттылық, функционалдық сапалар, белсенділік, шығармашылық тұрғыда ойлау, шешім қабылдай алу, қабілеттілік.

Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев 2012 жылғы 27 қаңтардағы «Әлеуметтік –экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында 2012-2016 жылдарға арналған «Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту» жөніндегі ұлттық іс-қимыл жоспарын қабылдап, жүзеге асыруды міндеттеген болатын.

Дамыған елдердің қатарына қосылу еліміздің білім жүйесінде көптеген жанартуларды енгізуді қажет етіп отыр. Оның барлығы жоғарыда айтылған Ұлттық жоспарда айқын міндеттеліп отыр.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру іс-қимыл жоспары мен 12 жылдық білім жүйесіне көшу жоспарының алға қойған мақсаттары бір-бірімен астасып, бір-бірін толықтырып отырған мәселелер, яғни тұлғаның кәсіби тұрғыда өзін-өзі анықтауы, оқушыда шығармашылық және инновациялық қызметке деген қажеттілікті қалыптастыру болып табылады.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттырудың қажеттілігі бүгінгі қоғамда оқушының әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық істерге белсене араласуына, сандай-ақ өмір бойы ізденуіне, білімін шыңдауға ықпал ететін факторлардың біріне айналып отыр. Мектепті аяқтаған түлек алдына қандай мақсат қояды және оған қалай жетеді деген сұрақ бәрімізді алаңдатады. Біз оған бейжай қарамауымыз керек. Көкірек көзі ашық, оң-солын тани алатын тұлға өмірге тез бейімделіп, өз орнын табуға тырысады. Оған мектеп қабырғасында бойына қалыптастырған сапалық қасиеттері септігін тигізеді. Қандай шәкірт болмасын, оның бойынан белгілі бір салаға бейімділігі, қабілеті көрініп тұрады. Сол қабілетін мектептегі ұстазы көре біліп, дамытып, бір арнаға сала білуі тиіс. Яғни, алған білімдерін практикада тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін негізгі құзірет-тіліктерді меңгертуі керек. Басқарушылық құзыреттілік оқушының ұйымдастырушылық, негізгі мәселені шеше алу қабілетін, ақпараттық құзыреттілік өз бетінше ізденуін, білім алуын, танымдық қабілетін, коммуникативтік құзыреттілік ортада өзін көрсете алу, емін-еркін қарым-қатынас жасау қабілетін көрсетсе, тұлғалық құзыреттілік ойын іске асыра алу, өз жолын таба білу, өзін дамыту қабілетін, технологиялық құзыреттілік ақпараттық, ғылыми технологияларды пайдалана алу қабілетін танытады. Сонымен қатар, оқу-тәрбие үдерісі оқушылардың негізгі пәндік құзыреттіліктерге қол жеткізуге бағытталуы шарт. Жекелеген пәндер бойынша пәндік құзыреттіліктер: оқушының терең білімі, жетістігі, іскерлігі, дағдысымен ерекшеленеді. Аталған құзыреттіліктер білім берудің нәтижесін көрсететін қолжетімді, шынайы өлшем ретінде болуы тиіс.

Ұлттық жоспарда мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту үшін төмендегідей кешенді жоспар жасалды. Олар: мазмұндық, оқу-әдістемелік, материалдық-техникалық іс-шаралар кешені. Бұл кешен Қазақстан Республикасындағы білім сапасын жетілдірудің негізгі бағдары ретінде мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту барысында жасалатын іс-шаралардың мақсаттылығын, біртұтастығын және жүйелілігін негізге ала отырып дайындалған.

Аталған Ұлттық жоспардың мақсаты - Қазақстан Республикасындағы мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту үшін жағдай жасау. Ол үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытудың отандық және халықаралық практикасын зерделеу.

- Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту бойынша шаралар жүйесін іске асырудың тетіктерін анықтау.

- Білім мазмұнын жаңғыртуды қамтамасыз ету: стандарттар, оқу жоспарлары мен бағдарламалар.

- Білім беру процесін оқу-әдістемелік қамтамасыз етуді әзірлеу.

- Мектеп оқушыларының білім сапасын бағалау және мониторинг жүргізу жүйесін дамыту.

- Мектептің және қосымша білім беру жүйесі ұйымдарының материалдық-техникалық базасын нығайту.

Жалпы функционалдық сауаттылық деген ұғымды таратып айтар болсақ, адамдардың (жеке тұлғаның) әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы және өмір бойы білім алуына ықпал ететін базалық факторы. Яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына қарай ілесіп отыруы. Сонымен, функционалдық сауаттылық адамның мамандығына, жасына қарамастан үнемі білімін жетілдіріп отыруы. Мұндағы басшылыққа алынатын функционалдық сапалар: белсенділік, шығармашылық тұрғыда ойлау, шешім қабылдай алу, өз кәсібін дұрыс таңдай алуға қабілеттілік, т.б. Яғни, жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан республикасының зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, оның физикалық құбылмалы әлемде әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ететін білім алудағы қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады.

Осыған орай Ұлттық жоспарда функционалдық сауаттылықтың төмендегідей негізгі механизмдерін бөліп көрсетеді. Ұлттық жоспардың жоғарыда аталған мақсат, міндеттерін жүзеге асыруда төмендегідей тетіктері (механизмдері) нақтыланып, мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту үшін білім беру жүйесінде басшылыққа алынады. Олар:

- білім беру мазмұны (ұлттық стандарттар, оқу бағдарламалары);

- оқыту нысандары мен әдістері;

- білім алушылардың оқудағы жетістіктерін диагностикалау мен бағалау жүйесі;

- мектептен тыс, қосымша білім беру бағдарламалары;

- мектепті басқару моделі (қоғамдық-мемлекеттік нысан, мектептердің оқу жоспарын реттеудегі дербестігінің жоғары деңгейі);

- барлық мүдделі тараптармен әріптестікке негізделген достық қалыптағы білім беру ортасының болуы;

- ата-аналардың балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесіндегі белсенді рөлі.

Функционалдық сауаттылықты дамытудағы – ата-аналардың балаларды оқыту мен тәрбиелеуге белсенді қатысуын қамтамасыз ету. Ата-ана бала бойына жас кезінен адами құндылықтарын дарытып, саналы өмір сүруге баулуға борышты. Ата-ананың бала тәрбиелеуде функционалдық сауаттылығын көтеру мектеп мұғалімдерімен олардың тығыз байланыс жасап, екі жақты әріптестік әрекетінің негізінде қалыптасады. Яғни ата-ананың баласының ерекше қасиетін тануы, оны түрлі жағдаятта түсініп, қол ұшын беруі, олардың қабілетін дамытуға, бойына рухани құндылықтарды қалыптастыруға, жағымсыз мінез-құлық, әдеттерден арылтуға көмек беретін функционалдық сауаттылық ата-ана бойында да болуға тиіс. Бұл жағынан біз, қытай халқының бала тәрбиесіндегі өнегесін алуымыз керек. Олар баланың біліміне, тәрбиесіне мектепті емес ата-ананың өзін жауапты етеді. Егер баласы үй тапсырмасын мезгілінде және дұрыс орындамаса, оған тікелей ата-ана жауапты. Осы мәселе шектен шығатын болса, мектеп басшысы баланы ол мектепке қабылдамауға толық құқылы. Сондай-ақ ата-ана өзі қызмет ететін орында бала тәрбиесіне тікелей жауап беруге мәжбүр болады. Бұдан байқалатын нәрсе, білім мен тәрбиенің екіжақты мәселе екендігін көрсетеді.

Ата-аналардың балаларды оқыту мен тәрбиелеуге белсенді қатысуын қамтамасыз ету: ата-аналардың баланы жақсы тануына, оны түрлі жағдайда көре алуына, үлкендерге баланың жеке ерекшелігін танытуға, олардың қабілеттерін дамытуға, өмірлік құнды бағдарын қалыптастыруға, жағымсыз мінез-құлықтарынан арылтуға көмек беруге мүмкіндік беретін функционалдық сауаттылығын арттыру әдіснамасы әзірленеді.

Отбасы балаға жастайынан адами құндылықтарды танытып, саналы, салауатты өмір сүруге тәрбиелеуге міндетті. Сондықтан ата-аналарды оқыту мен тәрбиелеуге белсенді қатысуын қамтамасыз етіп, өзін үлгі боларлықтай көрсетуге, баласын жақсы тануға, түрлі ерекшелігін көре білуге, олардың қабілеттерін дамытуға, жағымсыз мінез-құлықтардан арылтуға көмек беретін іс-шараларға тартуға жағдай жасау керек. Мұғалім – оқушы - ата-ана үштігінің тығыз қарым-қатынасының негізінде оқушының басты функционалдық сапаларын арттыруға қол жеткізуге әбден болады.

Әдебиеттер

1. Н.А.Назарбаев. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты. // Ана тілі газеті. № 5, 2-8 ақпан, 2012 ж.
2. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012 - 2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары.
3. Ж.Аймауытов. Бес томдық шығармалар жинағы. ІУ том. Алматы, Ғылым, 1998ж – 437 бет.
4. Ж.Аймауытов. Бес томдық шығармалар жинағы. V том. Алматы, Ғылым, 1999ж – 301 бет.
5. Оразахынова Н, Кенжебаева Г. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру жолдары. // Педагогика № 5, 2013 ж.

Резюме

В статье рассматривается формирование и развитие функциональной грамотности учащихся. Рассмотрены методолого-теоретические основы, методы и принципы формирования и оценивания функциональной грамотности учащихся в основной школе.

Summary

The article deals with the formation and development of functional literacy of students. Discussed methodological and theoretical foundations, methods and principles of formation and evaluation of functional literacy of students in primary school.

ӘОЖ 821.512.122

А.К. Култаева

Қазақстан Инженерлі-педагогикалық Халықтар Достығы университеті, Шымкент, Қазақстан

Р. БЕРДІБАЙ – ХАЛЫҚ ӨНЕРІНІҢ ЖАНАШЫРЫ

Қазақ үшін - қазақтың бар жері қасиетті. Түркістанның орны бөлек. Тек қазақ қана емес, күллі түркі халықтары бірлігінің символына айналған киелі қала көне Түркістанның топырағы ғасырлар бойы түркі әлемінің рухани астанасына айналды. Түркістанның түркі халықтарының ұлыс болып, қазақ халқының ұлт болып ұйысуында атқарған тарихи ролі айрықша. Бұл топырақтан түркі әлеміне, қазақ халқына адал қызмет етіп, атақ-даңқы шар тарапқа мәшһүр небір ұлылар, қайраткерлер шыққан. Солардың бірі – Рахманқұл Бердібай.

1927 жылдың 2 желтоқсанында Түкістанның жанындағы Көкіш аулында шыр етіп, дүние есігін ашқан қазақтың атақты әдебиеттанушы ғалымы, белгілі түркітанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының, Түрік тіл құрылымының (Түркия), Халықтық (экологиялық), Халықаралық Айтматов Ресейдің халықаралық психология академияларының академигі, «Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері» (1984), «Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген мәдениет қызметкері» (1990), ҚР ҰҒА-ның Шоқан Уәлиханов атындағы сыйлығының (1990), Махмуд Қашқари атындағы Халықаралық сыйлықтың (1998), «Түркі әлеміне сіңірген ерен еңбегі үшін» сыйлығының иегері, «Парасат» орденімен және бірнеше медальдармен марапатталған. Ғалымның есімі Қазақстанға, одан қалды түркі әлеміне кеңінен танымал.

Қазақ әдебиеттану ғылымына, одан қалды түркі әлемін зерттеуге айтарлықтай үлес болып қосылған 50-ден аса кітап, 1500-дей ғылыми, ғылыми-көпшілік мақала Р.Бердібайды қазақ әдебиеттану ғылымының, қазіргі түркітанудың аса көрнекті өкілдерінің қатарына қосты. Ғалымның ғылыми еңбектері энциклопедиялық құлашымен, ғылыми тереңдігімен, қоғамның зәру проблемаларын дер кезінде көтере білген өміршеңдігімен, жан-жақтылығымен ерекшеленеді. Ұлттық, түркілік мұраттармен суғарылып, жалпыадамзаттық идеалдар биігіне көтерілген ғалымның еңбектері өзіне лайықты бағасын ғылыми жұртшылық тарапынан әлдеқашан-ақ алып қойған.

Р.Бердібай фольклор туындылары жырды, толғауды таратушы, дамытушы, сақтаушы жыршы, жырау, ақын, өлеңшілер туралы "Жыршылық дәстүр" және "Халық ауыз әдебиетін жасаушылар

мен дамытушылар" деген зерттеу еңбектер жазды. Ғалым бұл зерттеу еңбектерінде Е.Ысмайловтың "Ақындар", Ә.Х.Марғұланнның "Ертедегі жыр аңыздар", К.Сыздықовтың "Ақын-жараулар" деген еңбектеріне көп сүйінеді. Жырау, жыршы, ақын, термеші, өлеңші - бұлардың әрқайсысына ғалым анықтама беріп, олардың қызметтеріне, өзіндік қасиеттеріне жеке-жеке тоқталып, жан-жақты түсіндіріп отырады. Мысалы, "Жыраулардың негізгі орындайтын жанр түрлері толғау мен арнау" екендігін ал "жырау" деп осы күндері де қарақалпақтарда және Қазақстанның кейбір жерлерінде қаһармандық жырларды орындаушыларды айтатындығын" - көрсетеді.

Р.Бердібай "ақын" деген сөздің шығу төркіні жөнінен түрлі пікірлердің бар екендігін атап, мынадай қорытынды жасайды: "Өленді жанынан шығарып, төгіп айтатындарды ақын, хатқа түсіріп шығаратындарды шаир деп атау өзінен-өзі сұранып тұрған нәрсе". Сонымен бірге ақындық адамға "түсінде аян беруі" арқылы, "өнер иесінің батасы" арқылы және "тұқым қуалау" арқылы даритындығын айтады.

Қазақстанның кең далаларында қалыптасқан жыршылдық мектептерін төрт топқа "Батыс Қазақстан, Сыр бойы, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу, Орталық-Шығыс Қазақстан өңірлеріне" бөліп қарастырады. Бұл мектептердің өзіне тән ерекшеліктерін атап көрсетеді. Мысалы, Батыс Қазақстан жыршыларында қаһармандық жырларды ("Қырымның қырық батыры") айту басым сарын болса, Орталық-Шығыс Қазақстан атырабында лиро-эпос ("Қозы Көрпеш-Баян сұлу", т.б.) жанрындағы шығармалары кең тараған. Ал Сыр бойы мен Оңтүстік Қазақстан аймағында осы екі топтағы жырлар аралас келіп отырған, оның үстіне мұнда арғы тегі шығыс әдебиетінен ауысқан ғашықтық, қаһармандық діни хикаялар да ("Рустем-Дастан", "Көрұғлы", "Әміре-Әмзе") күрделі орын алған деген сияқты.

Ғалым қысқа ғибрат өлеңдерді айтушыларды термеші деп, олар "қазақтың халық жырларын да, нақыл толғауларын да, мысал, шығамаларын да, сонымен қатар жеке авторлар туындыларының ел арасына тарап, халықтық сипат алған нұсқаларын да ұмыттырмай, әр бір буынның құлағына құйып, әдет, әдеп, дәстүр, кісілік, адамгершілік, имандылық сабақтарын дарытып келген" - деп баға береді.

Термешілік туын кейінгі жылдарда көтерген дарын иелері қатарына К.Рустембеков, Ш.Төлепова, Қ.Орашева, А.Алматов сынды жүйріктерді атайды.

Р.Бердібай жыршылардың эпикалық дәстүрді жалғастырушы ретінде еңбегін бағалауда төрт түрлі ерекшелікті атайды. "Біріншіден, жыр нұсқаларын көп өзгеріске түсірмей, дәстүрлі поэтикалық көріктеу құралдарын сақтай отырып айтушылық. Екіншіден, жыршылардың репертуарындағы айырмашылық мәселесі. Әрбір өлкеде бұрыннан келе жатқан эпикалық дәстүріне орай айтушылардың жыр құрамы да өзгеріп келеді. Жыршылардың репертуар жалғастығы да берік сақталғандығын мысалдар келтіріп дәлелдейді. Үшіншіден, жыршылардың орындаушылық шеберлігінің түрліше болушылығы. Бұл айтушының дарын қуатына, тәжірибесіне және көрген тәсіліне байланысты нәрсе. Төртіншіден, дастан, эпостарды алғашқы түр негізінен күрделі өзгеріске түсіріп айтушылық дәстүрі". Оған Ж.Жабаев, К.Әзірбаев, Н.Байғаниндердің айтқан жырларын жатқызады. Ақын-жыршылардың эпос орындау алдындағы әзірлік, "шабыт шақыруы" туралы да мысалдар келтіреді. Жыраулық, ақындық, жыршылық, термешілік арасында үзілмеген байланыс жатқанын ескертіп, мысалдармен дәлелдей түседі.

Р.Бердібай "Жыршылардың өмірбаяндық мағлұматтарын неғұрлым толық желіге түсіру, орындаушылық мектебін, дара ерекшелігін, репертуарын, дәстүрін анықтау - фольклортанудың кезек күттірмейтін міндетінің бірі" - дейді.

Ұзақ жырдың сөз бедерін бірден төгіп айту, әлбетте екінің бірінің қолынан келе бермейді. Бұл үшін кем дегенде бірнеше жағдай сәйкес келуі керек. Оған Р.Бердібай мына жағдайларды жатқызады: "Біріншіден, жыршыда суырыпсалма талант, тәжірибе болуы, екіншіден, айтушы жадында сюжет құраудың, тұрақты стилистикалық формулалардың, тенеу, эпитеттің, көркемдеудің түрлі тәсілдерінің қаншама қабаты жатуы керек.

Ғалым жырды жазып алудың шарттарын көрсетіп, мына жағдайды: "өзінің әдеттегі халық алдында шабыттана айтатын сәті болмаса, жыршылардың оңаша жазып алушыға эпостың жалпы сарынын ғана жеткізумен іркіліп қалатынын" ескеру керектігін баса көрсетеді.

Көп елдерге қарағанда біздің елімізде жыршылық дәстүр әлі күнге дейін кездеседі. Жазба әдебиеттің әсерінен әрі жазып шығаратын, әрі ауызша толғайтын айтушылар пайда болуда. "Әрі бұрынғы эпикалық жырдың көркемдік өрнегін сақтай отырып, әрі жазба әдебиеттің озық қасиеттерін бойға сіңіріп жырлайтын ақын-жыршының жаңа типі қалыптаса бастады" – деп ғалым мысалға И.Байзақовты келтіреді.

Өнердің осы заманғы алуан түрлерінің күрт дамуына байланысты және ірі орындаушы, айтушылар буыны өмірден өтуі себепті жыршылдық біршама азайып, шағындалғаны белгілі. Бірақ соңғы бірнеше жылдың ішінде ғана мәлім болған жыршылар есімдері бар. Жыршы -

жыраулардың көбі Сыр бойында, Қарақалпақстанда тұратын қазақ ақын - жыршылары. Оларға ғалым Ж.Аралбаев, Қ.Исманғалиев, Қ.Қалжанов, А.Тасқынбаев, Қ.Әділбеков, М.Байжанов, А.Нысановтарды жатқызады. Соның ішінде Омар Байымбетовке ерекше тоқталып, оның өмірбаянына, қызметіне шолу жасап өтеді. О.Байымбетовтен жазып алған Исақұл Ақылбековтың есімін ілтипатпен, үлкен құрметпен сөз қылады.

Өзге ақындар мен шешендердің сөздері болып табылатын О.Байымбетов айтқан мұралардың бірнеше ерекшеліктерін Р.Бердібай атап көрсетеді. "Біріншіден, көп ақындардың өмірбаяндық деректері хатқа түскен. Екіншіден сол ақындардың сөздері де алғаш рет зерттеушілер назарына ұсынылып отыр. Үшіншіден, О.Байымбетов материалы ауыз әдебиетінің түрлі жанрын өлең, терме, толғау сәлемхат, айтыс, арнау, жоқтау, шешендік сөз т.б. қамтитынын, сол жанрлардың ел арасында сақталу, даму дәрежесін анықтауға көмектесетінін ескермесек болмайды".

Кеңес заманында жыршалар репертуарында сапалық өзгерістер пайда болған. Олар халық арасында айтылған жырлардың идеялық көркемдік мазмұнына ерекше мән беріп, бұрыннан келе жатқан дастандардың ең таңдаулысын толғаған. Ғылым оның басты шартын - "Эпостың бүгінгі қауым тілегі, мұратымен үндес келетіндігі. Сондықтан да айтушылар ертедегі заманның кейбір көркемдігі кем, мазмұны саяз жырларынан бас тартып, биік мұрат асып арман үшін күрескен қаһармандар өмірі мен өнегесін мадақ еткен" - деп көрсетеді.

Жырдың эстетикалық, тамашалық қызметі мен мәнін ғалым былай түсіндіреді. "Өншілік, актерлік, күйшілік, әңгімешілік, тарихтың бас қосатын өнер-жыршылдық ерте кезде театр, филормония орнына жүріп, елдің көңіл көтеретін, сұлу сөз бен саздан ләззат алатын сүйікті ермегіне айналған". Ал жыршы тұлғасын өте күрделі етіп көрсететін қасиетке мынаны жатқызады: "Айтысқа, төкпе өлеңге қабілеттілік секілді мыңдаған жол өлеңді шашау шығармай жаттауға, оны тиісті сазымен толық күйінде айтуға оңтайлық - дарындылықтың үстіне мақсаттылықты, талғампаздылықты, биік саналылықты қажет еткен. Эпосты шартты түрде өлеңмен тізілген тарих десек, жыршы сол тарихтың насихатшысы, түсіндірушісі, үгітшісі қызметін қатар атқарған".

Беріректе Ұлы Отан соғысындағы батырлар туралы, ондағы ерлікті, батырлықты дәріптейтін жаңа, қысқа өлеңдер де, ұзақ дастандар да туылғандығын айтады.

Жырды, толғауды, термені атадан балаға мирас етіп, жалғастырып айтушылық дәстүрін Қ.Рүстембековтің табиғи талантын, Ә.Батырбековтың жыршылдық өнері мен айтқыштық дәстүрін, С.Аққожаевтің өнерін шығармашылығын, жырды айтушылық дәстүрін, өзіндік ерекшеліктерін, жыршылдық қыр-сырын жан-жақты ашу үшін кеңінен сөз етеді.

Жыршы сөзінің түп-төркінін ашу мақсатында Е.Ысмайловтың еңбегін басшылыққа алып, соңында мынадай қорытындыға келеді: "жырдың түбірі шьер (өлең) яғни көршілес өзбек, түркімен, тәжік халықтарында, "шьер" осы күнде де "өлең" мағынасында қолданылады".

Ежелден жыр айтқан жерлерде әрбір дастан, қисаның өзіне лайықты саздары болады. Қандай асқан әнші, термеші болса да, сол дәстүрден аулақ кете алмаған.

Р.Бердібай: "қазақ эпосын ғасырлар сілемінде жоғалтпай жеткізген құдіреттің бірі - шығарманың өз қасиеті болса, екіншісі - толқын атқан жыршы сазы..." - дейді.

Әрине осындай табиғатының арқасында жыршылдық әлі күнге дейін өзінің тартымдылығын жоймай келе жатқандай. Сонда да бұл күндері эпостың сөзі сақталып, айтушылардың әуен-сазы ұмытылғандығын ғалым өкінішпен айтып, мұндай кемшіліктерді де ескертіп отырады.

"Халық нендей әңгімелерге қызығатынын жіті бақылап жүретін жыршылар өзінің репертуарын тек өлеңмен ғана емес, ертегілермен шежірелермен, аңыздармен, шешендік сөздермен, мысал-тәсілдермен ұдайы толықтырып отырған". Сонымен оларды "...әдебиеттің өзге жанрларындағы ескерткіштерін де айтып таратушылар" - деп жыршылар қызметін терең қарастыра сөз етеді.

Әдебиеттер

1. Бердібаев Р. "Жыршылық дәстүр". Алматы., "Қазақстан", 1980 ж.
2. Қорғанбеков Б. "Біз таныған Рахаң". ХҚТУ Хабаршысы 6. 2002 ж.
3. Бердібаев Р. "Сарқылмас қазына". Алматы., "Мектеп", 1982 ж.
4. Қазақ ғалымдарының биобиблиографиясы. Рахманқұл Бердібай.
5. ҚР Ғылым министрлігі – Ғылым академиясы. Алматы,
6. «Ғылым» 1998ж.
7. Бердібаев Р. "Эпос мұраты". Алматы., "Білім", 1997 ж.
8. Бердібаев Р. "Қазақ эпосы". Алматы., "Ғылым", 1982 ж.

Резюме

В данной статье рассматривается Р.Бердибай как один из ведущих представителей современной тюркологии в казахском научном литературно-введении.

Summary

This article considers R.Berdibay as one of the leading member of modern Turkology in Kazakh scientific literature-introduction.

УДК: 82.0:82-1/-9

А.Е.Кулумбетова - д.ф.н., профессор, **Д.Бегмантаева** - студентка гр. ФИ 10-2р
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПРОЯВЛЕНИЕ ЖАНРОВОЙ РАЗНОВИДНОСТИ И ХАРАКТЕРА ИЗОБРАЖЕНИЯ В СИСТЕМЕ СКАЗОК «УСОНЬША-БОГАТЫРША», «ИВАН ПРЕМУДРЫЙ»

Аннотация: Сказки «Усоньша-богатырша», «Иван Премудрый» рассматриваются в связи с проблемой системного проявления в них жанровой разновидности и характера изображения

Ключевые слова: сказка, хронотоп, система содержания и формы, жанр и жанровая разновидность, характер изображения

Новизна статьи как в системном изучении сказок «Усоньша-богатырша» [1], и «Иван Премудрый» [2], в свете концепции методологии и методики комплексного анализа 4-уровневой системы содержания и формы художественного текста [3], так и во внимании к проявлению в них жанровой разновидности и характера изображения (здесь и далее курсив наш. – А.К., Д.Б.).

Цель статьи: раскрыть особенности проявления примет метода изображения и жанровой разновидности в изучаемых сказках

Т.В. Зуева в статье «Сказка» указывает на *жанры* сказок: «Типологический характер имеют следующие жанры классического фольклора: сказки о животных, волшебные и бытовые» [4]. В.Я. Пропп считает, что «жанр есть первичная единица, из которой должно исходить изучение» [5]. А при изучении волшебной сказки важно исходить из определения ее морфологии, т.е. составных частей, считая исходным моментом функции: «I. Постоянными, устойчивыми элементами сказки служат функции действующих лиц, независимо от того, кем и как они выполняются. Они образуют основные составные части сказки. II. Число функций, известных волшебной сказке, – ограничено. III. Последовательность функций всегда одинакова. IV. Все волшебные сказки однотипны по своему строению.» [6]. Мы не конкретизируем эти наблюдения известного фольклориста в нашей статье, имея перед собой другую задачу.

Поскольку жанровая разновидность и характер изображения проявляются на всех четырех этапах анализа системы изучаемых волшебных сказок, то мы сосредоточимся на методах и приемах их проявления на первом и втором, так как на третьем и четвертом они формируются адекватно.

Первый этап. Обращаясь к анализу названия сказок «Усоньша-богатырша» и «Иван Премудрый» мы через доминирующие уровни *содержания* (идейно-тематический - ИТУ, ритмико-интонационный - РИУ) и *формы* (знаковый - ЗУ, сюжетно-композиционный - СКУ) в нем определим *содержательный* (фабулу), *содержательно-формальный* (знаковый смысл) и *формальные* (характер изображения, жанровую разновидность) *признаки* системы нашего текста. Название текста указывает на главенство знакового уровня, уровня речи [3, с. 18-19]. Через словарное значение названия («богатырша – богатырка: трад.-нар. О сильной рослой женщине»; «премудрый – обладающий премудростью: исполненный глубокой, высшей мудрости» [7. Знаковые смыслы словарных значений названий сказок заключаются в восхищении («Усоньша-богатырша», «Иван Премудрый»). Антоним к ЗС (восхищение – осуждение) раскрывает фабулу этих сказок. К названию можем подобрать *контекстуальные* антонимы («Усоньша-богатырша» – братья Ивана-царевича; «Иван Премудрый» – тетки), которое раскрывают *нереалистический характер изображения*. Так, братья Ивана-царевича, Димитрий и Алексей, из чувства зависти оговаривают перед царем младшего его сына в сказке «Усоньша-богатырша». А перед этим Иван-царевич слезно просит старика вернуть ему братьев, наказанных им за их высокомерие. Они же по дороге домой заменили его добычу морской водой и обычными яблоками. В «Иване Премудром» тетки обрекают его на трудности выживания. Доминирует и сюжетно-композиционный уровень (СКУ) в названии через конфликт Усоньши-богатырши и Ивана-царевича, Ивана-Премудрого и его теток, что формулирует *социально-психологическую жанровую разновидность*. Смысл названия мы поймем только после изучения сюжета, композиции, конфликта и системы образа.

На *втором этапе* анализа текста сказок «Усосьша-богатырша», «Иван Премудрый» мы определяем верхнюю (завязку) и нижнюю (развязку) границы хронотопа настоящего времени (НВ), чтобы выявить *содержательно-формальный признак – объектную тему (ОТ) т.е. непреодолимый конфликт* между указанными персонажами в изучаемых русских народных сказках. Благодаря Усосьше-богатырше, пришедшей ко двору царя в поисках отца своих детей (за которого пытались выдать себя старшие братья Ивана-царевича), раскрывается истина и следует наказание виновных, а в «Иване Премудром» он сам сумел разоблачить черное дело своих теток, выдавших шестерых сыновей младшей королевы за своих детей, ее же с последышем, засадив в засмоленную бочку, бросивших в море на погибель. Это обуславливает, с одной стороны, *социально-психологический тип жанровой разновидности*, а с другой – *нереалистический характер изображения*, поскольку сталкиваются *непримиримые интересы групп персонажей* в сюжете сказок, т.е. речь не идет о *внутренней психологической борьбе* в каждом из них. Так проявляется принцип изоморфизма первого и второго этапов анализа в плане жанровой разновидности и характера изображения. Обе сказки, начинающиеся с *экспозиции* (1МФ в «Усосьше-богатырше» и в «Иване Премудром»), указывают на *малую жанровую форму*.

Третий этап связан с анализом нижней границы хронотопа НВ т.е. развязки, или АЦ в сказках «Усосьша-богатырша», «Иван Премудрый». Тема АЦ «Усосьши-богатырши» – утверждение. Развязка заключает в себе три заключительных абзаца: «Когда приезжает она к этому царю, посылает посланника и письмо: «Выдайте мне виновника; а не выдадите, я все царство огнем пожгу, а вас самих в плен возьму». Потом дорогу от своего корабля до царского дворца выслала красным сукном. Царь призывает своих детей: «Ну, дети мои милые! Кто из вас виноват перед ней, ступайте, говорит, к ней». Вот большой сын Дмитрий-царевич убрался в хорошую одежду и отправился к ней. Потом увидели его дети. «Мамаша! Это не наш ли идет папаша?» – «Нет, это, говорит, не папаша, а вашего папаша брат. Только он выдает себя за папашу и что передо мною виновен». Дети-то и спрашивают: «Что ж, говорят, прикажете с ним делать?» Она им отвечает: «Как, говорит, придет, схватите и заключите его в темницу». Как только этот Дмитрий-царевич поравнялся, они его схватили и дали двести пятьдесят ударов»)

Ещё Усосьша-богатырша посылает посланника и письмо: «Выдайте мне виновного; а не выдадите, все царство огнем пожгу, всех в полон возьму». Опять этот царь призывает своих детей: «Кто из вас, говорит, виновен перед ней, ступайте, говорит, к ней». Потом Алексей-царевич надел хорошую одежду, идет к ней. Вот дети и спрашивают: «Мамаша! Это не наш ли папаша идет?» — «Нет, говорит, это вашего папаша брат». И этого схватили, заключили в темницу.

У Усосьша-богатырша снова виновника требует. Тогда Дмитрий-царевич и Алексей-царевич падают к отцу на колени: «Прости, говорят, нас, батюшка! Это, говорят, наш брат все достал, а мы ничего не достали; он нас самих выручил из нужды. Он и виноват перед ней». — «Где же мы теперь можем его взять, когда я приказал палачу изрубить его в мелкие части?» Потребовали палача. «Если ты, говорит, моего сына изрубил, целые куски подай мне сюда!» Палач падает на колени: «Я, говорит, вашего сына не убил, только мизинец отрезал». Царь поднимает его за руки и целует и пожаловал его генералом. А сам разослал посланников по всем губерниям, по всем городам разыскивать его, где он находится. Посланники приезжают в тот самый город, искали везде. Потом рассказывают им купцы, что «вот у такого-то купца есть прекрасный человек, и у него нет пальца. Только у них завтрешний день свадьба будет; старик хочет его женить на своей дочери». Вот приходят посланники к этому старику, заметили, что на левой руке нет пальца. Взяли его, посадили и увезли. Прочие говорят: «Непременно какой-нибудь разбойник, что-нибудь сделал и убежал». Потом привозят его к его отцу.

Когда увидел его отец и братья, пали пред ним на колени, просят прощенья. «На что ж, говорит, я вам понадобился? То был не нужен, то вдруг понадобился». Царь ему и говорит, что Усосьша-богатырша требует своего виновника. Иван-царевич заплакал. «Ах, господи Боже мои, то был в беде, а что теперь будет со мною?» Тотчас принесли ему царское платье, хотели его одеть. «Мне не нужно, говорит, вашего платья; дайте, говорит, мне худой кафтан». Дали ему худой кафтан, лапти худые, сапухой (сажей) обмазался, отправился. Когда идет к ней, дети-то и говорят: «Какого это пугалища царь выслал?» Она им и говорит: «Нет, говорит, дети! Это ваш папаша; как придет, разуйте его и как можно чище вымойте!» Как он поравнялся с ними, разули, раздели, вымыли его; она сейчас подает платье свое и приказала его одеть детям своим. Когда одели его и приводят к своей матери. Поздравляет она его с детьми: «Когда (так как) вы были в моем государстве, извольте меня замуж взять!» Он был этому очень рад; берет ее за руки и приходят к своему отцу. «Вот, говорит, папаша, моя нареченная супруга». Царь был очень рад. У них не пиво варить, не вино курить, сейчас и свадьба. Когда повенчались, братьев своих здесь оставил, а сам отправился в ее государство. И отлично живут» [1, С. 115-116]. *Тип начальной синтагмы (ТНС) развязки, или активного центра - АЦ* («Ещё Усосьша-богатырша») с его функцией определения *жанровой разновидности – социально-психологический*. В

ПП («И отлично живут») нет антонимов. Его ПС – утверждение, антоним – отрицание. В содержании АЦ есть пара антонимов («был не нужен» – «понадобился»), которая раскрывает *социально-психологический конфликт утверждения и отрицания*, раскрыв *тип и содержания объектной темы (ОТ)* сказки «Усеньша-богатырша». Становится очевидным после поисков и возвращения Ивана-царевича во дворец, что он не только выполнил наказ отца достать «молодильных яблок» и «живой и мертвой воды» у Усеньши-богатырши, живущей «за тридевять земель в тридесятом государстве», но и родил от нее детей. Потому задержался и только старшие братья, разыскав его, доставили отцу искомое, а самого Ивана-царевича обрекли на погибель, оговорив перед отцом. Доминирующий *метод экспрессионизма* передается через экспрессивную лексику («пожгу», «прости», «не убил», «прекрасный», «просят прощенья», «заплакал», «очень рад», «отлично живут») и прием повтора (говорит - 9, папаша (отец) - 7, царь - 5, Усеньша-богатырша - 4, посланников - 3, палач - 3, брат - 2, старик - 2, виновник - 2, кафтан - 2) с доминирующей символикой беспокойства цифры 2. *Постмодернизм* – в *неоднозначности* чувств царевичей при появлении Усеньши-богатырши во дворце, не подозревающих о цели ее приезда, а также в смысловой неопределенности («У них не пиво варить, не вино курить, сейчас и свадьба»). *Реализм* – в изображении как активной позиции материнского чувства Усеньши-богатырши, вставшей на защиту интересов своих детей, так и в морали сказки, утверждающей победу добра над злом. *Экзистенциализм* – в нравственном или безнравственном выборе каждым из персонажей своего жизненного пути. *Нижней границей хронотопа НВ, или развязки (АЦ)* сказки «Иван Премудрый» является последний абзац текста («Через неделю приезжают к этому острову. Царь сам удивляется. Выходят к нему навстречу Иван Премудрый с братьями, с маменькой... Царь пал на колени, с радости заплакал. И послал царь тотчас указ, чтоб и духу их (теток-то) не было. Приехал государь обратно. Вышли его встречать весь город, сенаторы, и ее под ручки повели... Иван Премудрый и говорит: «Топор и дубинка! Чтоб все здесь было: и птицы райские, и коты заморские!» Сколько было радости, и народу удивленья на эти редкости и на царских детей [2, с. 108]. В качестве развязки выступает традиционная сказочная концовка с повествователем, определяя *жанр сказки* произведения. Его *тема* – в *чувстве удовлетворенности*. *ТНС АЦ «Ивана Премудрого»* («Через неделю...») – *социально-психологический*, так как отражает переживания персонажей, *философский* в связи с функцией хронотопа времени (когда?) и *лирический*, потому что последнее предложение заканчивается восклицательным знаком, который выражает *слияние чувств* героя, рассказчика и читателя. В ПП («Сколько было радости, и народу удивленья на эти редкости и на царских детей!») нет авторских антонимов. *Потенциальный смысл (ПС)* в чувстве *сопереживания*. Речь идет о радости сыновей и царя, которые вновь соединились, а также народа. *Антоним* к нему – *злоба*. Тетки испытывают чувство злобы от провала своих козней и неминуемой расплаты. В содержании АЦ имеются авторские антонимы («приехал» - «вышли»), раскрывающие *лирико-философский и социально-психологический конфликт* между *сопереживанием и злобой*. Доминирует *экспрессионистский метод*, проявляясь через *экспрессивную лексику* («удивляется», «навстречу», «на колени», «с радости заплакал») и *прием повтора* (царь - 4, удивляется - 2, радость - 2, Премудрый - 2, приехал - 2, выходят - 2) с символикой беспокойства и тревоги цифры 2, завершающий восклицательный знак. *Романтический метод изображения* обусловлен: борьба добра и зла, где победу одерживает добро в лице Иван Премудрого. Выявляются *штрихи экзистенциализма* в проблеме выбора, вставшего перед царем и определившего его последующее отношение к своей семье и свояченицам. *Неоднозначность* переживаний царя (радость и гнев) определяют черты метода *постмодернизма*. *Реализм* изображения заключается в естественном проявлении противоречивых чувств царя, в радости народа и семьи от торжества справедливости.

Четвертый этап. Анализ сказок «Усеньша-богатырша» и «Иван Премудрый» в обратном движении от АЦ с целью раскрыть изоморфизм жанровой разновидности и характера изображения в АЦ и в *пяти* смысловых частях (СЧ) текста – четырех микрофокусах (темах), в одном фокусе (Ф), или кульминации первой сказки и в *трех* смысловых отрезках (2 микрофокуса и 1 фокус) второй сказки. *ИМФ сказки «Усеньша-богатырша» с темой надежды* совпадает с началом текста («Жил-был царь...»), являясь экспозицией. «Жил-был царь; у него было три сына. Прослышал этот царь (он был очень стар, а тут у него жена померла – стал еще старше), что есть за тридевять земель в тридесятом государстве у Усеньши-богатырши живая и мертвая вода и молодежавые яблоки. Потом этот царь сделал обед для черни; созвал всю чернь. Потом после обеда начал вызов: не выищется ли кто, кто бы достал живой и мертвой воды и молодежавых яблоков. И никто не выбрался. Потом этот царь сделал обед для войска. Тоже никто не выбрался. Тогда видят дети, что царь очень предался печали (о том), что никто не может достать живой и мертвой воды и молодежавых яблоков. Старшего сына звали Димитрий-царевич, среднего Алексей-царевич, а младшего Иван-царевич. Только они друг с другом условились, что, если один поедет, пропадает, другой бы ехал; и если другой поедет, пропадет, ехал бы третий» [1, С. 108-109]. *ТНС ИМФ* («Жил-был царь...») – *психологический*, обусловленный психологическим состоянием

героя (царя). В ПП («Только они друг с другом условились, что, если один поедет, пропадает, другой бы ехал; и если другой поедет, пропадет, ехал бы третий»)) нет авторских антонимов. ПС – в чувстве надежды, антоним – безнадежность. В содержании 1МФ есть пара антонимов («живая» – «мертвая»). Отсюда в 1МФ *психологическая борьба надежды и безнадежности*. Царь с надеждой созывает обед для черни и войска, что кто-нибудь отзовется на его предложение поехать за водами и моложавыми яблоками. Но его надежда не оправдывается, так как никто не отзывается поехать. ПС 1МФ (надежда) определяет *замысел сказки, сказки о подвиге Ивана-царевича*. Доминирующий метод изображения – *экспрессионистский*, связанный с чувством беспокойства в приеме повтора (царь -4, обед - 3, никто - 3, сына - 2, не выбрался - 2, поедет - 2, пропадает - 2, ехал бы - 2) и с экспрессивной лексикой («очень стар», «померла», «стал еще старше», «живая и мертвая вода», «моложавые яблоки», «предался печали»). *Романтический метод изображения и метод символизма* обусловлены как *необычностью* условия выполнения наказа («...за тридевять земель в тридесятом государстве у Усоньши-богатырши живая и мертвая вода и моложавые яблоки»), так и символами наказа, переданными знаками крепкого здоровья и вечной молодости. *Тема 1МФ «Ивана Премудрого» – удовлетворенность* («В некотором царстве, в некотором государстве у царя был сын Иван-царевич. И как только он стал в совершенных летах, стал он у папеньки проситься невесту искать. Поехал. Приезжает к королю; у него три дочери, у этого короля. А уж королю так хотелось, чтоб Иван-царевич взял которую-нибудь дочь; с такой радостью его встречает. Все так рады, кушать сели. Иван-царевич и говорит своему дядьке: «Дядька, поди, узнай, где у королевен спальни!» Дядька сходил, узнал. Кончился ужин. Поехал Иван-царевич с дядькой. «Как бы, говорит, подслушать, что обо мне будут говорить!» Подвел дядька Ивана-царевича к их спальне.

Сошлись в эту спальню все три королевны и радуются. «Ах, как бы меня Иван-царевич взял, я бы из одной снопика напряла бы сорочку и порты». А другая говорит: «Ах, как бы меня Иван-царевич взял, я бы из одной мочечки напряла бы сорочку и порты». Третья и говорит: «Нашли же вы, чем хвалиться! Как бы меня взял Иван-царевич, я бы ему шесть сыночек родила, а седьмого Ивана Премудрого, по локти ручки в золоте, по колен ноги в серебре, и на каждом волоске по жемчужинке». Иван-царевич и говорит: «Дядька, слышишь, что они говорят? Теперь, говорит, я сватать буду».

Потру приходит к королю. «Мне, говорит, старшая ваша дочь очень нравится». Царь так рад; у царей не брагу варить, не вино курить, все готово; сыграли свадьбу. Попировали с неделю. Он и говорит: «Что ж, душечка, ты обещала из одной снопика напрясть сорочку и порты?» – «Разве это можно? Мало ли что в девицах говорится!» Он взял ее в монастырь отправил; сватает другую. Король отдал. Опять попиrowали, он и говорит: «Ну что ж, душечка, ты обещала из одной мочечки напрясть сорочку и порты?» – «Можно ли это сделать? Мало ли что в девицах говорится!» Ну, он и эту в монастырь отправил. Меньшую сватает, последнюю дочь берет. Поехал с этой к своим родителям» [2, С. 103-104]. *ТНС 1МФ «Ивана Премудрого» («В некотором...»)* – *психологический и философский*. Очевидна *типичная* для волшебных сказок *установка* на определенность психологических переживаний при *постмодернистской* неопределенности места и времени действия (*функция хронотопа места – где?*). В ПП 1МФ («Поехал с этой к своим родителям») нет РДЗ. ПС в чувстве – *удовлетворенность*. Антоним – *неудовлетворенность*. В содержании 1МФ *ключевая пара* антонимов («поехал» - «приезжает») выражает *философско-психологический* конфликт *удовлетворенности и неудовлетворенности*, т.е. *жанровую разновидность* 1МФ сказки. *Романтический метод* переплетается со сказочной формулой: зачин сказки («В некотором царстве, в некотором государстве») обосновывает жанр произведения. Главенствует *метод экспрессионизма* благодаря функции *экспрессивной лексики*, вопросительного и восклицательного знаков («папенька», «радуются», «душечка», «нравится»), приема повтора (монастырь - 2, сватает - 2, царь - 3, дочери - 4, дядька - 4, рад - 4, он - 4, сорочку 4, порты - 4, король - 5, Иван-царевич - 8) и знаков («!» - 4, «?» - 4) с символикой *избыточности* цифры 4. Ее суть – в *неустанности* царевича в достижении поставленной цели – жениться на достойной невесте. Признаки метода символизма обусловлены символикой цифры приема повтора и цифры *три* (на третий раз приходит чувство удовлетворенности). 2МФ «Усоньши-богатырши» с *темой негодования* соотносится со вторым абзацем («Приходит большой сын к отцу, говорит: «Батюшка, благословите меня! Я поеду, достану воды и моложавых яблоков»). Царь был очень рад, благословил своего сына. Приказал собрать корабль и отпустил его с генералом-адмиралом. Потом ехали они сутки, двое; корабль их шел, как следует; на третьи сутки понесся их корабль. Они отпускали и паруса, бросали якоря, ничто не могло держать его. На четвертые сутки принесли их корабль к ужасному, высокому острову. Стояли они сутки, двои. На третьи сутки вышли они (царевич с адмиралом) на тот остров. Вошли на тот остров; на том острове прелюбопытные плоды, растенья, цветы. Этот Дмитрий-царевич и говорит: «Если б не поехали мы за тридевять земель в тридесятое царство, мы бы никогда того не видали». Потом, когда ходили они по острову, явилась птичка; она

очень Димитрию-царевичу понравилась. Он стал за ней ходить; когда он хочет ее поймать, она отлетит и опять сядет; так он и не может поймать. Генерал-адмирал и говорит: «Димитрий-Царевич! Бросьте за этой птичкой ходить, я уж очень стар, нет моих сил за вами ходить!» Он ему отвечает: «Нет, говорит, генерал-адмирал, я такой птички во всю жизнь не видал и, может быть, не увижу; я с ней не расстанусь, как-нибудь да поймаю». Только ходит, ходит, все не может поймать. И говорит Димитрий-царевич: «Ну, генерал-адмирал, ступай на корабль; если через три сутки я не буду, то ты отправляйся на родину к отцу; а я, если назад не возвращусь, где меня Бог благословит, там я и буду». Генерал-адмирал отправился на корабль, а он стал за птичкой ходить. Сколько ни ходил, все не мог поймать; пришла темная ночь, птичка порхнула в куст и пропала. Ходил он ночь и заблудился в том лесу и говорит: «Господи, говорит, послал ты на меня злого человека или лютого зверя!» Когда он эти слова проговорил, смотрит: сделалась тропинка там в лесу. Пошел он по этой по тропинке, смотрит: стоит хижина, вся мохом заросла. Он входит в эту хижину, сидит там старый старик с большой седой бородой; когда он взошел, старик этот и говорит: «Здравствуй, Димитрий-царевич! Я тебя сколько ждал. Что ты, волею, или неволею, или своею большею охотою, дело пытаешь или от дела лытаешь?» Он, как царский сын, на старика закричал: «Старый черт! Не напоил, не накормил, а спрашиваешь!» Старик на него взглянул свирепым видом и говорит: «Я, говорит, таких не люблю, хоть ты и царский сын, я постарше тебя!» И закричал взять его в темницу и давать ему в сутки фунт воды и фунт хлеба» [1, С. 109-110]. *ТНС 2МФ* («Приходит.») – *социально-психологический*, так как сталкиваются контрастные психологические чувства старика и Димитрия-царевича. В ПП («И закричал взять его в темницу и давать ему в сутки фунт воды и фунт хлеба») нет РДЗ. ПС в чувстве *негодования*, антоним – *доброжелательность*. Негодование старика к невоспитанности старшего царевича, которого он встретил доброжелательно, формирует *социально-психологический* конфликт *негодования и доброжелательности* во 2-ой теме сказки «Усоньша-богатырша». *Экспрессионизм* – доминирующий метод изображения в силу *эмоциональной лексики* («высокому острову», «преотличные плоды», «всю жизнь не видал», «вся мохом заросла», «с большой седой бородой», «старый черт!», «не напоил, не накормил») и приема повтора (Димитрий-царевич-5, птичка-5, генерал-адмирал-4, закричал-2, фунт-2) со значимостью символа беспокойства цифры 2. *Постмодернизм* в неоднозначности поведения Димитрия-царевича и старика: одного, умеющего восхищаться птичкой, но невоспитанного, другого, меняющего доброжелательность на негодование. *Метод реализма* проявляется в изображении ситуации проступка и наказания. *Романтизм* в описании природы: «...на том острове преотличные плоды, растенья, цветы». *Экзистенциализм* – в выборе линии поведения каждым из персонажей. Символизм проявляется через доминанту символики беспокойства цифры 2. *Тема 2МФ сказки* «Иван Премудрый» – в *злодействе* («Приехали домой, живут прекрасно, так хорошо. А те сестры ее ненавидят: «Мы, говорят, по неделе только жили, а она год. Все силы употребим, да ее истребим». Так она год прожила, стала беременна. Те злятся, а во дворец не смеют взойти при царе. Государь уехал, они приезжают к ней «Ах, милая сестрица! Теперь вы в тягости, надо вам хорошую бабушку. Здесь все скверные; такая у нас есть знакомая славная, и боли не будешь чувствовать». Поверила она сестрам. «Милые сестрицы! Сделайте милость, пришлите». А у них волшебница знакомая-то. Вот эта волшебница к ней приходит, дала ей порошка выпить, та без памяти и стала, родила двух сыновьев по локти ручки в золоте, по колени ножки в серебре, на каждом волоске по жемчужинке. Волшебница взяла этих детей к себе, а вместо них понесла к царю котенка да кутенка. «Что это ты принесла? Хоть бы простого ребенка!» – «Что ж, батюшка, что родится, то и годится». Государыня узнала, плакала, плакала. Государь долго сердился, долго его уговаривали. Наконец, простил ее, страшно он любил ее, и все в государстве ее любили.

Через несколько времени она опять забеременела. Сестры еще больше ее ненавидят, что он опять с ней живет. Как государя нет, они опять приезжают, так-так с ней ласковы... «Ведь ты тогда хорошо родила?» – «Хорошо, говорит, никакой боли не чувствовала». – «Ну, мы тебе опять эту бабушку доставим!» – «Я уж, говорит, не знаю» – «Нет, нет, непременно; менять не годится». Опять эта волшебница приехала, дала ей порошка, она и заснула... Во сне родила двух сыновей по локти руки в золоте, по колени ножки в серебре, на каждом волоске по жемчужине; спрятала их к себе, положила лягушоночка да мышоночка. Опомнилась она. «Ну что, говорит, кто у меня родился?» – «Лягушоночек да мышоночек!» – «Ах, бабушка, милая! Не родил ли кто-нибудь в нашем царстве, вместо моих детей бы взять?» – «Как можно, как можно?» Вымыла, понесла к царю. «Что ты еще принесла?» – «Лягушоночка да мышоночка». – «Старая корзина! Зачем тебя несет?» – «Показать, батюшка, показать!» Так эта царица плакала, плакала. Приезжают генеральши, сенаторши. «Вы бы, говорят, бабу переменяли» – «Да мне, говорит, сестрицы рекомендуют»... – «Да они вас ненавидят». Государя уговаривали, уговаривали... Государь опять простил ее; стала она выходить.

Через несколько времени она опять забеременела. «Хоть бы Господи дал простого ребенка!» Опять ей эти сестры ту бабу навялили, она положила вместо детей головню да зверка какого-то.

«Бабушка! Что у меня родилось?» – «Головня, матушка, головня!» – «Ах, господи!...» – «Ну что ж?.. Что родится, то и годится». Долго царь гневался, в последний раз простил.... Вот она опять забеременела, родила Ивана Премудрого. Ее вместе с этим Иваном Премудрым засмолили, пустили по воде» [2, с. 104-105]. ТНС 2МФ «Ивана Премудрого» («Приехали...») – *психологический*, где отражены переживания царицы, которая безропотно подчинилась коварной воле своих старших сестер. В ПП («Ее вместе с этим Иваном Премудрым засмолили, пустили по воде») без реальных, авторских деталей и знаков (РДЗ). ПС 2МФ – *злодейство*. Сестрицы из зависти решились избавиться от нее, выполняющей свое обещание в отличие от них. И их последний поступок – завершающий акт в череде преступлений. Антоним – *доверчивость*. Царица даже не догадывается о кознях сестер, спрятавших ее сыновей. В содержании 2МФ *ключевые авторские знаки* («гневался» – «простил») подтверждают *психологический конфликт злодейства и доверчивости*. *Романтический метод* определяется противостоянием добра в лице царя и царицы и зла, связанного с сестрами царицы и с волшебницей. Функция *экспрессивной лексики* («хорошо», «прекрасно», «милая», «боль», «плакала», «ненавидят», «господи», «гневался», «простил»), *вопросительного и восклицательного знаков*, приема повтора («родила» – 7, «сестры» – 6, «волшебница» – 6, «что» – 6, «Государь» – 5, «она» 5, «бабушка» – 4, «золота» – 3, «серебро» – 3, «уговаривали» – 3, «беременна» – 3, «сердился» – 2, «простил» – 2) со значением символа завершенности цифры 3 – обозначить роль *метода экспрессионизма*. *Постмодернистски неоднозначны* поступки царя, с одной стороны, доверяющего изгнанным в монастырь за нарушение своих клятв свояченицам и одновременно бывшим женам, а с другой – долго не решающегося на наказание жены, которая якобы также нарушила свое обещание («Долго царь гневался, в последний раз простил...»). *Реализм* подобной ситуации *ситуации* – в трудности *экзистенциального выбора* определенной и решительной меры на первых порах. *Тема* 3МФ сказки «Усеньша-богатырша» в *чувстве печали* («Генерал-адмирал, когда прошло трое суток, обил свой корабль черным трауром, отправился в свое государство. Когда приезжает в свое государство, ударяет из пушки, извещает, что он приехал. Царь взшел на балкон, видит, что корабль в черном трауре. Потом посылает он адъютанта: «Поди, узнай, что за корабль пришел?» Адъютант съездил, приезжает, говорит, что это тот самый корабль, на котором поехал Димитрий-царевич за живой и мертвой водой и за моложавыми яблоками. Приезжает сам царь к кораблю; генерал-адмирал вышел к нему навстречу, падает к нему на колени: «Простите, говорит, меня, царь-государь! Когда, говорит, поехали мы с вашим сыном, два дни корабль шел хорошо, на третий день корабль понесся. На четверты сутки принесся он к острову; мы вышли на тот остров с вашим сыном; различные там плоды, цветы, птицы поют. И ваш сын за птичкой стал ходить и пропал с ней!» Берет его за руки царь, заплакал сам: «Стало быть, наше несчастье такое, генерал-адмирал!» И с того разу царь предался горести и предался старости.

Много ли, мало ли времени прошло, приходит к отцу второй сын, Алексей-царевич: «Благословите меня, батюшка! Где мой больший брат пропал, незамай и я там пропаду. А, может быть, и достану вам молодильных яблоков, живой и мертвой воды». И опять отправил царь этот же корабль с этим же генерал-адмиралом. Ехали, они двои сутки хорошо; на третьи сутки корабль их понесся; они снимали паруса, бросали якоря, не могли остановить корабль. На четвертые сутки принесло их к острову. Вышли они (царевич с адмиралом) на остров. Алексей-царевич удивился, погнался за той же птичкой и попал в тюрьму к тому же старичку. Прошло шестеро суток, а его нет. Генерал-адмирал обивает корабль черным трауром и отправляется в свое государство. Приезжает в свое государство, выстрелил из пушки. Приезжает к нему царь; он вышел к нему навстречу, падает на колени: «Государь! Хотите, говорит, меня казните, хотите вешайте, все то же самое случилось!» Потом государь заплакал: «Что ж, говорит, я тебя загублю, детей не ворочу! Стало быть, наше несчастье с тобою такое несчастное!»» [1, с. 110]. ТНС 3МФ («Генерал-адмирал ...») – *лирико-психологический* в связи с функцией завершающего текст *восклицательного знака*, *раскрывающего слияние психологического состояния царя и генерал-адмирала*. В ПП («Стало быть, наше несчастье с тобою такое несчастное!») и в содержании МФ нет РДЗ. Его ПС – в *чувстве печали*. Царю печально оттого что его сыновья не вернулись обратно. Антоним – *радость*. Отсюда *лирико-психологический конфликт печали и радости* в 3МФ сказки. *Доминирующий экспрессионистский метод* передает тревожное и печальное состояние царя *экспрессивной лексикой* («черным трауром», «заплакал», «предался горести», «наше несчастье с тобою такое несчастное!»), *усиленное завершающим восклицательным знаком*. Штрихи *постмодернизма* в *неоднозначности размышления генерал-адмирала и царя*: генерал, переживая за черную весть, готов понести наказание, но мудрый царь, несмотря на печаль, трезво оценивает обстоятельство («...я тебя загублю, детей не ворочу!»). *Реалистична* изображенная ситуация и трезвость ума царя. *Символизм* проявляется в знаках: выстрел из пушки – говорит о прибытии на родину; преклонение колен – об уважении к царю и признании вины. Есть и штрихи *экзистенциализма*, который *раскрывается* через трагическую интонацию («черным трауром»,

«заплакал», «предался горести»), связанную со смертью. У *4МФ* тема наказания («Когда проходит несколько времени, приходит Иван-царевич тоже к царю, говорит «Батюшка! Я хочу тоже ехать, может, погибну там, где мои братья погибли, может, привезу вам молоджавых яблоков и живой и мертвой воды». А отец стал его упрасивать: «Ах, милой мой сын! Как же я тебя отпущу? Ты еще молод, нигде еще не бывал! Я, говорит, очень стар, помру, на кого же я царство оставлю?» Сколько он ни останавливал, ни удерживал, не мог удержать; отпустил. Призвал генерал-адмирала: «Как можно, говорит, берегитесь того места, откуда у вас корабль несется!» Отслужили молебен и отправились они с генерал-адмиралом.

Когда дуют сутки, другие; на третьи сутки опять понесся корабль их. Тогда генерал-адмирал приказал отпустить паруса, якори бросать; а Иван-царевич говорит: «Не нужно ничего, пускай несется». Принесся их корабль к этому самому острову. Генерал-адмирал говорит: «Вот, говорит, ваши братцы на этом острове пропали!» – «Ну, говорит, когда мои братья на этом острове пропали, пойдем на этот остров с тобою!» Пошли они на этот остров и видят то же самое: плоды, птички поют. Иван-царевич удивился: «Ах, говорит, генерал-адмирал! Если б я не поехал сюды, никогда бы я того не увидал!» Ходили они, ходили по острову. Вдруг явилась эта самая же птичка. Потом он за этой птичкой стал ходить; генерал-адмирал и говорит: «Иван-царевич! Не ходите за этой птичкой, за ней ваши братья ходили, пропали!» – «Ну, когда (если) мои братья за этой птичкой пропали, не замай же, я их найду или вместе умру!» Потом говорит он генерал-адмиралу: «Отправляйся, генерал-адмирал, на свой корабль; жди меня три месяца; прождешь три месяца, жди три недели; прождешь три недели, жди три дня. Прождешь три дня, отправляйся в свое царство».

Генерал-адмирал пошел на корабль, а Иван-царевич отправился птичку ловить; пришла темная ночь, птичка порхнула в лес и пропала, а Иван-царевич остался один. Потом ходил он по лесу, не нашел ничего. «Ах, говорит, господи, что здесь нет ничего!» Только проговорил это, эта самая тропинка явилась перед ним, он пошел по ней. Когда подходит к той самой хижине, куда его братья подъехали. «Слава тебе, господи! Теперь жить могу, попал на жилье!». Входит в эту самую хижину, и сидит там этот самый старик. «А, говорит, Иван-царевич! Сколько лет я тебя ждал, насилу дождался. Что ты, волею, или неволею, или своею большею охотою, дело пытаешь или от дела лытаешь?» – «Ах, говорит, дедушка! Я, говорит, не то, что неволею, а больше своею охотою, и дело пытаю и от дела лытаю!» – «Вот, говорит, Иван-царевич! Я таких людей люблю, которые покорны старым людям. Иван-царевич, ты, говорит, есть хочешь, устал, говорит». – «Да, говорит, устал, говорит, я; целую ночь ходил!» Только сейчас старик закричал, чтоб явилось двое кресел – и явилось двое кресел, и явились разные напитки, кушанья. И явилось все, и невидимо, кто что подавал. Только напились, наелись, после того музыка загремела. Когда музыка отошла: «Теперь, говорит, вы напились, наелись, ложитесь спать; а утром встанете, что будет, сами увидите!». Когда поутру Иван-царевич просыпается, видит, что он в таких палатах лежит, что чудо, и слуги ходят. Подходит к нему старик: «Иван-царевич! Вставайте, говорит, самовар готов!»

И так он жил, веселился; прошло два месяца, а ему показалось – три дня. Потом, наконец, старик у него спрашивает: «Что, Иван-царевич, куда вы едете, куда путь держите, и что вам нужно?» – «Я, говорит, еду: отец у нас стар и прослышал он, что есть за тридевять земель в тридесятом царстве Усоньша-богатырша, есть молоджавые яблоки, живая и мертвая вода. Я еду доставать». – «Ах, говорит, Иван-царевич! Вам трудно достать; не что я, старик, вам помогу, тогда вы можете достать!». Вдруг он говорит ему: «Ну, Иван-царевич, смотри на меня!» Он на него смотрит, он с него портрет списал. Списал с него портрет, посадил его (Ивана-царевича) на стол, очертил мелом вокруг его, дал ему портрет и часы. «Смотри, Иван-царевич! Ты можешь достать воды и молоджавых яблоков только в двенадцатом часу. Когда подойдешь, встретишь: стоят два богатыря, у каждого по палице в 500 пудов, и никого они не пропускают. Ты проходи в двенадцатом часу, тогда они спят; и назад норови в этом же часу пройти. Когда ты пройдешь в сад, стоят два льва, друг друга немного не достают, и стоят они у колодцев, где живая и мертвая вода; они в это время спят, и ты пройдешь. А молоджавые яблоки растут: у Усоньши-богатырши подмышками цветут деревья, а на этих деревьях молоджавые яблоки. Ты в эти же часы можешь и их достать! Смотри же, когда, говорит, яблоки возьмешь, больше ничего не делай, я тебя прошу».

Когда только лишь старик проговорил эти слова, дунул на него, и он явился в том государстве. Сейчас видит: вдаль два богатыря, посмотрел на часы – те самые часы (т. е. время), и те два богатыря спят. Проходит заставу, проходит сад; видит: львы стоят у колодцев, тоже спят. По левую сторону он взял мертвой, а по правую – живой воды, налил в пузыри; пошел к Усоньше-богатырше. Когда приходит в комнату, в первую, лежат двенадцать красных девушек; у них по полколен ноги открыты. Входит в другую комнату, спят двенадцать красных девушек... В третью комнату входит; там спит сама Усоньша-богатырша. И у ней, когда она почивает, из косточки в косточку мозжечок переливается, подмышками дерева с яблоками цветут. Когда он подошел к ней, снял у ней яблоки, потом очень

разварился на нее, влюбился и поцеловал ее.... Когда, наконец, второпях видит, что ему осталось только четверть часа здесь быть, поскорее нужно идти. Потом вдруг схватил ее часы и портрет, а свои часы и свой портрет оставил. Когда выбегает за заставу, которой был его челн (был мелом очерчен вроде челнока), сел в него и поехал. Потом Усоньша-богатырша проснулась, закричала: «Кто такой невежа был в моем царстве?» Потом приказала в погоню гнать и догнать его. Когда догоняют его, он и говорит: «Ах, говорит, дедушка, что ты со мной сделал? Должен я теперь погибнуть!» Только он эти слова проговорил, очутился опять у старика на столе. «Здравствуй, Иван-царевич! Я тебя уж давно ожидаю. Ну, говорит, расскажи, что ты, все ли достал?» – «Я все, говорит, дедушка, достал...» – «Ну, говорит, покажи свой портрет и подай мои часы!» Когда, наконец, он вынул портрет и часы: портрет ее и часы ее. «Береги, говорит, ты, Иван-царевич, этот портрет; за этим, говорит, портретом имеется самотрёс-кошелек! Ну что ж, как ты там поступал? Непременно ты там глупостей наделал». – «Что, говорит, дедушка, прости; я, говорит, по малолетству».

Вдруг старик говорит: «Ну, Иван-царевич! Теперь время вам отправляться домой, вам осталось только три дня». Взглянул он на старика и слезно заплакал. «О чем же ты, Иван-царевич, так сильно плачешь?» – «Ах, говорит, дедушка, как же мне не плакать? Как же, говорит, дедушка: я теперь все достал, а братьев моих, говорит, нету». – «Что ж, говорит, Иван-царевич! Тебе, стало быть, желается своих братьев выручить. Они, говорит, у меня!» – «Как же, говорит, мне не желательно, когда, говорит, они одной крови?» Тогда сейчас старик приказал братьев его привести; сейчас привели его братьев. Они увидели своего брата, упали перед стариком на колени: «Дедушка, прости, говорят, нас!» Старик им отвечает: «Я бы вас никогда не простил, да за брата вашего прощаю и отпускаю в свое государство».

Только сейчас вышли они из хижины, смотрят: возле них корабль стоит. Когда увидел генерал-адмирал Ивана-царевича с братьями, забыл свою старость, бросился к ним. Поблагодарили они старика этого; сами разукрасили свой корабль, отправились в свое государство. Иван-царевич, может, ночи две не спал и крепким сном заснул. Братья между собой и говорят: «Что же, говорят, мы, старшие братья, мы ничего не достали, а он, младший брат, а все достал и нас выручил. Возьмем отберем у него все, а ему положим простых яблоков и морской воды!» Отобрали у него у сонного живую и мертвую воду, а ему положили морской; взяли молодежавые яблоки, а ему положили простых.

Приезжают в свое государство. Генерал-адмирал выстрелил из пушки. Царю докладывают, что приехал корабль, на котором отправился генерал-адмирал. Потом царь сам приезжает сюда; увидел генерал-адмирала и всех своих трех сыновей, забыл старость свою, очень обрадовался. Приезжают во дворец; стал он у них спрашивать: «Что, дети мои, достали ли для меня что?» Иван-царевич говорит: «Всего я для вас достал: и молодежавых яблоков, и живой и мертвой воды!» Потом дает отцу воды; отец выпил воды, и сделалась с ним рвота, и упал он в обморок от этой воды. Когда сейчас потребовали доктора, низвели его в чувства. Иван-царевич вынимает яблоки. «Вот, говорит, как съедите, и сделаетесь молодыми!» Он съел; как был, так же и остался стар. Потом те братья и говорят отцу: «Он, говорят, все врет, а мы, говорят, все достали: живой и мертвой воды и молодежавых яблоков!» Тогда отец выпил их воды и сделался здоров; съел яблоков и сделался молодой, как и дети его.

Тогда он на Иван-царевича осердился, велел потребовать палача. «Вот тебе, палач, мой сын, отведи моего сына в поле, изруби его в мелкие кусочки и принеси мне меч в его крови!» Пошли они в поле; и горько Иван-царевич плачет, и видит палач, что он напрасно погибает. Выходит в чистое поле. Иван-царевич говорит: «Палач, не руби меня! Отрежь у меня у левой руки мизинец и помажь меч!» Палач отрезал у него мизинец и помазал свой меч кровью. Потом Иван-царевич и говорит: «Палач, держи полу: я за это буду тебя благодарить!» Он вынимает самотрёс-кошелек, целую полу натрёс ему золота. Распростился с палачом и отправился.

Приходит Иван-царевич в другое государство. Подходит к городу; стережет пастух скотину. Подходит он к пастуху: «Отдай одежду, а мою возьми себе!» Пастух говорит: «Как можно, говорит, батюшка, вы надо мной смеетесь! Как можно вашу одежду на мой кафтан променять». Потом он скидает свое платье, отдает пастуху, а пастуший кафтан надевает. Потом поблагодарил он пастуха и пошел сам в город.

Пришел он в город, везде во всех местах рассматривает, где что есть. Вот он подходит к одной лавке. В этой лавке старичок сидит, торгует. Он стоит, смотрит на него. Народ перемежился, старик стал спрашивать: «Кто ты такой?» Он ему отвечает: «Я, говорит, не знаю откуда, не помню и родства!» Так как старик заметил, что он был очень прекрасен и на словах неглупый, начал его приглашать у себя жить. А детей у этого старика, кроме дочери, не было. Когда он сидел у него в лавке, старику доход отличный был, барыш. Выстроил ему другую лавку, посадил одного его торговать. День торговал, два. На третий день он отворил лавку; шел полк солдат мимо, он и говорит солдатам: «Что есть в лавке, берите все себе!» Солдаты разобрали все; а он вынул кошелек-самотрёс, во все ящики золота насыпал.

Увидали этого купца другие купцы и спрашивают: «Где ты, говорят, такого дурака себе взял?» – «А вам, говорит, что ж за дело?» – «Да нам со стороны жалко. Сегодня он отворил лавку, пустил солдат; не то чтоб какие от них барыши, все разобрали дочиستا». – «Хоть, говорит, весь товар у него разобрали задаром, а я во всю жизнь не получал столько барыша, как от него». Потом купцы и говорят: «Постой, мы завтра раньше встанем и солдат пустим!» Поутру рано встали. Шел полк солдат на ученье. Купцы и говорят: «Солдаты! Берите, что вам угодно!» Солдаты все у них побрали; у них и не осталось ничего, ни денег, ни товару. «Вот, говорят, старый, сам обанкрутился и нас в банкроты произвел» [1, с. 110-115]. Приметы лирического рода – экспрессивная лексика: *ТНС 4МФ* («Когда проходит...») – *философско-психологический*, философский в связи с вопросом хронотопа времени, психологический, так как отражает переживания персонажей. ПП («Вот, говорят, старый, сам обанкрутился и нас в банкроты произвел») не имеет РДЗ, его ПС в *наказании* за жадность и зависть. Антоним – *благодарность*. Так определяется *философско-психологический* конфликт *наказания и благодарности* в 4МФ. *Экспрессионизм* выражается через *эмоциональную лексику* («Ах, милой мой сын!», «очень стар», «помру», «корабль несется!», «пропали!», «удивился», «вместе умру!», «дождался», «влюбился и поцеловал») и прием повтора (Иван-царевич-28, старик-16, генерал-адмирал-12, палач-7, лавке-6, солдат-5, пастух-5, Усоньша-богатырша-5, самогрёс-кошелек-3, полк солдат-2, красных девушек-2, два богатыря-2) с символикой беспоконья и тревоги цифр 2 и 5 и неоднократное использование восклицательных знаков. *Черты постмодернистского метод* в текучести событий: царь велел убить царевича, но царевича не убили. Черты *реализма* в результате поступка глупых и жадных купцов, в эгоизме царя, в практичности палача, в уме Ивана-царевича. *Выбор* каждым из персонажей выхода из ситуации говорит об *экзистенциализме* как методе *изображения*.

Ф (кульминация) начинается с предложения («А Усоньша-богатырша с того времени, как Иван-царевич у ней был, родила себе двух сынов, и дети ее росли не по дням, а по часам. Когда им было по пяти лет, они стали ходить учиться грамоте. Только другие товарищи смеются над ними, говорят, что у них отца нет. Это им показалось обидно. Приходят они домой к своей матери и очень плачут слезно. Мать на них смотрит: «Дети мои, о чем вы плачете?» – «Как же нам не плакать, когда царские дети говорят, что у нас отца нет». Она вздохнула и слезно заплакала: «Есть, говорит, у вас отец, да далеко, за тридцать земель, в тридесятном государстве, царский сын, звать Иван-царевич и прекрасен собой!»

Дети начали мать просить: «Сделай милость, мамаша, поедем разыскивать папашу». Потом она снарядила корабль, поехала вместе с детьми отыскивать Ивана-царевича». [1, с. 115] *ТНС Ф* («А Усоньша-богатырша ...») – *социально-психологический*, изображающий столкновение двух лагерей – Усоньши с близнецами детьми и царя с двумя старшими сыновьями. ПП («Потом она снарядила корабль, поехала вместе с детьми отыскивать Ивана-царевича») нет РДЗ. В содержании Ф есть пара ключевых авторских знаков («папаша – не папаша»). ПС в чувстве *неудовлетворенности*. Усоньша-богатырша и ее дети не удовлетворены положением безотцовщины. Антоним – *удовлетворенность*. Потому содержание Ф (кульминации) – в *социально-психологическом конфликте неудовлетворенности и удовлетворенности*. Доминирует *экспрессионизм*, определяемый эмоциональной лексикой («вздохнула», «слезно заплакала», «смеются над ними», «плачут слезно», «прекрасен собой!», «огнем пожгу», «мои милые!», «дали двести пятьдесят ударов») и приемом повтора (дети-8, папаша-5, плакать-4, Иван-царевич-3, отца-3, Дмитрий-царевич-2, корабль-2, мамаша-2) с символом беспоконья цифр 5 и 2. Черты *постмодернизма* в неоднозначности переживаний близнецов и их матери – Усоньши-богатырши: опережающее других детей физическая и умственная развитость и горечь чувства безотцовщины. А у матери радость от успехов близнецов и обида за них. *Реалистично* изображаемое психологическое противоречие в неполной семье. *Проблема выбора*, связанная с решением Усоньши-богатырши вступить за детей, разыскав их отца, *экзистенциальна* по сути.

Тема Ф, или кульминации в «Иване Премудром» – чувство *активности* («Растет Иван Премудрый в бочке не по дням, а по часам; уж такой премудрый, такой умный. Потянулся, ударил в дно, дно вылетело. Вышли на остров. Ходят они по острову, ветер поднялся такой холодный... «Как, говорит, я озябла!» Сейчас он огня достал, зажег... «Вы, говорит, погрейтесь, а я пойду в лесок, птички-зверя поймать». Шел озером, шел лугом, шел дальше, и видит – келейка. Взшел: нет никого, сейчас стал искать пропитания; посмотрел в печке, нет ничего. «Постой, я под печку спрячусь!» Залез, сидит под печкой. Входит старик седой, сел на лавку, взял дубинку, ударил о землю. «Дубинка, развернись!» Сейчас, откуда ни возьмись, кушанья-напитки. «Вот как бы мне эту дубинку!» Старик наелся, напился, поставил дубинку в уголок, лег спать, захрапел, спит крепким сном. А Иван Премудрый вышел, взял дубинку, бежит домой... Бежит назад тем же озером, лугом. Идет мужичок «Что ты несешь?» – «Топор!.. Захочешь дом построить, сейчас будет»... А Иван - Премудрый дубинку ему показал... «Давай меняться!» Поменялись. Старик идет шибко с этой дубинкой. Иван-царевич и

говорит: «Топор! Нельзя ли у старика у этого отнять мою дубинку». — «Как, говорит, нельзя? Можно!» Полетел топор, отнял у старика дубинку.

Приходит Иван - Премудрый к матери с топором и с дубинкой, рассказывает матери. Мать так рада, молится Богу. Ложится Иван Премудрый спать, приказывает топору и дубинке, чтобы выстроили дворец точь-в-точь такой, как у папеньки. Утром просыпается во дворце; прислуга готова, и все так, как у папеньки во дворце. Они только дивятся. На другую ночь ложится Иван Премудрый спать, приказывает, чтоб к утру на острове была пристань готова. Встает поутру; все готово.

На другой день плывет мимо острова корабль, и купцы дивятся: «Птица тут не пролетала, теперь дворец стоит». Иван Премудрый выходит на пристань. «Господа купцы, пожалуйста!» А купцы дивятся, идут с ним к нему во дворец; он их угостил, спрашивает: «Куда вы едете и с какими товарами?» — «Идем мы в Россию с такими-то товарами, да вот, говорят, приказал нам государь достать соболев, куниц и лисиц». — «Да у меня, говорит, есть!» Легли спать. Иван Премудрый и приказывает топору и дубинке, чтобы самые лучшие были соболи, куницы и лисицы. Утром встал Иван Премудрый, чай стали пить. После чаю, он и говорит. «Ну, господа купцы! Пойдемте в кабинет смотреть зверей». Пошли, только дивятся эти купцы. «Покупывали, говорят, и мы много, а таких не видали. Как, говорят, ваше имя и отчество?» — «Иван Иванович, говорит, я здесь с маменькой живу». И спрашивают у него: «Как же, говорят, цена?» — «Я, говорит, вам так дарю, только доведите меня до вашего государства».

Пробыли они у него еще сутки, поехали, и он с ними. Корабль, как птица, летит; бывало, две недели ехал, а теперь двою суток... Приехали; он распростился, ушел от них... Сам оборотился мушкой, сел на правое плечо к этим купцам-то, сидит. Приходят они к государю. «Не прикажите, говорят, нас казнить, прикажите слово говорить». — «Говори, говори!» — «На море, на острове матушка с сыном живет, с Иваном Ивановичем. И у них вот эдакой же дворец, как у вас. Мы, говорит, трю суток там выжили; такие они благородные, ловкие»... — «Господа купцы! Заворачивайте корабли, поедemте!» Тетки тотчас выскочили. «Ах, что это вы слушаете мужика простого, деревенского. Поедемте лучше с нами за море, у нас там коты заморские!» — «Хорошо, говорит, завтра!» Купцы подарили государю этих зверей, ушли домой... Иван Премудрый и говорит: «Топор-дубинка! Чтоб был я дома!» Сейчас перенесли его домой; ложится он спать. «Топор и дубинка! Чтоб завтра у меня были те коты заморские!»

На другой день опять идет корабль мимо острова. «Господа купцы! Пожалуйста ко мне!» Те боятся: не было ничего, а тут все явилось;... Зазвал он их, угостил; они все дивятся на дворец, на котов заморских: шерсть так на них и стелется. Также и эти купцы трю, суток прожили, дал он им соболей, лисиц, куниц еще лучше прежних и поехал с ними. Поплыли; тишина такая на море, а корабль, как птица, летит. Купцы и думают: «Это, говорят, ангел, а не человек; святой, да и только». Приезжает с ними Иван Премудрый, простился с ними, оборотился **мушкой**, сел на голову купцу. Пошли купцы к государю, приносят соболей, лисиц, куниц еще лучше того. Дивится царь. Купцы и говорят: «На острове, на море стоит дворец такой же, как у вас, и коты у них есть заморские. Стоит посмотреть!» — «Господа купцы, заворачивайте корабли, поедemте на остров». Опять эти тетки говорят: «Ах, что это вы всякого бородача слушаете! Поедемте лучше с нами: в саду у тетушки есть птицы райские, поют песни царские». — «Покорно благодарю! Тогда, говорит, ездил, смотрел котов заморских, да ничего не видал! — «Ну, те могли убежать, а птички не убегут никуда! Поедем лучше с нами»... — «Ну, хорошо, говорит»... Пошли купцы домой. Иван Премудрый и говорит: «Топор и дубинка! Чтоб быть мне у маменьки». Перенесли его на остров, ложится он спать. «Топор и дубинка! Чтоб были у меня завтра птицы райские, пели песни царские». Просыпается утром, слышит: прелесть музыка. Слушали, слушали. Потом опять плывет мимо острова третий корабль. Опять Иван-царевич зазвал купцов, дал им соболей, куниц, лисиц. Прожили, они у него трю суток, поехали; и он с ними. Корабль, как птица, летит... Приехали; он простился, пошел от них, потом обратился мухой, сел к купцу на голову. Приходят купцы к государю, подают лисиц, куниц, соболей. Царь и говорит: «Вот так соболи! Прелесть!» — «Это ли, говорят, мы видали! На море, на острове стоит дворец точно такой, как ваш; живет в нем барыня с сыном, Иван Ивановичем. У них и коты заморские, и птицы райские поют песни царские»... — «Ах, купцы, заворачивайте корабли, я с вами поеду!» Опять эти тетки: «Ах, как вы малодушны! Поедемте лучше с нами: у нас есть шесть сыновей, что ясных соколов, по локоть ручки в золоте, по колено ноги в серебре, на каждом волоске по жемчужинке, они уж не могут пропасть, их только в полдни выпускают на два часа». Царь и задумался про своих сыновей. «Хорошо, говорит, поедem». Пошли купцы домой. А Иван Премудрый как ударит жалом одну в глаз, другую в голову... «Ах, говорит, мне в голову ударило!»... Кровь побежала, завязала платком. А Иван Премудрый обратился мухой, полетел домой. «Ну, маменька! Напеките мне шесть лепешек к завтраму». Вот она напекла ему шесть лепешек. Он и говорит: «Топор и дубинка! Чтоб быть мне там в самый полдень». Принесли его туда; эта волшебница выпустила всех шестерых. Уж они бегали, бегали... По

локти ручки в золоте, по колена ножки в серебре, на каждом волоске по жемчужинке. Бросил он им одну лепешечку, потом другую, третью, все. Они схватили, стали есть. «Ах, говорят, какие вкусные, прекрасные, точно маменькины ручки пекли». Увидали братца... «Спрячься, говорят, поскорее!» А эта волшебница и говорит: «А, Иван Премудрый! И ты ко мне захотел». Он и говорит: «Топор и дубинка! Порубите ее на мелкие части, побросайте все в воду!» Изрубили ее, побросали в воду. Так все братья рады, что избавились от этой волшебницы. «Топор и дубинка! Чтoб быть нам около своего дому». Тотчас все они очутились около своего дому. Вышла мать, всех их узнала. Они все упали на колени: «Маменька, маменька!» — «Благодарите, говорит, меньшого»... А государь туда к ним и не ездил: одна тетка кривая, у другой голова распухла, как пивной котел.

Опять едут купцы-корабельщики, так удивляются. Выходит Иван Премудрый, зовет их. «Пожалуйте!» Братья людей-то не видали, удивляются. А купцы еще больше на них смотрят. Пробыли три дня, приезжают к государю. «Ах, батюшка, ваше царское величество! На море, на острове дворец точно такой же, как ваш, и живут в нем шесть братьев, по локоть ручки в золоте, по колена ножки в серебре, на каждом волоске по жемчужинке, а седьмой брат – Иван Премудрый. Есть там и коты заморские, и птицы райские поют песни царские». – «Ах, братцы, заворачивайте корабли, поедemте!» А теток уж тут нет, лежат в постели. Поехали» [2, с. 105-108]. ТНС Ф «Ивана Премудрого» («Растет Иван...») – социально-психологический. В ПП Ф («Поехали») нет РДЗ. ПС – в чувстве активности. Антоним – пассивность. В содержании Ф «Ивана Премудрого» первая пара авторских антонимов ключевая («могли убежать» – «не убегут», «не прикажите» – «прикажите», «приехали» – «ушел», «поехали» – «пробыли», «нельзя?» – «можно!») в раскрытии психологического конфликта активности и пассивности. Царь был пассивным и наивным, поэтому украли от него всех дорогих ему людей. Благодаря активности Ивана Премудрого семья заново соединилась. Признаки доминирующего метода романтизма – в резком противостоянии теток и Ивана Премудрого. Штрихи экспрессионизма – выразительная лексика («вылетела», «порубите», «рады», «ловкие», «благородные», «убегут», «малодушны», «голова распухла», «прелесть», «спрячься», «выжили», «казнить») и прием повтора (Иван Премудрый - 14, купцы - 13, говорить - 13, дубинка - 11, топор - 10, как - 10, мне - 7, маменька - 8, спать - 5, приехали - 4, приказывает - 4, заворачивайте - 4, корабль - 4, тетки - 4, товар - 4, старик - 3) с преобладанием символа избыточности цифр 4. Переизбыточность чувства активности Ивана Премудрого помогла в разрешении ситуации подлога, коварства и зависти. Экзистенциален выбор пассивного царя наконец-то решившегося поехать на остров, где произошло воссоединение семьи.

Выводы по системному анализу жанровой разновидности и характера изображения сказки «Усoньша-богатырша» и «Иван Премудрый»:

1. «*Жанровая разновидность* – оценка автором изображаемых явлений с социальных, философских, психологических, лирических (включая комическую и сатирическую интонацию как разновидностей лирической) позиций связывается с доминирующими структурными уровнями в АЦ и названии, порой адекватными друг другу, а также с доминирующими типами начальных синтагм (ТНС) каждой смысловой части, а также с рисунком РИУ, завершающим текст. Она обуславливает тип объектной темы (ОТ) [3, с. 33]. Очевидное разнообразие оценок изображаемого в сказке «Усoньша-богатырша» и «Иван Премудрый» указывает на соответствие жанровой разновидности произведения критерию художественности. Обратим внимание в этой связи на ТНС смысловых частей сказки «Усoньша-богатырша» (1МФ – психологический, 2МФ – социально-психологический, 3МФ – лирико-психологический, 4МФ – философско-психологический, Ф – социально-психологический и АЦ – социально-психологический) и сказки «Иван Премудрый» (1МФ – философско-психологический, 2МФ – психологический, Ф – социально-психологический и АЦ – лирико-философский и социально-психологический).

2. «*Метод* - это художественное отражение писателем действительности в свете его мировосприятия соответствующими принципами и средствами». *Ключевые понятия*: 1) вневременное, общечеловеческое; 2) мировосприятие; 3) принципы и средства». [3, с. 36]. «Усoньша-богатырша» и «Иван Премудрый» по методу изображения – экспрессионистские с чертами постмодернизма, реализма, экзистенциализма, романтизма и символизма.

3. Функция проявления жанровой разновидности как типа оценки повествователем изображаемого с позиций социальных, психологических, философски и лирических и метода изображения (характера изображения) на всех четырех этапах системы текстов исследуемых волшебных сказок в отличие от других содержательных и формальных признаков заключается в значимости осознанного (мировоззренческого) начала в бессознательном творческом процессе.

Литература

1. Усoньша-богатырша//Русское народное поэтическое творчество: Пособие для студентов нац. отделение пед. вузов / Ю. Г. Круглов – сост. Л.: Просвещение, 1981. – С. 108-116.

- 2 Иван Премудрый//Русское народное поэтическое творчество: Пособие для студентов нац. отделение пед. вузов / Ю. Г. Круглов – сост. Л.: Просвещение, 1981. – С. 103-108.
- 3 Кулумбетова А. и др. Система содержания и формы лирического, эпического и драматического художественного текста. – Алматы: Искандер, 2008. – 178 с.
- 4 Зуева Т.В. Сказка//Литературная энциклопедия терминов и понятий/Гл.ред. и сост.А.Н. Николюкин. – М.: НПК «Интелвак», 2003. – С. 990.
- 5 Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976. – С. 117.
- 6 Пропп В.Я. Метод и материал//Морфология волшебной сказки. – М.: Лабиринт, 1998. – С. 20-22.
- 7 Большой толковый словарь русского языка/Автор и рук. проекта, гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: «НОРИНТ», 2000. – С. 86, 964.

Tүйін

Бұл мақалада «Усоньша-богатырша», «Иван Премудрый» ертегілері алғаш рет көркем баяндау әдістемесі мен жанрлық түрлері жүйелі көрінісі аясында зерттеліп отыр.

Summary

The fairy tails “Usonjsha- bogatyrsha”, ‘Ivan Premudry’ are investigated firstly in connection with the systematically development of portrait method and genre kind

УДК: 82.0:82-1/-9

А.Е.Кулумбетова, А. Жаксылык

д.ф.н., профессор, студентка гр. ФИ 10-2р ЮКГУ им. М. Ауэзова

ЖАНРОВАЯ ФОРМА СКАЗКИ «СНЕГУРОЧКА»

Аннотация: Сказка «Снегурочка» привлекла наше внимание в связи с проблемой жанровой формы, раскрывающейся в системе произведения разными методами и приемами

Ключевые слова: сказка, содержание и форма, завязка, жанровая форма, жанр, хронотоп

Сказка «Снегурочка» [1] впервые системно изучается с привлечением второго, третьего и четвертого этапов четырехуровневой системы содержания и формы художественного текста [2].

І этап - анализ названия. Функция - определиться с *содержательными* (фабула), *содержательно-формальными* (знаковый смысл – ЗС) и *формальными* (жанровая разновидность и характер изображения) признаками *системы текста* (здесь и далее курсив наш. – А.К., А.Ж.) через поиск в заглавии *содержательных* (идейно-тематического – ИТУ, ритмико-интонационного – РИУ), *формальных* (знакового – ЗУ, сюжетно-композиционного – СКУ) доминирующих уровней. Очевидна первостепенная роль в этом плане ЗУ – уровня языка, т.к. «язык – кирпичики произведения», «основное орудие и – вместе с фактами, явлением жизни – *материал литературы*» (*первоэлемент литературы*) [3]. Он отсылает к словарному значению названия сказки (Снегурочка - сказочная снежная девушка, растаявшая весной) [4]. Его *знаковый смысл (ЗС)* для читателя – *в сочувствии*. Антоним к ЗС (*безразличие*) формирует *фабулу* «Снегурочки». Подружкам ее, уговаривающим прыгать через костер, была безразлична причина колебаний Снегурочки. Контекстуальный антоним к названию («Снегурочка» – «весна») определяет *нереалистический характер изображения*. Очевидно, что *содержательный, содержательно-формальный и формальный признаки* система текста были раскрыты нами благодаря функции ЗУ. *Психологическую жанровую разновидность* на первом этапе анализа текста обуславливает другой формальный уровень текста – СКУ благодаря неразрешимому конфликту зимы и весны, диктующему образ неотвратимой грусти.

Жанровая форма сказки «Снегурочка» раскрывается впервые на *втором этапе* при *анализе верхней и нижней границы хронотопа настоящего времени (НВ)*. *Верхняя граница хронотопа НВ* (завязка) совпадает с седьмым абзацем текста, начинаясь со слов «Прошла зима.» по *второму критерию* (с последними событиями и переживаниями в жизни героя, близкими по времени к читателю) [2, с. 12]. Предыдущие 6 абзацев («Жили-были старик со старухой. Жили ладно, дружно. Все бы хорошо, да одно горе – детей у них не было.

Вот пришла зима снежная, намело сугробов до пояса, высыпали ребятишки на улицу поиграть, а старик со старухой на них из окна глядят да про свое горе думают.

А что, старуха, — говорит старик, – давай мы – себе из снега дочку сделаем.

Давай, – говорит старуха.

Надел старик шапку, вышли они на огород и принялись дочку из снега лепить. Скатали они снежной ком, ручки, ножки приладили, сверху снежную голову приставили. Вылепил старик носик, рот, подбородок. Глядь – а у Снегурочки губы порозовели, глазки открылись; смотрит она на стариков и улыбается. Потом закивала головкой, зашевелила ручками, ножками, стряхнула с себя снег – и вышла из сугроба живая девочка.

Обрадовались старики, привели ее в избу. Глядят на нее, не налюбуются.

И стала расти у стариков дочка не по дням, а по часам; что ни день, то все краше становится. Сама беленькая, точно снег, коса русая до пояса, только румянца нет вовсе.

Не нарадуются старики на дочку, души в ней не чают. Растет дочка и умная, и смышленная, и веселая. Со всеми ласковая, приветливая. И работа у Снегурочки в руках спорится, а песню запоет – заслушаешься.») – показатель *экспозиции* как приметы *малой жанровой формы* этой волшебной сказки.

Нижняя граница (развязка, или активный центр – АЦ, т.е. последний миг хронотопа НВ) определяется заключительными семью абзацами текста («За весной лето пришло.»).

3 этап – анализ АЦ (развязки) («За весной лето пришло. Собрались девушки на гулянье в рощу, зовут Снегурочку:

Идем с нами, Снегурочка, в лес гулять, песни – петь, плясать.

Не хотелось Снегурочке в лес идти, да старуха ее уговорила:

Поди, дочка, повеселись с подружками!

Пришли девушки со Снегурочкой в лес. Стали цветы собирать, венки плести, песни петь, хороводы водить. Только одной Снегурочке по-прежнему невесело.

А как свечерело, набрали они хворосту, разложили костер и давай все друг за дружкой через огонь прыгать. Позади всех и Снегурочка встала.

Побежала она в свой черед за подружками. Прыгнула над огнем и вдруг растаяла, обратилась в белое облачко. Поднялось облачко высоко и пропало в небе. Только и услышали подружки, как позади простонало что-то жалобно: «Ау!» Обернулись они – а Снегурочки нет.

Стали они кликать ее: Ау, ау, Снегурочка! – Только эхо им в лесу и откликнулось.»).

Жанровая форма АЦ – малая, исходя из *объема* (7 абзацев из 17 предложений), *количеством персонажей* (3: Снегурочка, старуха и подружки), *количеством ситуаций* (4: повествуется о наступлении лета и приглашении подружками Снегурочки на гулянье в рощу; о неохотном ее желании, но подчинении уговорам старухи повеселиться; о вечернем костре, через который стали все прыгать и приглашать прыгнуть и Снегурочку; о превращении растаявшей Снегурочки в белое облачко и напрасном зове ее подружками).

4 этап – анализ смысловых частей (2-х микрофокусов, или тем - МФ, 1 фокуса, проблемы, или кульминации - Ф) сказки «Снегурочка» в аспекте жанровой формы в обратном движении от АЦ.

Темой *1МФ* («Жили-были старик со старухой. Жили ладно, дружно. Все бы хорошо, да одно горе – детей у них не было») является чувство *неудовлетворенности*. Жанровая форма – *малая*, т.к. МФ состоит из 1-го абзаца и 3-х предложений (объем), двух персонажей (старик и старуха) – количественный критерий, количество ситуаций (1: повествуется о согласии и взаимопонимании старика и старухи, но неудовлетворенных бездетностью).

Тема 2МФ («Вот пришла зима снежная, намело сугробов до пояса, высыпали ребятишки на улицу поиграть, а старик со старухой на них из окна глядят да про свое горе думают.

А что, старуха, – говорит старик, – давай мы – себе из снега дочку сделаем.

Давай, – говорит старуха.

Надел старик шапку, вышли они на огород и принялись дочку из снега лепить. Скатали они снежной ком, ручки, ножки приладили, сверху снежную голову приставили. Вылепил старик носик, рот, подбородок. Глядь – а у Снегурочки губы порозовели, глазки открылись; смотрит она на стариков и улыбается. Потом закивала головкой, зашевелила ручками, ножками, стряхнула с себя снег – и вышла из сугроба живая девочка.

Обрадовались старики, привели ее в избу. Глядят на нее, не налюбуются.

И стала расти у стариков дочка не по дням, а по часам; что ни день, то все краше становится. Сама беленькая, точно снег, коса русая до пояса, только румянца нет вовсе.

Не нарадуются старики на дочку, души в ней не чают. Растет дочка и умная, и смышленная, и веселая. Со всеми ласковая, приветливая. И работа у Снегурочки в руках спорится, а песню запоет – заслушаешься.») – чувство *радости*. *Жанровая форма 2МФ* – *малая* по объему (6 абзацев из 16 предложений), количеству персонажей (3: старик, старуха, Снегурочка), количеству ситуаций (2: повествуется о горе стариков при виде резвящихся на снегу ребятишек и о рождении у них мысли слепить из снега дочку; о радости стариков от ожившей Снегурочки, растущей не по дням, а по часам, ладной не только внешне, но работающей, «ласковой, приветливой»).

В Ф («Прошла зима.

Начало пригревать весеннее солнышко. Зазеленела трава на проталинах, запели жаворонки.

А Снегурочка вдруг запечалилась.

Что с тобой, дочка? – спрашивает старик. – Что ты такая невеселая стала? Иль тебе не можетя?

Ничего, батюшка, ничего, матушка, я – здорова.

Вот и последний снег растаял, зацвели цветы на лугах, птицы прилетели.

А Снегурочка день ото дня все печальнее, все молчаливее становится. От солнца прячется. Все бы ей тень да холодок, а еще лучше – дождичек.

Раз надвинулась черная туча, посыпался крупный град. Обрадовалась Снегурочка граду, точно жемчугу перекатому. А как снова выглянуло солнышко и град растаял, Снегурочка заплакала, да так горько, словно сестра по родному брату.») изображается тема *горя*. *Малая жанровая форма* обуславливается 6-ю абзацами и 15-ю предложениями (объем), количеством ситуаций (3: повествуется о наступлении весны с зеленью и песней жаворонков, опечалившей Снегурочку, что заметили старики; о расцвете весны и прилете птиц, появлении цветов, боязни молчаливой и печальной Снегурочки солнца, радости ее от редких весенних холодов и дождичка; о горе, словно при потере родного брата, Снегурочки от растаявшего града после радости при их виде однажды).

Выводы по системному анализу жанровой формы сказки «Снегурочка»:

1 Сказка «Снегурочка» состоит из таких 4 смысловых частях (СЧ): двух МФ, 1Ф и АЦ. По количеству Ф, по экспозиции, по объему, количеству ситуаций и персонажей в каждой СЧ произведение русского устного народного творчества относится к малой жанровой форме.

2 Если на втором этапе анализа сказки жанровую форму мы определили по экспозиции, то на третьем и четвертом этапах анализа критерии формирования жанровой формы изоморфны.

Литература

- 1 Снегурочка // Русская народная сказка / hyanidae.narod.ru
- 2 Кулумбетова А.Е., Джунисова А.А., Садуакас Г.К., Мырзабекова А.К. Система содержания и формы эпического, лирического и драматического текста. Учебное пособие. – Алматы: «Искандер», 2008. –178с.
- 3 Горький М. Беседы с молодыми// М. Горький о литературе. – М.: Сов. Россия, 1980. – С. 411, 413, 414.
- 4 Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: РЯ, 1986. – С. 641.

Түйін

«Снегурочка» ертегісі жанр пішіні мәселесі тұрғысында алғаш рет жүйелі түрде қарастырылып отыр

Summary

The fairy tail “Snegurotshka” is considered systematically in accordance genre form issue in this article

УДК: 82.0:82-1/-9

А.Е.Кулумбетова - д.ф.н., профессор, **А.Суттибай**- студентка гр. ФИ 10-2р
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент

АНАЛИЗ ПРОГНОСТИЧЕСКОЙ СМЫСЛОВОЙ ЧАСТИ В СКАЗКАХ «БАБА-ЯГА», «ТРИ ПОРОСЕНКА», «ПЕРЫШКО ФИНИСТА ЯСНА СОКОЛА», «ТЕРЕМОК»

Аннотация: Сказки «Баба-яга», «Перышко Финиста ясна сокола», «Три поросенка», «Теремок» анализируются в связи с функцией потенциального смысла прогностической смысловой части, мотива, определяющего замысел произведения и методы его изображения, жанр

Ключевые слова: сказка, завязка, прогностический потенциальный смысл, мотив, жанровая форма, жанр, хронотоп, система содержания и формы, экспрессионизм, романтизм, символизм, экзистенциализм, критерий художественности

Т.В. Зуева в статье «Сказка» пишет: «Сказка – вид фольклорной прозы, известный у всех народов в отличие от несказочной прозы (преданий, легенд, быличек... » [1]. И далее продолжает: «Типологический характер имеют следующие жанры классического фольклора: сказки о животных,

волшебные и бытовые» [1, с. 990]. В нашей статье рассматриваются согласно этой жанровой классификации две *волшебные сказки* («Баба-яга» [2] и «Перышко Финиста ясна сокола» [3]), две *сказки о животных* («Три поросенка» [4], «Теремок» [5]) (здесь и далее курсив наш. – А.К., А.С.).

Новизна статьи в том, что эти произведения впервые изучаются в *системно-структурном плане* в свете концепции методологии и методики комплексного изучения 4-уровневого содержания и формы художественного произведения [6] и в связи с проблемой *прогностической* смысловой части (СЧ) [6, с. 42].

Цель – раскрыть особенности *прогностической* смысловой части в сказках «Баба-яга», «Три поросенка», «Перышко Финиста ясна сокола», «Теремок». Анализ *содержательных и формальных признаков прогностической смысловой части* этих сказок соотносится, *во-первых*, с четвертым этапом (уровнем) текста, *во-вторых*, – с местом *завязки* в системе произведения. Так, в связи с тем, что *завязка* в «Баба-яге», в «Перышке Финиста ясна сокола», «Трех поросятах» *совпадает с началом текста*, потенциальный смысл (ПС) *первого микрофокуса* (темы) в них соответственно (*коварство, радость, сочувствие*) является *прогностическим*, а в «Теремке» – потенциальный смысл *фокуса* (Ф, или *кульминации*): *отзывчивость*.

В сказке «Баба-яга» *первая тема (микрофокус, т.е. МФ)* – *завязка*, потому его ПС носит *прогностический характер*. Рассмотрим *содержательные признаки* прогностической ПС: 1. *Коварство* передает *замысел* всей сказки – высветить ее роль в последующем повествовании во взаимоотношениях персонажей. В этом *замысле* заключается осуждение коварства с позиций нравственности. При сопоставлении ПС (*коварство*) и *знакового смысла (ЗС)* названия (*злость* – ведущая черта образа Бабы-яги) нет контраста. 2. Отсутствие конфликта – показатель того, что в сказке нет *подтекста*. 3. Коварство – *рассудочное чувство* (просветительский мировоззренческий принцип структуры эстетического идеала) [7]. И он *противостоит* естественному чувству – доверчивости (антропологический мировоззренческий структуры эстетического идеала), формируя *романтическое содержание* эстетического идеала, культивируемое в сказке. *Формальные признаки*: 1. ПС доказывает *верность* определения нами верхней границы хронотопа настоящего времени (формальная функция прогностического ПС МФ) по 1 критерию. 2. «Баба-яга» по *жанру* является сказкой без подтекста. В этом заключается *функция* этого жанра – предельно ясно выразить мораль повествования. 3. *Замысел* раскрывается благодаря методам *экзистенциализма* (размышление о борьбе зла и добра, проблема выбора, стоящая перед персонажами), *экспрессионизма* (эмоциональная канва текста), *символизма* (традиционные в волшебной сказке образы-символы).

Обратимся к рассмотрению примет *содержания и формы прогностической СЧ* сказки «Три поросенка». *Во-первых*, ПС МФ (*сочувствие*) определяет *замысел* сказки, т.е. *предмет* последующего изображения истории трех поросят, которые, несмотря на разногласие, спаслись от волка благодаря *сочувствию* мудрого поросенка двум своим легкомысленным братьям. *Во-вторых*, ПС МФ (*сочувствие*) не противоречит *знаковому смыслу (ЗС)* названия (*интерес*): рассказчик раскрывает причину интереса к судьбе поросят, он связан с *сочувствием* к уму и находчивости умного поросенка. И это отсутствие противоречия между ПС МФ и ЗС названия указывает на отсутствие *подтекста*. *В-третьих*, *сочувствие* – *естественное чувство* (антропологический принцип эстетического идеала рассказчика), *противоречащее* рассудку (*заботе*) (просветительский принцип эстетического идеала), что обуславливает *романтическое содержание эстетического идеала* рассказчика сказки «Три поросенка». *В-четвертых*, отсутствие подтекста указывает на *жанр сказки без подтекста*, так как сказка – это вид открытого поучения. *В-пятых*, ПС МФ подтверждает *верность* определения нами места *завязки* (верхней границы хронотопа НВ). *В-шестых*, прогностический ПС МФ изображается методами *экспрессионизма и экзистенциализма и символизма* (волк – символ кровожадности и глупости).

МФ сказки «Перышко Финиста ясна сокола» *соотносится с верхней границей хронотопа настоящего времени, поэтому его ПС будет* прогностическим, *определяя* предмет (замысел) *дальнейшего повествования*. Рассмотрим *содержательные признаки этой прогностической СЧ*: 1. ПС МФ (*радость*) и *знаковый смысл (ЗС)* (*прекрасное*) названия *не противоречат друг другу, что указывает на отсутствие в этом произведении подтекста*. В этом *отсутствии подтекста* – *системное проявление связи МФ и АЦ* (активного центра, или *развязки*), в котором есть авторская установка («порядок») [8], что *адекватно нашему наблюдению в анализах* третьего уровня изучаемых сказок. 2. ПС МФ (*радость*) *определяет* замысел сказки – *воссоздать борьбу за достижение счастья*. 3. ПС (*радость*) *выражает* естественное чувство, *смешивающееся со страхом в конфликтном противостоянии, что формирует* романтическое содержание эстетического идеала сказки. К *формальным признакам прогностической МФ* «Перышка Финиста ясна сокола» *относится*: 1. *Отсутствие подтекста и традиционная сказочная концовка при малой жанровой форме* характерна жанру сказки, что мы раскрыли при анализе АЦ. 2. *Верность* определения верхней границы хронотопа

НВ (завязки) подтверждает ПС 1МФ. 3. Психологические переживания персонажей передаются доминирующим методом экспрессионизма (эмоциональный рисунок сказки) с приметами романтизма (резкий контраст переживаний сестер), символизма (добро и зло) и экзистенциализма (проблема выбора, стоящая перед сестрами, отцом).

ПС Ф (фокуса, или проблемы, кульминации) сказки «Теремок» позволяет спрогнозировать замысел этого текста, так как Ф начинает верхнюю границу НВ. Выявим содержательные признаки кульминационной СЧ. 1. ПС Ф (отзывчивость) и знаковый смысл (ЗС: сочувствие) не противоречат друг другу, что указывает на отсутствие в этом произведении подтекста, указывающее на системное проявление связи Ф и АЦ, в котором есть авторская установка («порядок»). 2. ПС Ф (отзывчивость) определяет замысел сказки: иронично высмеять бездумную отзывчивость, которая привела к разрушению теремка. 3. ПС (отзывчивость) выражает естественное чувство бездумной доброты, что формирует романтическое содержание эстетического идеала сказки. К формальным признакам прогностической Ф «Теремок» относится: 1. Отсутствие подтекста и традиционная сказочная концовка при малой жанровой форме характерна жанру сказки, в которой исключается потаенная мысль или чувство. 2. Верность определения верхней границы хронотопа НВ (завязки) подтверждает ПС Ф. 3. Прогностический ПС Ф изображается доминирующим методом экспрессионизма в сочетании с чертами символизма (медведь – символ неповоротливости и тугодумия) и экзистенциализма (раздумья о вреде бездумной доброты и отзывчивости, проблема выбора).

Выводы по исследованию функций ПС прогностической СЧ в изученных волшебных сказках и сказках о животных: 1. В текстах сказок нет экспозиции, что в эпических произведениях присуще средней или большой жанровой форме согласно критерию по определению жанровых форм. Однако другой системный критерий – количество кульминаций (Ф) или таких смысловых частей, как микрофокусы (МФ), активный центр (АЦ, т.е. развязка) подтверждает отнесение этих произведений устного народного творчества к малой жанровой форме ввиду одной кульминации (Ф) в них в соответствии с малым объемом. 2. Во всех сказках завязка (верхняя граница хронотопа настоящего времени) совпадает с началом текста, говоря от исключения в них экспозиции. 3. Однако если в трех сказках («Баба-яга», «Перышке Финиста ясна сокола», «Трех поросятах») прогностическим является 1МФ (микрофокус, или тема), то в «Теремке» – фокус, или кульминация. 4. Жанр сказки без подтекста обуславливается во всех изученных нами текстах авторской установкой («порядком») в их развязке. 5. Прогностические ПС в сказках (коварство, радость, сочувствие, отзывчивость), определяемые нами как замысел, или предмет последующего повествования в текстах, можно классифицировать и как мотивы. Проблемы взаимосвязи мотива и сюжета касается Б.Н. Бройтман, раскрывая историю развития идеи А.Н. Веселовского о мотиве [9]. Так, Б.Н. Путилов, пересматривая положение А.Н. Веселовского о «генетическом первенстве мотива и вторичности сюжета», утверждает, во-первых, идею о «моделирующей роли мотива»: «...Мотив есть не просто элемент, слагаемое, конструирующее сюжет. В известном смысле эпический мотив программирует и обуславливает сюжетное развитие. В мотиве так или иначе задано это развитие. Мотив обладает моделирующими качествами». Во-вторых, указывает на то, что сюжет и мотив «не разные структурные образования, а одно: «мотив – часть, сюжет – целое; мотивы – моменты движения сюжета», в-третьих, «мотив обладает большей самостоятельностью и несет более важные моделирующие функции, чем считал А. Н. Веселовский» [10]. 6. Критерию художественности в плане жанра сказки без подтекста соответствует только «Три поросенка», в котором «порядок» в развязке сочетается с «хаосом» в кульминации (нет авторской установки, т.е. смысловых антонимов). В других трех сказках наблюдается нарушение критерия художественности в этом аспекте, так как во всех СЧ, как и в АЦ присутствует «порядок», указывая на «недоверие» повествователя к способности читателя осмыслить потенциальное, а не реальное авторское конфликтное противоречие.

Литература

- 1 Зуева Т.В. Сказка//Литературная энциклопедия терминов и понятий/Гл.ред. и сост.А.Н. Николюкин. – М.: НПК «Интелвак», 2003. – С. 989-994.
- 2 Баба-яга//Русские народные сказки//storybook.ru/russian/
- 3 Три поросенка//Русские народные сказки//storybook.ru/russian/
- 4 Перышко Финиста – ясна сокола// Русское народное творчество: Пособие для студентов нац. отделений пед. вузов / Ю. Г. Круглов – сост. – Л.: «Просвещение», 1981. – С. 135-139.
- 5 Теремок // Русское народное поэтическое творчество/ Хрестоматия для филолог. фак-ов пед. ин-тов. Под ред. проф. Н. И. Кравцова. – М.: «Просвещение», 1971. – С. 415.

- 6 Кулумбетова А.Е., Джунисова А.А., Садуакас Г.К., Мырзабекова А.К. Система содержания и формы эпического, лирического и драматического текста. Учебное пособие. – Алматы: «Искандер», 2008. – 178 с.
- 7 Нигматуллина Ю.Г. Национальное своеобразие эстетического идеала. – Казань: КГУ, 1970. – С. 20-107.
- 8 Пригожин Илья, Стенгерс Изабелла. Порядок и беспорядок//Время, хаос, порядок. К решению парадокса времени. – М.: Прогресс, 1994. – С. 55, 57.
- 9 Путилов Б.Н. Мотив как сюжетобразующий элемент//Типологические исследования по фольклору. – М., 1975. – С. 149,142,144.
- 10 Бройтман Б.Н. Мотив и сюжет//Теория литературы: Учеб. Пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений: В 2 т./Под ред. Н.Д. Тамарченко. – Т.2: Бройтман С.Н. Историческая поэтика. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – С. 53-57.

Tүйін

Прогностикалық мағына бөліктің потенциалдық қызметі бірқатар ертегілер жүйесінде («Баба-яга», «Перышко Финиста ясна сокола», «Три поросенка», «Теремок») алғаш рет беріліп отыр

Summary

The function of potential sense of prognostic sense-part in the system of a line of fairy tales (“Baba-yaga”, “Pyoryshko Finista yasna sokola”, “Tri porosenka”, “Teremok”) is considered for the first time.

УДК: 82.0:82-1/-9

А.Е.Кулумбетова - д.ф.н., профессор, **Г. Хайдаркулова**- студентка гр. ФИ 11-2р
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ФУНКЦИЯ СОПОСТАВЛЕНИЯ ОБЪЕКТНЫХ ТЕМ В СТИХОТВОРЕНИЯХ В ПРОЗЕ
«СТАРИК», «ЭГОИСТ», «БЕЗ ГНЕЗДА» И.С. ТУРГЕНЕВА**

Аннотация: Объектные темы стихотворений в прозе И.С. Тургенева «Старика», «Эгоиста», «Без гнезда» сопоставляются на основе анализа их системного проявления в каждом тексте. Это позволяет выявить как общечеловеческую суть проблем, волнующих современников писателя, так и жанровую разновидность этих произведений.

Ключевые слова: система, объектная тема, конфликт, общечеловеческий смысл, художественный метод, жанровая разновидность

Цикл стихотворений в прозе И.С. Тургенева – итог творческих размышлений писателя. С недавнего времени цикл стал предметом исследования в свете концепции методологии и методики комплексного изучения 4-уровневой системы содержания и формы произведений эпоса, лирики, драмы [1]. До настоящего времени «Старик» [2], «Эгоист» [3], «Без гнезда» [4] не рассматривались в системном плане и в связи с сопоставлением их объектных тем, в частности [5], что составляет *научную новизну* статьи (здесь и далее курсив наш. – А.К., Г.Х.). Под *объектной темой (ОТ)* понимается «круг объектов самой действительности, которые объединены социально-исторической общностью и которые, в свою очередь, становятся истоками конкретного произведения искусства» [6]. В нашей концепции и в предлагаемых вниманию текстах *объектная тема, т.е. конфликт личности* – точка отсчета в отражении И.С. Тургеневым конфликта своего современника, связанная с функцией хронотопа [7] *настоящего времени (НВ)*. Отсюда выделение *значимости* верхней (*завязки*) и нижней (*развязки*) границ этого хронотопа, в пределах которых возникает *абрис* объектной темы, т.е. конфликта личности (*второй этап анализа*), *тип и содержание* которой формулируется на *третьем этапе* (анализе последнего мига хронотопа настоящего времени, развязке, или активном центре - АЦ) [1, с.10, 46]. «Следы» объектной темы системно проявляются в *смысловых частях* текстов стихотворений в прозе И.С. Тургенева на *четвертом этапе* («середине», по концепции Аристотеля о «целом» [8]). Ими являются *фокус* (Ф), или *проблема, кульминация* в «Старике», *развязка* в «Эгоисте» и «Без гнезда».

Если в *прямом движении* от «начала» к «концу» тестов мы сосредоточиваемся на роли хронотопа настоящего времени, то в *обратной связи* от «конца» к «началу» мы анализируем «середину», т.е.

проявление *прошлого* (в «Старике») или *его элементы* в хронотопе настоящего времени (в «Эгоисте» и «Без гнезда»).

Так в «Старике» верхняя граница хронотопа НВ (завязка) совпадает с первой строкой («Настали темные, тяжелые дни...» [1, с. 547]), т.е. с началом текста по *четвертому критерию* (с глаголом настоящего времени в начале текста) [1, с.12]. Но отсутствие экспозиции в этом случае не является показателем средней жанровой формы в силу малого объема «Старика» с *одной кульминацией* (фокусом, или проблемой). Потому завязка в «Старике» совмещается с кульминацией. Последним мигом хронотопа НВ (его нижней границей) являются заключительные три абзаца, состоящие из трех предложений. Функция анализа верхней и нижней границы хронотопа определить *объектную тему (ОТ)*, т.е. *конфликт современника писателя*. Внимание Тургенева обращено к внутреннему конфликту современника: перед человеком есть выбор ☐ прожить остаток жизни с чувством боли, страдания, мучения или прожить, наполнив жизнь воспоминаниями о молодости энергичной, активной. Конфликт между прошедшей жизнью и будущим временем пронизывал душу бедного старика, но он сделал выбор ☐ предаться воспоминаниям о надеждах молодости, не думая о смерти. *Это содержательно-формальный признак второго этапа, где ОТ (содержание), а конфликт (форма). Содержание и тип ОТ* приобретут конкретное выражение на третьем этапе при изучении развязки, то есть АЦ.

В «Эгоисте» завязка («В нем было всё нужное для того, чтобы сделаться бичом своей семьи») [1, с. 547] адекватна началу текста по второму критерию (с последним событием или переживанием в жизни лирического героя, близкими по времени к читателю) [2, с.12]. Она является одновременно и развязкой, т.е. АЦ (*нижней границей хронотопа НВ*). Потому проявляющаяся в пределах завязки и развязки объектная тема, или конфликт личности определяется эгоистическим поведением персонажа, которое довело его до бесчувственного состояния, осуждаемого лирическим героем. Специфика этого произведения с одной смысловой частью в отношении его также к малой жанровой форме. *Содержание и тип ОТ* определяются на третьем этапе анализа.

Верхнюю границу «Без гнезда» выделяем по *третьему* из восьми системных критериев (сочетание названия с последним событием или переживанием в жизни героя, близкими по времени к читателю) [2, с.12]. В этом произведении неотделимы друг от друга верхняя (завязка) и нижняя (развязка) границы хронотопа НВ и определяются началом текста («Куда мне деться? Что предпринять? Я как одинокая птица без гнезда...») [1, с. 567]. Объектная тема, или конфликт личности в тексте малой жанровой формы раскрывается автором через призму сиюминутных переживаний лирического героя, ассоциирующего себя с птицей с ее безнадежной безуспешной попыткой обрести гнездо. С одной стороны, герой готов идти к цели, преодолевая на пути бесконечные преграды, похожие на бушующие волны, готовые проглотить, но, с другой стороны, боится, хватит ли силы достичь цели. *Содержание и тип ОТ* раскрываем на третьем этапе анализа.

Третий этап – последний миг нижней (развязка, или АЦ) границы хронотопа НВ, место которого в тексте диктуется писателем и определяется затем читателем, выработавшем в себе чувство слова, искусственным в анализе текста, т.е. диалога с писателем.

Тема АЦ «Старика» И. Тургенева («На засыхающем, покоробленном дереве лист мельче и реже – но зелень его та же.

Сожмись и ты, уйди в себя, в свои воспоминанья, — и там, глубоко-глубоко, на самом дне сосредоточенной души, твоя прежняя, тебе одному доступная жизнь блеснет перед тобою своей пахучей, всё еще свежей зеленью и лаской и силой весны!

Но будь осторожен... не гляди вперед, бедный старик!) [2, с. 545-546] – в *опасении*. Стихотворение в прозе представляет синтез лирики и эпоса, и черты драмы. Объем (три абзаца из трех предложений), количество ситуаций (три), количество героя (один) обуславливают малую жанровую форму АЦ «Старика». *Тип начальной синтагмы (ТНС) АЦ* («На засыхающем ...») – *лирико-психологический*. Психологический выражает внутренние переживания героя, а лирический потому, что восклицательным знаком развязки раскрывается сопереживание автора и читателя лирическому герою. Потенциальный смысл (ПС) *последнего предложения* [ПП: «Но будь осторожен... не гляди вперед, бедный старик!»] АЦ без авторских реальных антонимов в чувстве *опасения*. Оно связано с чувством беспокойства и тревоги за старика в случае пессимистического ожидания конца. Антоним ☐ *надежда*. Она подпитывается обращением старого человека к памяти о молодости, о вершинных моментах жизни и оптимизма. В содержании финала есть пара авторских антонимов, выраженных реальными знаками («покоробленное дерево» ☐ «зелень», «весна» ☐ «старик»), последняя из которых *ключевая* и выражает *лирико-психологический* конфликт *опасения и надежды*. Таковы *тип и содержание ОТ*. Так как в АЦ есть «*порядок*» [9], т.е. авторская установка, то при малом объеме текста это указывает на *жанр рассказа*, т.е. на отсутствие *подтекста*. Потому первичное читательское восприятие (ПЧВ) текста Тургенева – понимание контрастных переживаний героя читателем и автором. Эмоциональная лексика («засыхающий», «покоробленное дерево», «сожмись», «глубоко-

глубоко», «сосредоточенная душа», «блеснет», «пахучей», «свежей зеленью», «будь осторожен», «лаской», «силой весны», «бедный старик») и прием повтора («свои» - 3, «в» - 2, «глубоко» - 2, «и» - 3, «перед» - 2) с преобладанием символа беспокойства и тревоги цифры 2 обуславливают признаки метода экспрессионизма, главного в АЦ «Старика». Есть приметы символистского изображения в связи с приемом повтора и образом старости. Важную роль играет и экзистенциализм в АЦ, так как перед стариком стоит *выбор*: жить воспоминаниями о молодости и продлевать радости жизни или смириться с неминуемым концом, отдаваясь чувству страха. Философское размышление Тургенева о старости полно оптимизма. Оно связано с попыткой облегчить грустные раздумья о себе, о жизни, о близких воспоминаниями о молодости и весне жизни. Лирический герой предупреждает старика о гибельности погружения в мысли о неминуемой смерти и гибели всего живого рано или поздно. Резкий контраст между настоящим ☐ безнадежной старостью и полными надежд воспоминаниями юности ☐ основа романтического изображения. Очевидна и постмодернистская текучесть в восприятии старости: от надежды – к доминирующему страху («На засыхающем, покوروبленном дереве лист мельче и реже – но зелень его та же.» - «Но будь осторожен... не гляди вперед, бедный старик!)). Реалистична эта противоречивость и метание между полюсами, свойственная человеческой природе.

Анализ развязки (АЦ) «Эгоиста» И. Тургенева с темой *осуждения*. Малая жанровая форма АЦ «Эгоиста» связана с объемом (17 предложений), количеством ситуаций (три), количеством героев (два – эгоист, лирический герой). ТНС (тип начальной синтагмы) («В нем ...») ☐ *лирико-психологический*. Переживания лирического героя, осуждающего эгоиста, разделяются автором и читателем в силу функции завершающего текст восклицательного знака. В ПП АЦ («О безобразии самодовольной, непреклонной, дешево доставшейся *добродетели*, ты едва ли не противней откровенного *безобразия порока!*») [3, с. 547]) есть выделенные нами ключевые авторские антонимы. Они выражают *лирико-психологический* конфликт *осуждения и сочувствия*. ПС ☐ в чувстве осуждения, что непосредственно связано с беспокойством лирического героя о нравственном будущем эгоиста. Этот конфликт находит подтверждение в смыслах антонимов в содержании АЦ («был безукоризненно честен» ☐ «давил ею всех», «не считал себя эгоистом» ☐ «порицал и преследовал эгоистов»). Так проявляется *тип и содержание* ОТ. В АЦ «порядок», т.е. авторская установка ☐ показатель при малой жанровой форме жанр рассказа, исключая подтекстовый смысл. Поэтому ПЧВ (первичное читательское восприятие) текста – в понимание автором и читателем переживаний лирического героя. Эмоциональная лексика («безукоризненный», «безжалостный», «гордый», «давил», «добро», «примерный», «искренно возмущался», «старательный», «эгоизм», «ни малейшей слабости», «прощать», «собственной совести», «собственного бога», «чудо», «изверг», «добродетели», «возводил очи горé», «твердым», «ясным», «нравственный человек», «на смертном ложе», «сердце», «безобразии», «самодовольной», «непреклонной», «не противней», «безобразии порока») и прием повтора («безобразии» - 2, «он» - 12, «был» - 6, «своей» - 3, «родился» - 2, «здоровый» - 2, «богатым» - 2, «честность» - 4, «безжалостным» - 2, «добро» - 4, «собственной» - 4, «не понимал» - 3, «сердце» - 2, «без» - 2, «прощать» - 3, «всё» - 4, «не» - 16, «себя» - 2, восклицательный знак – 5, вопросительный знак – 2, и-21, в-5, я-2) со значимостью символа тревоги и беспокойства.) – показатели доминирующего метода экспрессионизма с контрастными чувствами, связанными с добром и злом. Романтический метод определяется резким конфликтом между чувствами добродетели и порока. Добродетель ☐ это высокое нравственное чувство, проявляющееся по отношению к близким, родным и друзьям, а порок ☐ отрицательная сторона человека: лживость, лицемерие и т.д. Признаки символизма связаны с символикой приема повтора и образом законченного эгоиста. Приметы экзистенциализма – в выборе лирического героя между сочувствием и осуждением.

Чувство *неоднозначности* – тема АЦ в «Без гнезда» («Куда мне деться? Что предпринять? Я как одинокая птица без гнезда... Нахохлившись, сидит она на голой, сухой ветке. Остаться тошно... а куда полететь?

И вот она расправляет свои крылья ☐ и бросается вдаль стремительно и прямо, как голубь, вспугнутый ястребом. Не откроется ли где зеленый, приютный уголок, нельзя ли будет свить где-нибудь хоть временное гнездышко?

Птица летит, летит и внимательно глядит вниз.

Под нею желтая пустыня, безмолвная, недвижная, мертвая.

Птица спешит, перелетает пустыню – и всё глядит вниз, внимательно и тоскливо.

Под нею море, желтое, мертвое, как пустыня. Правда, оно шумит и движется – но в нескончаемом грохоте, в однообразном колебании его валов тоже нет жизни и тоже негде приютиться.

Устала бедная птица... Слабеет взмах ее крыл; ныряет ее полет. Взвилась бы она к небу... но не свить же гнезда в той бездонной пустоте!..

Она сложила наконец крылья... и с протяжным стоном пала в море.

Волна ее поглотила... и покатилась вперед, по-прежнему бессмысленно шумя.

Куда же деться мне? И не пора ли и мне ☐ упасть в море?» [4, с. 567-568]). ТНС (тип начальной синтагмы) АЦ «Без гнезда» («Куда же...» [4, с. 567]) ☐ *философско-психологический*. В-первых, это произведение является философским благодаря хронотопу места («куда?») и функции вопросительного знака в заключительном предложении. Во-вторых, переживания, волнение лирического героя психологического плана. Изучаемое стихотворение в прозе относится к малой жанровой форме по объему (10 абзацев из восемнадцати предложений), по количеству ситуаций (три), героя (два: лирический герой и птица). В ПП нет антонимов («Куда же деться мне? И не пора ли и мне ☐ упасть в море?»), но в содержании есть выделенная нами ключевая пара («шумит и движется» - «нет жизни», «пала в море» - «взвилась»). Его ПС в *неоднозначности*: нам неизвестно, как сложилась дальнейшая судьба лирического героя. ПС связан со знаком «взвилась»: нет информации о том, сумела ли птица влететь в небо, тогда как знак «пала в море» выражает однозначность гибели птицы, что сопровождается беспокойным и тревожным состоянием лирического героя. *Антоним* ☐ в *однозначности*. В АЦ «*порядок*», т.е. авторская установка ☐ показатель при малой жанровой форме жанр *рассказа* невозможен *подтекст*. Поэтому ПЧВ (первичное читательское восприятие) текста – в *понимании* автором и читателем внутреннего переживания героя. Доминирующий признак *постмодернизма* – в неоднозначной судьбе лирического героя, неизвестности дальнейшего жизненного пути: найдет ли он себе «приятный уголок» или останется «без гнезда». *Реализм* в скитальческой жизни лирического героя, как и птицы, наполненной преградами («пустыня», «море», «волна»). Если в произведении «Без гнезда» лирический герой уподобляет свою судьбу с птицей, сдавшейся в борьбе с природной стихией, то М. Горький *интертекстуально* перекликается с И.С. Тургеневым в «Песне о Буревестнике» [10]. Буревестник стремится противостоять природным явлениям (морской буре), радостно призывая ее для схватки. *Экспрессионизм* проявляется в эмоциональном окрасе текста – в глубокой печали, охватившей лирического героя, отражающейся в лексике («дется», «упасть», («голой», «тошно», «стремительно», «вспугнутый», «приятный», «гнездышко», «безмолвная», «недвижная», «мертвая», «тоскливо», «грохот», «нет жизни», «бедная птица», «слабеет взмах», «ныряет», «шумит», «поглотила», «бессмысленно») и приеме повтора («птица»-4, «она»-5, «гнездо»-3, «пустыня»-2, «море»-2, «летит»-3, «приют»-2, «шумит»-2, «мне -2», «?» - 2) с символикой беспокойства и тревоги (функция цифры 2). *Экзистенциализм* изображения очевиден в воссоздании ситуации выбора жизненного пути, перед которым встал лирический герой. С другой стороны, экзистенциальна представленная трагическая грань между жизнью и смертью. *Символически* образ одинокой птицы и одиночества героя, символ моря – стихийной силы с ее пустынной и безжизненностью, значима и символика приема повтора. *Романтический метод* связан в произведении с символом пустыни, стихийной силы моря, которые означают простор и волю.

Четвертый этап. В отличие от «Эгоиста» и «Без гнезда» И.С. Тургенева «Старик» содержит кульминацию (фокус – Ф, или проблему). *Тема* Ф – чувство *безысходности* («Настали темные, тяжелые дни...

Свои болезни, недуги людей милых, холод и мрак старости... Всё, что ты любил, чему отдавался безвозвратно, – никнет и разрушается. Под гору пошла дорога.

Что же делать? Скорбеть? Горевать? Ни себе, ни другим ты этим не поможешь.» «Старика» [1, с. 547]. Жанровая форма кульминации малая по объему (3 абзаца из 8 предложений), количеству героев (один лирический герой), количеству ситуаций (две). ТНС Ф («Настали...») ☐ *лирико-психологический*, потому что изображается психологическое переживание героя в связи с обострением в старости пессимистических настроений. Лирический потому, что функциональная пауза в конце начального предложения передает слияние чувств писателя, читателя и лирического героя в восприятии старости. В ПП («Ни себе, ни другим ты этим не поможешь») нет РДЗ. Отсюда ПС в чувстве *безысходности*, тревожащей лирического героя. Антоним – *вера*. В содержании текста есть *ключевая пара* авторских деталей («любил» - «никнет и разрушается»), которые выражают *лирико-психологический конфликт безысходности и веры*. Следы ОТ (опасение - надежда) отражаются в конфликте фокуса (безысходность - вера). Мы сочувствуем безысходности положения старого человека в преддверии неминуемой смерти, в то же время восхищаясь его надеждой продлить жизнь силой духа. Очевидно доминирование экспрессионизма из-за приема повтора («свои-2», «что-2», «ни-3», «ты-2», «и-2», «же-2», восклицательный знак-3, многоточие-2) с преобладанием символа беспокойства и тревоги), экспрессивной лексики («темные», «тяжелые», «болезни», «недуги», «милых», «холод», «мрак старости», «любил», «скорбеть», «горевать»). Есть признаки символизма, исходя из символики приема повтора. Черты экзистенциализма проявляются через *выбор* старика надежды перед безысходностью, которая вызвана его боязнью возрастных недугов и смерти. Признаки романтизма – в резком конфликте между беспомощностью старости и силой духа в старике. В кульминации постмодернизм проявляется в черте неоднозначности: понимание бесполезности бунта против старости и примирение

с ней («Что же делать? Скорбеть? Горевать? Ни себе, ни другим ты этим не поможешь.»). Реалистически объясним этот рассудочный вывод в результате бури чувств.

Итак, нами в статье рассмотрено системное проявление объектной темы, т.е. конфликта в современниках И.С. Тургенева: в «Старике» – лирико-психологическая несовместимость *опасения и надежды*. В «Эгоисте» – лирико-психологическое *противоречие осуждения и сочувствия*. В «Без гнезда» – философско-психологическая *борьба неоднозначности и однозначности*. Очевидна нерасторжимость в этих текстах содержания (психологические переживания лирических героев имеют *общечеловеческий, вневременной характер*, объясняющий нетленность раздумий писателя XIX века для читателей XXI столетия) с *типом объектной темы (лирико-психологическим, философско-психологическим)*, который формирует их *жанровую разновидность*.

Литература

- 1 Кулумбетова А.Е., Джунисова А.А., Садуакас Г.К., Мырзабекова А.К. Система содержания и формы лирического, эпического и драматического художественного текста. Учебное пособие. – Алматы: Искандер, 2008. – 178 с.
- 2 Мырзабекова А.К. Постмодернизм как метод изображения в «Русском языке» И.С.Тургенева//Наука и образование Южного Казахстана. Серия педагогических и гуманитарных наук. – Шымкент, 2002. -№29. – С 200.; Кулумбетова А.Е. Особенности стиля, метода и жанра «Розы» И.С.Тургенева//Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова. – Шымкент, 2003, № 4-5. – С. 28-29.; Ее же: Процесс преодоления философии пессимизма в стихотворении в прозе «У-а...у-а!» И.С. Тургенева//Труды Международной научно-практической конфер. «Ауезовские чтения-10»: «20-летний рубеж: Инновационные направления развития науки, образования и культуры. Пути инновационного развития науки, образования и культуры в новом десятилетии» – Т.1., 2011. – С. 171-176.; Кулумбетова А.Е., Алханова К. Идея и ее системное выражение в «Сопернике» И.С.Тургенева// Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова, № 2 (21), 2011. – С. 225-229.; Кулумбетова А.Е., Алханова К. Объектная тема и ее системное выражение в «Нищем» И.С.Тургенева//Проблемы поэтики и стиховедения. Международная научно-теоретическая конференция «Проблемы поэтики и стиховедения VI», посвященная 100-летию со дня рождения выдающегося казахского писателя, драматурга, ученого Зеина Шашкина. (24-26 мая 2012 г.). – Алматы: КазНПУ им. Абая. – С. 126-128.; Сарсен Д. Система содержания и формы «Порога» И.С. Тургенева// Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова. – № 3(24), 2012. – С. 97-100.; Алханова К. Стиль и его системное выражение в стихотворении в прозе И.С. Тургенева «Довольный человек»// Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова. – № 3(24), 2012. – С. 151-154.; Пернебаева А. Система жанровой формы стихотворения в прозе И.С. Тургенева «Дурак»//Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова. – № 3(24), 2012. – С. 154-159.; Кулумбетова А.Е., Расулметова Д. Системное выражение идеи стихотворения в прозе «Воробей»//Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова. – № 3(24), 2012. – С. 185-188.; Кулумбетова А.Е. Хайдаркулова Г. Система методов изображения темы и идеи стихотворения в прозе «Старик» И.С. Тургенева//Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова. – № 3(24), 2012. – С. 189-192.; Кулумбетова А.Е. Выражение идеи стихотворения в прозе И.С.Тургенева «Мы еще повоюем!» в системе его содержания и формы//Вестник КазНПУ им. Абая. Серия "Филологические науки". – Алматы, № 2 (44), 2013. – С. 80-83.
- 3 Тургенев И.С. Старик//Тургенев И.С. Дым. Новь. Вешние воды. Стихотворения в прозе. – М.: ХЛ, 1981. – С. 545-546.
- 4 Тургенев И.С. Эгоист//Тургенев И.С. Дым. Новь. Вешние воды. Стихотворения в прозе. – М.: ХЛ, 1981. – С. С. 547-548.
- 5 Тургенев И.С. Без гнезда//Тургенев И.С. Дым. Новь. Вешние воды. Стихотворения в прозе. – М.: ХЛ, 1981. – С. 568.
- 6 Волкова Е.В. Эстетический анализ художественного произведения. – М., 1974. – С.13-14.
- 7 Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе// М.М. Бахтин. Вопросы литературы и эстетики. – М.: ХЛ, 1975. – С. 403.
- 8 Аристотель. Поэтика. Риторика. – СПб., 2000. – С. 33.
- 9 Пригожин Илья, Стенгерс Изабелла. Порядок и беспорядок//Время, хаос, порядок. К решению парадокса времени. – М.: Прогресс, 1994. – С.55,57.
- 10 Горький М. Песня о Буревестнике// М. Горький. Рассказы. – М.: Художественная литература, 1986. – С. 297-298.

Түйін

Мақалада алғаш рет объектив тақырып мәселесі жүйелі түрде И.С. Тургеневтің бір неше қатар шығармаларында («Старик», «Эгоист», «Без гнезда») қарастырылып және оның ХХІ ғасырдың оқырманына мағыналы екені ашылып отыр

Summary

The article is devoted to the first consideration of the problem of the object theme and its systems representation in a number of poems in the prose of I.S. Turgenev (“Starik”, “Egoist”, “Bez gnezda”), revealing the universal sense that is clear to the reader of the XXI century.

Г.Ж. Лекерова - д.п.с.н., профессор, **Г.С. Абильдаева** - магистрант,
С.К. Калыбекова – магистрант, **В.И.Гайдук**- магистрант

НА ПУТИ К ГЛОБАЛЬНЫМ ПЕРЕМЕНАМ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В статье рассматриваются основные пути реализации решений Президента РК, поставленные перед системой образования

Ключевые слова: Послание Президента народу Казахстана, процесс модернизации в системе образования, задачи педагогического коллектива университета и реформа образования

В фокусе ежегодных Посланий Президента народу Казахстана неизменно уделяется внимание социальной модернизации и улучшению условий жизни людей. Год от года спектр социальных вопросов не только расширяется, но и обретает все большую адресность, отвечая ожиданиям народа. Это все мы видим в поручениях президента по созданию эффективной системы образования, которая получит новые импульсы развития. В целом это большой комплекс модернизационных мер. К слову, понятие модернизация сегодня широко вошло в повседневный лексикон, т.е. построение современного общества. Для нашего народа модернизация - жизненная проблема. Потенциал Казахстана и в частности нашего университета высокий. В Послании обозначены компоненты этого процесса в системе образования:

1. В процесс обучения будут внедряться современные методики и технологии, которые уже изучаются и разрабатываются в Назарбаев университете, а затем получают широкое распространение и в других вузах;
2. В регионах будут действовать интегрированные центры повышения квалификации педагогов;
3. В 2012 г.будут созданы независимые центры подтверждения квалификации на базе отраслевых ассоциаций;
4. Будет принят 5-летний Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников.

Каковы приоритеты деятельности ППС нашего вуза? Прежде всего, это внедрение в процесс обучения современных методик и технологий, повышение качества педагогического состава. В вузе должны стать традиционными конкурсы, мастер-классы среди ППС в номинациях: «Лучшая лекция», «Педагог-новатор», «Лучший учебник и учебное пособие», «Инновационные методики и технологии обучения» и т.п. По итогам которых можно публиковать материалы ППС в журналах вуза или в отдельной серии «Педагогический поиск». Для обеспечения мотивации педагогического труда необходимо по результатам мониторинга научно- методических достижений ППС дифференцированно устанавливать заработную плату. Сейчас дело обстоит так, что оплата труда одинакова, а реальный вклад в развитие университетской науки вносят единицы.

Касательно независимой системы подтверждения квалификации. Логично: тот, кто обучает, не может оценивать сам себя. Почему мы говорим о низком качестве кадров? Потому, что выпускники вузов не имеют опыта практической деятельности. Президент обозначил вопрос кадров: у нас нет таких педагогов, которые могли бы готовить соответствующих специалистов. Почему нет? Потому, что несовершенна система приема на педагогические специальности. Кто выбирает их? Те, кто не добрал баллы на другие специальности. Следует проводить специальный отбор в виде творческого экзамена (для этого существуют психодиагностические методики, тесты, позволяющие выявить педагогические склонности и способности). А затем выстроить систему поощрения тех, кто обучается на педагога (повышенная стипендия, бесплатный отдых в студенческом лагере на Машате и т.п.).

Очень важны 2 параметра, чтобы быть учителем: нужно очень любить детей и свой предмет. И тогда педагог найдет методику, чтобы увлеченно объяснить им предмет. Выявить таких студентов можно через привлечение их к научной работе в творческих лабораториях на кафедрах, где будет развиваться их креативное и научное мышление.

Для создания независимых институтов повышения квалификации и аттестации кадров необходимо кафедрам выходить на заказчиков-организации. Так, на примере кафедры психологии и дефектологии это будут все виды образовательных учреждений, институты повышения квалификации учителей, департаменты образования. В союзе с ними и через плодотворное сотрудничество осуществлять целенаправленную работу по подготовке учителей, психологов, дефектологов. К нам уже сейчас обращаются за помощью психологи из всех районов области.

Перед учреждениями образования обозначены определенные стратегии:

- с 1 сентября 2012 г. начинается массированное повышение квалификации ППС;
- начата переработка образовательных стандартов, методик и содержания обучения на всех уровнях;
- создан Национальный центр повышения квалификации, центры педагогического мастерства при Назарбаев интеллектуальных школах и университете.

Особо импонирует то, что президент сказал об увеличении средств на инновационные гранты. Это огромная поддержка для ученых, создающих высокие технологии. Профессорско-преподавательский состав вуза может рождать новые идеи. Нужно смело браться за прорывные научные проекты и внедрять их в реалии жизни.

В Послании поставлена задача развития функциональной грамотности школьников. Знания, которые получают в школе серьезные, однако явно недостаточно умение применять их в жизненных ситуациях, в процессе социальной адаптации. В этом и заключается проблема. Для этого нужны, прежде всего, грамотные психологи, которые могут рекомендовать учителям психологические условия отбора учебного, дидактического материала, психологические особенности познавательных процессов обучающихся, их возрастные особенности, проблемы концентрации и своевременного воссоздания усвоенного материала во время экзамена на ЕНТ. Ученым, психологам и педагогам необходимо существенно переработать методологические, методические подходы к содержанию образования. Совместно с учителями-новаторами разрабатывать учебники с учетом инновационных методов активизации процесса обучения и на научных семинарах-тренингах обсуждать актуальные проблемы.

Необходимо решать также важную проблему - усиление воспитательного компонента процесса обучения. Среди молодежи заметна тенденция к росту преступности, суицидов, правового и гражданского нигилизма. В нашем вузе наработан определенный опыт: организуются студенческие дебаты, круглые столы, различные молодежные проекты. Большую роль могла бы сыграть в этом направлении психологическая служба вуза, в рамках которой можно решать многие проблемы студенческой молодежи, как личностного характера, так и по формированию ядра студенческих коллективов, мировоззрения молодежи. В свое время мною была разработана модель психологической службы вуза и апробирована в экспериментально-опытной работе, основными направлениями которой являются: научно-исследовательское, психодиагностическое, психокоррекционное, консультативное, социально-диспетчерское.

Сейчас на память приходят «старые добрые советские времена», когда активно работали комитеты комсомола, клубы по интересам, клубы интернациональной дружбы, и каждый студент мог найти себя в процессе взаимодействия. В нашем вузе можно организовать психологические тренинги, где студенты через бизнес-школы будут обучаться, и развивать свой личностный и профессиональный потенциал.

В заключении хочется сказать, педагогический коллектив университета должен внести свою достойную лепту в воплощение президентской стратегии в жизнь, чтобы сделать наше государство еще более сильным, благополучным и процветающим.

А.Мураталиева-магистрантка
ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗРИТЕЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ

Изучение психофизиологических механизмов обработки зрительной информации на этапе перехода от локального описания видимого мира к его глобальному, целостному восприятию представляется весьма актуальной задачей для современной психофизиологии.

В настоящее время хорошо изучены психофизиологические механизмы лишь самых ранних этапов зрительного восприятия. Известно, в частности, что обработка начинается с параллельного локального анализа ориентации градиентов яркости на разных пространственных частотах. Эта операция реализуется зрительными механизмами первого порядка. На эту роль лучше всего подходят простые нейроны стриарной коры.

Однако локальный характер обработки, реализуемый этими клетками, не позволяет обнаруживать пространственные вариации контраста, ориентации или пространственной частоты. Но именно эта информация чрезвычайно важна для восприятия сложных объемных изображений. Чтобы ее извлечь, требуется дополнительная операция - объединение пространственно распределенной локальной информации. Такое «связывание» осуществляется механизмами, которые получили название «зрительные механизмы второго порядка» [1].

Современные модели описывают начальные этапы зрительной обработки как последовательность двух операций фильтрации, разделённых стадией выпрямления. Причем если на первом этапе фильтруется пространственное распределение яркости во входном изображении, то на втором - пространственное распределение выпрямленных (т.е. взятых по модулю) сигналов на выходах фильтров первого порядка.

Характерной особенностью фильтров второго порядка является их способность выделять пространственные вариации локальных признаков изображения. Однако указанная модель постулирует нечувствительность этих механизмов к изменяемому параметру. Другими словами, они не способны отличить, скажем, модуляцию контраста от модуляции ориентации. Для них важен сам факт наличия пространственных изменений, а не то, какой именно параметр в данном случае варьирует. Вместе с тем эта информация чрезвычайно важна для адекватного восприятия окружающего мира. В частности, модуляция ориентации может свидетельствовать об искривлении текстурной поверхности, а изменение частоты ее элементов является важным признаком глубины. Таким образом, либо требуется дополнительная операция по определению характера модуляции (т.е. зрительные механизмы третьего порядка), либо эту информацию способны извлекать фильтры второго порядка. Если верен второй вариант, это означает, что существующая модель не верна и нуждается в коренном пересмотре.

Локальный анализ зрительной информации характерен для всех видов, обладающих сетчаточным зрением. По всей видимости, в зрительной системе видов, обладающих сенсорной психикой и получающих информацию об окружающем мире в форме отдельных признаков и свойств объектов, эти механизмы являются доминирующими. В ходе эволюционного развития локальный анализ сохраняется (нейроны-фильтры), но доминирующую роль в непосредственном отражении окружающего мира начинают играть перцептивные системы, обеспечивающие предметное отражение. Локальный анализ встраивается в них в качестве базового звена.

Итак, обработка информации в зрительной системе человека начинается с локального анализа, осуществляемого по всему полю зрения в параллельных каналах. Механизмы локального анализа, составляющие основу ранних этапов зрительной обработки, на данный момент хорошо изучены. В основе их лежит важное свойство сенсорных нейронов, располагающихся на разных уровнях зрительного анализатора - оппонентный принцип организации их рецептивных полей. Так, в структуре рецептивного поля обнаруживаются и возбуждающие, и тормозные зоны, одновременное раздражение которых ведёт к подавлению ответной реакции клетки. Оппонентность внутри рецептивного поля обеспечивает избирательность нейрона к определённым свойствам раздражителя.

Первым нейроном зрительного пути человека является ганглиозная клетка сетчатки, собирающая информацию от подключённых к ней рецепторов. В сетчатке человека существует два типа таких клеток, реагирующих на свет внутри рецептивного поля по-разному. Первый тип, оп-клетка, возбуждается тогда и только тогда, когда свет приходится на центр рецептивного поля при отсутствии его на периферии. Второй тип, ой¹-клетка, реагирует тогда и только тогда, когда в центре света нет, а на периферии он есть. Рецептивные поля оп- и ой-клеток принято называть оп- и ой-полями.

Рецептивные поля ганглиозных клеток пространственно перекрываются.

Вариативность размеров рецептивных полей стриарных нейронов определяет их пространственно-частотную избирательность, ставшую предметом не только нейрофизиологических, но и психологических исследований. Так, психофизические исследования настроечных характеристик зрительной системы, начавшиеся в 50-х годах 20 века, были плодотворными в отношении механизмов первого порядка и привели к открытию их многоканальное. Зрительная система до этого рассматривалась как одноканальная и квазилинейная. Хотя предположения о многоканальности зрительной системы человека появились задолго до первых экспериментальных исследований [2] подтвердивших этот факт. Была показана возможность узкополосной фильтрации в зрительной системе и высказано предположение, что зрительный анализатор надо рассматривать как систему параллельно функционирующих каналов. Позже было показано наличие шести пространственно-частотных каналов, имеющих различную настройку и разную ширину полос пропускания, и описаны весовые функции найденных каналов [3].

Итак, с некоторым приближением можно сказать, что описанные уровни зрительной обработки совместно осуществляют локальный анализ ориентации градиентов яркости на разных пространственных частотах. Однако для того, чтобы идентифицировать стимулы второго порядка, например модуляции контраста, пространственной частоты и ориентации, требуется объединение пространственно распределенной локальной информации. Такие стимулы легко и без произвольных усилий опознаются человеком. Исследователи пришли к выводу о существовании механизмов, настроенных на обнаружение таких стимулов и основанных на объединении (связывании) выходов локально реагирующих нейронов, т.е. *механизмов второго порядка*.

Изучение зрительных механизмов второго порядка является одним из аспектов разработки актуальной проблемы нейронаук - *проблемы связывания*. Термин «проблема связывания» («binding problem»), часто используемый в англоязычной научной литературе, не имеет прямых терминологических аналогий в русских источниках.

В структуре проблемы связывания могут быть выделены по крайней мере два основных компонента. Первый - это вопрос о том, как целостные и осознанные образы восприятия свести к распределённой активности центральной нервной системы [4]. В этом смысле обсуждаемый предмет граничит с ключевыми для психологии и философии психофизической проблемой и проблемой сознания. Наиболее общие вопросы, относящиеся к проблеме связывания (например, о соотношении психического образа и работы нервной системы), поставлены задолго до того, когда она была сформулирована на основе новейших экспериментов и моделей. Второй компонент проблемы - вопрос о том, каким образом мозг выделяет и группирует элементы в сложных структурах данных, который решается специалистами из разных областей знания с использованием соответствующего специфике этих областей инструментария.

Следует также помнить, что помимо связывания, имеющего отношение к информации в зримом пространстве, например связывания разнородных признаков, проблема распространяется и на другие модальности. Кроме того, нетрудно найти пример ситуации, в которой имеет место межмодальное связывание. А. Роскис относит такого рода явления к классу перцептивного связывания, предлагая при этом выделить проблему когнитивного связывания, включающую в себя осмысление образа, например, связывание воспринимаемого объекта с семантикой обозначающего его понятия; межмодальную идентификацию, имеющую место, например, при визуальном опознании ранее только осязаемого объекта; восстановление образа в памяти, приведение ранее закодированной информации к виду структурированного и унифицированного представления.

Таким образом, структура проблемы связывания во многом отражает сложность организации познавательной сферы психики. Исследование механизмов объединения локальных признаков в первичные когнитивные блоки представляется нам важным шагом на пути к пониманию процессов связывания более высокого порядка, формирования целостных и осознанных образов восприятия. Следует отметить, что фильтры, избирательные к модуляции ориентации, отчасти активизируются и модуляцией контраста. Однако их чувствительность к специфической модуляции существенно выше. Таким образом, зрительные механизмы второго порядка приобретают избирательность к размерности модуляции благодаря разной организации тормозных флангов.

Литература

1. Бабенко В.В., Ермаков П.Н., Божинская М.А. Соотношение пространственно-частотных настроек зрительных фильтров первого и второго порядка // Психологический журнал. 2010. Т. 31, № 2. С. 48-57.
2. Дормашев Ю.Б., Романов В.Я. Психология внимания / Под ред. В.И. Полицушенко. Москва: Тривола, 1995.

- 3 Фаликман М.В. Т.4. Внимание / Под ред. В.С. Братусь. Общая психология. В 7 т. Москва: Академия, 2006.
- 4 Барабанчиков В.А. Психология восприятия. Организация и развитие перцептивного процесса. Университетское образование. Москва: Когито-центр; Высшая школа психологии, 2006.

Түйін

Бұл мақалада көру арқылы қабылдаудың психологиялық – физиологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Әсіресе көрудің психологиялық- физиологиялық механизмдерінің кезеңдері зерттеледі.

Summary

This article discusses the physiological characteristics of visual perception. Especially studied physiological mechanisms of early stages of visual perception.

ӨОЖ 372.3.16

А.М. Нұрбекова - п.ғ.к., аға оқытушы, А.Ш.Құдайбергенова
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,

Қазақстан инженерлі педагогикалық халықтар Достығы университеті, Шымкент, Қазақстан

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЗЕЙІНІНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа: Мектепке дейінгі бала әрекетінің жаңа түрлерін, үлкендердің оған қойған жаңа талаптарын игерудің ықпалымен баланың алдында бір нәрсеге зейінін шоғырландыру және оған зейін қою.

Кілттік сөздер: Зейін, ойлау, есте сақтау, ерікті зейін, таным процестері, еріксіз зейін.

Мектепке дейінгі ұйымдарда білім сапасын арттыру аса маңызды мәселе, ол үшін жалпы және негізгі жағдайларды жақсарту басты міндет болып табылады. *Біріншіден*, білім мен тәрбие беруге арналған дамытушы органы жабдықтау қажет десек, ол мектепке дейінгі кезеңнің өзіндік ерекшелігі мен құндылықтарын сақтайтын, баланың балалығына бағытталуы шарт. *Екіншіден*, тәрбие мекемесінің басшысы мен тәрбиеші педагогтар қауымы кәсіби шеберліктерін үнемі шыңдап, білімін жетілдіруге жүйелі көңіл бөліп, ұжымның шығармашылық бағыт-бағдарын айқындап, оны жүзеге асыруға белсенділікпен ат салысуға және жағымды психологиялық ахуалдың тұрақтануына ықпал ету қажет. Сондай-ақ, отбасының сұранысы мен талап-тілектерін қанағаттандыру және білім мен тәрбиенің балаға берілген үрдісі жайында ата-анамен үнемі бірлескен ынтымақты негізде жұмыс істеу де өте маңызды. *Үшіншіден*, балабақшада еңбек етуге толық жағдай жасалып, тәрбиелеу мен білім берудің технологияларын сауатты меңгеріп, жаңа педагогикалық әдіс-тәсілдер жүйесін кәсіби шеберлікпен игеріп, оны тәжірибеде пайдалануға шығармашылықпен үлес қосып отырса.

Баланы тәрбиелеу, дамыту және білім беру мәселелерінде отбасы мен балабақша ұжымының бірлескен өзара тығыз байланыста болуы. Білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – тұлғаны оқыту, тәрбиелеу, дамыту. Бұл мақсаттар өзара тығыз байланыста болғанда ғана нәтижелі болады. Баланы өмірге дайындау үшін дамытудың маңызы ерекше. Даму барысы:

1. Зейінін дамыту
2. Эмоциясы мен сезімдерін дамыту
3. Күрт қиыншылықтарға төтеп бере алуын дамыту
4. Өзіне-өзінің сенімділігін, өзін-өзі қабылдау, жақсы көруді дамыту
5. Танымдық үрдісін дамыту
6. Өзін-өзі алып жүре алуын, дербестігін дамыту
7. Өзін-өзі көрсете алуына, өзін-өзі жетілдіруге ынтымақ дамыту.

Психологтардың зерттеулері зейіннің дамуы алғашқы жылдары бұл үдерісті сауатты бағыттап отыруға байланысты екенін көрсетеді. Бұл кезде балалардың белгілі бір мақсатта жұмыс істей алу мүмкіндігінің дамуы үлкен мағынаға ие. Алғашқыда баланың алдына мақсатты үлкендер қояды және осы мақсатқа жетуіне көмектеседі. Балалардың ерікті зейінінің дамуы үлкендер қойған мақсатқа жетуден бастап, өзінің алдына мақсат қою мен оны іске асыруын қадағалап отыру бағытына байланысты. Еріксіз зейіннің физиологиялық негізі болып нысаналы рефлекс болып табылады. Зейіннің бұл формасы мектеп жасына дейінгі балаларда үйретудің алғашқы сатысында кездеседі. Бұл жаста бала жаңа және жарқыраған нәрселерге қызыққыш келеді. Бала әні өз деңгейін басқара алмайды,

сондықтан да сыртқы әсерлерден шыға алмайды. Жоғарғы жастағы мектепке дейінгі баланың зейіні ойлаумен байланысты.

Бала белгісіз, түсініксіз нәрсеге зейінін аудара алмайды, олардың зейіні ауытқып, басқа нәрсеге алаңдап кетеді. Түсініксіз, белгісіз нәрселерге баланың зейінін аударуға үйретіп қана қоймай, сонымен қатар ерікті зейінін дамыту керек. Зейінін аударғанының өзінде бала негізгі, қажетті нәрсені байқамауы мүмкін. Бұл олардың ойлау қабілетінің ерекшелігімен түсіндіріледі; балалар барлық зейінін жеке заттар мен олардың қасиеттеріне аударады. Балалардың қиялында пайда болған бейнелер эмоционалды әсерлер береді, олар баланың ойлау қабілетіне тежеулі зейін ретінде әсер етеді. Егер заттың мәні бет жағында көрінбесе, егер ол жасырылған болса, онда кішкентай жастағы бала оны байқамайды. Ойлау қабілетінің дамуы мен жетілуіне байланысты балалар зейінін негізгі, басты нәрсеге аудара алатын болады. Балалар мұқият болу керектігін түсініп қана қоймау керек, оны оған үйрету керек.

Бір нәрсеге зейін аудару адамның сыртқы кейіпімен де жақсы көрінеді. Бірақ бір қарағанда зейін анық байқала да қоймайды. Өйткені біршама ұқсас сыртқы көріністерді өмірде жиі кездестіруге болады. Сондықтан да, кейбір мұғалімдер сыныптағы оқушылардың кескініне қарап, бір дегеннен баланың сабаққа қаншалықты зейінді, не зейінсіз отырғанын ажырата алмайды. Бұл әсіресе, тәжірибесі аз жол мұғалімдерде жиі кездеседі. Түрлі тәсілдер арқылы оқушы зейінінің қасиеттерін тәрбиелей отырып - мектептегі барша мұғалімнің ат салысатын негізгі педагогикалық істерінің бірі.

Зейіннің қызықты да қайшылықты қасиеттері ғалымдар назарына түсіп, оның пайда болуы мен мәнін әрқилы пайымдауға негіз берді. Зейін табиғатын түсіндіруге Н.Н.Ланге ғылымда қалыптасқан келесі тұжырымдар тобын алға тартады:

1. Зейін қимылдық икемделудің нәтижесі. Мұндай пікір келесі негізде туындаған: зейіннің бір заттан екінші затқа ауысуы бұлшық ет қозғалыстарынсыз мүмкін емес, қимыл нәтижесінде ғана сезім ағзалары қабылдау үшін тиімді жағдайларға икемдеседі.

2. Зейін сана аумағының шектеулі болуынан туындайды. Сана аумағы мен ауқымның қандай мәнге ие екенін түсіндіріп жатпастан, И.Герберт пен У.Гамилтон күшті елестердің әлсіз елестерді ығыстыратынын немесе тежейтінін алға тартады.

3. Зейін көңіл-күй нәтижесі. Ағылшын психологиясында кең өрісті дамыған бұл теория зейіннің алға қойылған ниетке тәуелділігіне негізделеді. Миль "ұнамды немесе жағымсыз сезімге, не идеяға бөліну мен сол факторға зейінді қатынас екеуі де нәрсе"- деп тұжырымдайды.

4. Зейін өткен тәжірибенің нәтижесі, яғни адам білген, таныған затына ғана деп қалды.

5. Зейін рухтың сананың ерекше белсенділік қабілеті. Зейін құбылысының ғажайыптылығына таң қалған кей психологтар оны пайда болуы түсіндіруге келмейтін әу бастан бар белсенді қабілетпен баламайды.

6. Зейін жүйке тітіркендіргіштерді күшейуінің нәтижесі. Бұл гипотезаға орай зейін орталық жүйке жүйесінің мекенді тітіркену қабілетінің ұлғаюынан пайда болады деп түсіндірді.

7. Жүйкелік тежелу теориясы. Зейіннің негізгі себебін төмендегіше пайымдайды: алғашқы физиологиялық жүйке процесінде қаланған елестер соңғы басқа елестер мен қозғалыстардың физиологиялық процестерінен басымдау келеді, осыдан сананың ерекше шоғырлануы туындайды.

Қазіргі заман психологтарының зейінді түсіндіруге байланысты пайымдаулары П.Я.Гальперин еңбектерінде келтірілген. Олар келесідей:

Зейін бағыттау - зерттеушілік іс-әрекеттің бір кезеңі, осыдан зейін адам психикасында нақты бір мезетте пайда болған бейнелер мен ой мазмұнын тұрақтатуға бағытталған психологиялық әрекет.

Өз қызметі бойынша зейін осы мазмұнға қойылған бақылау бөліктерінен тұрады. Осы тізбектегі үшінші іс зейін арқылы орындалады; Белгілі өнім шығаруға бағытталған әрекеттен ерекше зейіннің, яғни бағыттаудың, өз алдына нәтижесі болмайды; Психикалық бақылау әрекеті ретінде танылған құбылыс тұрғысынан зейіннің әрбір нақты көрінісі жаңа ақыл ес ептіліктерінің пайда болу ізімен туындайды.

Аталған теориялар нақты деректерге негізделгені сөзсіз, бірақ әрқайсысы өздері ұсынған зейін белгілерін асыра көтеріп, қалғандарын елемейге тырысады. Ал, шындыққа жүйенсек, зейіннің мән-мағынасын оған байланысты барша қасиеттермен сапаларды өзара біріктіре талдау негізінде түсіну мүмкін. Осы тұрғыдан қазіргі уақытта зейіннің келесідей анықтамасы қабылданған. Зейін - бұл кісінің сезімдік, ақыл-ес және қимылдық белсенділігін көтеруге қажет дүниелік не идеалды нысанға сананың бағытталуы және шоғырлануы. Сондай-ақ мектепке дейінгі шақта зейіннің, естің, қиялдың дамуында ұқсастықтар бар. Егер сәбилік шақта өзінде қабылдау мен ойлау іс-әрекеттері ретінде анықтауға болатын бағдарлау іс-әрекеттерінің ерекше формалары ретінде бөлінсе, мектепке дейінгі кезеңде мұндай іс-әрекеттер үздіксіз күрделілене және жетіле түседі, ал зейін, ес, қиял ұзақ уақыт жеке сипат ала алмайды. Бала бірдене назар аударарлықтай, көргені мен естігенін жадында сақтарлықтай, бұрын қабылдағанының аумағынан шығарлықтай арнайы іс-әрекеттерді игере білмейді. Мұндай іс-әрекеттер тек мектепке дейінгі кезеңде қалыптаса бастайды.

В.С. Мухина бойынша мектепке дейінгі бала әрекетінің жаңа түрлерін, үлкендердің оған қойған жаңа талаптарын игерудің ықпалымен баланың алдында бір нәрсеге зейінін шоғырландыру және оған зейін қою, материалды есте ұстау және оны жаңғырту, ойынның, суреттің т.б ой желісін құру сияқты жаңа ерекше міндеттер пайда болғанда ғана бетбұрыс жасалады. Осы міндеттерді шеше білу үшін бала үлкендерден үйренген тәсілдердің қандай да біреуін пайдаланады. Міне, сонда ғана зейіннің, естің, қиялдың арнайы іс-әрекеттері қалыптаса бастайды. Мектепке дейінгі кезеңде баланың зейіні төңіректегі заттарға және осылар арқылы орындалатын іс-әрекеттерге қатысты ынтамен сипатталады. Бала бір нәрсеге ынтасы өшпей тұрған кезде ғана зейінін шоғырлайды. Жаңа бір нәрсе пайда болысымен-ақ баланың зейіні лезде соған ауады. Сондықтан балалардың ұзақ уақыт бір іспен шұғылдануы сирек болады.

Д.Б. Эльконин пікірінше, мектепке дейінгі кезеңде балалар іс-әрекетінің күрделенуіне жалпы ақыл-ой дамуының ілгеруіне байланысты зейін күшті шоғырланып, тұрақтылыққа ие болады. Мысалы, мектепке дейінгі кезеңдегі кішкентайлар бір ойынды 30-50 минут ойнайтын болса, 5-6 жасқа жеткенде ойынның ұзақтығы 1,5 сағатқа дейін созылады. Мұны ойында адамдардың күрделірек іс-әрекеттері мен қарым-қатынастарының бейнеленуімен және ойынға үнемі енгізілетін жаңа ахуалдардың қолдау табуымен түсіндіруге болады. Балалар суреттерді көргенде, әңгіме, ертегі тыңдағанда зейін тұрақтылығы арта түседі. Мысалы, мектепке дейінгі шақтың соңында суретті көру ұзақтығы екі есе артады, мектепке дейінгі кішкентайға қарағанда алты жасар бала суретті жақсырақ түсінеді, оның өзіне қызықты жақтары мен егжей-тегжейлерін бөліп алады.

Бірақ мектепке дейінгі кезеңде зейіннің негізгі өзгеруі баланың алғаш рет өз зейінін меңгере білуінде, оны саналы түрде белгілі заттарға құбылыстарға бағыттай білуінде және кейбір тәсілдерді пайдалана отырып, соларға зейін қоя білуінде. Мектепке дейінгі шақ ішінде өз зейінін ұйымдастыру үшін сөзді пайдалану күрт өседі. Мұны, атап айтқанда, мектепке дейінгі ересектер үлкеннің нұсқауы бойынша тапсырманы орындағанда мектепке дейінгі кішкентайларға қарағанда нұсқауды 10-12 рет жиі қайталады. Сонымен, баланың мінез-құлқын реттеуде сөздің маңызының жалпы өсуіне байланысты мектепке дейінгі шақта ықтиярлық зейін қалыптасады.

В.С. Мухина мектепке дейінгі шақта балалар ықтиярлы зейінді меңгере бастаса да, бүкіл мектепке дейінгі балалық шақта ықтиярсыз зейін басым болып қала береді. Балаларға өздері үшін бір текті әрі тартымы шамалы іс-әрекетке зейін қою қиынға түседі, сонымен бірге ойын процесінде немесе әсерлі сезімге бөлерліктей тапсырмаларды шешерде олар едәуір ұзақ уақыт бойы ықыласты болып жүреді. Мектеп жасына дейінгі бала зейінінің ерекшелігі мектепке дейін оқыту ықтиярлы зейінге үнемі күш салуды талап ететін тапсырмалар бойынша құрылуы мүмкін емес себептердің бірі болып саналады. Сабақтарда пайдаланылатын ойын элементтері, іс-әрекеттің нәтижелі түрлері, іс-әрекет формаларын жиі өзгерту балалардың зейінін айтарлықтай жоғары деңгейде ұстауға мүмкіндік береді. Сенсорлық даму, бала заттардың түсін, пішінін, мөлшерін және олардың кеңістіктегі орналасуын айырып қана қоймай, оларды мөлшеріне қарай сәйкестендіріп (үлкен, кіші, аз, көп) анықтай алады.

Зейін тікелей қызығушылықпен байланысты (ырықсыз зейін), өйткені қызықты іске бала көңілі тез ауады. Егер 6 жасар бала ойынмен айналысқан болса, ол алаңдамай 2, тіпті 3 сағат ойнай береді. Алайда, бұлай зейінді шоғырландыру – баланың айналысқан нәрсесіне қызығушылығынан туындайды. Балаға зейінін тәрбиелеуде көмектесу қажет. Үлкендер сөз нұсқаулары арқылы баланың зейінін ұйымдастыра алады. Оларға біркелкі жалықтыратын және тартымдылығы аз іс-әрекетпен айналысу өте қиын. Зейіннің бұл ерекшелігі сабақтарда ойын элементтерін енгізуге және іс-әрекет түрлерін жеткілікті ауыстырып отыруға негізгі себеп болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Возрастная и педагогическая психология. Тексты. - М.: МГУ, 1992
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М., 1991.
3. Выготский Л.С. Проблема возраста./ Собрание сочинений. – М.,1984.
4. Грэйс Крайг. Психология развития. - СПб., 2000.
5. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. - М., 1996.
6. Кисловская В.Р. Школьники в среде сверстников и взрослых - Алма-Ата, 1975.
7. Мухина В.С. Возрастная психология. - М., 1998.

Резюме

В статье рассматриваются особенности развития внимания у дошкольников. Понятие внимания в отечественной психологии, его основные характеристики и способы его формирования.

Summary

The article it is considered features of development of attention at preschool children. Concept of attention of domestic psychology, its main characteristics and ways of its formation.

УДК 796.07;796.034.2

Д.А.Отарбаева- студентка гр.ХТ-13-5р, **Е.В.Кулиева-** ст.преподаватель,
ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ЛИДЕРСТВО В СПОРТИВНЫХ КОМАНДАХ

Аннотация: Современный уровень спортивных достижений настолько высок, что правомерно встает вопрос о пределе человеческих возможностей, обуславливающих эти достижения. Поиск ответа на этот вопрос может идти различными путями, один из них – выяснить и использовать психические резервы спортсмена. Социально-психологические резервы предполагают исследование не столько личностных, скрытых возможностей, сколько изучение групповых, коллективных феноменов. Лидерство, как один из групповых, или командных, феноменов можно анализировать в плане резервных возможностей спортивной команды.

Ключевые слова: лидер, лидерство, спортивная команда.

Спортивная деятельность носит коллективный характер, протекает и подготавливается в присутствии других людей и при их участии. Спортивная команда представляет собой коллектив со своими психологическими особенностями, в котором между спортсменами складываются определенные отношения.

Создать хороший социально-психологический климат в спортивном коллективе, подобрать команду так, чтобы все ее члены не только успешно взаимодействовали на поле, площадке, но и гармонизировали между собой как личности, построить правильные взаимоотношения в коллективе — большое искусство и большой педагогический труд.

На формирование взаимоотношений между спортсменами в спортивной команде влияет воздействие объективных и субъективных факторов, а также роль социально-психологических факторов. Одним из таких факторов является социально-психологический феномен лидерства.

Спортивная команда представляет собой разновидность малой социальной группы. Малой она называется из-за своей малочисленности, а социальной потому, что объединяет людей, имеющих общий социальный признак (отношение к спорту) и выполняющих общественно важные функции в общей структуре общественного разделения труда, а именно — оздоровительные, воспитательные, подготовительные к другим видам деятельности.

Прежде всего, для малых групп характерна малочисленность их состава. Минимальный состав такой группы 2-3 человека, максимальный — 20-30 человек. Главным психологическим эффектом малочисленности состава группы является то, что ее члены могут непосредственно общаться друг с другом, вступать в личные контакты. В результате этого, в группе помимо функциональных, деятельностных, общественных отношений, обусловленных социальными условиями и видом деятельности, возникает сеть эмоционально-психологических отношений, которые тесно переплетаются с деятельностными и придают группе новые социально-психологические качества.

Спортивная команда выступает не только как объект управления, но и как субъект деятельности. В этом качестве команда может выступать, если она будет внутренне организована, и обладать определенной степенью интеграции. Поэтому интересно, как группа организуется, кто берет на себя функции руководства, насколько они эффективны.

В результате самоорганизации в группе устанавливаются отношения доминирования и подчинения, влияния и следования. Эти отношения и характеризуют лидерство. Само явление заключается в том, что в системе межличностных отношений выдвигается один из ее членов, который берет на себя функции неформального руководства группой.

Команда, как система, всегда действует в окружающей ее среде. В свою очередь, среда постоянно влияет на действующий объект определенным набором сбивающих факторов, который отклоняет поведение системы от избранной траектории поведения. Для достижения поставленных целей в таких условиях команде необходимо управление действиями всех игроков по ходу ведения игрового процесса. В команде, как замкнутой системе, такое управление возможно только в форме самоуправления, т.е. система является самоуправляемой. Известно, что самоуправление в малой группе реализуется лидерами.

Лидер — это член малой группы, выдвигаемый в результате взаимодействия ее членов в определенной ситуации, способствующий организации группы и управлению ею при достижении поставленной цели. Социальная психология достаточно подробно рассматривает каталог качеств и свойств лидера: высокий уровень компетентности, статус в группе, способность к руководству и т.д.

Используя эти сведения, были проведены исследования лидерства в ряде видов спорта. Здесь использовались обычные социометрические процедуры и расчеты, принятые в современных исследованиях. В результате исследований выявлено, что некоторые члены команд обладали высоким уровнем необходимых лидеру показателей, но не являлись лидерами группы. С другой стороны, некоторые члены команды имели низкие показатели, но выдвигались на роль лидеров.

Лидерство в спортивных группах и коллективах следует рассматривать как социально необходимый, естественный процесс самоуправления и координации взаимодействий и взаимоотношений между спортсменами в связи с целями и задачами деятельности. Лидер как субъект лидерского процесса воздействует на ведомых, ведомые же принимают или отвергают эти воздействия.

Принятие лидерского влияния обнаруживается в подчинении, следовании указаниям, советам, просьбам лидера и, наоборот, отказ проявляется в неподчинении, несогласии с лидером, уклонении от исполнения его распоряжений. Влияние лидерства и лидера в спорте может быть непосредственным (даже физически), внешне легко фиксируемым, но может иметь и скрытую форму, быть опосредованным многократно через какие-либо факторы, например через этические или нравственные нормы, бытующие в данной спортивной команде.

В роли лидера спортивной команды, как показывает практика, выступает обычно наиболее авторитетный, опытный спортсмен. Встречаются, однако, команды, которые имеют в роли лидеров не самых авторитетных и опытных членов коллектива. В спорте высших достижений лидером является почти всегда один из сильнейших спортсменов команды. Возможность участвовать в управлении спортивной командой у лидеров достаточно широка.

Причем если лидер действует в соответствии с планом и задачами тренера, то достигается, как правило, максимальный положительный эффект в организации и координации совместных усилий членов команды. Иногда между официальным руководителем (тренером) и лидером не возникает полного согласия, не устанавливается взаимопонимание. Это может привести к определенной дезорганизации, к нарушению процессов управления в команде. В такой ситуации тренеру не всегда удается сразу найти оптимальный способ управления командой.

Анализ руководящих действий лидера позволяет выделить три наиболее важные обобщенные функции лидерства: организационную, информационную и воспитательную.

Организационная функция заключается в выработке общекомандных целей, разработке планов реализации усилий всех членов команды для достижения поставленных целей. В игровой ситуации эта функция проявляется главным образом в указаниях, направляющих, ускоряющих или закрепляющих определенные действия товарищей по команде: «Бросок!», «Блок!», «Стоять!», «Быстрее!», «На меня!» и т. п. Часто лидер сознательно временно уступает свои функции одному из спортсменов, находящемуся в более благоприятных условиях, или принуждает, навязывает своим партнерам определенные действия. Этими способами лидер организует и направляет усилия членов команды на осуществление тактической комбинации.

Информационная функция предполагает, что лидер является центром обмена информацией в команде. Он сообщает спортсменам информацию о текущих задачах команды, способах их решения, распределении функций, ожидаемых результатах, соперниках и т. п. В игровой ситуации эта функция сводится к налаживанию и поддержанию на оптимальном уровне обмена информацией между спортсменами исходя из тактического замысла и выполняемой комбинации. Лидер сообщает сведения о заменах и перемещениях в своей команде и в команде соперников, информирует о времени, текущем счете, ожидаемых действиях противников и пр.: «Будет бросок», «Нас меньше», «Руки!» и т. п.

Воспитательная функция предполагает усилия лидера по развитию у членов команды чувства товарищества, личной ответственности, уважения к социальным нормам и требованиям, дисциплинированности, собранности, надежности и других общественно значимых характеристик поведения. Эта функция осуществляется лидером главным образом не на соревнованиях, а в условиях тренировочных занятий и отдыха. В соревновательной обстановке воспитательные действия лидера ограничены оценочными суждениями: «Правильно!», «Молодец!», «Куда смотришь?!», «Что делаешь?» и т. п. Их содержание и эмоциональная окраска служат эффективным средством закрепления правильных форм спортивного поведения и устранения ошибок.

Современный уровень спортивных достижений настолько высок, что правомерно встает вопрос о пределе человеческих возможностей, обуславливающих эти достижения. Поиск ответа на этот вопрос может идти различными путями, один из них – выяснить и использовать психические резервы спортсмена. Социально-психологические резервы предполагают исследование не столько личностных,

скрытых возможностей, сколько изучение групповых, коллективных феноменов. Лидерство, как один из групповых, или командных, феноменов можно анализировать в плане резервных возможностей спортивной команды.

Литература

- 1 Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: МГУ, 1980.
- 2 Берн Эрик. Лидер и группа О структуре и динамике орг. групп. Пер. с англ. А.А.Грузберга Екатеринбург ЛИТУР, 2000. – 317 с.
- 3 Вечер Л.С. Поведение руководителя: Практ. Пособие. – Мн.: Новое знание, 2000. – 208 с.
- 4 Джамгаров Т.Т., Румянцева В.И. Лидерство в спорте. – М.: Физкультура и спорт, 1983. – 80 с., ил. – (наука – спорту).
- 5 Коломейцев Ю.А. Взаимоотношения в спортивной команде. – М.: Физкультура и спорт, 1984. 128 с., ил. – (Наука – спорту; Психология).

Түйін

Бұл мақалада спорт командаларында көшбасшылықтың феномені туралы сөз жүреді.

Summary

The article states is about the phenomenon of leadership in sports teams.

УДК 802.0

А.Ж.Сагинбекова, Б.Б.Муллаташов
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

CONCEPT AS A BASIC UNIT OF LINGUACULTUROLOGY

The most common representation of the concept in the language attributed to the word and the word itself acquires is the status of the name of the concept - the linguistic sign, transmitting the content of the concept more fully and adequately. Concept usually refers to more than one lexical unit, and the logical culmination of this approach is its correlation with the plan of expression of the totality of heterogeneous synonymous (strictly lexical, phraseological and aphoristic) of describing it in language that is ultimately a concept correlate with the plan of expression lexical-semantic paradigm.

Concepts can be stable - having assigned linguistic means of verbalization and unstable - do not expressed by linguistic means, deeply personal, often little or no verbalized. The presence of linguistic expression for the concept, its regular verbalization support the concept of a stable, steady state, making it well-known (because the meaning of words are well known, they are interpreted by native speakers, are reflected in dictionaries).

The concept has a certain structure, which is a necessary condition for the existence of the concept and its entry into the conceptual sphere.

Structure of linguacultural concept is triple. In addition to the evaluative element in its composition can be isolated factual and figurative elements. Factual element of the concept is kept in mind in verbal form, and therefore can be played in the speech itself, shaped as an element not verbal and lends itself to a description.

The core of concept is a sensual base image that acts as a universal way of encoding the object code. This image belongs to the existential layer of consciousness and, as shown by some observations, has an operational or substantive in nature, based on biodynamic and sensual fabric of consciousness. The base image is surrounded by a concrete sense of their origin, the cognitive layer, reflecting the sense-perceptible properties, characteristics of the subject. This layer, together with the base layer refers to the existential consciousness.

Further, the structure of the concept (though not all concepts) is in the more abstract layers, reflecting a phase of reflection and existential symptoms related to the layer of reflective consciousness. Finally, the interpretative field concept, which includes the evaluation of the content of the concept, some interpretive signs and cognitive shaping national consciousness arising from the content of the concept of advice on behavior and comprehension of reality, may be associated with the spiritual level of consciousness, which involves an assessment in the broadest sense of the concept in terms of its value to the nation.

According to I.A. Sternin there are three structural types of concept: single-level, multi-layered and segmented. Single-level concept includes only the core, i.e. sensual image. Such a structure may have concepts in the mind of the child, as well as concepts in the mind of intellectually underdeveloped personality. Multi-level concept includes several cognitive layers that differ in the level of abstraction, which is reflected by

them. A segment is a basic concept of sensitive layer, surrounded by several segments, “equal to the degree of abstraction” [1, p.58].

The concept is a “multi-dimensional idealized morphogenesis” [2, p.16], but the consensus on the number of semantic parameters that it can carry out in its studying is not defined. This includes both conceptual and imaginative, value, behavioral, etymological and cultural 'dimension', of which almost everyone can have a priority status in the study.

T.V. Gonnova offers the following classification of concepts, which was based on the criterion of internal or external assessment:

- Regulatory concepts (“labor”, “feat”, “happiness”) - the internal evaluation;
- Parametric concepts (“age”, “status”, “time”, “space”) - an external evaluation skills.

Regulatory concepts “contain rules of behavior, characteristic of a particular society”

Parametric concepts – “associated with dominant cultures indirectly” [3, p.483].

Wierzbicka identifies concepts, autochthonous, abstracted from the values of their specific language implementations that contain in their semantics and the “subject” and ethno-cultural semes, and protoconcepts – “universal concepts”, abstracted by an indefinite number of language implementations and provide a standard of comparison required for cross-language comparisons and translation [4, p.72].

Universal concepts are presented in the scientific minds in the form of ethical terms and logical operators: the good, bad, good, bad, indifferent, etc. In turn, the autochthonous concepts may not only be intralanguage, monoglossive, they can be abstracted from the lexical items of two or more languages forming a cultural super-ethnos – poliglossive like, “limiting the concept of” western and eastern linguocultures [5, p.79].

Another criterion of demarcation of linguacultural concepts is that they belong to the realm of consciousness, which they serve. There are specific lexical items, “further meaning” which forms the basis for the content of the ethical, psychological, logical, and religious terms – “spiritual values” which, of course, can be marked as an ethnocultural within one language, and within the boundaries of interlingual scientific paradigm - the style thinking” [6, p.105].

Classified by their media concepts form the individual microgrouping, macrogrouping, national, civilizational, universal concept sphere. Concepts can be released, operating in one form or another discourse: for example, pedagogical, religious, political, medical, etc. In terms of subject matter concepts are formed, for example, emotional, educational, and other text conceptospheres.

From a pragmatic point of view A.Ya.Gurevich shared linguacultural concepts into philosophical categories which he calls the universal categories of culture (time, space, cause, change, movement), and social categories, the so-called cultural categories (freedom, law, justice, labor, wealth, property).

V.A.Maslova sees fit to single out one group - the category of national culture (for Russian culture, “Will”, “Share”, “Intelligence”, “Collegiality”, etc.).

Thus the linguistic understanding of the concept outlined the following approaches:

1. Among the concepts of included lexemes whose values constitute the content of the national language consciousness and form a 'naive view of the world' speakers, which concentrated culture of the nation. Determining factor in this approach is a way of conceptualizing the world in lexical semantics, the main research tool - a conceptual model with which highlighted the basic components of the semantics of the concept and identify stable links between them. Some of these concepts gets any lexical unit, within the meaning of which can be seen the way (form) of the semantic representation.

2. In a narrower sense to refer to the number of semantic concepts of formation, marked by linguacultural specificity and somehow characterize the carriers of a particular ethnic culture [7, p.19]. The set of such concepts in the conceptual sphere is a part - a conceptual domain.

Semantic formation, which the list is limited and that are key to understanding the mentality as a specific relationship to the world of its speakers. Metaphysical concepts (“Soul”, “Truth”, “Freedom”, “Happiness”, “Love” etc.) - essentially a high mental or limit the degree of abstraction, they are sent to the 'invisible world' spiritual values, whose meaning can be revealed only through the symbol - a sign, would be to use a figurative expression for the objective content of the content of the abstract.

These concepts are relatively easy to “sinonimize” forming conceptualized area where semantic associations are established between the metaphysical meanings and phenomena of the objective world, as reflected in the word [8, p.107].

Bibliography

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2001.
2. Гоннова Т.В. Русский язык: исторические судьбы и современность. Русская языковая картина мира. Труды III Международного конгресса исследователей русского языка. - М.: Изд-во МГУ, 2007.
3. Гудков Д.Б. Прецедентные имена в языковом сознании и в дискурсе. Доклады и сообщения российских ученых. МАПРЯЛ. Братислава, 1999.

4. Стернин И. А. – Методика исследования структуры концепта. Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание /Под ред. И. А. Стернина. - Воронеж: ВГУ, 2001.
5. Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода. Концепты. Вып. I.- Архангельск, 1997.

Резюме

Данная статья обусловлена двумя основополагающими представлениями современного языкознания: идеей взаимосвязи культуры и языка и идеей экзистенциальной значимости эмоций, важности их изучения в рамках научного предмета лингвистики.

Түйін

Бұл мақалада тілдік мәдениеттанудың негізгі түсініктері анықталды; сонымен қоса, тұжырымдама түсінігі мен тұжырымдамалық талдау айқындалды.

UDK 81*355

А.А.Суюндиков, А.А.Егемберди
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

SOME WAYS IN DEVELOPING STUDENT'S PRONUNCIATION IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Annotation: Some activities in developing student's pronunciation in English language teaching

Key words: Method, intonation, pronunciation, spelling, stress, games, kinds of skills, speakers

Many students and teachers have myths about what it means to learn and teach the pronunciation of English.

Intonation can be compared to a pointer. Instead of using a finger to do the pointing, however, speakers use their voices to draw attention to. In writing, we can show this emphasis by underlining words. In speech, we use the pitch of our voices. In the example above, the speaker's voice would rise and then fall on each of the underlined words. The rises and falls in pitch when we speak are characteristics of INTONATION.

As listeners expect spoken English to follow certain patterns of rhythm and intonation, speakers need to employ these patterns to communicate effectively. Similarly, listeners need to know how speech is organized and what patterns of intonation mean in order to interpret speech accurately. Thus, learning about pronunciation develops learners' abilities to comprehend spoken English. Learning about pronunciation also helps learners with the spelling system of English. Novice learners expect to find a one-to-one correspondence between a sound and its spelling. However, the letter *a*, for example, can be pronounced five different ways, as these words demonstrate: *same*, *sat*, *father*, *call*, and *about*. Often, a speaker's difficulties with pronunciation originate from a misinterpretation of the sounds. A learner who expects the letter *o* to be pronounced like the word *oh* will be surprised to find that it is not pronounced that way in words like: *love*, *color*, and *production*.

Pronunciation can convey grammatical information. Consider the following two sentences:

I'm sorry. You can't come with us.

I'm sorry you can't come with us.

The difference between (a) and (b) can be seen in writing by noting the punctuation and capitalization, but how can this difference be shown in speech? What punctuation and capitalization do in writing, rhythm and intonation do in speech. In (a), a rise and fall in pitch on *sorry* followed by a pause perform the same function as a period. This tells the listener that *I'm sorry* constitutes one idea. A rise and fall on *come* indicates that the next set of words constitutes a second idea. In (b), only one rise and fall on *come* indicates that there is only one idea in this group of words, that is, *I'm sorry that you can't come with us*. This example shows how rhythm and intonation can perform grammatical functions.

A lack of knowledge of pronunciation can even affect reading. Consider the following two examples. First, in a reading text about ranchers, a student understood the word to refer to people who took care of the forests, that is, *rangers*. Here, the mispronunciation of two sounds led to the misidentification of a word [1, 115-119 p].

Pronunciation, then, is not only important for oral communication, but it is closely linked with listening comprehension, spelling, grammar, and reading. To ignore pronunciation is to ignore important information that can support these other skills.

The emergence of new Englishes in Africa and Asia has been accompanied by innumerable deviations from native norms at the levels of grammar, vocabulary and pronunciation. Of all the levels, pronunciation

exhibits the highest number of such deviations. Indeed, the status of new Englishes in general and pronunciation in particular is far higher today than a few decades ago when Prator considered 'heretical' any attempt to accept nonnative innovations in English. The purpose of this article is not to turn the clock back and begin again to question the legitimacy non-mother-tongue Englishes.

A recurrent argument for the defence of localised and deviant features in pronunciation is that anything goes as long as we can communicate with the speakers of other Englishes. But it happens that of all levels of linguistic analysis, pronunciation is the greatest source of intelligibility failure. The effect of deviant pronunciation on spelling provide further evidence for the unity of language – that is, the fact that deviation at one level often influences another. Deviant pronunciation could go as far as to hinder the appreciation and understanding of written literature. Take the case of poetry, for instance, where rhymes play a very important role [1, 107-112 p].

The basic sound-symbol correspondence is learned at the stage of learning the alphabet. If the alphabet is a totally new one, then there is a lot to learn, but it is clear that every new symbol needs to be taught with its pronunciation. If however, the learner is actually using more or less the same alphabet but the letters represent slightly – or very – different sounds (as in the case of English – speaking learners of Spanish, for example) you may have a more subtle teaching problem.

Once learners have mastered the basic sound – symbol correspondence they may in some languages be immediately able to decode and pronounce correctly any written text – or, conversely, write down a spoken one. In others, it may not be so simple. They may need a whole set extra sound-symbol rules: for example, that *-tion* at the end of a word in English is usually pronounced /ʃən/, or that the letter *s* in German is pronounced /ʃ / when it occurs before /t/ or /p/. Some of these the more common and urgent for successful reading and writing – you will need to teach consciously and early; others the learners may pick up `by the way` later on.

Words or sets of words with unusual pronunciation or spelling you may need to teach and practice on their own – some ideas follow at the end of the unit. Some ideas that practice pronunciation – spelling correspondences may be found in pronunciation books, such as those listed under *further reading*; books on spelling usually just give rules, lists of words and then suggest practicing through dictation and spelling tests. Dictation is of course one excellent technique (see Davis and Rinvolucri, 1988, for some imaginative variations); and spelling tests can help, but there are many more possibilities. A number of ideas are listed in Box 4.6; note that some of these may not be appropriate if your students do not share a common mother tongue. Some pronunciation errors common to the speech of many speakers of English as a foreign language are:

- Difficulty in pronouncing the *th* sounds /θ/ and /ð/;
- Difficulty in pronouncing the neutral `schwa` vowel (the first syllable of *away*, for example);
- A tendency to give uniform stress to syllables that should be lighter or heavier;
- A tendency to shorten diphthongs and make them into monothongs: for example the sound /ei/ as in *way* tends to be pronounced more like a French `e` [2, 56- 58 p].

In the first of these two introductory chapters, we provide a historical overview of how pronunciation has been treated in language teaching over the past hundred years: the types of teaching approaches and techniques that have been used as well as the degree of phonetic analysis or explanation that teachers have provided learners. The second chapter surveys the theories and findings from studies focusing on the acquisition of the sound system of a second language. We then show how this information can help teachers better understand the pronunciation acquisition process and thus be in a better position to set instructional priorities.

In his very comprehensive history of language teaching, Kelly (1969) states that pronunciation is the "Cinderella" area of foreign- language teaching. He shows that Western philologist and linguists have studied grammar and vocabulary much longer than pronunciation. For this reason, grammar and vocabulary have been much better understood by most language teachers than pronunciation, which began to be studied systematically only a short time before the beginning of the twentieth century.

When we look at the various language-teaching methods that have had some currency throughout the twentieth century, we must acknowledge that three are methods, such as Grammar Translation and Reading – Based Approaches, in which the teaching of pronunciation is largely irrelevant. In such methods, grammar or text comprehension is taught through the medium of the learner`s native language, and oral communication in the target language is not a primary instructional objective.

The final tool is the set of Cuisenaire rods – small colored blocks of varying length of wood or plastic, with all red rods being the same size, all white the same size, and so on. The rods are used for many purposes, but when the focus is pronunciation, they can be used to build and visually demonstrate intonation patterns and to indicate the differing pronunciations of morphological endings.

Communicative language teaching, also called the communicative approach, took hold in the 1980 and is currently the dominant method in language teaching. It holds that since the primary purpose of language is communication, using language to communicate should be central in all classroom language instruction. This

focus on language as communication brings renewed urgency to the teaching of pronunciation, since both empirical and anecdotal evidence indicate that there is a threshold level of pronunciation for nonnative speakers of English; if they fall below this threshold level, they will have oral communication problems no matter how excellent and extensive their control of English grammar and vocabulary might be.

Today we see signs that pronunciation instruction is moving away from the segmental/suprasegmental debate and towards a more balanced view. This view recognizes that both an inability to distinguish suprasegmental features and an inability to distinguish sounds that carry to high functional load can have a negative impact on the oral communication- and the listening comprehension abilities-of nonnative speakers of English. Today's pronunciation curriculum thus seeks to identify the most important aspects of both the suprasegmentals and segmental, and integrate them appropriately in courses that meet the needs of any given group of learners [3, 1-11 p].

Bibliography

- 1 Penny Ur. A course in language teaching. New York 1991-375p.
- 2 Thomas Krall. Teacher development making the right moves. Washington 1994-278p.
- 3 Marianne Celce-Murcia, Donna M. Brinton, Janet M. Goodwin with Barry Griner. Teaching pronunciation. Cambridge 2011-555p.
- 4 Herrel Jordan. 50 strategies for teaching English language learners. New York 2012-315p.
- 5 Wiley Blevins. Teaching phonics and word study New York 2001-320p.
- 6 Annamaria Pinter. Teaching young language learners. UK 2006-180p.

Резюме

В этой статье рассматриваются пути и методы улучшения произношений у студентов в обучений английскому языку.

Түйін

Бұл мақалада студенттердің дұрыс сөйлеу дағдысын жақсартудың жолдары қарастырылған.

ӨОЖ371.27:04

М.Е.Сыдықов- п.ғ.к., аға оқытушы, **М.А.Джунисбекова-** магистрант
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты, Шымкент, Қазақстан

ТҮЛҒАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАЛЫПТАСУЫНА СЫНЫПТАН ТЫС ТӘРБИЕ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ӘСЕРІ

Адамзат дамуының қай кезеңде де болмасын тәрбиенің тиімділігін жетілдіру ісі жүзеге асырылып келді. Бұл істі жүзеге асыру процесі әрбір қоғамдағы мемлекет қажеттілігіне бағындырады. Өйткені мемлекет қажеттілігінің орындалуы оның экономикалық күш-қуаты мен саясатына тәуелді екендігі белгілі. Олай болса тәрбие тиімділігінің ең басты шарты мемлекет мүмкіндігінен туындайтын қажеттікке сай тәрбиенің мақсатын нақты анықтау болып табылады. Жалпы адамзаттық тұрғыдан қарағанда тәрбие мақсаты - әрбір тұлғаны әржақты және жарасымды етіп тәрбиелеу. Адам - жер бетіндегі тірі организмнің жоғарғы сатысы, қоғамдық-тарихи іс-әрекеті мен қарым-қатынас иесі. Адам іс-әрекеті, сезімі мен ойлау ерекшеліктері оның өмір сүріп отырған қоғамдық-тарихи жағдайларына тәуелді болады. Қоғам дамуының белгілі сатысында педагогикалық, философиялық ой-пікірлер пайда болып, қалыптаса бастады. Тәрбие беру мақсатын анықтау ең басты мәселеге айналды. Осыған орай, балаларға білім мен тәрбие берудің негізгі жолдары белгіленді, тәрбиелік іс-әрекеттердің мазмұны анықталды, білім беру мен тәрбиені ұйымдастырудың нақтылы мәселелері мен әдістері қарастырылады. Егер тәрбие мақсатының қалай өзгеріп отырғанына көз жіберсек, тәрбие мақсатын белгілеудің қаншалықты маңызды екендігін байқауға болады. Тәрбие қоғамдық құбылыс, онсыз ешбір қоғамның өмірі ілгері дамуы мүмкін емес.

“Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында” орта білім берудің мақсаты жылдам өзгеріп дүние жағдайларында алынған терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру деп көрсетеді. Осындай күрделі мақсаттың жүзеге асуы білім берудің үздіксіздігін қамтамасыз ету жағдайына байланыстылығын да көрсетті. Республикада бұл міндеттердің шешу жолы білім берудің қосымша дамыту бағдарламаларында айқындалады. Сондай

-ақ “ҚР тәлім тәрбие тұжырымдамасында” үздіксіз тәрбиенің негізі – ұлттық тәлім тәрбие деп қарастырады. Мұнда әрбір халықтың тәлім -тәрбиелік мұрасы- мәдениеттің құнды бөлігі немесе қазақ халқының педагогикалық ой -пікірлерін бүкіл оқу тәрбие жүйесінің тірегіне айналдыруды көздейді. Осыған орай, мектепте оқушыларды тек мектепте немесе сыныпта ғана тәрбиелеп және қалыптастырып қана қоймай, сыныптан тыс жұмыстарда да тәрбиелеу қажеттілігі маңызды болып отыр.

Қазақстандағы сыныптан тыс тәрбие жұмыстары мәселесін тереңдете қарастыруда және оны қажетті деректермен байытуда Қазақстандағы мәдени ағарту жұмыстары мен мәдени құрылыстарына байланысты белгілі бір жекелеген тарихи кезеңдерге арналған тарихшылардың (С.Б. Байшиев, Р.Б. Сүлейменова, Х.Бейсенов, М. Абдукадинова, В.Г.Макаров, Б.А. Амантаева, Е.Ш.Қуандықов, А.Ғ.Ибраеважәнет.б.) еңбектерінің маңызы зор.

Тәрбиеториясы мәселелеріне еңбек жазған Қазақстандық ғалымдардың еңбектері де сыныптан тыс жұмыстары мәселелеріне теориялық – әдіснамалық тұрғыдан зерттеуге (С.А. Ұзақбаева, М. Х. Балтабаев, К.К. Жанпейсова, Л. Керимов, Б.Ы. Мұқанова, Г.К. Нурғалиеват.б.) үлкен септік жасайды. Сондай - ақ сыныптан тыс жағдайды тәрбиетүрлерінің әрбір дарасаласын жүргізілген Қазақстандық ғалымдардың (А.Ф.Дайкер, А.И.Бабаков, Ш.А.Әділханов, С. Ешимханов, З.У. Кенесарина, К.Ж.Бұзаубақова, М.Р.Көпжасарова) еңбектерінде тұжырымдар кездеседі.

Оқушылардың ұлттық тәрбиесін дамытуда көркем шығармаларды (Е.А. Серегина), музыка өнерін (В.Г. Кезин), халық білімдерін (Н.Ш. Блягов), халықтың дәстүрлерін (Ю.Ф. Виноградов, Т.Д. Замбалова) халық педагогикасын (Н.С. Иванова, З.А. Хусаинов, С.Н. Черябкина, Б.Х. Қойбағарова, А.Б. Айтжанова және т.б.) пайдалану мәселелері қарастырылған еңбектер де жоқ емес. Сонымен, оқушыларға ұлттық тәрбие беру бағытында орнатылған ғылыми зерттеулерге жасалған талдау сыныптан тыс жұмыстарда оқушыларға ұлттық тәрбие беру мәселесі зерттеушілердің назарынан тыс қалғандығын дәлелдейді. Бүгінгі таңда оқушылардың ұлттық тәрбиесін сыныптан тыс жұмыстарда дамытудың қажеттілігі мен мектепте, мектептен тыс ұйымдардың ұлттық тәлім тәрбие берудегі қызметінің жан жақты жүзеге асырылмауы және мектепте сыныптан тыс жұмыстарда оқушыларға арналған ғылыми негізделген әдістеменің тапшылығы арасындағы қарама -қайшылық нақты көрініс алып отырғандығы байқалады.

Білім беру жүйесі бір-біріне барабар емес екі сала бойынша: дәстүрлі орта мектепте және мектептен тыс ұйымдар арқылы жүзеге асырылады. Дәстүрлі мектепте білім беру жүйесінің тұрақтылықтылығы қамтамасыз етілсе, мектептен тыс ұйымдарда қоғам сұраныстарына сәйкес оқу-тәрбие процесіне түзетулер енгізіліп отырады. Бастауыш сынып оқушыларының ұлттық оқу тәрбие жүйесінің толыққанды дамуын қамтамасыз ету үшін бүгінгі таңда осы екі саланың іс-әрекетін үнемі үйлестіріп отырудың маңызы зор.

Бастауыш сынып оқушыларына сыныптан тыс жұмыстарда ұлттық тәрбие беру бір ғана сынып-сабақ жүйесінің әрекетімен шектелмей, керісінше, оқушыларды қоршаған ортаны қорғауға және зерттеуге бағытталған түрлі практикалық іс-әрекетке тартып, мейлінше табиғатпен, ұстаздарымен, бір-бірімен қарым-қатынасын кеңейте түскен дұрыс. Сондықтан да бастауыш сынып оқушыларына ұлттық тәрбие беруде сыныптан тыс жұмыстардың мүмкіндіктерін жан-жақты пайдалану тиімді нәтижеге қол жеткізбек.

Қандай да болмасын педагогикалық іс -әрекеттің нәтижелілігіне белгілі бір шарттарды орындау арқылы қол жеткізеді. Сондықтан мектепте сыныптан тыс жұмыстар арқылы бастауыш сынып оқушыларына ұлттық тәрбие беруде біздер оның ұйымдастырушылық, моральды – психологиялық, әлеуметтік мәдени шарттарын талдауды мақсат етіп алуымыз керек деп есептейміз. Ұйымдастырушылық шарттарды қарастыру, ең алдымен қоғам сұранысын және нақты жағдайларды есепке алу қажеттілігімен және одан туындайтын мақсатты анықтау болып табылады. Педагогикалық әдебиеттерде әрдайым бірлікте болып келетін сыртқы және ішкі шарттарды әлеуметтік және педагогикалық тұрғыдан бөліп көрсету қабылданған. Бастауыш сынып оқушыларына ұлттық тәрбие беру бұл тұрғыдан келу оның өсу динамикасын және оған сыныптан тыс жұмыстардың сан қилы ықпал есебін есепке алуға мүмкіндік береді.

Сонымен, бастауыш сынып оқушыларына ұлттық тәрбие беру күрделі процесс ретінде сыртқы және ішкі шарттарды есепке алуды талап етеді. Себебі, ұлттық тәрбиені дамыту әлеуметтік сұраныстан туындайды. Яғни, ұлттық тәрбиені дамыту мақсаты әлемдік, мемлекеттік, аймақтық, тұрғылықты жердің, білім беру мекемесінің деңгейінде нақтыланады.

Білім мазмұны - педагогика ғылымында «нені оқыту керек» деген сұраққа жауап іздейтін ең күрделі проблема. Сондықтан ол мектепте сыныптан тыс жұмыстар арқылы бастауыш сынып оқушыларының ұлттық тәрбиесін дамытудың мазмұндық шарты болып табылады. Қазақстан Республикасының орта білім беру тұжырымдамасында білім берудің мақсаты мен міндеттерінің әлеуметтік маңыздылығына ерекше мән берілген. Сонымен қатар, білім қоршаған орта өзгерістерінің

салдары мен оның жағдайы, қоршаған ортаға әсер ету саласындағы жүйелі дағдылар мен іскерліктерді, білімді меңгерту нәтижесі және мақсатты да кешенді процесс» екендігі анықталады.

Білім мазмұнын қалыптастыру бойынша педагогикада нақты көзқарастар орныққан. Оның теориялық негіздері М.Н. Скаткин, В.В. Краевский, В.С. Леднев, Ю.К. Бабанский, И.Я. Лернер және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Мектепте сыныптан тыс жұмыстар арқылы бастауыш сынып оқушыларына ұлттық тәрбие берудің тиімділігі оның *ғылыми-әдістемелік шарттарын* нақтылауды талап етеді. Бұл сыныптан тыс жұмыстар арқылы бастауыш сынып оқушыларының ұлттық тәрбиесін дамытудың міндеттерін жүзеге асыруға қажетті оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз етілгенде ғана мүмкін болады. Ол үшін бастауыш мектеп оқушыларынан құрылған үйірме бағдарламасын, әдістемелік құралдарды, нұсқауларды, ұсыныстарды және мектепте сыныптан тыс жұмыстар арқылы бастауыш сынып оқушыларын ұлттықтәрбие беруге педагог кадрлар даярлығын қамтамасыз ететін арнайы әдістемелік семинар, әдістеме дайындау қажеттігі туындайды.

Сыныптан тыс тәрбие жұмысы тұлғаның әлеуметтік қалыптасуын қамтамасыз етуде соған жағдай туғызатын мұғалімдердің басшылығымен ұйымдастырылған және сабақтың мақсатымен өзара байланысты болып келетін тәрбие жұмысының дербес түрі. Ол әртүрлі тәрбие әрекеттерінің жиынтығы ретінде оқушылардың кең көлемде әрі терең, жан жақты тәрбиелік ықпал ете алады. Сыныптан тыс тәрбие жұмысы – тұлғаның әлеуметтік қалыптасуын қамтамасыз етуде оған жағдай туғызатын мұғалімдердің басшылығымен ұйымдастырылған сабақтың мақсатымен өзара байланысты болып келетін тәрбие жұмысының дербес түрі. Ол әртүрлі тәрбие әрекеттерінің жиынтығы ретінде балаға кең көлемде тәрбиелік ықпал ете алады.

Біріншіден, оқудан тыс әртарапты әрекет баланың сабақта мүмкін болмайтын жан-жақты дара қабілетін ашуға ықпал етеді.

Екіншіден, сыныптан тыс әр түрлі тәрбие жұмысының түрімен айналысу баланың жеке әлеуметтік тәжірибесін жандандырып, жетілдіреді, оның адамзат құндылықтарына негізделген білімдерін байытып, қажетті практикалық іскерлігі мен дағдысын қалыптастырады.

Үшіншіден, сыныптан тыс түрлі тәрбие жұмысы оқушыларда әрекеттің әртүріне қатысты қызығушылығының дамуына, оған белсенді қатысуға деген құлшынысын тәрбиелеуге нәтижелі ықпал етеді. Егерде балада еңбекке деген тұрақты қызығушылық және белгілі бір практикалық дағды қалыптасқан болса, онда ол өз бетінше тапсырманы нәтижелі орындауды қамтамасыз ете алады. Бүгінде бала өзінің бос уақытын қандай іске арнауды білмей жатса, соның негізінде жастар арасында қылмыстың көбеюіне әкеледі. Сондықтан бұл өте өзекті мәселеге айналуға.

Төртіншіден, сыныптан тыс әртүрлі тәрбие жұмысының формасы тек қана баланың өзіндік дара қабілетін ашуға ықпал етпейді, сонымен бірге оқушылар ұжымында өмір сүруге үйретеді. Яғни, оқу, еңбек әрекеттерінде және қоғамдық пайдалы істерді атқаруда өзара ынтымақтастыққа, бір-біріне қамқор болуға, өзін басқа жолдастарының орнына қоя білуде тәрбиелейді. Тіпті оқудан тыс әрекеттің қандай да бір түрі болмасын, танымдық, спорттық, еңбек, қоғамдық пайдалы, оқушылардың өзара ынтымақтастық тәжірибесін белгілі бір салада байытады, қорытындысында үлен тәрбиелік нәтижеге қол жеткізуде ықпал етеді. Мысалы, балалар бірігіп спектакль қойды делік, онда өзара қарым-қатынас тәжірибесін меңгереді. Сыныптың тазалығын ұжым болып атқарса, онда өзара міндеттерін бөлісу тәжірибесін меңгереді. Спорттық әрекетте балалар "бірі бәрі үшін, бәрі бірі үшін" деген қағиданың маңызын жете түсінеді т.с.с.

Бесіншіден, сыныптан тыс тәрбие жұмысын ұйымдастыру мен өткізуде уақытқа қатысты қатаң шектеу болмайды. Сынып жетекшісі оның формалары мен әдістерін, құралдары мен мазмұнын және бағытын тандауда ерікті болады. Бұл, бір жағдайда оған өзінің көзқарасы және сенімі тұрғысында әрекет етуде мүмкіндік берсе, екінші жағдайда, оның жауапкершілігін арттырады. Бұған қосымша, оған шығармашылық белсенділікті талап етеді.

Алтыншыдан, сыныптан тыс тәрбие жұмысының нәтижесіне күнделікті бақылау мүмкіндігінің болмауы. Себебі, онда тек жалпы жетістік пен оқушылардың жеке дара даму деңгейін бақылауға ғана мүмкіндік береді. Соған сәйкес қандай да бір форма немесе әдістің нәтижесін бірден анықтау өте қиындықты туғызады. Мұндай ерекшелік сынып жетекшісінен табиғи жағдайда жұмыс жасауды, балалармен қарым-қатынаста немқұрайлылыққа жол бермеуді және оның нәтижесін бағалауда оларда шиеленіскен жағдайды болмауын қажет етеді.

Жетіншіден, сыныптан тыс тәрбие жұмысы оқушылардың мүмкіндіктеріне сай қолдары бос уақытта (үзілісте, сабақтан кейін, мейрам немесе сенбі және жексенбі күндері, демалыстарында) ұйымдастырылады. Сонымен қатар оған кең көлемде ата-аналар мен жұртшылықтың өкілдері қатыстырылады.

Әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан-

- 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. BNews.kz
- 2 Скалон В.Н. Формирование экологической культуры младших школьников во внеучебной деятельности): автореф. дисс. канд. пед. наук.: 13.00.01. - Саратов, 2001. - 190 с.
- 3 Омар Е.О. Қазақстандағы мектептен тыс мекемелердің қалыптасуы мен дамуы (1917-1990жж):дис.... докт. пед. наук: 3.00.01.-Алматы, 2002. 215б

Резюме

В этой статье рассматриваются некоторые вопросы воспитания школьников в процессе внеклассной работы

Summary

This article is considered some issues to parenting pupils in extracurricular activities

ӘОЖ. 373.2

А.С. Нишанқұлова, М.И.Сайдикаримова

№96 Т.Қурбанов атындағы негізгі орта мектебі,
№57 И.В.Панфилов атындағы жалпы орта мектебі, Сайрам ауданды, ОҚО

БАСТАУЫШ СЫНЫП МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ЕСЕП ШЫҒАРУҒА ҮЙРЕТУ

Еліміздің егемендік алуына байланысты жалпы білім беру жүйесі айтарлықтай дәрежеде қайта Бастауыш мектеп – бұл оқушы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін ерекше құнды, қайталанбайтын кезеңі, себебі келешек еліміздің сауатты да, салауатты азаматының түрлі қасиеттері осы бастауыш сыныптан қаланады.

Бұдан балалардың математикалық білімін дамытудың бір жолы - ол есеп шығару. Есеп шығару оқушылардың логикалық ойлауын, теорияны практикамен, оқытуды өмірмен байланыстыруға мүмкіндік береді және математикалық ұғымдар қалыптасады, яғни есеп шығаруда көрнекілікті пайдалануда балалар танымдық және тәрбиелік тұрғыдан алғанды маңызды факторлармен танысады.

Математикада оқытуда есеп шығарудың үлкен маңызы бар. Ал есептер шығару тиімді жаттығулардың бір түрі болып табылады.

Есептер шығарудың ең әуелі балаларда толық бағалы математикалық ұғымдарды қалыптастыруда, олардың бағдарлама анықтап берген теориялық білімді игеруде өте маңызды мәні бар.

Егер біз оқушыларда қосу туралы дұрыс ұғым қалыптастырғымыз келсе, онда балалар іс жүзінде жиындарды біріктіру операциясын әрдайым орындай отырып қосындыны табуға арналған едәуір көп жай есептер шығарулары қажет. Мысалы, мынадай есеп ұсынылады: «Қыз баланың 4 түсті және 2 жай қарындашы бар еді. Қыз баланың барлығы қанша қарындашы бар еді?» Есептің шартына сәйкес балалар, мысалы, 4 таяқшаны қояды да, содан кейін тағы 2 таяқшаны жанына тақап қояды да, барлығы қанша таяқша болғанын санайды. Бұдан кейін есепті шығару үшін 4-ке 2-ні қосу керектігі анықталады, 6 шығады. Осы сияқты жаттығуларды бірнеше рет орындай отырып, балалар қосу амалы туралы ұғымды біртіндеп игере бастайды. Мысалы, амалдардың белгісіз компонентін табуға арналған (белгісіз қосылғышты, азайтқышты т.с.с., табу) есептерді шығара отырып, балалар арифметикалық амалдардың компоненттері мен нәтижелері арасындағы байланысты ұғынады. Сонымен,

есептер балаларда жаңа білімді қалыптастыратын және бұрыннан бар білімдерін пайдалану процесінде пысықтала түсетін нақтылы материал болып табылады. Білімді қалыптастыруға арналған нақтылы материал ролін атқара отырып, есептер теорияны практикамен, оқытуды өмірмен байланыстыруға мүмкіндік береді. Есептер шығару балаларда, әрбір адамға оның күнделікті өмірінде қажетті, практикалық білікті қалыптастырады. Мысалы, сатып алынған заттардың құны, пәтерді жөндеуге жұмсалған қаржыны, поезға кешігіп қалмау үшін қай уақытта шығу керек екендігін есептеп шығару.

Есептер шығару арқылы балалар танымдық және тәрбиелік тұрғыдан алғанда маңызды фактілермен танысады. Мысалы, бастауыш кластарда шығарылған есептердің мазмұны балалар мен ересек адамдардың еңбегін, біздің еліміздің халық шаруашылығы, техника, ғылым, мәдениет саласындағы жетістіктерін білдіреді. Осы мәліметтердің біздің еліміздің өткенімен капиталистік елдер жайлы мәліметтер салыстыра отырып, балаларға түсінікті болатын формада социалистік құрылыстың артықшылығына көз жеткізе көрсетуге болады.

Есептерді шығару процесінің өзі белгілі бір методика бойынша мектеп оқушыларының ақыл-ойының дамуына өте игі әсерін тигізеді, өйткені ол анализ және синтез, нақтылау және абстракциялау,

салыстыру, жалпылау сияқты ойлаумен жүргізілетін операцияны талап етеді. Мысалы, кез келген есепті шығарғанда оқушы анализ орындайды: сұрақты – шарттан берілген және ізделіп отырған сандарды ажыратады; есеп шығару жоспарын жасай отырып, ол синтезді орындайды, мұнда нақтылауды, (ойша есептің шартының «суретін» салып шығады), содан кейін абстракциялауды (нақтылы жағдайдан ауытқып, арифметикалық амалдарды таңдап алады) пайдаланады; қандай да бір түрдегі есептерді бірнеше рет шығару нәтижесінде оқушы осы сияқты есептердегі берілген мәліметтер мен ізделіп отырған шама арасындағы байланыс жайлы білімді жалпылайды, соның нәтижесінде осы сияқты есептерді шығару тәсілі жалпыланады.

Балаларды есеп шығаруға үйрету - берілген мәліметтер мен ізделіп отырған мәліметтер арасындағы байланысты тағайындау және соған сәйкес арифметикалық амалдарды таңдап алу, содан кейін оны орындау.

Есеп шығарудағы оқушылар игеруге тиісті біліктегі негізгі бөлім берілген мәліметтер мен ізделіп отырған мәліметтер арасындағы байланысты игеру болып табылады. Оқушылардың бұл байланыстарды қаншалықты жақсы игергендігі олардың есеп шығару білу білігіне байланысты. Осыны ескере отырып, бастауыш кластарда шешуші берілген мәліметтер мен ізделінде арасындағы байланыстарға негізделетін, тек олардың нақты мазмұны мен берілген сан мәліметтері жағынан ғана айырмашылығы болатын, бір топ есептермен жұмыс жүргізіледі. Мұндай есептер тобын бір түрдегі есептер деп атаймыз.

Есептер шығарып жұмыс істеу оқушылардың ең әуелі бір түрлі есептерді, содан кейін екінші түрлі есептерді т.с.с., шығаруда үстіртіндік болмауы тиіс. Оның басты мақсаты – балаларды өмірде кездесетін түрлі жағдайлардың олардың біртіндеп күрделену жағын ескере отырып берілген және ізделіп отырған мәліметтері арасындағы қандай да бір байланыстарын саналы түрде тағайындауға үйрету. Осыған жету үшін мұғалім есептер шығаруға үйрету методикасында қандайда бір мақсаты бар бір кезеңді ескеруі тиіс.

Бірінші кезеңде мұғалім есептердің қарастырылып отырған түрін шығаруға дайындық жасайды. Оқушылар осы кезеңде осындай есептерді шығарғанда амалдарды таңдап алатындай байланыстарды игерулері тиіс.

Екінші кезеңде мұғалім оқушыларды есептердің қарастырылып отырған түрін шығарумен таныстырады. Мұнда балалар берілген мәліметтер мен арасындағы байланысты тағайындауға және осының негізінде арифметикалық амалдарды таңдап алуға үйренеді, яғни олар есеп түрінде өрнектелген нақтылы жағдайдан сәйкес арифметикалық амалды таңдап алуға үйренеді. Осындай жұмыстың нәтижесінде оқушылар қарастырылып отырған сияқты есептерді шығару тәсілімен танысады.

Үшінші кезеңде мұғалім қарастырылып отырған түрдегі есептерді шығару білу білігін қалыптастырады. Оқушылар бұл кезеңде нақты мазмұнына қарамастан, қарастырылып отырған түрдегі кез келген есепті шығару білуге үйренулері тиіс, яғни олар осы түрдегі есептерді шығару тәсілін қорыта білулері керек.

Осы атап өтілген кезеңдердің әрқайсысымен жұмыс істеу әдістемесіне толығырақ қарастырамыз.

Математикалық есеп оқушылардың ұғымдары, теорияны және математика әдістерін меңгеруді тиімді де, айырбасталмайтын құралы болып табылады.

Оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытуда, оларды тәрбиелеуде, біліктері мен дағдыларының қалыптасуында, математиканың практикамен байланысын көрсетуде есептің алатын рөлі өте зор.

Әрине есептің бұл дидактикалық мақсатының көлемі тар, оқыту процесінде есептердің атқаратын ролдері мен функцияларының көлемі әлде қайда кеңірек болады.

Барлық есептер оқыту міндеттерін орындамайды. Басқаша айтқанда кез-келген есепті шығарғанда оқушы математикалық білім алады, шығару біліктілігі қалыптасады, дағдыға ие болады, яғни математикалық білім деңгейі жоғарлайды. Көбінесе әр есеп мазмұны арқылы міндеттерін атқарады.

Есеп оқушылардың логикалық ойлау, кеңістікте елестету, жеке бас қабілеттерін дамытуға бірден-бір себепші болатын басты құрал болып табылады.

Есеп дидактикалық мақсаттарына қарай үш түрге бөлінеді:

1. Танымдық есептер, олар арқылы жаңа білім алынады.
2. Машықтау есептері, олар арқылы орнықты білім дағдылары қалыптасады.
3. Дамыту есептері, олар шығармашылық ойлауды қажет етеді.

Есеп шығару кезінде математикалық ұғымдардың көбінің мағынасы ашылып, нақтыланады. Мысалы, бастауыш сыныпта жай мәтінді есептер арифметикалық амалдар мәнін ашу үшін пайдаланады, өйткені бұл сыныптарда ол амалдардың анықтамасы берілмейді. Амалдар мәні оқушыларға әр түрлі заттар жиыны мен практикалық операциялар негізінде түсіндіріледі. Оқушылар жай сюжетті есептер шығарғанда бұл операцияларды ақыл-ойдың іс-әрекеттеріне аударады.

Барлық арифметикалық есептер, оларды шешу үшін амалдар санына қарай, жай есептерге және құрама есептерге бөлінеді. Бір ғана амалмен орындалатын есеп жай есеп деп аталады. Шығару үшін өзара байланысты бірнеше амал (әр түрлі немесе бірдей амалдар болатындығына қарамай) орындалатын есеп құрама есеп деп аталады.

Жай есептерді, не оларды шығару үшін қолданылатын амалдарға байланысты (қосу, азайту, бөлу, көбейту, бөлу амалымен шығарылатын жай есептер) немесе оларды шығару үстінде қалыптасатын түсініктерге байланысты түрлерге бөлуге болады.

Құрама есептер үшін классификациялаудың іске пайдалы болу үшін белгілі бір топтарға бөлуге мүмкіндік беретіндей, бірдей негіз жоқ. Алайда методикалық тұрғыдан алғанда барлық әр түрлі есептерден не математикалық құрлысы жағынан ұқсас (мысалы, қосындыны санға бөлу керек болатын есептер), не шешу тәсілі жағынан ұқсас (мысалы, тұрақты шаманың мәнін табу тәсілімен шығарылатын есептер), не нақты мазмұны жағынан ұқсас (мысалы, қозғалысқа байланысты есептер) кейбір топтарда бөліп алуға болады.

Математикалық бастауы курсына жай есептер және негізінен екі немесе төрт амалмен шығарылатын құрама есептер қарастырылады.

Арифметикалық есептермен тығыз байланыста есеп-сұрақтар деп аталатын жаттығулар болады. Есеп-сұрақтарда, есептердегі сияқты, шарты да (онда сан болуы да, болмауы да мүмкін), сұрағы да болады. Алайда есептен айырмашылығы – есеп-сұрақты шығару үшін берілген шамалар мен ізделіп отырған шамалар арасындағы сәйкес байланыстарды тағайындаса жеткілікті, ал арифметикалық амалдарды орындаудың керегі жоқ. Математиканы оқыту жүйесінде жай есептер аса маңызды роль атырады.

Жай есептерді шығару арқылы математиканың бастауыш курсының негізгі ұғымдарының бірі – арифметикалық амалдар туралы ұғым, тағы басқа бір қатар ұғымдар қалыптасады. Жай есептерді шығару білуді игеруге дайындық басқаша табылады, өйткені құрама есепті шығару бірқатар жай есептерді шығаруға келіп тіреледі.

Жай есептерді, олар шығарылатын арифметикалық амалдарға сәйкес топтарға бөлуге болады.

Жай есепті шығарғанда балалар есеппен және оның бөліктерімен есепті шығарумен байланысты есепке жүргізілетін негізгі әдістерді игеретін болады.

Құрама есеп, бір есептердің ізделінді шамалары екінші есептердің берілген шамалары болатындай байланыстағы, бірқатар жай есептерде тұрады. Құрама есепті шығару, оны бірнеше жай есептерге жіктеу және ретімен олады шығару болып табылады. Сонымен, құрама есепті шығару үшін берілген шамалар мен ізделінді шамалар арасындағы бірқатар байланыстарды тағайындау керек, соған сәйкес арифметикалық амалдарды таңдап алуға, содан кейін шығаруға болады.

Есепті шығаруда көрнекілікті пайдалану арқылы балалар танымдық және тәрбиелік тұрғыдан алғанда маңызды фактілермен танысады. Яғни бастауыш сыныптарда шығарылатын есептердің мазмұны балалар мен еліміздің ауыл шаруашылығы, техника, ғылым, мәдениет саласындағы жетістіктерін білдіреді. Ал мұндай есептерді шығару балалардың іздемпаздық, еңбек сүйгіштік қасиеттерін тәрбиелеуге жол ашады.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан ҚР президентінің халқына жолдауы
3. К.Қ. Қуантаева, А.В.Алшымбаева Бәсекеге қабілетті қоғамның негізі-сапалы білім. Бастауыш мектеп, 2007 №1 3-бет
4. М.Н.Скаткин Проблемы современной дидактики: Москва, 1992 96-стр.
5. В.Шаталов және т.б. Педагогикалық ізденіс: Москва, 1989 146 бет.
6. Занков Л.В. Развитие учащихся в процессе обучения: Москва 1987 263 стр.
7. ФридманЛ.М. Психология-педагогические основы обучения математике в школе: москва, 1988 160 стр.
8. Ж.Б.Қоянбаев., Р.М. Қоянбаев, Педагогика Астана -1998 125-бет.

Б.Ә.Түлкіева, Ұ.Қ.Естөреева
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

**ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРКІТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ РУХАНИ – МӘДЕНИ
ПРОБЛЕМАЛАРЫ ҚАЗАҚСТАН ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІНДЕ**

Аңдатпа: Мақалада ортағасырлардағы Қазақстан жеріндегі елдік - мемлекеттілік тарихқа қатысты құнды деректер негізінде саналатын араб, түркі деректемелері, қытай деректемелері, парсы деректемелері туралы баяндалады.

Кілттік сөздер: Қазақстан Республикасы, Мәдени мұра, Орталық Азия, этнос, ұлт, дін, саяси, этносаяси.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев бастамашысы болған «Мәдени мұра» бағдарламасының шеңберінде атқарылған Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, қытай деректемелері сериялары еліміздегі және шет елдердегі көптеген қолжазбалар жинақтарындағы жазбаша жәдігерлерді зерттеп, жариялаудың көкейкесті маңыздылығын айқын көрсетіп берді.

Тарих деректануының негізгі міндеті – бәрінен бұрын жазба ескерткіштерді жүйелеу мен сыни тұрғыдан зерттеу және оларды саралай білу болып табылады.

Қазақстан тарихының негізгі проблемаларының бірі – қазақ халқының тарихи – мәдени дәстүрлері проблемасы, оның тарихының алғашқы кезеңдерінің зерттелуі, моңғолдар тұсындағы және моңғолдардан кейінгі кезеңнің, оның ішінде этностық, саяси, әлеуметтік - экономикалық тарих және қазақ халқының мәдени мұрасының зерттелуі проблемасы болып табылады. Бұл проблема ең алдымен жазба шығыс шығармаларын, өткен заман ойшылдарының еңбектерін жариялауды көздейді.

Вениамин Петрович Юдин (1928 – 1983 жж.) Қазақстан шығыстануының дамуына көп еңбек сіңірген, қазақстандық белгілі шығыстанушы, парсы – түрік тілдеріндегі қолжазбалардың үлкен білгірі, зерттеуші және педагог.

«Шыңғыс - наме» Алтын Орда мен Қазақстан тарихы бойынша әлі де аз зерттелген шығармалардың біріне жатады. Оны В.П. Юдин аударып, зерттеген.

Қазақ тарихының XIV ғасырдағы тарихына арналған бірқатар еңбектерін жазғанда ол бұл шығарманы негізгі дереккөздердің бірі ретінде пайдаланған. «Шыңғыс - наме» зерттеу арқылы ол тарихи материалдардың жаңа тың қабатын ашты. Оқиғалы тарихтың, хронологияның, қазақтардың генеологиясы мен мәдениетінің зерттелмеген мәселелерін көтерді [1].

«Шыңғыс - наме» мәліметтері ортағасырлық Қазақстан тұрғындарының саяси, этносаяси, шаруашылық, әлеуметтік – мәдени өмірін зерттеу проблемаларын және тарихнама мен деректану проблемаларын шешу үшін маңызды мәнге ие» - деп көрсетілген [2].

Өтеміс қажының «Шыңғыс - намесінің» түпнұсқа мәтінін, оның транскрипциясын, аудармасын, оған арналған мақалаларын жариялауы В.П. Юдиннің Қазақстанның ортағасырлар тарихы деректануына қосқан ірі үлесі болып табылады.

«Шыңғыс - наме» мен оның авторы туралы алғаш мәлімет беріп, оның ғылыми маңыздылығын атап көрсеткен В.В. Бартольд болды [3].

Өтеміс қажының Алтын Орда аумағына исламның тараған уақыты жөніндегі мәліметтері де назар аудартқызады. Осы кезге дейін Дешті Қыпшақ тұрғындары исламға XIV ғасырдың бірінші жартысында, Өзбек ханның тұсында қарады деп есептелетін. Ал, «Шыңғыс - наме» авторының айтуынша, бұл тарихи факт бұдан әлдеқайда көп бұрын, Берке ханның тұсында болған, - деп жазылған [2, 16-б.].

«Қазақ хандығы мен Цин патшалығының сауда қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары» (1 том) атты кітап - «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде шығарылған [4].

Бейжің қаласында орналасқан Қытайдың Бірінші тарихи мұрағаты әлемдегі ең үлкен тарихи мұрағаттардың бірі болып саналады. Онда Қытай тарихындағы ең соңғы екі патшалық әулет, яғни Мин патшалығы (1368-1644) мен Цин патшалығы (1644-1911) дәуірінде жазылған он миллионнан астам тарихи құжат сақтаулы екен.

Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатындағы Орталық Азия тарихына қатысты құжаттардың қалыптасуы Цин патшалығының сол өңірдегі басқыншылық саясатымен, әсіресе оның Жоңғар хандығы мен Қашқарияны басып алу тарихымен тікелей байланысты болған.

Көп жылдар бойы Қазақ хандығымен шайқасып келіп, ақыры құлдырай бастаған Жоңғар хандығын Цин патшалығы XVII ғасырдың 50 - жылдарында жойған. Сонан кейін Қашқария жері де Цин патшалығының тікелей билігіне бағындырыла бастады. Осы тарихи оқиғалардың барысында Орта

Азиядағы басқа халықтар да алпауыт айдаһармен бетпе-бет келуге мәжбүр болды да, онымен қарым-қатынастың бейбіт жолын іздей бастады. Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасындағы саяси-дипломатиялық және экономикалық байланыс осындай жағдайда басталған[4, 8-9-бб.].

Мұрағаттық мәліметтерге қарағанда XVIII ғасырдың ортасы – XIX ғасырдың басы аралығында қазақ-қытай қарым-қатынастары қарқынды дамыған. Екі ел арасында әсіресе осы кезеңде жүргізілген «жылқыға жібек айырбасы» саудасы қазақ-цин қарым-қатынастары тарихының ең жарқын әрі маңызды мазмұны болып табылады.

Қытай мен Орталық Азия халықтары арасындағы қарым-қатынастар нығайған кезеңдерде көптеген қытай миссионерлері, елші дипломаттар, саудагерлер, тағысын тағылар Ұлы Жібек жолы арқылы Орталық Азияға саяхат жасаған. Сөйтіп олар өздері басып өткен өлкелер туралы көрген-білгендерін қағаз бетіне түсіріп отырған [5].

Бұл деректер қазақ жеріндегі ортағасырлық қала мәдениетінен хабар береді. Жетісу мен Шу өңірі, Сырдарияның төменгі ағысындағы өз уақытында гүлденген Суйаб қаласы, Талас қаласы, Сяогу қаласы, Ақсу және Күнгү қалалары туралы және көптеген елді мекендер мен жер су аттары туралы, ортаазиялық мемлекеттер жайында көптеген мағлұматтар береді [5, 11-30 бб.].

Қазақ жерінде Отырар, Түркістан, Жезд, Сығнақ, Баршынкент, Исфиджаб-Сайрам, Тараз, Баласағұн секілді үлкенді-кішілі талай-талай мәдени, ғылыми, рухани орталықтар болды. Соның ішінде тек бір ғана Отырарды сөз етсек, ол әлем мәдениетіне өзіндік үлес қосқан Әбу Насыр әл-Фараби секілді үлкен парасат иесін берді. Отырар ойшылдарының ең атақтысы, ең мәшһүрі, топ жарғаны – Аристотельден кейінгі "екінші ұстаз" ("Әл-Мұғаллим ас-Сани"), "Шығыстың Аристотелі" атанған ұлы ғұлама Әбу Насыр Әл-Фараби еді[6].

Ұлы Жібек жолымен діни сенімдер де таратылды, әр алуан дін уағызшылары (миссионерлер) өздерінің діндерін ала келген. Үндістаннан Орта Азия мен Шығыс Түркістан арқылы будда діні, ал Сириядан, Иран мен Арабтан әуелі христиан діні, сосын ислам діні таратылды. Осылайша Түркілер даласында түрлі жолдармен, түрлі мақсаттармен келген діни ағымдар мен идеялар тоғысты. Бұлардың негізгілері манихей, христиан-несториан, будда, иудей, ислам діндері түркілер арасында түрлі дәрежеде дамып, тарады.

Бұлардың кейбіреулері түркі қоғамында уақытша болса да жолы болып, ресми-мемлекеттік жәрежеге жетсе, кейбірі тек түркі қоғамының жекелеген билеушілері мен олардың жанұяларының қызығушылығын ғана тудырды.

«Бірақ, осылардың ішіндегі ислам дінінен басқасы түркілер арасында баянды байыз тауып тұрақтамады. Ал, түрлі себептерге байланысты ортағасырлық түркі мемлекеттерінде ресми идеологияға айналған жатжерлік идеялар дәстүрлі түркі дүниетанымымен біте қайнасқан түркілердің саяси-әлеуметтік, шаруашылық-мәдени ерекшеліктерімен сәйкестене алмағандықтан түркі мемлекеттерінің құлдырап, тарих сахнасынан жоғалуына мұрындық болды»[7].

Будда ескерткіштері Жібек жолының Орта Азияның қиып өтетін күретамырларында тұрған қалалардың көпшілігінен табылған.

Жібек жолымен буддизммен қатар Батыстан Шығысқа қарай христиан діні де таралып жатты. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қалаларында VII – VIII ғасырларда несториандық діни ілім кең етек алды. Көптеген қалаларда христиан шіркеулері болды.

«Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қалаларынан несториандарға байланысты табылған олжалар жазба ескерткіштердегі мәліметтердің анықтығын жеткілікті түрде айқындай түседі. Бұған ескі Ақ-Бешім қаласы жұртынан аршып алынған христиан шіркеуінің қалдықтары жатады» - деп атап көрсетеді К. Байпақов[8].

Орта ғасырлардағы қалалық мәдениет мәселелерін зерттеуді бастап берген ғалымдардың қатарына Ш.Ш. Уәлиханов, ал кейіннен В.В. Бартольд, А.Ю. Якубовский, М.Е. Массон, А.Х. Марғұлан, К.М. Байпақов, К.А. Пищулина және т.б. жатқызуға болады.

Әдебиеттер:

1. Юдин В.П. Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI – XVIII вв. – Алма-Ата, 1983.
2. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. I Том. Өтеміс қажы - Шыңғыс – наме. – Алматы: «Дайк - Пресс», 2005. 10-б.
3. Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан (летом 1902) // Соч. – М., 1973, Т. 8.
4. Қазақ хандығы мен Цин патшалығының сауда қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары. I том. – Алматы: «Дайк - Пресс», 2009. 5-21-бб.
5. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. I Том. – Алматы: «Дайк - Пресс», 2005. -9-б. / Саяхатнамалар мен тарихи географиялық еңбектерден таңдамалылар.
6. Әбсаттар қажы Дербісәлі. IX-XV ғасырлардағы Отырар және Отырарлық ғалымдар.
7. Жеңіс Ж. Ортағасырлық түркілер және әлемдік діндер / Отан тарихы. – 2005, № 2.– 23-34- бб.

Резюме

В статье рассматриваются арабские, персидские, китайские, турецкие источники и исследования ученых - историков, которые исследуют о духовно-культурных проблемах в средневековых тюркских государствах.

Summary

This article is devoted springs of Arabian, Persian, Chinese, Turkish on spiritual – cultural problems in average age Turkish States.

ӨОЖ 811.512.895

Л.Қ.Тұрабаева - ф.ғ.к., доцент
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУЛЫҚТАРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ТИІМДІЛІГІ

Қазіргі таңда білім беру саласында электронды оқулықтарды пайдалану мүмкіндігі артып келеді. Оқу үрдісінде инновациялық технологияны тиімді пайдалану – бұл еліміздегі түрлі сала бойынша білім алып жатқан оқушылар мен студенттерді болашақ бәсекеге қабілетті маман ретінде дайындап шығару. Педагогтар инновациялық технологияны тиімді пайдалану арқылы оқушылар мен студенттердің өз ойларын жеткізе білуін, шығармашылық ойлау қабілетін арттыруды, бір-бірімен оқушы немесе студент ретінде ғана емес, іскерлік қарым-қатынаста болашақ маман ретінде қызмет барысында туындаған өзекті мәселелерді бірлесіп шешу жолдарын, ақпаратты қалай тиімді пайдалану әдістерін үйретеді.

Технологияны пайдалану әдістерін зерттеумен айналысқан ғалымдардың өздері де түрлі деректерді тәжірибе барысында айқындап берді. Айталық, В.М. Максимов өзінің зерттеулері бойынша келесі жіктеулерді ұсынады: құрылымдық логикалық технология, интеграциялық технология (әртүрлі пәндік білімдердің бір-бірімен байланысы), ойындар технологиясы, тренингтік технология, ақпараттық технология, диалогтық технология.

Осы жіктеулер қазіргі кезде кең қолданылуда. Себебі, білім берудің негізгі жолы – оқыту. Оқыту – ұстаз бен оқушы белгілі бір мақсатты жүзеге асыратын біртұтас педагогикалық үрдіс. Ал белгілі бір мақсатты толық жүзеге асыру оқытуды тиімді ұйымдастырумен сипатталады.

Оқытудың білім беру, тәрбиелік, дамыту функцияларын кеңінен қолдану қажет. Әрбір педагогикалық технология және тұлғаның жеке өзін-өзі дамытуға, оның өзіндік шығармашылық қабілеттерін арттыруға қолайлы жағдай жасауға қажетті объективті әдістемелік мүмкіндіктерді қамтиды.

Электронды оқу құралдарының қайсысы болса да, оқу үрдісін жандандыруда, оқушылар мен студенттердің білім меңгеру сапасын жақсартуда оқытушыға зор көмекшілік қызмет атқарады. Дегенмен, ғылыми-техникалық прогрестің дами түсуі оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін, техникалық құралдарын, басқаша айтқанда, оқытудың жаңа технологияларын іздестіріп, ұтымды пайдалануды талап етеді. Осыған байланысты, орыс бөлімдерінде қазақ тілін оқытуда тиімді болатын түрлерін бөліп алу қажет.

Яғни орыс бөлімдерінде қазақ тілін оқытуда компьютерді қолдану өте тиімді екен деген пікірге келдік. Мұның бірнеше себебі бар:

– біріншіден, компьютердің дидактикалық мүмкіншіліктері, басқа құралдарға қарағанда мол екендігі байқалады;

– екіншіден, компьютер өндірісте бар, ғылыми-техникалық прогрестің талаптарына, сонымен бірге, оқытудың жаңа технологияларына сай келеді;

– үшіншіден, бұл құралдардың кейбіреуін аудиторияда ғана емес, үйде де қолдану мүмкіндігі бар. Ал бұл өзге тілде сөйлейтін оқушылардың қазақ тілін өз бетінше, саналы және тез үйренуі үшін өте маңызды;

– төртіншіден, техникалық жағынан пайдалану қиын емес.

Орыс тілді оқушылардың қазақ тілін үйрену сапасын арттыруда өзіндік жұмыстың маңызы зор. Себебі, нәтижеге өз бетімен еңбектеніп жететіндіктен, оқушы немесе студент материалды саналы түрде меңгереді. Еңбекте оқушының және студенттің берілген мәліметті ұмытпауына, оның әрі қарай толықтырып, бекіте түсінуіне мүмкіндік жасайтын аудиториядан тыс өзіндік жұмыс түрі ұсынылады. Өзіндік жұмысты үйде орындауға мүмкіндік беретін құрал компьютер болғандықтан, аталмыш жұмыстың компьютердің көмегімен орындалатын түрлері көрсетіледі. Бұл өзіндік жұмыстың ерекшелігі: сыныпта, аудиторияда оқылған материалды олардың ұмытып қалмауына, керісінше, оны

әрі қарай толықтыруға, нығайтуға септігін тигізеді, өзіндік жұмыс бір лексикалық тақырып төңірегінде құрылады. Мұның пайдасын былайша түсіндіруге болады: тақырып арқылы сөйлеуге үйрету, біріншіден, тіл үйренушілерге не туралы айту керек екенін аңғартса, екіншіден, қалай айту керек, қандай сөздерді білу керектігіне назар аудартады және соған қатысты өмірлік жағдайды меңгертуге жәрдем береді.

Электронды оқулықтар арқылы **монологтық айтылым, сұхбаттық айтылым, тыңдап түсіну, оқылым, жазылым** сияқты айтылымның барлық түрін қамтитын жұмыстар жүргізіледі. Сонда студент немесе мектеп оқушылары өтілген материалдар негізінде белгілі бір лексикалық минимум көлемінде әңгіме жүргізе алуы және ол толыққанды хабар жасай алуы қажет. [2]

Студенттер мен мектеп оқушылары сабақ соңында:

– таныс грамматикалық және лексикалық материалдар негізінде құралған іскери мәтінде қысқаша, немесе толық оқып, тыңдап түсінгенін баяндай білуі;

– өтілген тақырып бойынша хабарлама жасай алуы;

– жоспарға, тірек сөздерге сүйеніп және сүйенбай оқылған іскери мәтін үзіндісінің мазмұнын айтуы;

– бейнефильмге коментарий беруі;

– осы курстың лексика-грамматикалық материалдары негізінде презентация жасауы;

– компания және фирманың тарихы мен оның әрекеттерін және өнімдерін сипаттай білуі қажет;

Қазіргі таңда республика мектептерін жаңа компьютерлік технологиямен қамтамасыз ету жұмыстары іске асырылып, енді сол ақпараттық технологияны қолдану мен оны мектептерге енгізу саласында, оқушылардың ақпараттық мәдениетін көтеру мақсатында оқытуды жетілдіру жұмыстары жүргізілуде.

Соңғы уақытта білім беру саласында ақпараттық технологияларды енгізуге, оқу бағдарламаларын және электронды оқулықтарды жасауға, электронды кітапханаларды құруға, желілік құрылымының дамуына, сонымен қатар дистанциялық білім беруге көп көңіл бөлінуде.

Қазіргі уақытта электронды оқулықтар мен оқу құралдарын жасау мәселесі өзекті мәселе болып отыр. Толық өңделіп жасалған электронды оқулық сабақ өткізу барысында қосымша құрал, компьютерлік кластарда өзіндік жұмыстарды орындау үшін – қосымша көмек беру, емтихан алушы алдында немесе тәжірибелік жұмыстарды орындауға арналған әдістемелік нұсқау ретінде қызмет атқара алады. Электронды оқулықтар әрбір пайдаланушының білім алуын немесе қабілеттілігін көтеруді, біліктілігін қалыптастыруды жетілдіру үшін үлкен қызмет көрсетеді.

Оқушылардың программалау біліктілігінің жүйелі қалыптасуы соңғы уақытта пайда бола бастаған электронды оқулықтармен оқып үйренуіне кеңінен қолдануында, сонымен қатар электронды оқулықтарды білім беру процесін ақпараттандыру құралының бірі деуге болады. [3]

Электронды оқулық – бұл оқу пәнінің негізгі ғылыми мазмұны көрсетілген магнитті тасымалдаушыда (қатты немесе иілгіш дискіде) орналасқан, компьютер көмегі арқылы өз бетінше немесе оқытушының қатысуымен оқу курсы менгеру мүмкіндігін қамтамасыз ететін программалық-әдістемелік кешен.

Электронды оқулық жасалғанда ол негізінен үш компоненттен тұруы керек, яғни

- курстың негізгі ақпараттық бөлігін беретін – презентациялық;
- алынған білімді бекітетін – жаттығулар;
- білімгердің білімін бағалауға арналған – тестілеу.

Сонымен, технологияны ұйымдастыру үнемі жаңғырту жайында ұстап тұрып қана мектеп өз бағытын нығайта алады. Сондықтан да мекеме басшылары үнемі өзгерістің болып тұруы бірден-бір дұрыс факт екенін мойындаулары қажет. Жаңалық енгізу кез-келген білім беру мекемесінің дамуы мен жоғары жетістікке жетуінің негізгі факторы болып табылады.

Заман ағымына сай күнделікті сабаққа видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде. Бұндай қондырғылар оқушылардың қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдаумен қатар, түсінбей қалған сәттерін қайталап көруге, тыңдауға және алған мағлұматты нақтылауға мүмкіндік береді. Әсіресе, олардың тиімділігі:

1. Қашықтықтан білім алу мүмкіндігінің туындауы;

2. Қажетті ақпаратты жедел түрде шешу мүмкіндігі;

3. Білім сапасына әсері зор. Әсіресе, тіл сабақтарын игеруде (қазақ, ағылшын, орыс, т.б. тілдерді) айқын сезіледі;

4. Іс-әрекет, қимылды қажет ететін пәндер мен тапсырмаларды оқып үйренуде (би өнері, қол еңбек, дене шынықтыру сабақтары т.с.с.);

5. Қарапайым көзбен қарап, қолмен ұстап сезіну немесе құлақпен есту мүмкіндіктері болмайтын табиғаттың таңғажайып процестері мен әр түрлі физикалық, химиялық, биологиялық, тәжірибе нәтижелерін көріп, сезінуге мүмкіндік береді;

Инновациялық технология оқушылардың кәсіби шеберлігін шыңдай түседі, атап айтқанда, оқытудың интерактивті әдісі арқылы тек оқушының кәсіби шеберлігі ғана емес, сондай-ақ ол өзін қоршаған ортаға білімін жария ете алады.

Сондықтан да компьютер арқылы электронды оқулық орыс бөлімдерінде қазақ тілін оқыту үрдісінде жанданып, сапасын арттырады дей аламыз.

Қорыта айтқанда, оқыту үрдісінде инновациялық технологияны тиімді пайдалану арқылы оқытушылар білімді, қабілетті жастарды, болашақ мамандарды дайындайды.

Әдебиеттер:

1. Аяған, Б.Ғ., Әбжанов, Х. М., Махат, Д. А. Қазіргі Қазақстан тарихы: оқулық. – Алматы, 2010г
2. Болатбек Жанасыл. Қазақ тілі. Электронды кітап. Екінші кітап. Алматы. 2010ж.
3. Завязинский В.А. Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука. Инновационные процессы в образовании. Тюмень, 2000г.

Резюме

В этой статье рассматриваются методы новых инновационных технологий, а так же виды работы с электронными учебниками в школах и вузах.

Summary

This article research methods new technology and kind of works with electronic textbook in school and universities.

И.В.Пахомова

№33 школа им. Кенесары Касымұлы, Шымкент, Казахстан

**ДИФФЕРЕНЦИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ НА УРОКАХ
РУССКОГО ЯЗЫКА**

Дифференцированный подход сегодня актуален – это индивидуальный, личностно-ориентированный подход к ученику. Происходит сближение между учителем и учеником. При таком подходе ученик является не только объектом, но и субъектом обучения, и сам может оценить свои знания, не только оценить, но и понять, что его знания зависят не только от учителя, но и от него самого.

Достоинством технологии уровневой дифференциации обучения является личностно-ориентированный подход к учащимся, стимулирующий мотивацию учения и открытость заданий, контролирующая усвоение материала. При дифференциации учащихся в соответствии с тем или иным уровнем учителю необходимо опираться на следующее:

- общий уровень обученности ученика, отдельные особенности психического развития (память, мышление, познавательная деятельность),
- индивидуальные особенности ученика (склонность к гуманитарным предметам или точным, историческим наукам и т.д.),
- неспособность ученика усваивать предмет по тем или иным причинам (кроме отставания в умственном развитии),
- интерес учащегося к тому или иному предмету.

Готовясь к уроку, учитель ориентируется на три уровня дифференциации учащихся:

А – базовый,

В – несколько продвинутый,

С – углубленный;

А – материал, опирающийся на базовый уровень, определенный базовый стандарт (проверка и оценка этих знаний). Проверка и оценка орфографической и пунктуационной зоркости.

В – более сложный материал, который опирается на тот же базовый уровень,

С – выход на уровень анализа, требующий глубоких знаний теории и умения их реализовать в практической деятельности.

Оценив каждого учащегося по данной схеме, можно приблизительно отнести его к той или иной группе. Однако, что очень важно, необходимо учитывать то, что учащийся может (и должен !) передвигаться из одной группы в другую (из А в В, из В в С) Уровни - обязательный (А и В) и дополнительный - (В и С).

Решение о достижении повышенных уровней освоения предмета может быть принято только самим учащимся. Ученик сам выбирает уровень заданий (обязательный, повышенный или высокий) и несет ответственность за это. Задача учителя - помочь сделать правильный выбор и добиться успеха, опираясь на принцип: «Возьми столько, сколько ты можешь, но не менее обязательного». Задания обязательного уровня (на 3) должны быть посильными и доступными для каждого ученика, адекватными его интересам и способностям. Дополнительная часть- овладение темы на повышенном уровне (4 и 5). Основная задача - дать посильную нагрузку сильным учащимся.

Обязательная подготовка – нижняя граница усвоения материала, на базе которого определяется повышенный уровень усвоения материала (уровень обязательный и дополнительный). Посильность и доступность заданий обязательной части и их характер создает условия для продвижения ученика в → «зону ближайшего развития», дает ему возможность перейти к выполнению заданий повышенного или высокого уровня. Но дети заранее должны знать, к чему быть готовыми, какие знания по теме должны быть ими усвоены в обязательном порядке. Это помогает учащимся трезво → → оценить свои возможности, повышает интерес к предмету. Постепенно учащиеся освобождаются от желания ограничиться только выполнением обязательной части задания, у них появляется стремление выполнять задания на повышенном уровне.

Дифференцированно учитель может подойти к учащимся на любом этапе урока, но если ученик выполняет постоянно задания только обязательного уровня, он не может иметь оценку «4» и «5» за четверть. Отметка «3» является объективной оценкой. Но если такая работа ведется учителем постоянно, учащиеся знакомы с технологией выполнения таких заданий и критерием их оценки, то у учащихся появляется уверенность в себе, ощущение комфорта и желание работать на повышенном уровне.

Материал рассматривается со всеми учащимися одинаково на традиционном высоком уровне. При повторе выделяется обязательный теоретический материал (краткий конспект). Лекция учителя. После объяснения новой темы учитель задает вопросы всем учащимся на объясненное правило. Всем ли учащимся понятен новый материал?

(Обязательный уровень – А)

- Какие предложения называются сложными?

- При помощи чего соединяются простые предложения в составе сложного? (При помощи интонации, союзов и союзных слов; при помощи интонации – без союзов и союзных слов)

- Какие предложения называются сложносочиненными?

- Какие предложения называются сложноподчиненными?

Для закрепления на обязательном уровне можно предложить простое задание - в данном тексте выделить сложные предложения.

Была середина марта. Весна в этом году выдалась ровная, дружная. Снег еще лежал сугробами в глубоких лесах и в тенистых оврагах, но на полях осел, стал рыхлым и темным, и из-под него кое-где показалась черная, жирная земля. Березовые почки набухали, а барашки на вербах из белых стали желтыми. Поляны стали красивыми, потому что на них показались первые подснежники. Зацвела ива.

Уровень В. На повышенном уровне дается следующее задание: На данное правило составить алгоритм (схему) и объяснить по своей схеме правило. На этом уровне, чтобы составить схему, нужно не только знать правило, но и размышлять, требуется умение составлять схемы, работа интеллекта.

Сложное предложение Бессоюзное сложное предложение Союзное сложное предложение
С С П С П П Б С П [] ; - []

С С П [], и, а, но, да []

С П П [], (чтобы, потому что, которые)

С С П – равноправные предложения в составе сложного, соединительная связь.

С П П – главное и придаточное предложения, подчинительная связь.

Уровень С. К данному алгоритму (схеме) подобрать примеры, записать предложения, выделить грамматические основы. Можно предложить учащимся отрывок из любого художественного произведения, в котором нужно найти предложения, соответствующие изученному правилу. Учащиеся 9-го класса изучают произведения А. С. Пушкина, подобрать примеры из произведения «Евгений Онегин». Новый материал может рассматриваться учащимися самостоятельно. Для закрепления материала используем дифференцированный подход: А – ответить на фронтальные вопросы письменно. Б – выполнить конкретное задание (упражнение, карточка). С – составить алгоритм, схему к данному правилу, заполнить примерами, объясняющими данный алгоритм (схему).

Этап закрепления. На этапе закрепления организовать работу так, чтобы каждый работал с присущим ему индивидуальным темпом, выполнял посильную для себя работу, получая на каждом уроке возможность, испытать для себя учебный успех. Начинать закрепление с самых простых типичных упражнений (конкретный ответ на прямо поставленный вопрос, фронтальный опрос или

небольшая самостоятельная работа). Учитывается индивидуальный темп усвоения материала. Сначала закрепляем все вместе. Постепенно увеличивается степень самостоятельности. Те, кто усвоил обязательные требования, может работать на повышенном уровне, а кому-то необходима дополнительная работа.

Тема: Правописание приставок. 6 класс. Например, изучаем правило правописания приставок на З, С. На закрепление правила предлагаются такие задания.

А – обязательный уровень.

Учащиеся должны знать правило, уметь выделять орфограмму в словах, объяснять. - Выделите орфограмму в словах РАЗБРОСАТЬ, ВОЗГЛАВИТЬ, РАССЛЕДОВАТЬ, СЖИГАТЬ, РАЗЖЕЧЬ, ИЗМЕЛЬЧИТЬ, СПИСАТЬ.

В – повышенный уровень. К заданию обязательного уровня прибавить дополнительное задание. В каких словах пишется приставка БЕЗ? А) БЕ...СЛОВЕСНЫЙ Б) БЕ...ВРЕДНЫЙ В) БЕ...ЧИНСТВО Г) БЕ...СОВЕСТНЫЙ Д) БЕ...ДАРНЫЙ В каких словах пишется приставка С? А) ...ДОРОВАТЬСЯ Б) ...ШИТЬ В) ...ЖИГАТЬ Г) ...ДЕШНИЙ Д) ...ДАНИЕ

С – задание на 5. Предлагается такое задание. Составить тест на данное правило. В тесте могут быть задания теоретического и практического характера. Например: Выберите правильный ответ.

Приставка на З пишется

1. Перед глухой согласной.
2. Перед шипящей согласной
3. Приставки на З не бывает.
4. Перед звонкой согласной.

Какие из данных слов соответствуют изученному нами правилу: ПР...ГЛАШЕНИЕ, РА...СЫПАТЬ, КАПУС...НЫЙ, ОБГ...РЕЛЫЙ, РА...ТАЯТЬ, ОБ...ЗДИТЬ, РА...КОЛОТЬ. Докажите свой ответ.

Подведение итога урока.

Подведение итога - важная часть урока. На этом этапе мы можем увидеть результативность урока. Что узнали сегодня, что поняли? Активная работа на этом этапе урока поможет сделать вывод – урок прошел хорошо, материал понят учащимися. Подвести итог могут и сами учащиеся, к этому этапу урока тоже можно подойти дифференцированно, задать простые вопросы, отвечая на которые учащиеся только повторяют изученное правило (Уровень А и В). На уровне С учитель задает вопросы на развивающее обучение, которые требуют не только теоретических знаний, но и логического мышления. Как правило, на них отвечают дети с повышенным уровнем знаний. Например, начало вопроса может звучать так:

- Сравните ...
- Где можно применять наши знания?
- Подумайте, как связана данная тема с предыдущими уроками?

Литература

1. Н. Н. Соловьева. Карточки для дифференцированного контроля знаний по русскому языку 8 класс. Материк – Альфа. Москва 2004.
2. Н. Н. Соловьева. Карточки для дифференцированного контроля знаний по русскому языку. 10-11 класс. Материк – Альфа. Москва 2001.
3. О. А. Любимова. Уровневая дифференциация обучения русскому языку. 8 класс. Барнаул 2002.
4. В. И. Капинос. Сборник тестовых заданий для тематического и итогового контроля. 9 класс. Интеллект – Центр 2005.

Түйін

Мақалада оқытуды деңгейлеп дифференциациялау технологиясының артықшылығы оқушыларға жеке тұлға ретінде қарап, оқуға деген белсенділігін арттыра отырып, материалды меңгергендігін ашық түрде бағалай алатын тапсырмалардың берілуі қарастырылады.

Summary

Individual oriented Technique to learners motivated studying and consolidation task based material is the advantage of technology teaching level differentiation.

О.Г.Шмакова

учитель начальных классов, школа – гимназия №1 им. А.С.Пушкина, Шымкент

ПРАКТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ УВЛЕЧЕНИЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация: Мы всегда стараемся выстраивать свою деятельность так, чтобы ученики нашли радость и пользу в общении друг с другом и взрослыми, научились проявлять инициативу, выстраивать собственный путь к поставленной цели. Для того, чтобы повысить познавательную активность школьников, являющейся необходимым условием развития у ребенка внутренних мотивов, мы развиваем их исследовательскую деятельность, основываясь на их же увлечениях. А самостоятельное исследование увлечения, выбранного детьми на данном этапе жизни, поможет не только вовлечь каждого ученика в активный познавательный процесс, расширить кругозор, но и через содержание учебного проекта подвести учащихся к каким-то выводам, чтобы лучше понять смысл своего увлечения, найти его практическую значимость. У школьников появляется потребность узнавать новое. При планировании и руководстве исследовательской деятельности ребенка мы должны ясно осознавать, что ему интересно изучать, чем он увлечен. *Основной ожидаемый результат – развитие творческих способностей, приобретение ребенком новых знаний, умений и навыков, что помогает человеку быть на высоте, какой бы род деятельности он ни избрал бы в будущем, способствует обогащению внутреннего опыта школьников.*

Ключевые слова: познавательная активность, детские увлечения, актуальность темы, исследовательская деятельность, творческие способности.

«Любознательность - любознательность – познавательная потребность» - основные педагогические «ступеньки», ведущие учеников начальных классов к вершинам познания. Уже в младшем школьном возрасте можно развивать у детей познавательный интерес к учению, формировать навыки самостоятельной учебной работы, используя различные методические приемы. Мы всегда стараемся выстраивать свою деятельность так, чтобы ученики нашли радость и пользу в общении друг с другом и взрослыми, научились проявлять инициативу, выстраивать собственный путь к поставленной цели. Для того, чтобы повысить познавательную активность школьников, являющейся необходимым условием развития у ребенка внутренних мотивов, мы развиваем их исследовательскую деятельность, основываясь на их же увлечениях. Для многих ребят их увлечения школьных лет, например, посещение спортивной секции, ухаживание за комнатными растениями и домашними животными, коллекционирование марок и др., становятся выбором профессии. А самостоятельное исследование увлечения, выбранного детьми на данном этапе жизни, поможет не только вовлечь каждого ученика в активный познавательный процесс, расширить кругозор, но и через содержание учебного проекта подвести учащихся к каким-то выводам, чтобы лучше понять смысл своего увлечения, найти его практическую значимость. У школьников появляется потребность узнавать новое.

Одно из правил выбора темы исследования - тема должна быть интересна ребенку, должна увлекать его. Поэтому, обратив внимание на детское увлечение, хороший педагог с легкостью поможет ребенку исследовать то, что ему так интересно. Например, способность ребенка к рукоделию мы развиваем в исследовательской работе «Вторая жизнь вещей», занятие спортом – в работе «Сравнение физического развития детей, занимающихся разными видами спорта», интерес к медицине – в работе «Гигиена органа зрения», увлечение физикой – в проекте «Построение солнечной печки во дворе дома» и др. При этом формируется особый стиль учебной деятельности, позволяющий трансформировать обучение в самообучение.

Следующие же условия выбора темы исследования – ее оригинальность и практическая значимость – реализуются при грамотной постановке учителем плана проектной деятельности ребенка. Именно его задачей является сделать исследование полезным и безопасным для ребенка и его окружения. *При формулировке проблемы исследования желательно исходить из актуальности темы, ее необходимости для дальнейшего развития науки или для решения какой – либо практической задачи. Проблема – это мост от известного – к неизвестному, противоречие между установленными фактами и их осмыслением. Для учеников младших классов актуальность исследования выражается в личной потребности получения интересующей его информации.* Так для ученика, увлекающегося журналистикой мы выбрали тему исследования «Сравнительная оценка современных детских периодических изданий». Затем под руководством своего руководителя ученик провел анкетирование

М.Әуезов атындағы ОҚМУ ғылыми еңбектері

учащихся своей школы и получил данные, свидетельствующие о необходимости изучения проблемы чтения периодических изданий среди детей. Выяснилось, что чтение некоторых детских журналов и газет не всегда соответствует запросам своих юных читателей, их интерес к познанию мира бывает значительно шире.

Разработка проекта является важной стадией работы ребенка, которая поможет ему больше узнать об исследуемом объекте. На каждой стадии работы по проекту детьми ведутся записи в дневнике исследования. В него заносятся все шаги, проходимые ребенком во время исследования. С целью более интересного ведения дневника ребенком предлагаем следующую таблицу, в которой отражены основные этапы исследования, включая оценивание проекта в семье и в школьной конференции:

Как будет называться мой проект? Что я хочу сделать? Что особенно в моем исследовании?

Какие книги мне надо прочитать? Где я нашел необходимые мне книги? Какие книги мне понравились?

Что мне нужно еще сделать для проекта? Что я уже сделал для проекта? Что у меня получилось?

Что было сделано хорошо? Что осталось сделать? Что получилось в итоге?

Что скажут родители о проекте? Что скажет учитель о проекте? Что скажут одноклассники о проекте?

Что мне понравилось в моей работе? Чем буду заниматься дальше? Оценка моей работы

Процесс работы над исследованием состоит из нескольких этапов. Наименование и содержание их в небольшой степени различно в толковании разных авторов. Е.Г.Кагаров отмечает следующие этапы:

1. Составление плана.
2. Выполнение данного проекта
 - Собираение конкретных фактов самостоятельно наблюдаемых и изучаемых учениками;
 - Группировка материала и установление общих положений
 - Применение полученных знаний на практике
3. Подведение итогов проведенной работы, ее коллективное обсуждение и оценка.

Для продуктивного исследования в нашей работе был составлен следующий план работы ученика:

- Провести обзор литературы – данные об исследованиях, раскрыть те вопросы, которые подлежат изучению
- Подготовить и провести интервью с главным редактором местных газет по проблеме исследования
 - Составить сравнительную характеристику детских периодических изданий
 - Определить признаки журналов и газет, имеющих спрос у детей
 - Сделать выводы о чтении и информационных потребностей детей в периодических изданиях
 - Сделать практическое предложение по улучшению детских периодических изданий и повышению их спроса

Продлав тщательный обзор научно – исследовательской литературы (развитие журналистики и периодических изданий, основные требования к работе юного журналиста), ученик приступил к основному исследованию. Выбор методов зависит от особенностей исследуемой проблемы, уровня подготовленности и личностных особенностей учащихся и руководителя. Знание возрастных и психологических особенностей учащихся и умение поддержать их интерес к исследованиям значительно повышает эффективность руководства научно-практической деятельностью. При проведении нашей работы использовались такие методы, как опрос, анкетирование, интервьюирование, эксперимент, сравнительный анализ.

В разделе результатов исследования и их обсуждение раскрывается решение поставленных задач, которое отражается в графиках, рисунках, сравнительных таблицах и описательной части. В

конце данного раздела необходимо сделать обобщение полученных результатов. Так ребенок в ходе исследования пришел к выводу, что популярность детских периодических изданий зависит от наличия востребованных характеристик, современные дети пока предпочитают содержательные сказки, рассказы о природе в журналах упрощенным комиксам.

Выводы в работе должны быть краткими, лаконичными, отражать ответы на поставленные задачи. В своем исследовании ученику удалось отразить значимость своей работы в практических рекомендациях издателем детской периодики, которые помогут поддерживать у детей интерес к чтению. Таким образом, цель данной работы была достигнута, ребенок получил опыт исследования. Но самое главное он смог более детально изучить ту сферу своего увлечения, которая была ему так интересна, и даже получил возможность ее совершенствования и практического применения. Овладение сложными интеллектуальными операциями и обогащение понятийного аппарата, возрастающий познавательный интерес, стремление к приобретению универсального образования ведут к формированию научно-мировоззренческих знаний школьников, что становится фундаментом их духовной культуры и определяет их жизненные позиции.

При планировании и руководстве исследовательской деятельности ребенка мы должны ясно осознавать, что ему интересно изучать, чем он увлечен. *Основной ожидаемый результат – развитие творческих способностей, приобретение ребенком новых знаний, умений и навыков, что помогает человеку быть на высоте, какой бы род деятельности он ни избрал бы в будущем, способствует обогащению внутреннего опыта школьников.*

Литература:

1. «Достижения ЦА в области экологического образования» г.Алматы, РЭЦ, 2005г., стр.52
2. <http://kravtsoval.ucoz.ru> Л.Н.Кравцова «Как писать исследовательскую работу»
3. <http://nsportal.ru> К.С.Вострикова «Исследовательская деятельность»
4. <http://nsportal.ru> Л.Н. Образцова «Развитие исследовательских навыков младших школьников на основе проектной деятельности»

Түйін

Кіші мектеп жасының өзінде - ақ әр түрлі әдістемелік тәсілдерді қолдана отырып, балалардың оқуға деген танымдық қызығушылығын арттырып, өз бетінше жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыруға болады. Баланың ішкі уәжін дамытудың қажетті шарты болып табылатын мектеп оқушыларының танымдық белсенділігін арттыру үшін мен олардың өздерінің қызығушылықтарына сүйене отырып зерттеушілік қызметтерін дамытамын. Балалардың көпшілігіне мектеп кезіндегі қызыққан нәрселері, айталық спорт секциясына бару, бөлме гүлдері және үй жануарларына қарау, маркалар жинау деген сияқты, келешекте олар үшін болашақ мамандығына айналады. Зерттеу тақырыбын тандаудың тиімді жолы - тақырып баланы қызықтыруы керек, оған қызық болуы керек. Сонда оқу қызметінің ерекше стилі қалыптасады да, ол оқуды өз бетінше оқуға жетелейтін, қызметке мүмкіндік береді. Тақырып таңдаудың келесі шарттары - оның бірегейлігі мен тәжірибелік мәнділігі, ол мұғалім жобалау қызметінің жоспарын сауатты құрған кезде ғана іске асады. Баланың зерттеу қызметін жоспарлап, оған басшылық еткен кезде, біз басты күтетін нәтиже - балада шығармашылық қабілетнің дамып оның жаңа білім, дағды, шеберлік алуын ұмытпағанымыз жөн.

Summary

Already in primary school age can be developed in children cognitive interest in teaching, develop skills of independent learning, using a variety of instructional techniques. In order to enhance the cognitive activity of students, which is a necessary condition for the development of the child's interior motives, we develop their research activities based on their interests. For many guys, their hobbies, school years, for example, visit the sports section, the courtship for plants and pets, stamp collecting, etc., are the choice of profession. This is a particular style of training that allows you to transform education in self-study. Following the same selection criteria research topic is its originality and relevance-is implemented by competent production teacher plan of project activities. In the planning and direction of the research activities of the child, we must clearly realize that the main expected outcome is the development of creative abilities, the child's acquisition of new knowledge, skills and abilities.

ӘОЖ 378.14.

А.О.Усмантаев, Б.В.Оринбаев

№96 Т.Қурбанов атындағы негізгі орта мектебі, №57 И.В.Панфилов атындағы жалпы орта мектебі,
Сайрам аудандық, ОҚО

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-САУЫҚТЫРУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстары – денсаулықты нығайту, білім беру, дамыту, тәрбиелеу міндеттерін шешуге арналған педагогикалық жұмыстардың бірі бола отырып, жеке тұлғаның денсаулық деңгейін арттыру, табиғи күш-қуатын нығайту, дене мүшелерінің гигиеналық негіздері мен дене-қозғалыс қабілеті мүмкіндіктеріне сай, өз бетінше қимыл-қозғалыс жаттығуларын орындап, өзін-өзі үнемі дамытып, көңілді де сергек жүруге баулиды.

Осыған орай, дене тәрбиесі және спорт саласындағы сауықтырудағы кейбір мәселелерді кешенді түрде зерделеудің қазіргі кезде зерттеу жұмысының көкейкесті талабы болып отырғанын айта кету керек.

Дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстары жүйесінің мақсаты – күш-қуаты мықты, жан-тәні сау, денесі жан-жақты жетілген, алуан түрлі дене және ақыл-ой еңбектерін орындауға қабілетті, іс-әрекетінде шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлға тәрбиелеу.

Қазіргі білім беру бағдарламалары шығармашылыққа, ізденіске, сондай-ақ шәкірттердің дене мүмкіндіктерін дамытуда әдістер мен тәсілдерді іріктеуге кең мүмкіндіктер бергенімен, дене шынықтыру пәнінің негізгі бағдары қалыптасқан үйреншікті пәндік деңгейге қалып отыр.

Кейбір ғалымдар оқушының қозғалыс қимылдарын белсендірудің әсерлі әдісі ретінде дене шынықтыру сабақтарының көлемін аптасына орташа есеппен 3-4 сағатқа көбейту қажеттігін айтады [1].

Ал кейбір ғалымдардың пікірінше қозғалыс белсенділігін сабақтан тыс уақыттарда, үй тапсырмалары арқылы арттыру қажет деп есептейді [2,3].

Бірақ көптеген авторлар қозғалыс белсенділігінің көлемін арттыру сауықтыру міндеттерін шеше алмайды деген пікірді қолдайды.

Оқушылардың дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарында белсенді қозғалыс қызметі ерекше және басты орын алады. Себебі ол арқылы оқушының дене және психикасы жетіледі. Дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарын ұйымдастыру дене және психикалық дамуды жетілдіруге бағытталған қозғалыс қимылдары және арнаулы білімдер жүйесін беру мен игерудің ұйымдасқан тәсілі болып табылады.

С.Тайжанов: «Қимылға үйрету – білімді бір мезгілде қабылдау, қозғалыс дағдыларын қалыптастыру және тиісті дене мүмкіншіліктерін қалыптастыру процесі болмақ. Бұлардың барлығы бір-біріне жәрдемдеседі, бірақ жеке әдістері мен құралдары жөнінен бірыңғай емес. Сондықтанда педагогикалық жұмыста бір не өзге міндеттерді баса көрсетуге жүгінеді,» - дейді.

Әрбір қимылға үйренуде оқушы жанадан қабылдаған және өзінде бар бұрынғы біліміне сүйенеді.

Дене тәрбиесіндегі білім – бұл дұрыс ұйыдастырылған дене тәрбиесі негізіндегі нақтылықтар мен түсініктер және заңдылықтардың белгілі жүйесі.

Білімнің сапасын арттыру мен көлемін кеңейту оқытудағы саналық қағидасын жүзеге асырудың, баланың танымдық белсенділігін тәрбиелеудің ең маңызды міндеттерінің бірі.

Үйренетін қозғалыс қимылын меңгеру шарты үш деңгейге бөлінеді. Олардың әрқайсысы оларға жеке атау беруге мүмкіндік беретіндей белгілі сипаттамаларға ие:

1-деңгей – алғашқы дағды; 2-деңгей – дағды; 3-деңгей – шеберлік дағдысы (жоғарғы деңгейдегі дағды).

Деңгейлер арасында айырмашылық шекарасы жоқ. Бұл барлық деңгейлердің негізінде дағдыны қалыптастырудың бірыңғай психофизиологиялық заңдылықтары жатқандылығымен түсіндіріледі. Негізінде, бастапқы дағды – бұл әлі қалыптасып болмаған дағды, ал дағды – қалыптасқан дағды, шеберлік бұл қалыптасқан дағдыны меңгерудің жоғарғы деңгейі.

Қозғалыс дағдысы – жеке қозғалыстарда емес, қимылдың дәрежесіне және жағдайына назар аудару қимылды орындау қабілеттілігі.

Егер дағды психофизиологиялық категория болса онда орындау – педагогикалық категория. Қозғалыс қимылдарын меңгерудің барлық деңгейін «істей аламын», «жақсы істеймін», «өте жақсы істеймін» деген сөзбен бейімдеуге болады. Қимылды орындау қабілеттілігі адамның білімі мен

қозғалыс тәжірибесі арқылы пайда болады. Мұндай қабілеттілік кенеттен емес, сол қимылды қайталаудың белгілі бір санынан кейін ғана пайда болады.

Адам денсаулығының кепілі, ауырудың алдын алудың басты буыны салауатты өмір салты мен дене тәрбиесі болуға тиіс дейміз. Ал дене тәрбиесінің өзі қарапайым дене қимылдары мен қозғалыстарынан тұратындығы белгілі.

Жаттығушы қозғалыс қимылын үйрене отырып, әдетте оны жетілдіріп меңгеруге ұмтылады. Жетілдіріп меңгеру күшті аз жұмсап, алға қойылған мақсатқа жету. Тек қана осы жағдайда үйренген қимылды еңбек, қорғаныс және спорттық қызметке даярлау үшін табысты пайдаланбақ. Бірақ өз қимылын еркін игеру қабілеттілігі оның орындалуында дағды белгілері болса ғана қалыптасады.

Қалыптасқан дағды жағдайында қимыл құрамына енетін әрбір қозғалыстың орындалуын қадағалау қажеттілігі керек болмай қалады. Бұл ретте қимылдың нәтижелеріне көмектесетін жағдайларға және т.б. зейін аудару мүмкіншілігі туындайды. Мысалы, ойын кезінде футболшы доп соғарда тірейтін аяқты қалай қоюды, аяқты қалай сілтеуді және соғуды қалай жүзеге асыруды ойламайды. Оның назары ойын жағдайына толық ауған. Мұндай қозғалыстардың міндетті түрде саналы орындалуын қадағалау керек.

Дағды өмірлік тәжірибеден және үйрену нәтижесінен жинақталады. Арнаулы білімдер негізінде және үздіксіз жаттығу нәтижесінде дененің қайсыбір бөліктерінің қозғалысын басқару сипаты өзгереді. Қимыл қозғалысын меңгеру деңгейі үйретудің бірінші кезеңіндегі қимылды орындаудың шектелген мүмкіншіліктерін келесі кезеңдегі жетілдірудің шексіз болашағына дейін біртіндеп артады. Дағдыны жинақтау процесі қозғалыс қимылына үйретудің әрбір кезеңінің мазмұны дағдыларды қалыптастырудың психофизиологиялық заңдылықтарды бейнелейтін болса ғана тиімді болмақ.

Дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарын ұйымдастырудағы дене тәрбиесі жүйесін белсендіру мәселесін шешуде дифференциялық бағыттың қажеттілігін, оқушының жынысы мен дене бітімін, биологиялық даму ырғағын және дене дайындығы деңгейінің бастапқы көрсеткішін ескеру керек. Сонда ғана қимыл қозғалыстарының даму ырғағы жоғары нәтижеге жетеді деп есептейді.

Дегенмен де, көптеген зерттеу жұмыстарын талдай отырып, қозғалыс қимылдарын белсендіруге арналған зерттеулер оқушылардың дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарындағы қимыл қозғалыс режимінің тиімділігінің сандық бағасын көрсете алмайды.

Мәселені жан-жақты талдай отырып, дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарын ұйымдастырудың негізгі 3 бағытын көрсетеміз:

-оқушылардың үлгерімі мен денсаулығы деңгейін бағалау және талдау;

-бағдарлама бойынша ұсынылған жаттығуларды денсаулық нәтижесін сипаттайтын көрсеткіш ретінде пайдалану;

-антропометриялық көрсеткіштерді бақылау және дене жүктемесіне физиологиялық реакциясын тексеру.

Оқушылардың тыныс алу және қантамыр-жүрек жүйелерінің қызметін жақсартуға тыныс алу әдістемесін бірқатар ғалымдар еңбегінде көрініс тапқан (Г.П.Малахов, Е.Г. Мильнер). Ғалымдар тыныс алу жаттығуларының көптеген түрлері адамнан шыдамдылығын, күші мен дене мүмкіндіктерін дамытып, дене қабілеттілігін арттыра түседі деп есептейді.

Тайжанов С.: «Әр түрлі уақыттағы даму, организмнің биологиялық жетілу процесі оның жеке органдары мен құрылдарында жедел түрде сандық және сапалық өзгерістердің болатындығын анықтайды. Егер осы кезеңде органдар мен құрылымдардың дамуының ілгерілеуіне педагогикалық әсер етілсе, қалыпты тұрақтану кезеңінде қол жеткізілетін нәтижеден тиісті дене қабілеттерінің дамуындағы тиімділік анағұрлым артық болмақ», - дейді.

Осылайша дене тәрбиесі дене шынықтыру-сауықтыруға әлеуметтік мәдени тұрғыда талдау жасап, қарастырайын деп отырған проблеманың педагогикалық мәселелеріне тоқталдық.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. Қазақстан Республикасы халықтарын сауықтыру бағдарламасы. – Алматы: Білім, 1997. – 256 б.
2. Трихвинский С.Б. Роль физического воспитания в здоровье подростка. – Л., 1988. – 32с.
3. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері. – Алматы: Санат, 2000. – 72.

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТІРШЛІК ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ, НАУКИ О ЖИЗНИ**

УДК 81'276.5

S.E.Aitzhanova, A.O.Berdeshova
SKSU named after M.Auezov, Shymkent, Kazakhstan

THE SOURCES OF MODERN SLANG

Аннотация: В данной статье предпринята попытка раскрыть основные значения и источники современных сленгов и их пользование в среде современных подростков

Ключевые слова: Английский язык, сленг, подростки, современный.

Slang is not the language of the underworld, nor does most of it necessarily come from the underworld. The main sources of slang change from period to period. Thus, in one period of American slang, frontiersmen, cowboys, hunters, and trappers may have been the main source; during some parts of the 1920s and '30s criminals may have been the main source; at other times, the vocabulary of jazz musicians, soldiers, or college students may have been the main source.

Most subcultures tend to draw words and phrases from the contiguous language (rather than creating many new words) and to give these established terms new and special meanings; some borrowings from foreign languages, including the American Indian tongues, are traditional. The more learned occupations or professions like medicine, law, psychology, sociology, engineering, and e based on Greek or Latin roots, but these are not major sources for slang, though nurses and medical students adapt some medical terminology to their slang, and air force personnel and some other branches of the armed services borrow freely from engineering and electronics.

Another set of words that may be said to come from below, since it owes its existence to the vast number of people who are incapable of appreciating fine shades of meaning, is exemplified by nice, awful, blooming. Words of this class fortunately never make their way, in their slang sense, into literature (except for dialogue). The abuse of "nice" has gone on at any rate for over the century. But even now we do not talk in books of a "nice day", only of a "nice distinction". On the other hand, the slang use makes us shy in different degrees of writing the words in their legitimate sense: "a nice distinction", we write almost without qualms; "an awful storm" we think twice about; and as to "a blooming girl", we hardly venture it nowadays. The most recent sufferer of this sort is perhaps chronic. It has been adopted by the masses, as far apart at least as in Yorkshire and in London, for a mere people who know better, after which it may be expected to succeed awful.

By the slang that comes from different sides or from the center we mean especially the many words taken originally from particular professions, pursuit, or games, but extended beyond them. Among these a man is naturally less critical of what comes from his own daily concerns, that is, in his view, from the center. People whose conversation runs much upon a limited subject feel the need of new phrases for the too familiar things.

Show-business workers, although they have largely shed the raffish image of their roving and carnival past, are still a fertile source of slang. Some sources of the slang are entirely or relatively new. Examples of this are the computer milieu and the hospital- medical-nursing complex. In the first case and exciting technological inundation is at the base, and in the other, as in so many other trends of our era, the reason is television.

Sports also make a much larger contribution, with football and even basketball not challenging but beginning to match baseball as prime producer.

World Wars I and II probably gave us general slang than any other events in history.

Railroad slang has been replaced though on a lesser scale, by the usage of airline workers and truck drivers. The jazz world, formerly so richly involved with drug use, prostitution, booze and gutter life, is no longer so contributory, nor has rock and roll quite made up the loss, but taken as a whole, popular music - rock, blues, funk, rap - are making inroads.

There is a new term for today's teenagers: The Millennial Generation. But you won't find such a formal phrase in the average teenager's lexicon. What do THEY call each other? Dude, mostly. Homey, often. Today's teenagers are no different than their parents' generation in using slang in solidarity with their age

group. The nature of their slang is more varied, more innovative, and more customized to their culture and values:

The slang of the Millennials reflects their attitude, which Tony Thorne says is a real departure from the anti-materialist values their parents embraced when they were coming of age: "There's a lot more about money, clothes, jewelry, y'know, the bling, bling-bling culture. Much stronger today... that sort of language wasn't around so much in the '60s and '70s." Americans generally export youth culture but now they are picking up slang from other countries. Bling-bling, for jewelry, originated in Jamaica. Thorne says email and instant messaging has contributed to the internationalization of teenage slang: "All of these people who are talking to each other on the Internet, and most of them are fairly young, they're all using English in their own ways and introducing their own bits of English, so you get Australian slang, New Zealand slang, South African slang... And very often, you can't tell anymore, when you see a slang word, where its come from. You just can't tell if it's Australian, South African, Caribbean, American, or British."

Typing online has created its own shortcut slang:

Teen: "What's crackin this weekend? Going to the Bahamas, JK, JK. L-O-L, that was a good one."

L-O-L for laughing out loud. And JK? Just Kidding.

Teachers may get used to it but some parents are left out:

Teen: "And I'll be talking to my mom and I'm still like in the manner of speech that I talk to my friends in? Like, my friends and I use the word... like piece, like to either leave or like getting out, and I was like, 'yeah we were gonna do that and then we just piece it', and she's just like, 'huh?'" In response to that, I kind have it the other way around. Sometimes my mom will, in attempt to try to talk like me sometimes, will go the other way and she'll say, 'oh yeah, I'm down with that.' I'll just look at her like, 'What are you talking about?' You know in an attempt to be funny and stuff like that."

Whatever the reason(s), slang is here to stay, and its longevity demands attention and explication. Below is an excerpt from David Crystal's book. Crystal cites examples from Eric Partridge's *Slang, Today and Yesterday* to illustrate the many uses of slang. Partridge, according to *The Historical Dictionary of American Slang*, is "perhaps the century's best-known collector of unconventional English".

There are a great number of slang words in the English language. Almost every day new slang words are born and die, migrate from slang to the standard language or vice versa. People widely use slang words in every-day conversations, newspapers, magazines, etc. But not all of the existing slang words are used.

Slang words referring to college students and teenagers groups of slang are mostly used by young people. These words usually name the subjects somehow related with college, streets, pubs, and relationships between young people. People who do not contact these things do not use such words and sometimes do not get acquainted with them and they're meaning because the life of these slang words is usually short. These facts prove the low frequency of slang words usage referring to these social groups. Here some colorful examples of usage of slang words referring to teenagers group of slang.

So, according to the present data we can conclude that slang words referring to narcotics and police groups of slang are used by everybody, while such slang groups as college students and teenagers are used by the limited part of society.

Slang words referring to the underworld are rarely used because they commonly name the things related with criminals. It happens because nowadays the quantity of drug addicts grows every day, new kinds of narcotics appear. That is why this class of people needs new words in order to give names to new narcotics. Slang words referring to the teenagers and college students take the middle position in both dictionary and emotive prose. It is known that these kinds of slang words are created by the representatives of youth. Young people take a half of the society. These slang words usually name the subjects related with study, entertainment, relations between young people, and their attitude to the world. The people who are not in a close contact with the mentioned things cannot understand these words.

Literature

- 1 www.peevish.co.uk/slang
- 2 Robert L.Chapman, Ph.D., *American Slang*. -N.Y. 2002-499p
- 3 www.slangcity.com
- 4 John Ayto and John Simpson, "The Oxford Dictionary of Modern Slang"-Oxford University, Press. : 1992, 536p.

Резюме

В данной статье рассматриваются источники современного сленга.

Түйін

Бұл мақалада заманауи және жасөспірімдер сленгінің бастаулары қарастырылға.

УДК 619:617 (075.8)

Б.К.Ильясов- в.ғ.д, профессор, **А.Б.Ильясов**- вет.ғ.к., **Шатманов К.К.**, ізденуші; **Нурунбетова К.М.**, **Сыздықова А.Т.**, **Алишева Ж.Д.**, **Құлғаева Н.** –студенттер,
М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент

ИНТРАВАГИНАЛЬДЫҚ ЖАРЫҚТЫҢ ОПЕРАТИВТІК ЕМІН Б.К. ИЛЬЯСОВ БОЙЫНША ЖЕТІЛДІРУ

Аннотация: Мақалада қабанның интравагинальдық жарығының оперативтік емін салыстырмалы түрде профессор Б.К.Ильясов бойынша жетілдіру жөнінде сөз болған.

Кілттік сөздер: интервагинальдық, герниотомия, эксперименталдық, гипохлорид, рометар.

Қазіргі таңда жұқпалы емес аурулар арасында мал шаруашылығына үлкен экономикалық шығын әкелетін хирургиялық аурулар. Оның ішінде жануарлардың жарық патологиясы кеңінен таралған. Жарық патологиясы хирургиялық ауруардың 3-15%-ды құрап отыр. Аталған патология шаруашылықтар мен қожалықтарға көптеген экономикалық шығыннан басқа, әртүрлі патологиялық асқынулар тудырады. Әрине осының әсерінен малдың қоңдылығы, өнімі ет, сүт, жүн мөлшері төмендеп бірқатар шығынға ұшыратады.

Қазіргі кезде Отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерде герниотомияның көптеген тәсілдері ұсынылған. Бұрынғы КСРО кезінде жарық пайда болған жануарларды емдеу, көптеген мамандардың пікірінше тиімсіз саналған. Алайда бұл пікір қазіргі кезде теріске шығарылып, аса құнды жануарларға оперативтік ем жүргізуді қолға алған жөн. Жарық патологиясының қаншама зерттелгеніне қарамай, қазіргі кезде ветеринариялық медицинаның ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Осы жұмыстың мақсаты аурудың патогенезі және этиологиясын ескеріп, жарықтың оперативтік емін жетілдіру болды. Эксперименталдық жұмыстар ОҚМУ-дың клиникасында АҚ Жоламан, Сарыағаш, Төлеби аудандарының елді мекендерінен әкелінген қабандарға жүргізілді. Жалпы емдеуге әкелінген қабандар екі топқа, тәжірибиелік және бақылау топтарына (5 бастан) бөлінді. (1-сурет)

Тәжірибиелік топтағы қабандардың интравагинальдық жарығына оперативтік ем – енді ұмаға қалдыру әдісімен, бақылау тобындағы жануарларға операция бұрыннан белгілі дәстүрлі әдіспен жүргізілді. Шошқаларды балаулауға клиникалық әдіс, ал емдеуге хирургиялық әдістер қолданылады.

Шошқаны шалқасынан жатқызып, бекемдеп, ұмасының домбыққан жерін ұстап көргенде, ауырсыну жоқ, жұмсақ, жергілікті қызуы көтерілмеген, аускультацияда шуылдар естіледі. Пункцияда сұйық шықпады. Қабанның артқы аяғынан жоғары көтеріп қолмен ұманың домбыққан жерін уқалап, бұлтиған төмпешікті төмен қарай жылжытқанда, бұлтию енбауы арқылы құрсақ қуысына түсті. Қабанды қайта тұрғызған кезде, домбығу қайта орнына келгені тіркелді. Клиникалық зерттеудің нәтижесінде қабандарға интервагинальдық жарық диагнозы қойылды.

Тәжірибиелік топқа операция төмендегідей жасалды.

Операция техникасы: Ең алдымен шошқаларға 10-12 сағат ашығу диетасын тағайындадық. Содан соң залалсыздандырылған операция бөлмесіне қабанды кіргізіп, бұлшық етіне 1кг салмағына 0,1-0,2 мг шамасында рометар инъекциялап, оны операция столына шалқасынан жатқызып, бекемдедік. Алдымен қабандардың шап аумағын жылы сабынды сумен жуып, жүндерін ұстарамен қырқып, операция алаңын дайындадық. Үстіне стерильді ақ жайманы жауып, ұманың енбау тұсынан, сыртқы шап сақинасына жақын жерді 70%-ды спиртпен, артынша 5%-ды новокаин ерітіндісімен инфильтрациялық тұнбасымен өңдедік. 0,5% новокаин ерітіндісімен инфильтрациялық жансыздандыру жасалынды. Сонан соң, шап аумағына 6-8 см болатын тілік жасап, сыртқы шап сақинасына қарама-қарсы қынаптық қабыққа дейін теріні кесіп, астындағы ұлпадан ажыратылды. Жалпы қынаптық қабықтың арасындағы жарық құрамын құрсақ қуысына түзеттік. Арақашықтығы 1,5-2,0 см сыртқы шап сақинасынан жалпы қынаптық қабық астынан синтетикалық немесе жібектен жасалған 2 лигатураны өткіздік. Екінші лигатура жалпы қынаптық қабық астынан енбауынан өтеді, екі лигатураның арасы 2 см болады. Бұдан кейін екі лигатураның арасын жалпы қынаптық қабықты, енбауды кестік. Ішкі бөліміндегі жалпы қынаптық қабықты енбаумен қоса 360 градусқа айналдырып бұрап, лигатураның бос ұшын сыртқы шап сақинасының ішкі және сыртқы жиегі арқылы өткізіп, түйінді тігіс салып байладық. Шап сақинасы үлкен болғандықтан, қосымша 2-3 түйінді тігіс салынды. Ен жалпы қынаптық қабықпен бірге ұманың ішінде қалды. Операция орнын натрий гипохлоридімен өңдеп, тері үстінді тігіс салып тіктік. Бриллиант көгін жақтық. (2,3-сурет)

Бақылау тобындағы шошқаларға жоғарыдағыдай операцияға дайындалған соң, жалпы әдіспен операция жасалды. Ең алдымен әдеттегідей жас қабандарды 10-12 сағат ашықтандырып, содан кейін бұлшық етке рометар салынып ұйықтатылады. Қабанды операция столының арқасына жатқызылып бекемделді. Операция алаңын асептика, антисептика ережесімен дайындадық, 0,5%-ды новокаин ерітіндісімен жергілікті анестезия жасалынды. Енбауының шат каналына таяу жерінен скальпельмен теріні, жалпы қынаптық қабықты кестік. Шыққан ішік ілмегін құрсақ қуысына салып, содан кейін енбауын шап сақинасына жақын жерден сәл төмен жерден енбауын кесіп, енімен бірге алып тасталды. Әрі қарай енбауын байлаған жіппен жарық сақинасын тіктік. Жара қуысына антибиотик салып өңделді. Ұма қуысына сұйық жиналмас үшін тері тігілген жоқ. Операция сәтті аяқталды.

Операция жасалғаннан кейін, екі топтағы жануарларға бірдей ерекше күтім жасалынды және бір тәулікке дейін сұйық тағам мен су беруді шектедік. Бұдан соң екі топтағы қабандардың жалпы жағдайын, жараның қалай жазылып бітуін білу мақсатында, клиникалық зерттеу жүргізілді. Барлық топтағы шошқалардың жалпы жағдайы қанағаттанарлық, тәбеттері жақсы, еркін қозғалып жүреді.

Қабандардың интравагинальдық жарығының оперативтік емі кезінде антибиотик пен натрий гипохлоридің қабылдау тиімділігі салыстырмалы бағаланды.

Біз екі топқа бөлген шошқалардың жарасының беткейін (тәжірибелік топты натрий гипохлоридімен, бақылау тобын антибиотикпен) өңдедік.

Олардың нәтижесін алу үшін, екі топқа жалпы клиникалық зерттеу жүргізілді; жалпы жағдайы қанағаттанарлық, дене температурасы, пульс жиілігі және тынысы герниотомиядан кейінгі алғашқы тәулікте қауіпті шекарадан сәл-пәл асқан.

1-кесте. Қабандардың зерттеу кезіндегі жарасының домбығу мөлшері (см)

Топтар	Зерттеу күндері				
	Операцияға дейін	1	3	7	10
1	-	2,1+(-0,19)	1,4+(-0,10)	0,7+(-0,08)	-
2	-	2,6+(-0,17)	2,0+(-0,09)	1,1+(-0,09)	-

Кестеге көз жүгіртсек, тәжірибиелік және бақылау тобындағы жануарлардың операциядан кейінгі жарасының жазылу үрдісі бірдей емес. Тәжірибиелік топтағы қабандардың, операциядан кейінгі жараның домбығу мөлшері үшінші тәулікте бақылау тобындағы жануарларға қарағанда мөлшері аздау болды. (2,1±0,19), (2,6±0,17). Екі топтағы жануарлардың операциялық жарасының беті құрғақ, қабырғалары тартыла бастаған, түсі қызғылттанған.

Жетінші тәулікте тәжірибиелік топтағы қабандардың операциядан кейінгі жарасының беті түгелдей қызғылт түсті, түйіршікті ұлпамен жабылған. Бақылау тобындағы жануарлардың осындай жарасының жазылуы 70% мөлшерінде болды. Тоғызыншы тәулікте бақылау тобындағы қабандардың операциялық жарасы толықтай жазылды.

Екі топтағы жануарлардың да жалпы жағдайлары жақсы операциядан кейінгі жарасының бетіне түк шыға бастаған.

ТҰЖЫРЫМДАР

1. Басқа жануарларға қарағанда қабандарды интравагинальдық жарық жиірек кездесетіндігі тіркелді. Тәжірибиелік топтағы жануарлардың операциядан кейінгі жарасын гипохлорид натрийді қолдану, олардың жарасының бақылау тобындағы жануарларға қарағанда екі тәулік бұрын жазылатындығы анықталды.
2. Тәжірибиелік топтағы қабандардың сақинасының арасына ен тұқымын қосып тігін салғанда, биологиялық қуаттану болып, олардың салмақ қосуына әсерін тигізетіндігі анықталды.

Әдебиеттер

1. Дубровский А.В. Интравагинальные грыжи свиней, анатомические предпосылки к возникновению их и некоторые вопросы лечение и профилактики. Дисс. Доктора ветеринарных наук, Москва – 1966, стр 303
2. Шнякина Т.Ж. Грыжесечения интравагинальных грыж у поросят. Ветеринария – 2003, №5, стр 41-42.

Резюме

В данной статье приведены результаты оперативного лечения хряков при интравагинальной грыже по способу профессора Б.К. Ильясова

Summary

In given clause results of operative treatment of male pigs are resulted at introvaginal and umbilical hernias the method of B.K.Yl'yasov.

УДК 619:618 (0,75.8)

Б.К.Ильясов-в.ғ.д., профессор, **С.Нуралиев** - вет.ғ.к, **А.Б.Ильясов-** вет.ғ.к., **Г.Б.Батхиева-** ізденуші, **Г.С.Құрайышова, А.Т.Айдарбекова, А.А.Ахметова** – студенттер,
М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент

**ЛЕПТОСПИРОЗДЫҢ ПОЛИВАЛЕНТТІ ГИПЕРИММУДЫҚ ҚАН САРЫСУЫН
ДАЙЫНДАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ**

Аннотация: Өгізді гипериммундеу арқылы лептоспироздың поливалентті қан сарысуының технологиясы игеріліп, оның емдік доза мөлшері анықталған.

Кілттік сөздер: лептоспира, поливалентті, антигендік, эритроцитарлық, МАЕР, РНГА

Қазіргі күннің басты мәселелерінің бірі - халқымызды мал өнімдерімен қамтамасыз ету және азық түліктің сапасын арттыру. Мұны орындау үшін елді- мекен шаруашылықтарындағы төрт түлік малды жұқпалы, індетті аурулардан аман сақтап, олардың өлім—жітімін азайту керек.

Адам мен жануарлар өміріне қауіпті зооантропонозды аурудың бірі – лептоспироз. Алыс шетел мен ТМД зерттеуші ғалымдарының арасында лептоспира таратушы үй жануарларының эпизоотиялық және эпидемиялық рөлі жөнінде ғылыми деректер біршама болғанмен, еліміздің әртүрлі мал ұжымындарда бұл мәселе әлі толық шешімін таппаған.

Статистикаға көз жүгіртсек, мал лептоспирозының тіркелуі өткен ғасырдың 1960 жылынан басталады, жекелеген лептоспироздың ұшқындары Батыс Қазақстан облысында 1949-1952 жылдары белгілі болған. Кейіннен лептоспироз індетінің кеңінен таралуы Республиканың басқадаоблыстаының шаруашылықтарында орын алды. Серологиялық МАЕР-на (микроагглютинация еру реакциясы) қолданылған лептоспира штамдарының тізімі 1-кестеде көрсетілген. Біз өз зерттеулерімізде лептоспироздың Республика аймақтарындағы эпизоотиялық ахуалымен бірге, оның әр өңірдегі қоздырғыштарын да анықтадық. Атап айтсақ, кешенді – клиникалық, патолого-анатомиялық және серологиялық зерттеулердің нәтижесінде, Жезқазған аймағының шаруашылықтарында қара мал алғаш рет лептоспирозбен 1983 жылы маусым-шілде айларында Жаңарқа ауданының бұрынғы С.Сейфулин атындағы Целинный, Партсъезд ауылды мекендерде 25-тамызда ауырғаны анықталды.

1-кесте.МАЕРқолданылған патогендік лептоспира штамдарының тізімі

Серотоптары	Серотиптері	Штамдары
Icterohaemorrhagiae ^{x)}	Copenhageni	Wijnberg
Canicola ^{x)}	Canicola ^{x)}	Каширский
Javanica ^{x)}	Javanica	Veldrat-Batovia 46
Australis ^{x)}	Erinaceieuropaei	ЕЖ №1
Bataviae	Bataviae	Van Tienen
Hebdomadis ^{x)}	Wolffi	3705
Pyrogenes	Pyrogenes	Salinem
Autumnalis	Autumnalis	Akiyami A
Pomona ^{x)}	Pomona	Pomona
Ballum	Castelloni	Castellon-3
Cynopteri	Butembo	Butembo
Grippotyphosa ^{x)}	Grippotyphosa ^{x)}	Moskva V
Tarassovi ^{x)}	Tarassovi ^{x)}	перепелицин
Ескерту. ^{x)} Қазақстан Республикасының аумағында таралған лептоспиралардың серотоптары мен серотиптері		

Аталған шаруашылықтарда ірі қараның лептоспирозбен ауруына ауру қоздырғыштары – *L. hebdomadis* және *L. icterohaemorrhagiae* штамдарымен әлсіз вакцина егіліп, мезгілінде жан-жақты диагностикалық зерттеулер жүргізілмеуі себеп болған. Ауырған малдың 26,2 пайызы өлім-жітімге ұшыраған. Көп валентті лептоспира қан сарысуы мен стрептомицинді қоса қолданып, кейінірек көп валентті вакцинамен егілгеннен кейін ғана мал арасындағы лептоспироз эпизоотиясы тоқталған.

Қызылорда және Қазақстанның батыс облыстарында шаруашылықтардың төттүлік малына зерттеу жүргізіп, лептоспироздың этиологиялық құрылымына талдау жасаған кезде ірі қараның гебдомадис және тарассови лептоспираларымен басымдыққа қажымданғаны анықталды. Помона, гриппотифоза аустралис және т.б. серотоптардың лептоспиралармен антиденелері сирекрек табылған. Шошқаларда тарассови, жылқыларда гебдомадис топтарының лептоспиралары басым болған.

Ақтөбе және Батыс Қазақстан облыстарының солтүстігінде лептоспироздың табиғи ошақтары анықталды. Ошақтардың су сұртышқандары көп шоғырланған, суы тұрып қалған батпақты,ылғалды жерде кездесетіні белгілі болды.

Эпизоотиялар жайылмалы сипат алмаған, оларға іс жүзінде тек қана сұр тышқандар ұшырайды. Бұл зерттелген жерлерде таралған лептоспиралардың гриппотифоза серотипіне бейімділігі азырақ, кеміргіштер түрлерінің сан жағынан басым болуына байланысты.

Қызылорда облысында серологиялық әдіс арқылы салпанқұлақ кірпілердің ауру жұқтырғандығы (1:400, 1:1260 титрлерінде) анықталды және олардың ауру жұқтыруының лептоспироздың антропоургиялық ошақтарымен тікелей байланысты болуы мүмкін.

Солтүстік Қазақстан (Көкшетау) облысының кеншарлары мен ұжымшарларынан зерттеуге әкелінген 1876 шошқақансарысуы 4 жағдайда (0,2%) помона серотоптарымен лептоспирозға оң реакцияланған. Ал, 1400 ірі қараның 62-нің қан сарысуынан (4,4%) тарассови, гебдомадис лептоспиралары табылған.

Алматы облысының шаруашылықтарынан тексерілуге әкелінген 19200 ірі қараның 14-нің қан сарысуының (0,1%) гебдомадис, 23446 шошқаның 6-нан (0,02%) помона лептоспирасы шыққан. Осы облыстың Талдықорған аймағының шаруашылықтарынан тексерілген. 10976 ірі қараның біреуінің қан сарысуынан, 6186 шошқаның біреуінен тарассови лептоспирасымен оң реакция алынған.

Жамбыл облысы кеншарларынан тексерілген 1290 ірі қараның 0,2% гриппотифоза, 1026 шошқаның 0,5% помона серотоптарымен оң реакция берген. Шығыс аймақтың (Семей) кеншарлары мен ұжымшарларынан зерттеуге әкелінген 5946 шошқақан сарысуынан 2 жағдайда (0,03%) помона лептоспира серотоптарымен оң реакцияланған.

Енді лептоспира қоздырғыштарының мал арасында таралуына келсек, Қызылорда облысы кең шарларында ірі қараның ауруға шалдығу көрсеткіші 2,9%, жылқыда – 0,6 және қойдың лептоспирозбен ауруы 0,1%.

Қара малдың ауру қоздырғыштарының ең бастылары гебдомадис серотобы (64%), тарассови (16,5%), гриппотифоза (13,8%), қалғандары батавия мен аустралис (3,1%-дан), 3,1% аралас серотоптар. Жылқының ауру қоздырғыштары аустралис серотоптары (31,1%), гебдомадис (20,7%), батавия (17,2%), гриппотифоза (13,8%), аралас серотоптар (17,2%) болса, қойдың ауру қоздырғыштары тарассови мен аустралис серотоптары (әрқайсысы 25%), ал лептоспиралардың 50% аралас серотоптар болды.

Шаруашылықтарда лептоспироздың табиғи пайда болуының эпизоотиялық және эпидемиялық байланыстарын бақылау барысында лептоспира жұғуының негізгі көзі патогенді лептоспираларды жәй алып жүрушілер емес, жоғары вирулентті лептоспиралардың көп мөлшерін қоршаған ортаға үнемі бөліп шығаратын үй малдары болып табылатындығына көз жеткіздік. Бірақ, осы ауру жұқтыру кезінде оның клиникалық белгілері айқын білініп, ауру асқынып, төтенше өтуі үшін, патогенді лептоспиралардың аталған штаммаларының организмге бейімделуі қажет. Ал бұл үшін тиісті, қолайлы жағдайлар керек.

Біздің болжауымызша, ауру шыққан жерде эпизоотиялық ошақ болғанның өзінде де патогенді лептоспиралар әуелі әрбір мал организмде өсіп-өніп, бейімделіп, вируленттілігін күшейтіп, содан соң ғана ең алдымен сол мал түлігіне жұғып, содан соң ғана олар лептоспирозбен ауырады (шошқа – шошқадан, ірі қара – қара малдан т.б. с.с). Әрине, бұған қоса жануарлардың жалпы организмнің ауруға төзімділігін, азықтандырылуының, күтімін ескеру керек. Жоғарғы айтылғандарға байланысты, лептоспирозбен күресу үшін, оның диагнозын анықтайтын әдістер мен сезімтал және арзан препараттар керек: олардың ішінде қан сарысуының емдік қасиеті көптеген індетті аурулармен қажымданған жануарларға қолданылып дәлелденген. Қазіргі нарықтық экономикада технологиясы жеңіл, құны арзан биопрепараттарды дайындап, оны өндіріске енгізудің маңызы зор. Сондықтан біз лептоспирозбен ауырған малдарды (жануарларды) емдеу үшін поливалентті қара мал (өгіздер) сарысуын дайындап сынақтан өткізуді мақсат еттік.

Оңтүстік Қазақстан облысының «Қайтпас» елді мекенінде арнайы ұйымдастырылған изоляторға бесбас қара малға 2012-2013 жылдары ғылыми- тәжірибелік жұмыстар жүргізілді. Гипериммундауға

М.Әуезов атындағы ОҚМУ ғылыми еңбектері

алынған малдар лептоспирозға МАЕР- мен зерттеліп ауруға теріс реакция алынып, орташа салмақтары 350кг, 3-5жас аралығында болды.

2-кесте. Лептоспирозға қарсы қан сарысуын дайындауға өгіздерді гипериммундеу схемасы

№		Гипериммунизация түрі	I-инъекция	4тәуліктен соң II-инъекция	Әр тәуліктен соң			
					III-инъекция	IV-инъекция	V-инъекция	VI-инъекция
1	Пішілген бұқа5жасар	Вена ішіне Тері астына	6 3	12 -	18 -	25 -	30 -	40 -
2	Пішілген бұқа5жасар	Вена ішіне Тері астына	6 3	10 -	12 -	18 -	25 -	35 -
3	Пішілген бұқа5жасар	Вена ішіне Тері астына	5 3	11 -	15 -	20 -	25 -	35 -
4	Пішілген бұқа5жасар	Вена ішіне Тері астына	5 3	12 -	17 -	22 -	27 -	37 -
5	Пішілген бұқа5 жасар	Вена ішіне Тері астына	6 3	12 -	15 -	20 -	25 -	30 -

Тәжірибелік өгіздерді гипериммунизациялауға лептоспиралардың 1мл-де 5×10^8 млкөйыртыпасы біздің схема бойынша егілді. (2-кесте)

Тәжірибедегі өгіздерге 6 рет инъекция жасалып 7-9 тәуліктен соң қан алынды. Алынған қан 4-10°C тоназытқышқа қойылып 18 сағат өткен соң стерильді жағдайда сарысуы бөлініп алынды.

Өгіздерден гипериммунизацияланып алынған поливалентті қан сарысуының құрамында *L.icterhaerqiaae*, *L.pomona*, *L.canicola*, *L.grippotyphosa*, *L.tarassovi* серотоптарына тән антиденелер болды. Аталған лептоспира серотоптары өгіздерге иммуноген ретінде егіліп, қалған лептоспироз серотоптарына антигендік туыстығының арқасында әсер етеді. Алынған препараттың тәнділігі төмендегідей диагностикумдарымен тексерілді: обаның, пастереллездің, псевдотуберкулездің және лептоспироздың эритроцитарлық антигендік диагностикумымен. Бұлардың ішінде тек қана лептоспироздың эритроцитарлық антигендік диагностикумымен 1:1280 титр қатынасында оң реакция алынып, сыналған лептоспироз қан сарысуының тәнділігі дәлелденді.

Дайындалған қан сарысуынан белсенділігін тексеру үшін тәжірибеге 75% тұқымсыз ақ тышқан алынып, олар 15-тен 5 топқа бөлінді (3кесте)

3-кесте. Гипериммунды поливалентті өгіз қан сарысуының превентивтік белсенділігін ақ тышқандарға тексеру нәтижесі

топтар	Тышқан саны	Қан сарысуының езілуі	Өлгені	Тірі қалғаны	Превентивтік белсенділігі,%
1	15	1:10	-	15	100,0
2	15	1:20	-	15	100,0
3	15	1:40	7	8	53,3
4	15	1:80 Физиологиялық ертінді	11	4	26,0
5	15	(бақылау)	15	-	0

Тышқандардың 1-4топтарының арасына тері астына 0,5 мллептоспироздың поливалентті гипериммундық қан сарысуы егілді. Жануарлардың 5 тобына жоғарыдағы көрсетілген әдіспен 0,85% натрий хлор ертіндісі 0,5мл мөлшерде егілді. Бір тәуліктен соң, барлық топтағы ақ тышқандар лептоспиралармен (ең аз өлтірілетін мөлшерде) залалдандырылды. Бұдан соң, жануарлар 20 тәулік бойы бақылауға алынды. Тәжірибие қорытындысында өгіз қан сарысуының ең жоғарғы белсенділігі 1:10, 1:20 (100%) езіндісінде байқалса, 1:40, 1:80 езінділерінде тиісінше 53,3%, 26.6% екендігі анықталды.

М.Әуезов атындағы ОҚМУ ғылыми еңбектері

Дайындалған қан сарысуының превентивтік белсенділігі ақ тышқандарға тексеріліп, оң нәтиже алынған соң препарат лептоспирозбен ауырған ит пен шошқаны емдеуге қолданылды. Емдеуге 40 ит, 12 шошқа алынып, олар 4 топқа бөлінді (4-кесте)

4-кесте. Жануарларды гипериммунды поливалентті өгіз қан сарысуымен емдеу нәтижесі

Топтар	Ит			Шошқа		
	Жануарлар саны (бас)	Қан сарысуының мөлшері (мл)	Сауығу мерзімі (тәулік)	Жануарлар саны (бас)	Қан сарысуының мөлшері (мл)	Сауығу мерзімі (тәулік)
1	10	3	10-15	3	35	10-15
2	10	5	7-11	3	40	6-11
3	10	7 Физиологиялық кертінді	7-11 70%	3	50 Физиологиялық кертінді	6-11
4	10	(бақылау)	өлді	3	(бақылау)	Сауықпады

Лептоспирозбен ауырған жануарлардың 1-3 топтарына емдік қан сарысуының әртүрлі мөлшері жіберілді. Ал, төртінші бақылау тобы жануарларына физиологиялық ерітінді енгізілді.

Тәжірибие қорытындысында төмендегідей нәтиже алынды: қан сарысуына тері астына енгізілгеннен соң, 2-3 топтағы иттердің (әр топтан 8 ит) жалпы жағдайы жақсарып, дене қызуы түсіп, тәбеті ашылып, кілегей қабықтағы сарғыштары кете бастады. 7-11 тәулік аралығында ауруынан толық сауықты. Атап айтқанда, 4 ит 7 тәулікте, 3 ит 9 тәулікте айықса, үшеуі 11 тәулікте лептоспироздан мүлдем жазылды.

Бірінші топтағы иттердің өгіз қан сарысуы егілгеннен кейін, лептоспироз ауруынан сауығуы 2-3 топтағыларға қарағанда 3-4 күн кеш басталды.

Лептоспироздың емдік қан сарысуы егілген шошқалардың 2-3 топтарында 3-4 тәуліктен соң, дене қызуы төмендеп кілегей қабықтардың сарғаюы азайып, тәбеті ашылып, жалпы жағдайы жақсара бастады. Бұл жануарлардың аурудан толық жазылуы бір шошқада 8 тәулікте, екі шошқада 11 тәулікте байқалды. Аталған уақытта тәжірибиедегі шошқалардың кілегей қабықтарының сарғайғаны түгелдей жойылып, зәрдің қызғылт түсі кетіп, тәбеті ашылып аурудан мүлде сауықты.

Бірінші топтағы шошқалардың лептоспироздан жазылуы 2-3 топтағы жануарларға қарағанда 4 тәулік кейін байқалды. Ал физиологиялық ерітінді инъекцияланып қан сарысуы егілмеген бақылау тобындағы (4 топ) 3 шошқа өлім-жітімге ұшырады.

Лептоспироздың емдік қан сарысуының дозалық мөлшерін анықтау кезінде төмендегідей нәтиже алынды: итке тері астына 5-7 мл егілгенде, шошқаның тері астына 40-50 мл қан сарысуы инъекциялағаннан кейін егілген ит пен шошқадан қан алып, РНГА (толық емес гемагглютинация реакциясы) әдісімен зерттегенде титрі 1:320 болды.

ТҰЖЫРЫМ

1. Тәжірибелік жұмыстар нәтижесінде лептоспироздың әртүрлі антигендерінің өсінділерін өгіз организмнен өткізу арқылы лептоспироздың емдік гипериммундық қан сарысуын дайындау технологиясы игерілді.
2. Дайындалған лептоспироздың емдік гипериммундық қан сарысуы ит пен шошқаға егіліп, оның емдік мөлшері тері астына егілгенде итке 5-7 мл, шошқаға 40-50 мл екендігі анықталды.
3. Жоғарыдағы көрсетілген доза мөлшері егілгенде ит лептоспироздан шамамен 7-11 тәулікте, шошқа 8-11 тәулік аралығында емделіп жазылғаны анықталды.

Резюме

Изготовлена и освоена технология гипериммунный бычий лептоспирозной лечебной сыворотки. При этом определена оптимальная лечебная доза поливалентной лептоспирозной сыворотки.

Summary

Produced and mastered the technology hyperimmune bovine serum Leptospira treatment. The optimal therapeutic dose of polyvalent serum Leptospira.

Исаева А.У. - д.б.н., профессор, Успабаева А.А. - к.б.н., Успабаева А.И.-магистр
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ РАЗЛИЧНЫХ ФАКТОРОВ НА ПРОЦЕССЫ ДЕГРАДАЦИИ ПОЛИЭТИЛЕНСОДЕРЖАЩИХ ОТХОДОВ

Аннотация: Сегодня, используя сложившиеся технологии, человечество имеет разнообразнейшую структуру всевозможных отходов бытового и промышленного происхождения. Эти отходы, постепенно накапливаясь, привели к настоящему бедствию. Правительства развитых стран начинают все большее внимание уделять вопросам охраны окружающей среды и поощряют создание соответствующих технологий. Развиваются системы очистки территорий от мусора и технологии его сжигания. Однако есть достаточно много причин считать технологии сжигания мусора являющиеся тупиковыми. Если не перейти на другие технологии ликвидации отходов, то затраты будут расти. При этом следует, что иметь в виду, что необходимы такие новые технологии, которые со временем могли бы обеспечить, с одной стороны, потребительские запросы населения, а с другой стороны, сохранность окружающей среды [1].

Проблема обращения с накапливающимися отходами производства и потребления, и, в частности, с твердыми бытовыми отходами (ТБО) городов становится все более актуальной.

В связи с постоянно растущим потреблением человеком земных ресурсов, ростом промышленности и ухудшением экологической обстановки проблема обезвреживания и уничтожения твердых бытовых отходов является одной из ведущих экологических проблем современности. Состав и объем ТБО чрезвычайно разнообразны и зависят не только от страны и местности, но и от времени года и от многих других факторов.

Ключевые слова: полиэтиленовый пакет, деградация, микроорганизмы, почва, твердые бытовые отходы, складирования отходов.

Полиэтилен является одним из наиболее трудно разлагаемых компонентов ТБО.

При ликвидации отходов используются, в основном, 3 способа: захоронение, сжигание и утилизация. Захоронение – это складирование отходов на специально отведенных земельных участках по утвержденным технически обоснованным технологиям. Сжигание предусматривает термическое разложение отходов до газообразного состояния и захоронения остатков от сжигания. При утилизации (переработке) ТБО используются в качестве строительных материалов или как вторичное сырье [2].

Полиэтилен-термопластичный полимер этилена, является органическим соединением и имеет длинные молекулы $\dots-\text{CH}_2-\text{CH}_2-\text{CH}_2-\text{CH}_2-\dots$. Самая распространённая в мире пластмасса, представляющая собой воскообразную массу белого цвета (тонкие листы прозрачны и бесцветны). Химически и морозостоек, изолятор, не чувствителен к удару (амортизатор), при нагревании размягчается ($80-120^\circ\text{C}$), при охлаждении застывает, адгезия (прилипание) чрезвычайно низкая [3].

Целью исследований – поиск эффективных методов деградации полиэтиленсодержащих отходов.

Объекты и методы исследований:

Для исследования процессов деградации образцов ПЭТ размером 11.5×11.5 см. вносили в почву с экспозицией на 4 месяца в реальных погодных-климатических условиях. В почве обитают микроорганизмы, способные оказывать разрушающее воздействие на синтетические полимерные материалы.

При внесении полиэтилена в почву, материал распадается на мелкие «чешуйки», образуя дренажную систему. Биodeградация упаковочного материала происходит под воздействием элементарных природных факторов: воды, температуры, почвенных микроорганизмов [4].

Для выделения ПЭТ-разрушающих микроорганизмов была использована питательная среда следующего состава [5]:

Дистиллированная вода -1л.

K_2HPO_4 - 7,0 г;

KH_2PO_4 - 0,3 г;

$\text{MgSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$ - 0,1 г;

$(\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$ - 1,0 г;

натрий фосфорнокислый 12 водный -3г.

сахароза - 1г.

В результате исследования было установлено, что деградация в естественных почвенных и погодно-климатических условиях происходит весьма медленно. Значительных визуальных изменений в образцах ПЭТ не происходит. Отмечено лишь незначительное изменение структуры образцов.

Изучение процессов изменения ПЭТ образцов в водной среде с питательными элементами показало, что аборигенная микрофлора интенсифицирует процессы их разложения с выделением газов. В воде появляется хлопьеобразный осадок, часть испытуемых образцов мутнеет и разлагается (рисунок 1).

Рисунок 1. Деградация ПЭП

Для решения данной проблемы рекомендуется использовать микроорганизмы который позволит уменьшить объем полимерных отходов +за счет деградации биодоступных компонентов. Установлено, что в процессах биodeградации полиэтилена принимают участия углеводородокисляющие бактерии и микромицеты. Создания оптимальных условий для их культивирования позволят интенсифицировать процессы разложения полиэтилена в почве. Предварительный таксономический анализ позволит отнести их к родам: *Aspergillus*, *Alternaria*, *Bacillus*, *Pseudomonas*.

Литература

1. Зайцев В.А. Промышленная экология: учебное пособие.- М.: 1999. -140с.
2. Цыганкова А.П. Утилизация твердых отходов .Стройиздат.-М.: 1982 - 62 с.
3. Никулин Ф.Е. Утилизация и очистка промышленных отходов.- Л.: 1980.- с.12-30.
4. Л.Штарке, Использование промышленных и бытовых отходов пластмасс, //Пер. с немец.,

к.х.н.

В.В. Михайлова, Химия, Л.: 1987.- с.30-33.

5. www/bioplaneta.ru/research/ecology/polymer.php

Түйін

Полиэтиленді биodeградациялау процесстеріне *Bacillus*, *Pseudomonas*, тектес көмірсутекті тотықтырғыш микроазғалар мен *Aspergillus*, *Alternaria*, тектес микромицеттер қатысады.

Summary

In the process of biodegradation of polyethylene participate hydrocarbonoxidizing bacteria genres such as *Bacillus*, *Pseudomonas* and micromycet genres as *Aspergillus*, *Alternaria*.

Р.О. Мыңбаева, Б.Б. Есимова

ҚАРЖАНТАУ ЖОТАСЫНЫҢ ФЛОРАСЫН ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ

Аннотация: Ғылыми мақалада Қаржантау жотасы флорасының зерттеу тарихы, өсімдіктерінің биоалуантүрлілігі, тіршілік формасы мен таксондар саны анықталды. Ғылыми мақалада 5 кесте қамтылған, ғылыми тұжырымдамаға ие 4 әдебиеттер тізімі пайдаланылды.

Батыс Тянь-Шань тау жүйесін оның ішінде Қаржантау жотасының флорасын зерттеу осыдан 100 жылдан астам уақыт бұрын, яғни Орта Азиядағы ірі географиялық экспедициялар кезінде басталған болатын.

XIX ғасырдың екінші жартысында регионның әр бөліктерінде көптеген ғалымдар, атап айтсақ географ А.В. Буняковский, геологтар И.В. Мушкетов және Д.Л. Иванов, ботаниктер А.Э. Регель, Г.Капо, СИ. Коржинский, Д.И.Литвинов және т.б. зерттеулер жүргізді.

Батыс Тянь-шань флорасын танып білуге О.Э. Кнорринг, З.А. Минквиц (1915ж), Б.А. Федченко (1941-1966 ж.), Н.В. Павлов (1956ж) үлкен үлестер қосты.

Б.А Федченко өзі жинаған өсімдіктері мен көптеген ғалымдардың материалдарын толықтыру негізінде «Флора западного Тянь-шанья» (1941-1961 жж.) деп аталатын еңбегін бастаған болатын, бірақ ол еңбек аяқталмай қалды.

1921 жылы Өгем өзенінің бассейнінде Орта Азия мемлекеттік университетінің Өгем ботаникалық экспедициясы жұмыстар жүргізді. Олар жыл сайын Батыс Тянь-шанның әр түрлі аудандарында экспедициялар ұйымдастырды. 1920 жылдардың басынан бастап Батыс Тянь-шань флорасын зерттеуге А.И. Введенский қомақты үлес қосты.

1926 жылы Талас Алатауының батыс бөлігіндегі орман заказнигі Ақсу-жабағылы қорығы болып қайта құрылды. Бұл қорық көптеген ботаниктердің Батыс Тянь-шаньда жұмыс істеуіне база ретінде үлкен қызмет атқарды. Ал 1939 жылы КСРО ҒА Қазақстан филиалының ботанигі В.У. Макарчук Қаржантау жотасының биік таулы аймақтарын зерттеуді.

Н.В. Павлов Батыс Тянь-шаньдағы зертеулерін 1949 жылдың жазында ҚазССР ҒА ботаника институтының экспедициясынмен бірге бастады. 1953-1954 жылдары Қаржантау жотасының таулы бөліктері зерттелді.

Қаржантау жотасының *флорасын зерттеу әдістері* - зерттеу объектісі ретінде Қаржантау жотасының флорасы алынды (далалық материалдарды (гербарий) жинау, өңдеу және талдау жұмыстарын жүргізу).

Далалық зерттеу жұмыстары 2003-2004 жылдары жүргізілді. Негізінен таксондарды айқындауда салыстырмалы морфологиялық - географиялық әдіс қолданылды.

Өсімдіктердің түрлерін анықтауда 9 томдық «Флора Казахстана» (1956-1966 ж.ж.), 10 томдық «Определитель растений Средний Азии» (1968-1993 ж.ж.), 2 томдық «Иллюстрированный определитель растений Казахстана» (1969-1972 ж.ж.), «Красная книга КазССР» (1981 ж.), «Красная книга Государственный кадастр Южно-Казахстанский области» (2002 ж.) және т. б. еңбектер пайдаланылды.

Флористикалық спектрдің негізі ретінде А.Л. Тахтаджянның (1987ж) тұқымдас пен туысқа арналған жүйесі алынды. Түрлердің және туыстардың аттарын дұрыс жазуда С.К. Черепановтың (1973-1981 ж.ж.) жұмыстарының көмегі көп тиді [1].

Таксономиялық талдау - жұмыстың негізгі мақсаты: Қаржантау жотасы флорасының түрлік құрылымын жинақтау, шатқалдың өзіндік ерекшелігі бар өсімдіктердің маңыздылығын анықтау және оларды қорғау.

Кесте 1. Қаржантау жотасы флорасының негізгі систематикалық топтарының арақатынасы.

Таксондар	Тұқымдастар	туыстар саны	түрлер саны	жалпы түрлер санының мөлшері.%
1.Eguisetophyta	1	1	3	0.42
2.Polypodiophyta	8	11	13	1.84
3.Pinophyta	2	6	6	0.85

М.Әуезов атындағы ОҚМУ ғылыми еңбектері

4.Magnoliphyta	74	351	682	97
1.class Magnoliopsida	58	263	512	75
2.class Liliopsida	16	87	170	25
Барлығы:	85	369	703	100%

Қаржантау жотасы флорасының негізгі систематикалық топтарының арақатынасы *1-кестеде* көрсетілгендей жабық тұқымдастары 682 түрді жалпы флора өсімдіктерінің 97% құрайды. Ондағы өсімдіктерді қос жарнақтылар класына 512 түр, 75%, дара жарнақтылар 170 түр, 25% құрайды, папортниктер тәрізділерге 13 түр 1,84%, жалаңаш тұқымдыларға 6 түр 0,85%, қырықбуындылар тәрізділерге 3 түр 0,42% жатады [2].

Қаржантау жотасының территориясында Орта Азия флорасының барлық негізгі тұқымдас түрлері кездеседі десе болады.

Бірақ, туыстар мен түрлердің саны жағынан олар біршама ерекшеленеді (*Кесте 2*).

Кесте 2. Қаржантау жотасы флорасының таксондар саны

№	Тұқымдастар	Туыстардың саны	Түрлердің саны
1	Athyriaceae	1	1
2	Thelypteridaceae	1	1
3	Aspidraceae	2	2
4	Aspleniaceae	2	4
5	Sinopteridaceae	1	1
6	Adiantaceae	1	1
7	Polypodiaceae	1	1
8	Ophioglossaceae	2	2
9	Equisetaceae	1	3
10	Cupressaceae	1	3
11	Ephederaceae	1	2
12	Typhaceae	1	3
13	Potamogetonaceae	1	2
14	Juncaginaceae	1	1
15	Alismataceae	2	3
16	Butomaceae	1	1
17	Poaceae	34	66
18	Cyperaceae	3	6
19	Araceae	2	2
20	Juncaceae	1	3
21	Allicaceae	1	9
22	Liliaceae	8	17
23	Amaryllidaceae	2	2
24	Jridaceae	4	7
25	Salicaceae	2	5
26	Betulaceae	1	2
27	Fagasceae	1	1

М.Әуезов атындағы ОҚМУ ғылыми еңбектері

28	Celtideceae	1	1
29	Moraceae	1	1
30	Connabiaceae	1	1
31	Urticaceae	1	1
32	Sontalaceae	1	2
33	Polygonaceae	5	11
34	Chenopodiaceae	3	3
35	Coryophyllaceae	13	24
36	Paeoniaceae	1	2
37	Ronunculaceae	7	15
38	Berberidaceae	3	4
39	Papaveraceae	4	7
40	Fumariaceae	1	4
41	Capparidaceae	1	1
42	Brassicaceae	34	65
43	Resedaceae	1	1
44	Crassulaceae	4	7
45	Saxifagaceae	1	2
46	Pomassiaceae	1	2
47	Rosaceae	23	49
48	Fabaceae	22	58
49	Geraniaceae	1	3
50	Biebersteiniaceae	1	1
51	Linoual	1	2
52	Polugalaceae	1	1
53	Euphorbiaceae	2	7
54	anacardiaceae	1	1
55	Celastraceae	1	2
56	Aceraceae	1	2
57	Balsaminoceae	1	2
58	Rhamnaceae	1	2
59	Malvaseae	4	6
60	Huperiaceae	1	3
61	Violaceae	1	4
62	Thymelaceae	1	1
63	Elaegnaceae	1	1
64	Onagraceae	1	2
65	Apiaceae	19	29
66	Primulaceae	3	5
67	Limoniaceae	3	4

М.Әуезов атындағы ОҚМУ ғылыми еңбектері

68	Oleaceae	1	2
69	Gentianactae	3	4
70	Convolvulaceae	1	4
71	Cuscutaceae	8	16
72	Verbenaceae	1	1
73	Boraginaceae	15	24
74	Lamiaceae	22	55
75	Solanaceae	1	3
76	Scrophularaceae	7	23
77	Orobanchaceae	1	2
78	Plantaginaceae	1	3
79	Rubiaceae	2	6
80	Caprifoliaceae	1	6
81	Valerianaceae	2	3
82	Morinaceae	1	1
83	Dipsacaceae	2	4
84	Campanulaceae	5	6
85	Asteraceae	42	78
	Барлығы:	369	703

2 - кестеден байқағанымыздай, ірі тұқымдастар қатарына мына тұқымдастар жатады: Asteraceae (78 түр, 11,09%), Poaceae (66 түр, 9,3%), Brassicaceae (65 түр, 9,2%), Fabaceae (58 түр, 8,2%), Lamiaceae (55 түр, 7,8%), Rosaceae (49 түр, 6,9%), Apiaceae (29 түр, 4,1%), Caryophyllaceae (24 түр, 3,4%). Зерттеліп отырған территориядағы түрлер санының 59,9% осы аталған 8 тұқымдастың үлесіне тиеді [3].

Кесте 3. Қаржантау жотасы флорасының ірі тұқымдастарындағы туыстар мен түрлердің саны

№	Тұқымдастар	Туыстардың саны	Түрлердің саны	Жалпы түр санынан % мөлшері.
1	Asteraceae	42	78	11,09
2	Poaceae	34	66	9,3
3	Brassicaceae	34	65	9,2
4	Fabaceae	22	58	9,2
5	Lamiaceae	22	55	7,8
6	Rosaceae	23	49	6,9
7	Apiaceae	19	29	4Д
8	Coryophyllaceae	13	24	3,4

Жалпы тексеріліп отырған территорияда 9 тұқымдас 24-тен 78 түрге дейін, 5 тұқымдас 17-ден 9 түрге дейін, 19 тұқымдас 7-ден 4 түрге дейін, 52 тұқымдас 3-тен 1 түрге дейін біріктіретіндігі анықталды.

Түрлер санының аздығына қарамастан Қасқасу шатқалы флорасының флористикалық спектрі Батыс Тянь-Шань тау жүйесіне сәйкес келеді.

Кесте 4. Қаржантау жотасы флорасының ең ірі туыстары.

№	Туыстар	Түрлердің саны	Жалпы түрлер санымен % мөлшері.
1	Astragalus	18	2,5
2	Dracocepkalum	11	1,5
3	Cousinia	10	1,4
4	Allium	8	1,1
5	Rosa	8	1,1
6	Scutellaria	8	1,1
7	Oxytropis	7	0,9
8	Euphorbia	7	0,9

Қасқасу шатқалында кездесетін 369 туыстың 8 туысынан 4-кестеде көрсетілгендей 7 түрден 18 түрге дейін біріккендігін айтуға болады.

Сонымен Қасқасу шатқалы флорасы түрлер санының аздығымен сипатталады. Жалпы зерттеліп отырған территория флористикалық спектрі бойынша Батыс Тянь-Шаньның басқа аудандарынан аса ерекшеленбейді.

Кесте 5. Қаржантау жотасы флорасының тіршілік формасы

№	Тіршілік формасы	саны	Жалпы түрлер санынан % мөлшері
1	Ағаш	17	2,4
2	Бұта	37	5,2
3	Жартылай бұта	22	3,1
4	Шөптесін өсімдіктер		
5	а)Көп жылдық	439	62,4
6	б)Екі жылдық	38	5,4
7	в)Бір жылдық	150	21,3
	Барлығы:	703	100

Флораны зерттеу барысында өсімдік жабындысын сақтаумен қатар оны шаруашылықта тиімді пайдалану мәселелері де қамтылады. Бұл түсінікті, себебі флораны зерттеушінің алдындағы міндеттің (мақсаттың) бірі өсімдіктердің ресурстарына, бүгінгі жағдайына, қолдану мүмкіндіктеріне, сол секілді қорғап сақтау тәсілдеріне назар аудару болып табылады. Сондықтан флораның құрамында әр түрлі шаруашылық маңызы бар бағалы өсімдіктер анықталды [4].

Әдебиеттер

- 1 Байтулин И.О. Растительные ресурсы Казахстана и перспективы их рационального использования // Проблемы рационального использования лекарственно-технических растений Казахстана. Алма-Ата: Наука. 1986. С.5-12.
- 2 Байтулин И.О. Состояния и перспективы охраны растений Казахстана // Охрана редких видов растений и растительности Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1987. С. 3-79.
- 3 Адылов Т.А. Род Artemisia 17/ Опр.раст. Ср.Азии. Т. 10. Ташкент: С. 536-588.
- 4 Байынкол Қалиұлы «Өсімдік атаулары. Орысша-қазақша сөздік» Алматы, «Ана тілі» 1993 ж.

Резюме

В данной статье рассматривается история изучения, разнообразие флоры, форма жизни и таксономические виды на хребте Каржантау.

Summary

This article explores the history of the study, a variety of flora, life form and taxonomic species on the ridge Karzhantau.

УДК 635.743.

С.А.Пирмаханова

магистрант ЮКГУ имени Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ВЫРАЩИВАНИЕ SALVIA OFFICINALIS В УСЛОВИЯХ ТЕПЛИЦЫ И В ОТКРЫТОЙ МЕСТНОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ ЮЖНОГО-КАЗАХСТАНА

Аннотация: В этой научной работе предусмотрена выращивание *Salvia Officinalis* на территориях Южного Казахстана. Сравнение роста и развития шалфея на территории теплицы и открытой местности.

Ключевые слова: растение, температура, почва, влага, теплица, семена размножение, корень, стебель.

Морфолого-анатомический анализ лекарственного растения морфологическая (ботаническая) характеристика растения

В роду шалфеев (*Salvia*) около 900 видов, что делает его одним из самых обширных на земле. Сальвия относится к семейству яснотковых (*Lamiaceae*) и происходит из умеренных и тропических регионов всего мира, за исключением Австралии. Только в Америке естественно произрастает около 500 видов шалфеев.

Шалфей лекарственный - *Salvia officinalis* Сем. Яснотковые – *Lamiaceae*. Другие названия: шалфей, шавлий, обыкновенный

Ботаническая характеристика. Полукустарник высотой 20-50 см. В нижней части стебли ветвистые, округлые, деревянистые, в верхней - травянистые, четырехгранные, серо-зеленые. Листья простые, по форме удлинненно-ланцетовидные, с притупленной - верхушкой, расположены супротивно, серо-зеленого цвета. Цветки обычно сине-фиолетовые, собраны ложными мутовками, имеют две тычинки и двугубый венчик, образуют колосовидные соцветия. Плод распадается на 4 плодика. Растение имеет сильный ароматный запах. Цветет в июне-июле, плодоносит в августе-сентябре. *Лекарственное сырье.* Листья

Выращивание *Salvia officinalis* на территории Южного-Казахстана

3 марта 2013 г. На территории теплицы ЮКГУ были посеяны семена шалфея лекарственного. Почва в теплице серозема с гумусом. Температура свыше +5С

Вообще в природе *Salvia officinalis* хорошо растет на супесчаных, извясковых, сухих почвах.

На первой грядке в количестве 100 семян были посеяны свежие семена шалфея лекарственного. Которые два дня назад были собраны в окрестностях Южно-Казахстанской области, где возделывают шалфей лекарственный как культурное растение.

Во второй грядке были посеяны семена однолетней давности. Как уже известно семена шалфея сохраняют свою схожесть 3 года.

Семена шалфея лекарственного в обеих грядках, были довольно крупные, яйцевидные, округлой формы, гладкие, темно-бурые, матовые. Диаметр семени около 2,5 мм. Масса 1000 семян 7-10 г.

В каждую грядку было посеяно по 100 семян, расстояние между ними было 1 см, глубина посева 2-3 см.

В первую грядку были посеяны семена собранные 2012 г.

Во вторую грядку свежие семена 2013г.

Температура в теплице была +5 С

Первые всходы шалфея лекарственного появились 19 марта 2013 г.

В грядке где были посеяны семена сбора 2012г количество всходов составило 26 шт.

А в грядке где семена 2013г 32шт.

21 марта начало появления 1 пары настоящих листьев.

9 апреля где семена однолетней давности 35 всходов размером 5-6 см.

А в грядке где семена свежие 39 всходов и листья крупнее.

Уже через 4 недели невооруженным глазом было видно, что во второй грядке где семена были свежие больше всходов и листья крупнее.

Полученные всходы, высеянные из семян собранных в первый год жизни образовали большую облиственность вегетативных прямостоячих побегов

Рис №1, а всходы высеянные из семян однолетней давности образовали прямостоячие побеги рис №2.

В середине мая в 1,5 месяца жизни несколько всходов шалфея лекарственного со второй грядки были пересажены в открытую, хорошо освещаемую местность на территории корпуса ЮКГУ. Почва сероземная.

По данным наблюдения на сегодняшний день, на конец июля у *Salvia officinalis*, растущих на территории теплицы и в открытой местности имеются некоторые различия.

Высота шалфея лекарственного растущей в теплице составляет 60-65 см рис №2, тогда как в открытой местности 30-35 см.рис №1

Стебли у обоих прямостоячие, четырехгранные у основания, древеснеющие. Корень ветвистый, одревесневший. Листья супротивные, серо-зеленые, морщинистые с сетчатым жилкованием, длинно-черешковые, края городчатые, длина листа у шалфея в теплице составляет 8- 9 см, а в открытой местности 4-5см .

Верхние листья у всех сидячие, продолговатые с притупленной верхушкой, опущенные серовато- зеленые.

По данным внешним описаниям видно, что более благоприятные условия для роста и развития шалфея лекарственного были в теплице.

Шалфей цветет на второй год жизни в июне-июле. Плоды созревают в июле-августе.

По данным литературным описаниям шалфея лекарственного известно, что цветки двугубые, светло-фиолетовые, почти сидячие, собранные в рыхлое верхушечное колосовидное соцветие, состоящих из 6-9 ложных мутовок. Чашечка длиной 9-10 мм, двугубая, опущенная с многочисленными сидячими железками. Венчик двугубый, длиной 20-25 мм. Тычинок 2. Плод состоит из четырех почти шаровидных орешков темно-бурого или черного цвета диаметром 2,5-3 мм, заключенных в чашечку.

Цветение и созревание семян начинается с низу вверх. Шалфей - перекрестник, опыляется пчелами, шмелями. Мужская стерильность и самостерильность растений - обычное явление у

шалфея. Фертильных особей очень мало. Все это оказывает влияние на особенности цветения, опыления и формирования семян. Семян при достаточном опылении дает до 40 г-м, но часто с получением семян бывают трудности. Семена легко осыпаются.

На одном месте шалфей растет 4-5 лет, а в хороших условиях и до 8 лет. Почвы предпочитает плодородные, легкие.

Размножается шалфей семенами, делением многолетних кустов, черенкованием. Нечерноземные зоны сеют его на рассаду ранней весной. Рассаду выращивают в теплицах ранней весной. Рассаду выращивают в теплицах на стеложках или в рассадных мешках, в парниках под пленкой и пр. Ее высаживают на постоянное место в возрасте 50-60 дней.

Согласно требованиям Временной фармакопейной статьи ВФС 42-046-80 сырье шалфея лекарственного представляет собой цельные листья и их кусочки размером от 1 до 35 мм с небольшим количеством других частей растений. Сырье должно содержать эфирного масла не менее 0,8 %; потеря в масс при высушивание допускается не более 12%; почерневших и побуревших листьев не более 5%; других частиц не более 13% ; частиц проходящих сквозь сито размером отверстий 0,5 мм, не более 10%, органической примеси не более 3%; минеральной примеси земли, камешков не более 0,5%. [3]

Корень мощный, деревенный. Стебель ветвистый, внизу одревесневающий, вверху травянистый, в первый год жизни четырехгранный, войлочно-опушенный. Развивает в хороших условиях до 100 и более побегов. Листья супротивные, продолговато-яйцевидные, черешковые, морщинистые, опушенные. Цвет листьев от серовато-зеленого до серебристо-серого. Длина листа 3,5-8 см, а ширина — 0,8-1,5 см.

Цветки на коротких цветоножках, собраны на цветоносе в ложные мутовки (6-7 штук). Соцветие рыхлое, колосовидное. Чашечка цветка опушенная, окраска венчика сине-фиолетовая или светло-розовая, реже белая. Плод сухой, распадается на четыре односемянных орешка. Семена у шалфея лекарственного довольно крупные, яйцевидной или округлой формы, гладкие, черные или темно-бурые, матовые. Диаметр семени около 2,5 мм. Масса 1000 семян 7-10 г. Они сохраняют всхожесть 3 года.

Цветение и созревание семян начинается снизу вверх. Шалфей — перекрестник, опыляется пчелами, шмелями. Мужская стерильность и самостерильность растений — обычное явление у шалфея. Фертильных особей очень мало. Все это оказывает влияние на особенности цветения, опыления и формирования семян. Семян при достаточном опылении дает до 40 г/м², но часто с получением семян бывают трудности. Семена легко осыпаются.

Это растение предпочитает теплый и сухой климат, мягкие зимы. Засухоустойчив. Не выносит избытка влаги в почве, но на хорошее влагообеспечение очень отзывчив. Шалфей слабозимостоек: холодные зимы, малый снежный покров он не переносит. Но неплохо зимует при достаточном снежном покрове. Сильный рост и ветвление начинается со второго года. Для шалфея лекарственного нужен теплый, защищенный от ветров и солнечный участок. Шалфей лекарственный культивируют для получения сырья — листьев. Иногда из него получают эфирное масло, которым ароматизируют зубные пасты, порошки. Применяется оно также в парфюмерной промышленности, косметологии. Листья обладают сильным ароматом и пряным вкусом.

Имеет шалфей и пищевое значение. В пищевой промышленности шалфей используют при засолке сельди, для ароматизации чая, различных напитков, безалкогольных и спиртных (водки, настойки, ликеры). Шалфей входит в состав пряных смесей. Особенно он популярен в кухне Южной Европы и США. Горьковато-пряный вкус шалфея прекрасно сочетается с жирными сортами мяса — свининой в немецкой кухне, гусем во французской. Американцы же добавляют шалфей в свое традиционное блюдо — фаршированную индейку. Они часто используют шалфей при приготовлении колбас и других кулинарных изделий, подают его к рыбе и к сыру. Подходит он и к курятине.

Шалфеем приправляют также салаты, супы, рыбные, овощные и сладкие блюда. Он способствует лучшей усвояемости пищи. Входит он в состав различных начинок, паштетов и паст. Изредка применяется и для приготовления самостоятельных блюд. В итальянской кухне шалфеем используют очень широко, часто вместе с розмарином. Пригоден шалфеем лекарственный и для травяных чаев, и для ароматизации табака. Издавна он применялся для настаивания вин.

Шалфеем лекарственный — хороший медонос. Мед с шалфеемных плантаций получается красивого цвета с приятным запахом и обладает лечебными свойствами.

В России допущены к использованию сорта шалфеем лекарственного Кубанец и Патриарший Семко.

На одном месте шалфеем растет 4—5 лет, а в хороших условиях и до 8 лет. Почвы предпочитает плодородные, легкие. Предшественники для шалфеем лучше всего — озимые зерновые, или оптимально размещать его по пару. С осени участок под шалфеем перекапывают, очищая от многолетних сорняков. Вносят перегной — 2,0 кг/м² совместно с минеральными удобрениями в количестве 15 г калийной соли и 15 г суперфосфата на 1 м²; 20 г/м² аммиачной селитры вносят весной. В этом случае в первый год можно не подкармливать плантацию. Перед посевом почву неглубоко перекапывают или рыхлят на 8—10 см.

Размножается шалфеем семенами, делением многолетних кустов, черенкованием. В большинстве районов Нечерноземной зоны сеют его на рассаду ранней весной. Рассаду выращивают в теплицах, на стеллажах или в рассадных ящиках, в парниках, под пленкой и пр. Ее высаживают на постоянное место в возрасте 50—60 дней.

В более южных районах, с длинным вегетационным периодом, а тем более на больших площадях, сеют прямо в открытый грунт. При посеве весной в грунт можно использовать сухие семена, но лучше предварительно прорастить их или обработать стимуляторами. В качестве наполнителя можно добавить гранулированный суперфосфат, а также семена маячной культуры (быстрорастущей), чтобы обозначить рядки. Глубина заделки 3-4 см на суглинистых почвах или 1—2 см на супесчаных почвах. Посев рядовой с междурядьями 60—70 см. Всходы появляются на 18—21 день после посева. В фазе 4—5 настоящих листьев их прореживают на расстояние 30-40 см. По той же схеме высаживают и рассаду.

Сеют и шалфеем и под зиму (в ноябре-декабре) — там, где позволяет климат. При этом всходы появляются рано, как только прогреется почва. При вегетативном размножении, чтобы облегчить деление куста, его предварительно окучивают. Этот прием способствует образованию придаточных корней.

Растут молодые растения медленно, и к осени образуют слабооблиственные кусты. Шалфеем нуждается в регулярных рыхлениях почвы. За вегетацию проводят 3—4 рыхления на глубину 4—6 см, последующие — на глубину 6-8, 8-10 см. Первое рыхление хорошо провести еще до всходов шалфеем (по маячной культуре).

Весной до начала отрастания следует удалять старые одревесневшие побеги — тогда листья будут крупнее и количество их больше. Проводят омолаживание растений, срезая надземную массу у самой земли. А со второго года весной ежегодно вносят 15 г/м² аммиачной селитры и осенью — 15 г/м² суперфосфата. На зиму растения в Средней полосе России нужно обязательно укрывать.

В первый год жизни (а при однолетней культуре — однократно) собирают листья шалфеем в сентябре. При этом срезают всю надземную массу. В последующие годы убирают зеленую массу в период завязывания семян, когда содержание эфирного масла максимальное. Обычно это бывает в июне-июле. Там, где климат позволяет, делают и повторную срезку (не позже октября). Для употребления в пищу можно и выборочно срезать побеги, обычно до цветения. После срезов подкармливают растения фосфорными удобрениями. Сушат траву на открытом воздухе, на солнце или в тени, подвешивая или разложив тонким слоем. Искусственную сушку можно проводить при температуре не выше 35 С. Урожай сухого листа от 100 до 300 г/м².

На семенных кустах срезки не проводят. Убирают на семена при потемнении семян в нижних чашечках. Срезают верхнюю часть стеблей с соцветиями, подсушивают и обмолачивают.

Шалфей относительно устойчив к болезням и вредителям. Шалфей подгрызают листогрызущие совки, повреждают тли, клопы, трипсы. Промышленные планиации обрабатывают химическими препаратами, но на своем участке делать этого не следует.

На шалфее встречается ложная мучнистая роса. Против нее применяют (опять же в промышленных посадках) порошок молотой серы 2-3 г/м² или коллоидную серу (СП) 0,5-1 г/м².

Листья шалфея лекарственного содержат 0,5-2,5% эфирного масла, а также смолы, дубильные вещества, фитонциды, алкалоиды, горечи, органические кислоты, минеральные соли. В состав эфирного масла входят цинеол, туйон, сальвиол, пинен, сальвен, борнеол, камфара и цедрен.

Микроскопические признаки лекарственного растительного сырья.

При рассмотрении листа с поверхности видны клетки эпидермиса верхней стороны — многоугольные со слабоизвилистыми стенками, нижней — с более извилистыми стенками. Устьица главным образом на нижней стороне, окружены двумя околоустьичными клетками, расположенными перпендикулярно устьичной щели (диацитный тип). Эфиромасличные железки с обеих сторон листа, округлой формы, с просвечивающейся ножкой и трудно различимыми, радиально расходящимися 6 — 8 выделительными клетками. Волоски многочисленные, особенно с нижней стороны, простые и головчатые. Простые волоски многоклеточные, нижние клетки (чаще 2 — 4) короткие, со значительно утолщенными стенками, верхняя клетка — длинная, изогнутая, с тонкими стенками. Головчатые волоски мелкие, состоят из короткой одно-трехклеточной ножки и шаровидной одно-двухклеточной головки, лучше заметны по краю и по жилке листа.

Литература

1. Флора СССР В 30т (Начало при руководстве и под главной редакцией акад. В. Л. Комарова; Ред. Тома Б.К. Шишкин.-М-Л; Изд-во АН СССР 1954.- Т. xx1.-С. 257-258.-703-3000 экз.)
2. Научная библиотека диссертаций. Каталог диссертаций из РГБ, dissercat.com
3. [Ob-narkote. Ru](http://ob-narkote.ru) Статья была опубликована 17.022011, 15:55 в раздел-Статьи о наркоте.
4. Реферат Шалфей лекарственный ref.by
- 5.

Түйін

*Бұл ғылыми жұмыста Оңтүстік Қазақстан аймағында өсірілетін *Salvia Officinalis* өсімдігінің жылы жайда және ашық жерде егілетін салыстырмалы зерттеулері қарастырылған.*

Summary

*In this research work analyzed by South Kazakhstan territory *Salvia Officinalis* plants at the hothouse and open ground plants compared researched.*

Н.П.Ысқақ, С.Б. Мамытов

Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

АНЫҚТАУ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АДАМ ӨМІРІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Аннотация: Берілген жұмыста анықтаудың түрлері, оның адам өміріндегі маңызы сипатталған. Кейбір салалардағы анықтау түрлері көрсетілген. Олардың құрылымдарына тоқталынған. Адам өміріндегі анықтаудың маңызы сипатталынған.

Кілттік сөздер: анықтау, интеллект, онлайн, оффлайн, нейрон, эмпирика, ҚДК, компьютерлік технология, сигнал, процесс, объект, дисплей.

Қазіргі таңда адам қызметінің әртүрлі саласында (экономика, қаржы, медицина, геология, бизнес, химия және т.б.) талдау, болжам жасау диагностика мәселелері күнделікті өмірімізде кездеседі. Ақпарат көлемінің қарқынды дамуы, база мен мәліметтерді сақтау орнында олардың жиналу, сақталу және ұйымдастырылу технологиясының дамуы себепті ақпаратты талдаудың және зерттелетін объектілерді модельдеудің нақты әдістерінің шынай өмір қажеттіліктеріне деген жарамдылығының дәрежесі күн сайын сейіліп барады. Яғни, дамып келе жатқан технология жаңа әдістерді қажет етеді.

Солардың бірі – анықтау жүргізілетін аймақтардың ұлғаюы, артуы. Анықтау – тірі организмнің сезім мүшелерінен келіп түсетін ақпараттар ағынында анықталған объектілерді, заңдылықтарды, құбылыстарды анықтау қабілеті. Тірі организмдер анықтауды тиімді және санадан тыс түрде орындайды. Анықтау барлық сезім мүшелерінен келіп түсетін ақпараттар негізінде жүзеге асырылады.

Қазіргі күні анықтау көптеген салада жүргізіліп келеді. Соның ішінде мыналарды атап өтуге болады, яғни: бейнелерді анықтау, дыбысты анықтау, қолжазбаны анықтау және символдарды оптикалық анықтау.

Бейнені анықтау – зат, құбылыс, процесс, сигнал, жағдайды және т.б. сәйкестендіру мен классификациялаудың теориялық негіздері мен әдістері, олар қандай да бір түпкі қасиеттермен және белгілермен сипатталады. Мұндай анықтау түріне көшеде өтіп бара жатқанда бағдаршамның түсін ажыратуды мысал етуге болады. Жанып тұрған бағдаршамның түсін анықтау және жол жүру ережелерін білу осы сәтте көшеден өту немесе өтпеу шешімін қабылдауға мүмкіндік береді. Бейнелерді анықтаудың жасанды жүйелерін құру күрделі теориялық және техникалық мәселе болып саналады. Анықтаудың осы түрі барлық салада - әскери істер мен қауіпсіздік жүйесінен бастап әртүрлі аналогтық сигналдарды санды етуге дейінгі барлық қызметті қамтиды. Бейнелерді анықтау мәселесі жасанды интеллект мәселелері құрамына жатқызылады. Графикалық бейнелерді анықтаудың кейбір әдістері:

- бейнелерді оптикалық анықтау үшін бұрыштары, масштабы, ығысуы әртүрлі объектілер түрін теріп алу әдісі қолданылады, ал әріптер үшін шрифтті, шрифттің қасиетін таңдайды;

- объектінің пішінін табады және оның қасиеттерін (байланыстылығы, бұрышының болуы және т.б.) зерттейді;

- жасанды нейронды желілерді қолдану. Бұл әдіс анықтау мәселелерінің (дұрыс жауабымен) мысалдарының көп болуын талап етеді немесе осы мәселенің өзіндік ерекшелігін есепке алатын нейрондық желінің арнайы құрылымын қажет етеді.

Бейнелерді анықтау мәселелеріне символдарды оптикалық анықтау, штрих-кодтарды анықтау, автокөлік номерлерін анықтау, адам кескінін анықтау, дыбысты анықтау, суретті анықтау, құжаттарды жіктеу секілді мәселелер жатады.

Қолжазбаны анықтау – бұл компьютердің қолжазбаны алу және өзінше түсіндіру қабілеті. Мұнда мәтінді анықтау қағазда жазылған мәтінді оффлайндық әдіспен жүргізіледі немесе қаламсап ұшының қозғалысына санау арқылы онлайндық әдіспен жүргізіледі, мысал ретінде арнайы компьютерлік экран бетін алуға болады.

Онлайндық анықтау. Онлайн анықтаудың интерфейсі келесілерден құралады:

- қаламсап немесе стилус, олар арқылы пайдаланушы енгізеді;

- жанасуға сезімтал беті, ол дисплеймен бірігеді;

- бағдарламалық қамтама, ол жазу беті бойынша стилустық қозғалыс бойынша алынған сызықтарды сандық мәтінге аудара отырып интерпретациялайды.

Қолжазбалық анықтаулар ҚДК-де (қалталы дербес компьютерлер) кеңінен қолданылады, олардың ішінде қолжазбаны анықтауға қабілеттісі болып [Apple Newton](#) табылады.

Оффлайндық анықтау. Анықтаудың бұл түрі үлкен көлемдегі қолжазбалық құжаттарды өңдейтін салаларда табысты түрде қолданылады, мысалы, сақтандыру компанияларында. Құрылымданған құжаттарды, яғни формаларды қолдана отырып анықтау сапасы артуы мүмкін. Одан басқа, енгізілуі

мүмкін символдардың диапазонын кішірейту арқылы сапаны жақсартуға болады. Оффлайн анықтау онлайнмен салыстырғанда күрделірек болып саналады.

Символдарды оптикалық анықтау - қолжазбалық, машинамен жазылған немесе баспалық мәтіндерді мәтіндік мәліметке механикалық немесе электронды түрде аудару, яғни компьютерде символдарды көрсетуге арналған кодтар тізбегіне аудару. Бұл анықтау кітаптар мен құжаттарды электронды түрге конвертациялау, бизнесте есеп жүйесін автоматтандыру үшін немесе веб-бетте мәтінді жариялау үшін қолданылады. Мәтінді оптикалық анықтау мәтінді редактрлеуге, сөз немесе фразаны іздеуге, оны ықшам формада сақтауға, сапасын жоғалтпай материалды жасауға немесе шығаруға, ақпаратты талдауға, мәтінді электронды түрде аударуға, форматтауға немесе дыбысқа түрлендіруге мүмкіндік береді. Мәтінді оптикалық анықтау бейнелерді анықтау, жасанды интеллект және компьютерлік көру салаларында зерттелетін мәселе болып саналады.

Мәтінді оптикалық анықтау жүйелері нақты шрифтпен жұмыс істеу үшін калибрлеуді қажет етеді, бұрынғы версияларында бағдарламалау үшін әрбір символдың суреті қажет болатын, бағдарлама бір уақытта тек бір ғана шрифтпен жұмыс істейтін. Ал қазіргі уақытта интеллектуалдық жүйелер кеңінен таралған, олар көптеген шрифттерді жоғары дәрежелі дәлдікпен анықтайды. Мәтінді оптикалық анықтайтын кейбір жүйелер мәтіннің негіздік форматталуын қалпына келтіреді.

Баспалық мәтінде латын символдарын нақты анықтау қазіргі уақытта тек мынадай жағдайда ғана мүмкін болады, яғни сканерден өткізілген баспа құжаттар секілді айқын сурет болған кезде. Осындай жағдайда нақтылық 99%-ға жетеді. Қолжазбалық, баспалық және стандартты қолжазбалық мәтінді, сонымен қатар басқа да форматтағы баспалық мәтіндерді анықтау мәселелері қазіргі уақытта белсенді зерттеулер заты болып саналады.

Әдістер жұмысының дәлдігі бірнеше тәсілдермен өлшенеді, сондықтан тез түрленеді. Мысалы, бағдарламалық қамтамаға сәйкес келмейтін арнайыланған сөз кездесетін болса, жоқ сөздерді іздеу кезінде қателер көп табылуы мүмкін.

Анықтау саласындағы ең күрделі деген мәселелерді шешу үшін анықтаудың интеллектуалдық жүйелері қолданылады, мысалы, жасанды нейрондық жүйелер.

Дыбысты анықтау — дыбыслемдік сигналды сандық ақпаратқа түрлендіру процесі. Осыған кері мәселе болып дыбысты синтездеу табылады. Анықтаудың ең алғашқы құралы 1952ж. пайда болды, ол адан келтірген сандарды анықтай алатын. 1964ж. Нью-Йоркте компьютерлік технологиялар жәрменкесінде [IBM Shoebox](#) құрылғысы ұсынылды.

Дыбысты анықтайтын коммерциялық бағдарламалар 90ж басында пайда болды. Олардың көбінесе қолының жарақатына байланысты үлкен көлемдегі мәтіндерді тере алмайтын адамдар қолданады. Осы бағдарламалар (мысалы, [Dragon Naturally Speaking](#), [Voice Navigator](#)) пайдаланушының дыбысын мәтінге аударады, қолын түсіру арқылы. Бұл бағдарламалардың аудару сенімділігі жоғары емес, бірақ ол жыл өткен сайын жақсара түседі.

Мобильдік құрылғылардың есептеуіш қуаттарының артуы оларға арнап дыбысты анықтайтын функциясы бар бағдарламалар құруға мүмкіндік берді. Сондай бағдарламаға Microsoft Voice Command қосымшасын жатқызуға болады, ол дыбыс көмегімен көптеген қосымшалармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Мысалы, плеерде әннің ойнатылуы іске қосуға немесе жаңадан құжат құруға болады.

Адамның дыбысын автоматты түрде синтездейтін және анықтайтын интеллектуалдық дыбыстық шешімдері интерактивті дыбыстық жүйелердің дамуының келесі бір сатысы болып саналады. Қазіргі уақытта интерактивті телефондық қосымшаны қолдану сәндік бағыт емес, тек өмірлік қажеттілік қана.

Белгілік сипаттамалардың іріктемесі бастапқы негіздік деректердің қарапайым стандартталған көрінісі болып саналады, ол деректер біртегіш ақпаратты жинақтау процесінде әртүрлі пәндік салаларда туындайды және келесі мәселелерді шешу үшін қолданылады:

- шешімді дәйектеу арқылы жағдайлар, құбылыстар, объектілер немесе процестерді анықтау (жүйелеу, диагностикалау);
- динамикалық деректер іріктемесі бойынша жағдайлар, құбылыстар, процестер немесе жағдайларды болжамдау;
- деректер құрылымын кластерлік талдау және зерттеу;
- мәнді бір белгілерді анықтау және қарапайым сипаттамаларды табу;
- әртүрлі эмпирикалық заңдылықтарды табу;
- объектілер жиынының аналитикалық сипаттамасын құру;
- стандартты емес немесе ауытқымалы жағдайларды табу;
- үлгілердің эталлонды сипаттамаларын қалыптастыру.

Әдебиеттер:

1. Р. Дуда, П. Харт. Распознавание образов и анализ сцен.-Москва: Мир, 1976.-407с.
2. Вапник В.Н., Червоненкис А.Я. Теория распознавания образов.- Наука, 1974.-417с
3. В. Т. Фисенко, Т. Ю. Фисенко. Компьютерная обработка и распознавание изображений (учебное пособие).-Санкт-Петербург, 2008.-102с.
4. Островский С. Нейронные сети для обработки информации.-Москва, 2000.-220с.
5. Верхаген К. и др. Распознавание образов.-Радиосвязь, 1985. - 103с.
6. Дж. Ту, Р. Гонсалес. Принципы распознавания образов.-Москва:Мир, 1978. – 401с.
9. Анисимов Б.В, Курганов В.Д., Злобин В.К. Распознавание и цифровая обработка изображений: Учеб. Пособие для студентов вузов. – М.: Высш. шк., 1983. – 295с. ил.

Резюме

В этой работе рассматривались виды распознавания. Распознавание – это явление, который часто встречается в жизни человека и охватывает многих областей. В разных областях у распознавании есть свои особенности и условия применения.

Summary

Recognition is often found in human life. Without it, we can not imagine my life, it covers many areas of life. It is divided into several types, in turn, have their characteristics and applications.

ӘОЖ 582.926.2

Б.Б. Сарсенова- магистрант

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

КӨПЖЫЛДЫҚ ПЕТУНИЯНЫ ӨСІРУДІҢ НЕГІЗГІ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа: Қазақстан аумағында "Жасыл ел" бағдарламасына сай қалаларды көгалдандыру жұмыстарында сәндік өсімдік ретінде петунья жиі өсіріледі. Шымкент қаласының газондарында біржылдық петунья өсіріледі, олар негізінен Тараз қаласының питомниктерінен алып келінеді. Экономикалық тиімділігі тұрғысынан қарағанда көпжылдық декоративті өсімдіктерді өсірудің маңызы зор. Сондықтан, Шымкент қаласының жағдайларына бейімделген, көпжылдық петуньяны алу мүмкіндіктерін зерттеуге бағытталған жұмыстың өзектілігі түсінікті.

Кілттік сөздер: Петунья, гүлзар, контейнер, спектр, телу, ұластыру, гүлбак, гибрид, температура, питомниктер.

Петунья (*Petunia*) – гүлзарлар мен гүлбақтарда өсірілетін ең кең таралған сәндік өсімдіктердің бірі. Ол гүлзарларда да, контейнерлерде, аспалы себеттерде, қорапшаларда да жақсы өседі. Бұл өсімдіктің гүлінің түсі мен пішінінің алуантүрлілігі өте жоғары. Ол алқатұқымдастарға (*Solanaceae*) жататын өсімдік.

Сурет 1. Қала гүлзарларындағы петуньялар

Петунья бұл әдемі болып гүлдейтін, бөлме ыдысында да өсірілетін, ампельді өсімдік. Петуньяның әртүрлі күтіп баптау, топырақ және ауа райының жағдайларына жақсы бейімделуі, агротехникасының қарапайымдылығы, гүлдерінің әсемдігі оны гүлөсірушілер мен көгалдандырушылардың мүмкіндік берді.

Қазіргі кезде петуния жаздық өсімдіктердің ішіндегі алғашқы орындардың бірін иеленетіндігіне, оған деген қызығушылықтың артуына оның жаңа топтары мен гибридтерінің шығарылуы да әсер етуде. Оның таралу ареалы кең — тропиктерден бастап Поляр сызығына дейін және Аляскаға дейін таралған.

Петунияның мұндай танымалдылығының себебі мен салдары дүние жүзінің генетиктерінің, ботаниктері мен селекционерлерінің оның жаңа сорттары, гибридтері мен бақшалық топтар жасауға бағытталған жұмысының нәтижесі болып табылады. Бұл топтардың әрқайсысы өздігінше қызықты және көгалдандыруда белгілі бір орны бар.

Бақшалық гибридтер үшін бастапқы материал ретінде қолтықты петуния (*Petunia axillaris*) мен күлгін петуния (*Petunia violacea*) болып табылады. Бұл өсімдіктер көпжылдық, бірақ мәдени дақылда біржылдық [1].

Сабақтары тік немесе жатаған, қалық бұтақтанған, биіктігі 20-70 см, дөңгелек, жасыл. Жапырақтары қысқа сағақты, тұтас, мөлшері мен пішіні әртүрлі, кезектесіп орналасқан. Сабағы мен жапырақтарының ерекше өзіне тән иісі болады, жай және безді талшықтармен түктенген. Гүлдерінің түсі спектрдің барлық түстерін қамтиды және гүлдің ортасында әртүрлі дақтар мен жүйкелер болуы мүмкін. Тек көгілдір түсті петуния ғана жоқ.

Біржылдық, шөптесін өсімдік. Жапырақтары қарама-қарсы орналасқан, эллипс тәрізді пішінді, шеті мен негізіне қарай сүйірленіп келеді, аздап ойыс, жасыл түсті болып келеді.

Гүлдері түтік тәрізді жоғарғы жиектері кеңейіп келеді, күлгін немесе қызғылт түсті, жапырақтың қолтығында орналасқан.

Петунияны тұқымынан өсіреді. Ашық грунтта өсіру үшін ірі гүлді бұтақтанған формаларын немесе мультифлора петуниясын өсірген жөн. Олардың гүлдері жауыннан соң тез қалпына келеді.

Өсімдіктер жеткілікті мөлшерге дейін өскеннен кейін өскіншелер арқылы көбейтуге болады. Өскіншелерді жаздағыдай алады, бірақ ыдысты көлеңкеге емес, 16 сағат қосымша жарық шамының (шамнан 15-20 см арақашықтықта) астында ұстайды.

Өскіншелер бөліп алынған соң аналық бұтаны кешенді тыңайтқыштармен үстемелеп қоректендіреді. Біраз уақыттан соң онда жаңа өркендер қайтадан пайда болады. Олардан қайтадан өскіншелер алуға болады.

Петунияның қалаларды көгалдандыру мен ғимараттарды көркейтудегі маңызын ескере отырып, оны өсіру және күтіп-баптау технологиясын меңгеру олардың өзіндік құнын төмендетуге мүмкіндік береді.

Петунияның тұқымдары өте ұсақ болатындықтан, себу алдында оларды құрғақ құммен 1:5 қатынаста араластырады. Тұқымдарды біртегіс етіп себу қажет. Мөлшері 30x40см болатын бір ыдысқа 1000 дана егеді. Сеуіп болғаннан соң оларды субстратпен жауып, бірден превикурдың 0,1% - дық ерітіндісімен суару қажет. Бұл оларды саңырауқұлақтар туғызатын аурулардан қорғау мақсатында жүргізіледі. Содан соң ыдыстарды арнайы дайындалған стеллаждарға орналастырып, поликарбонат немесе шыныдан жасалған қақпақпен тығыздап жабады. Одан кейін тек қажеттілігіне қарай ғана суарады. Тұқымдарды орнынан қозғалтып жібермеу және шайылып кетпеуі үшін жаңбырлатқышпен суару керек.

Температураға байланысты сепкеннен соң 5-8 күннен кейін алғашқы өскіндер пайда бола бастайды. Петунияның көшеттерін өсіруге тиімді температура – 20-22 жылулық. Өскіндер пайда болғаннан соң, қақпақты ашып, бөлмедегі температураны біртіндеп 18 градус жылылыққа дейін төмендетеді. Одан әрі абайлап, суаруды жиілетеді.

Қолайлы жағдайлар жасалған кезде тұқым себілгеннен кейін 2,5-3 аптадан соң көшеттерді сиретуге болады [2]. Бұл үшін 100, 260, 380 саңылаулары бар пластмассадан жасалған кассеталарды қолдану қажет.

Сиретуден соң 1-ші суаруды превикурдың 0,1% - дық ерітіндісімен жүргізеді, ал келесілері таза сумен суарылады. Өскіндер жылдам өсу үшін мүмкін болса температураны 18-20 жылылықта ұстап тұру қажет. Осындай жағдайда өсімдіктер тезірек тамыр байлайды да, 10-шы күні Peters professional 10-52-10 (10 л суға 5 г) минералдық тыңайтқышымен үстемелеп қоректендіруге болады. Мұндай үстеме қоректендіруді 2-3 рет қайталауға болады.

Сиретуден соң 3 аптадан кейін көшеттерді гүл отырғызатын ыдыстарға (диаметрі 8-10 см), микро – және макро- элементтердің мөлшері мол болатын субстраттарға отырғызады. Көшеттерді гүл отырғызатын ыдыстарға ауыстырып отырғызғаннан соң 7-10 күн бойы төмендегі температураны ұстап тұру қажет: түнде +18 градус, күндіз +20 градус жылулықта, содан соң оны түнде +14 ке дейін, күндіз +16 градусқа дейін төмендетеді.

Петунияны өскіндермен де көбейтуге болады. Петуниялар оңай тамырланады. Гүлдеп тұрған бұтадан екі буынаралығы бар өркеннің бөлігін кесіп алады. Гүлдері мен гүлбүршіктерін алып тастайды

да, өскіннің ұшын корневинмен өңдеп, ыдысқа салады. Ыдыстарды көлеңкеге қояды. 2-3 күннен соң тамырлары шығады.

Күзгі салқын түскен кезде петунияларды ғимаратқа кіргізеді. Қыстап шығуға ең қолайлы жағдай - температурасы $+14 - +16^{\circ}\text{C}$ болатын салқын, жарық бөлме. Сақтайтын бөлме неғұрлым салқын болса, соғұрлым аз жарық қажет. Егер мұндай жағдай болмаса, өсімдікті бөмедегі терезенің алдына қоюға болады. Қараша айының орталарынан бастап, қосымша жарық түсіру қажет. Жарық шамды тәулігіне 14 сағатқа қосады. Суару орташа. Айына бір рет калий тыңайтқыштарымен тыңайтын отыру керек.

Қаңтар айының аяғында азотты тыңайтқыштар енгізіледі. Вегетативтік массаның белсенді өсуін қамтамасыз ету үшін, қосымша жарық мөлшерін тәулігіне 16 сағатқа дейін ұзарту қажет. Тұқымнан емес, тамырланған өскіндерден алынған өсімдіктердің толыққанды бұтаға айналуы жылдам жүреді.

Өсімдіктер жеткілікті мөлшерге дейін өскеннен кейін өскіншелер арқылы көбейтуге болады. Өскіншелерді жаздағыдай алады, бірақ ыдысты көлеңкеге емес, 16 сағат қосымша жарық шамының (шамнан 15-20 см арақашықтықта) астында ұстайды.

Өскіншелер бөліп алынған соң аналық бұтаны кешенді тыңайтқыштармен үстемелеп қоректендіреді. Біраз уақыттан соң онда жаңа өркендер қайтадан пайда болады. Олардан қайтадан өскіншелер алуға болады.

Тәжірибе барысында петунияның тұқымдары бөлме және жылыжай жағдайында өсірілді. Бірінші жылы петуния гүлдеп болғаннан соң жылыжайдағы орнында қалдырылды. Яғни, грунт өңделмеді. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің өсімдіктерді өсірудің ғылыми-зерттеу зертханасында (жылыжай) арнайы топырақта жылуды өндіру технология бойынша эксперименталды грунт қолданылады. Биылғы қыс жағдайында жылыжайда біртіндеп қажетті температураның $+20^{\circ}\text{C}$ -дан бастап, біртіндеп -25°C -ға дейін, яғни жылыжайда жылуды толық беруді тоқтатуға дейін, температура төмендетілді. Ақпан айының оныншы жұлдызында өткен жылдың өсімдіктерінің өскіндерінің өсіп шыққандығы анықталды.

Сурет 2. Тәжірибе жағдайында жылыжайда алынған екінші жылғы петуниялар

Екінші жылдық петуниялардың өскіндері жылыжайдағы жаңа орындарға ауыстырылып отырғызылды. Өскіндерді қайта отырғызу кезінде олардың тамыр жүйелері зерттелді. Суретте көрсетілгендей бұл өсімдіктердің тұқымнан емес, «ескі», яғни өткен жылғы өсімдіктердің тамырынан өніп шыққандығын көруге болады.

Сурет 3. Петунияның екінші жылдық өскіндері

Жаңа өскіндер қалыпты өсіп жетілуде. Тәжірибе жұмыстарының келесі кезеңі көктемгі топырақ қажетті деңгейге дейін қызған кезде, екінші жылдық өскіндерді ашық грунтқа отырғызу жоспарланып отыр.

Петунияның қалаларды көгалдандыру мен ғимараттарды көркейтудегі маңызын ескере отырып, оны өсіру және күтіп-баптау технологиясын меңгеру олардың өзіндік құнын төмендетуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Кудрявец Д.Б. Петуния: посев на рассаду и выращивание //Ботанический журнал. -2011.-№ 5.
2. Жамалбеков Е. Топырақтану және топырақ географиясы мен экологиясы – А.: «Қазақ университеті», 2000
3. Қ.Әрінов, А.Нағымтаев, М.Ысқақова, Н.Серікпаева, И.Жұмағұлов «Агрономия негіздері» Оқулық «Фолиант» баспасы Астана-2007

Резюме

В статье рассматриваются возможности получения многолетней петунии в культуре в условиях Южного Казахстана.

Summary

In this article given materials about agro technology of cultivation and breeding of petunias in Southern Kazakhstan.

УДК 551.585.7

А.С.Шарифкалиева - магистрант, **Б.Тасболат** - д.ғ.н., доцент,
ЮКГУ им.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

КЛИМАТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ИХ ИЗМЕНЕНИЯ В ГОРАХ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ТЯНЬ-ШАНЯ

Аннотация: В данной статье рассматриваются проблемы климатических изменений Северо-Западного Тянь-Шаня и их последствия.

Ключевые слова: климат, прогноз, горный район, глобальное потепление, экология, ледники.

Проблемы, связанные с изучением климата, его прогноза и оценки последствий потепления, вызванного как природной динамикой климата, так и в результате антропогенного воздействия, в последние десятилетия приобрели наибольшую актуальность. Необходимость изучения проблем, связанных с выявлением позитивных, негативных, неблагоприятных, а иногда, возможно, и катастрофических последствий глобального потепления климата и адаптацией в этих условиях давно уже признано мировой научной и политической общественностью [1].

Климат гор Южного Казахстана, как и всех горных районов, связан с вертикальной поясностью, широтой и долготой местности, удаленностью от океанов. Положение в центре евразийского материка и южное расположение способствовало увеличению количества тепла, уменьшению увлажнения и резкой континентальности климата.

Однако с увеличением абсолютной высоты местности в предгорьях увеличивается увлажненность, лето становится не слишком жарким и зима более мягкой. От начала предгорной равнины до снежных вершин на протяжении всего около 100 км климат постепенно изменяется от жаркого очень сухого резко континентального до влажного и очень холодного [2].

Изменение климата имеет потенциал, который может повлиять на человеческое общество более тонкими и менее заметными способами, которые могут оказать дестабилизирующее влияние на экономику и расстроить политические отношения. Это хорошо заметно, если мы сосредоточим внимание на данных по последним климатическим изменениям и его вероятными будущими последствиями в Центральной Азии.

Одним из ожидаемых результатов глобального потепления является уменьшение ледяного покрова в горах и вечной мерзлоты, что в настоящее время происходит практически во всех горных районах. В большинстве стран Центральной Азии ледники и лед в зоне вечной мерзлоты служат в качестве водонапорных башен, обеспечивая непрерывную подачу свежей воды в долинах и позволяя, тем самым, проводить экономическую активность. Их отступление за последние несколько десятилетий в связи с глобальным изменением климата бросается в глаза. Это хорошо видно в горных хребтах Северо-Западного Тянь-Шаня. Здесь отступление ледников влияет на характер стихийных бедствий в населенных долинах и низменностях предгорной зоны. В более широком масштабе этот процесс имеет потенциальные геополитические последствия [2].

Благодаря беспрецедентным успехам наук о Земле удалось установить, что глобальный климат Земли за последние 500 тыс. лет колебался с главным 100000-летним циклом, включающим периоды ледниковых эпох и более коротких межледниковых с длительностью около 10000 лет [3]. Размах колебаний температуры в голоцене (последние 10000 лет) составил 6°C, а после климатического оптимума, который имел место примерно 6,5 тысяч лет назад, когда температура была на 2°C выше современной, она приобрела глобальную тенденцию к понижению, продолжающуюся и сейчас. Это понижение, как и во все предыдущие периоды, не монотонно, а имеет более короткопериодный колебательный характер, и примерно с 1700 г. (минимум малого ледникового периода) наблюдается временное повышение температуры [4].

На сегодняшний день в климатологии получено несколько десятков различных сценариев изменения климата. Существуют два основных подхода к оценке пространственных изменений компонентов геосистемы и климата: численное моделирование и метод палеоаналогов. Не останавливаясь на недостатках и преимуществах этих подходов, отметим, что в первом случае используются энергобалансовые модели (Budyko, 1968, 1969), радиационно-конвективные (Manabe and Wetherald, 1967), либо модели общей циркуляции атмосферы и океана, получившие наибольшее распространение в зарубежных исследованиях [5].

Второй подход в качестве основы сценариев изменений климата предусматривает использование данных палеоклиматических реконструкций для тех периодов геологического времени, которые отождествляются с уровнями потепления в будущем. Эти этапы эволюции известны как оптимум плиоцена (4,3-3,3 млн. лет назад), микулинское межледниковье (около 125 тыс. лет назад) и климатический оптимум голоцена, максимально проявившийся по различным данным и для различных территорий планеты от 10 до 6-5 тыс. лет назад. Резкое изменение природно-климатических условий при переходе от позднего плейстоцена (10,8-10,5 тыс. лет назад) к раннему голоцену (10,3-10,1 тыс. лет назад) может быть сопоставлено с современным потеплением. В настоящее время именно этот период привлекает особое внимание ученых, как наиболее вероятный аналог климатических условий в ближайшие десятилетия. Поэтому анализ развития природной среды в течение голоцена может служить основой для прогноза будущих естественных изменений природно-климатической обстановки [5].

Метеорологические данные подтверждают, что температура поверхности в Центральной Азии повышается. За последние 50-70 лет в горах Казахстана, в том числе и исследуемой территории, температура увеличилась на 0,3°C - 1,2°C в зависимости от местоположения. Почти везде потепление климата в зимнее время более выражено, чем в другие сезоны. В соответствии с вероятными сценариями изменения климата в Центральной Азии, температура повысится на 1°C - 3°C к 2050 году, и на 3°C - 6°C к концу века, если не произойдет глобальное снижение уровня выбросов парниковых газов. Ученые прогнозируют, что изменение климата приведет к сокращению осадков в южных районах Центральной Азии. Однако точное воздействие таких изменений природы на местном уровне, особенно в горах, до сих пор остается неизвестным [6].

Литература

1. Горбунов А.П., Марченко С.С., Северский И.В., Титков С.Н. Палеогеографические исследования на равнинах и в горах Казахстана // Криосфера Земли, Новосибирск, Изд-во. СО РАН, 1998, т. II, № 2, 3с.
2. Информационно-аналитический портал "Геополитика" 24.08.2012г - <http://www.geopolitica.ru/>
3. Имбри Д., Имбри К. Тайны ледниковых эпох /Пер. с англ. под ред. Г.А.Авсюка. – М.: Прогресс, 1988. – 262 с.
4. Изменчивость климата Средней Азии //САНИГМИ им. В.А.Бугаева. – Ташкент, 1995. – 216 с.
5. Марченко С. С. О прогнозе термического состояния мерзлых пород Заилийского Алатау в связи с изменением климата // Гидрометеорология и экология, № 3, Алматы, 1997, С.198-208.
6. Устойчивое развитие горных районов Центральной Азии - Университет Центральной Азии /Региональный обзор/ 2012г – 50с.

Түйін

Бұл мақалада Тянь – Шань тауларының Солтүстік-Батыс аймағының климаттық жағдайы көрсетіледі. Климаттың өзгеру мәселелері қарастырылады. Қазіргі таңда климатты болжау және зерттеу маңызды мәселелердің бірі. Сонғы кездегі зерттеу және болжау нәтижелері айтылады. Климаттық өзгерудің әсері мен салдары көрсетіледі.

Summary

This article shows the climatic conditions of the North-West Tien Shan. The problems of climate change. Weather and climate change is one of the most important issues of today. The article says the latest research and climate forecasts. Showing the impact and consequences of climate change.

**ИНФОРМАТИКА, IT – ТЕХНОЛОГИЯСЫ
ИНФОРМАТИКА, IT-ТЕХНОЛОГИИ**

ӘОЖ 004.738.5 + 004.9

Ж.Ө. Дауенова, Ж.С.Құрақбаев, З.А.Абдиева
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан инженерлі-педагогикалық халықтар
Достығы университеті, Шымкент, Қазақстан

WEB-ДИЗАЙН ЖӘНЕ ИНТЕРНЕТ СЕРВИСТЕРІ

Аңдатпа: Мақалада Web-программалау технологиясы негізін құрайтын IT-технологиялар, программалау тілдері және желілік технологиялар сипатталады. Сонымен қатар Web-программалау технологиясы негізінде құрылған Интернет қызметтері мен сервистері туралы ақпарат беріледі.

Кілттік сөздер: Web-программалау технологиясы, желілік IT-технологиялар, программалау тілдері.

Кіріспе. XX ғасырдың аяғында бүкіләлемдік ауқымды желі Интернеттің қарқынды дамуы ғылымда жаңа бағыттардың пайда болуына себеп болды. Солардың бірі Web-программалау технологиясы. Қазіргі таңдағы Интернет қызметтері, мысалы, бүкіләлемдік өрмек (WWW, W3 - World Wide Web), электрондық пошта (E-mail), нақты уақыт аралығында ақпарат алмасу (IRC) және т.б. осы программалау технологиясының жемісі.

Web-дизайн. Web-программалау технологиясын көбінесе Web-дизайн деп атайды. Бұл термин Web (WWW қызметінің қысқартылған атауы) және дизайн (ағыл. design) сөздерінің тіркесі болып, «Web-құжатты көркем жобалау, құру» деген мағынаны білдіреді.

Дизайн сөзі күнделікті өмірде – нысанды жобалау, яғни жаңа құрылғыны, құрал-саймандарды көркем құрастыру деген кең мағынада қолданылады. Оның негізгі мақсаты – нысанды тұтынуға ыңғайлы түрде көркемдеу, пішімдеу, құру. Интернеттегі Web-дизайнның классикалық дизайн көркемөнерінен айырмашылығы, мұнда қалам, бояу, мольберт сияқты құрал-саймандардың орнына, компьютерлік құрал-саймандар – программалау өнімдері, Web-редакторлар, графикалық процессорлар, аниматорлар, цифрлік фотоаппараттар, сканерлер және т.б. қолданылады [1].

Сонымен, Web-дизайн – IT-технологиялар (Интернет және жаңа ақпараттық технологиялар), арнайы программалау тілдері (HTML, JavaScript, PHP, Java, Perl, C++) және желілік технологиялар (CSS, CGI, SSI) негізінде құрылған көркемөнердің жаңа түрі. Кейде әдебиеттерде компьютерлік дизайн (computer-aided design), Web-шебер (Web-master) терминдері де кездеседі.

Web-дизайнер деп, әдетте, Интернеттегі Web-сайтты құрушы программалаушыны айтады. Ол дизайнмен қатар, жүйелік администратор және қолданбалы программалаушы міндеттерін де атқарады. Сондай-ақ Web-сайт модераторын да Web-дизайнер деп атайды. Web-дизайнер Web-сайт құруда гипермәтіндерден, шрифттерден, анимациялық баннерлерден, клиптерден, фото, видео және аудио файлдардан, т.с.с. нысандардан пайдаланады. Ол мемлекеттік, коммерциялық немесе жарнамалық Web-жобалар: мекеме немесе коммерциялық ұйымның Web-сайтын, әлеуметтік желілерді, форумдарды, виртуал магазиндерді, электрондық басылымдарды және ақпаратты іздеу жүйелерін құрады. Web-дизайншы өзінің кәсіби міндетін атқаруда журналистика, көркем фотография, декоративті-қолданбалы өнер, архитектура, скульптура, граффити сияқты көркемөнер салаларында жинақталған тәжірибелерді қолданады. Сонымен қатар Web-дизайнның өзіне тән жаңа қасиеттері, алгоритмдері, реквизиттері және заңдылықтары бар. Бұл атрибуттар Интернеттің техникалық, программалық және ақпараттық компоненттері дамуымен өзгеріп отырады.

Қазіргі таңда Web-сайттарда гипермәтін мен статикалық суреттермен қатар, қозғалушы нысандар, яғни баннерлер, анимациялар, апплеттер, информерлер, гаджеттер мен виджеттер қолданылуда. Интернетте тұтынушымен интерактивті байланыста болатын динамикалық интерфейсін Web-сайттар, ақпаратты іздеу жүйелері, элементтік желілер жиі кездесіп отыр. Сонымен қатар, тұтынушының менталитеті мен психологиясын, креативті идеялар мен тақырыптарды есепке ала отыру қажеттігі туындап отыр. Мұның барлығы Web-дизайнерден журналистика, әдебиет, кино, телевидения, фото т.с.с. өнер салаларының туындыларынан орынды пайдалануды талап етеді.

Интернет сервистері. Жалпы, Интернет (Internet - Interconnecting Networks) - бүкіл әлемдегі миллиондаған компьютерлерді бір-бірімен байланыстырып тұрған кең ауқымды компьютерлік желі.

Бір сөзбен айтқанда, хаттама деп аталатын бірыңғай стандартпен жұмыс істейтін желілердің желісі. Интернетте мәтін, графика, фото, аудио, видео, баннер, анимация сияқты өте үлкен ақпарат көлемі сақталады.

Қазіргі таңда Интернеттің тұтынушыға көрсететін көптеген сервистік қызмет түрлері (web service) бар. Интернеттің әр қызметі ақпарат таратудың, тасымалдаудың және алмасудың әртүрлі функцияларын атқарады. Сондай-ақ, мұндай қызметтердің кейбіреуі ескіріп жойылса, кейбіреуі жаңадан пайда болып жатыр. Интернеттің сервистік қызметтері ішінен негізгілерін қысқаша қарастырып өтейік.

WWW (W3, World Wide Web – бүкіләлемдік өрмек) - Интернеттегі гипермәтіндік ақпаратты іздеу жүйесі, кейде оны қысқартып Web деп те атайды. Бұл Интернеттің ең көп қолданылатын қызметі. Ақпарат (Web-құжаттар) мекемелердің немесе жеке тұлғалардың меншігіндегі Web-сервер (WWW-сервер) деп аталатын жеке компьютерлерде сақталады. Web-құжаттарға енгізілген гипермәтіндік сілтемелер арқылы тұтынушы олардың бірінен біріне ауыса береді. WWW негізінде HTTP (Hyper Text Transfer Protocol) - гипермәтінді тасымалдау хаттамасы жұмыс істейді.

WWW жүйесінде ақпарат гипермәтіндік құжаттарда (Web-құжаттар) сақталады деп айтып өттік. Гипермәтіндік құжаттарда бірінен екіншісіне ауысу үшін гиперсілтемеден пайдаланады. Гиперсілтеме деп ішіне арнаулы код, яғни екпінді элемент (anchor) орналасқан мәтінді айтады. Сондай-ақ, гиперсілтеме келесі Web-құжатқа немесе осы Web-құжаттың басқа бір бөлігіне өтуге арналған белгіленген сөз. Гиперсілтеме мәтіннің ішінде асты сызылған сөз түрінде орналасқан. Егер курсорды сол сөздің үстіне әкеліп, тышқан пернесін шертсек, онда ол сілтеп тұрған басқа Web-құжатқа ауысамыз. Бұл құжаттар ағымдағы компьютерде немесе Интернеттегі кез келген Web-серверде орналасқан болуы мүмкін.

WWW жүйесіндегі гипермәтіндік құжаттарды браузер (browser) деп аталатын арнайы программалар өңдейді. Олар Web-құжаттарды мониторда бейнелеп, парақтап көру, оқу мүмкіндігін береді. Браузерлер ішінде Қазақстанда ең көп тарағандары Internet Explorer (Microsoft, 1995), Opera (Opera Software, 1994), Mozilla FireFox (Mozilla Corporation, 2004) және Google Chrome (Google Inc., 2008) болып саналады.

E-mail (Электрондық пошта). Электрондық пошта - желі қызметтерінің ішіндегі электрондық ақпарат алмасудың ең негізгісі. Электрондық пошта арқылы барлық құрылықтарда тұратын адамдар бір-біріне электрондық хаттар мен файлдар жібере алады. Электрондық пошаның жұмысы кәдімгі күнделікті өмірдегі поштаға ұқсас болғандықтан, оның жұмыс істеу үрдістерін меңгеру тұтынушылар үшін аса көп қиындық туғыза қоймайды. Оның негізгі айырмашылығы – физикалық нысандар емес, электрондық файлдар жіберіледі. Сонымен қатар, электрондық пошта географиялық адресеуді емес, электрондық адресі қолданады. Электрондық пошаның адресі төмендегі түрде жазылады.:

тұтынушы_аты@домен_аты.

Мысалы: info@mail.ru, us-ibr@rambler.ru, us-ibr@nur.kz

Тегін пошталық серверлерге мысалдар:

- www.gmail.com
- www.mail.ru
- www.rambler.ru
- www.yandex.ru
- www.ok.kz
- www.nur.kz

FTP (File Transfer Protocol – файлдарды тасымалдау хаттамасы). Қашықта орналасқан компьютердің каталогтары және файлдарымен жұмыс істеуге арналған хаттама мен программа. FTP программалары FTP-сервердің каталогтары мен файлдарын көріп, олардың бірінен біріне ауысып, қажеттісін көшіріп алуға, тасымалдауға және жаңартуға мүмкіндік береді. Олардың жұмыс істеу үрдісі мен интерфейсі файл менеджерлерге ұқсас. Тіпті кейде олар файл менеджерлердің ішіне опция ретінде орнатылады.

Telnet (TErminaL NETwork – желілік терминал). Бұл атаумен клиенттің қашықта орналасқан Web-сервермен байланысын қамтамасыз ететін хаттама мен программаны айтады. Олардың арасында байланыс орнатылғаннан кейін, тұтынушы қашықтағы компьютердің амалдық жүйесіне кіріп, сол компьютерде орнатылған программалармен өз программалары сияқты жұмыс істей алады. Telnet қызметі негізінен telnet хаттамасынан пайдаланады, кейде басқа TCP деңгейіндегі хаттамаларға (транспорттық деңгей) тікелей байланыс жасау үшін TCP, FTP, IRC хаттамаларын да қолданады.

Usenet (User Network - тармақталған дискуссия клубы, телеконференция, жаңалықтар тобы). Бұл қызметтің электрондық поштадан айырмашылығы – жіберілген ақпаратты бір абонемент ғана емес, бірнеше абоненттер тобы (телеконференция) алады. Әрбір телеконференция бір тақырыпқа

(әлеуметтік, ғылым, өнер, жаңалық, хобби, спорт, т.б.) арналады және оның өзіндік атауы болады. Мұндағы қарастырылатын тақырыптар ауқымы өте кең және әр бағытта бола береді. Сондықтан, өте ауқымды тақырыптан тек қана бір ғана сұраққа дейін қамтылады. Тақырыптар иерархиялық құрылымға ие. Әртүрлі тақырыптарды талқылау кезінде телеконференцияға қатысушылар тең құқықты болып келеді.

Бүгінгі таңда Usenet он мыңнан астам дискуссиялық топтарды (NewsGroups) немесе телеконференцияларды құрайды. Сондықтан ол пікір алмасу құралы болып тұр. Телеконференцияларды бірнеше топтарға бөледі:

- news – телеконференцияларға байланысты мәселелер;
- comp – компьютерлер мен программалық жабдықтама;
- rec – хобби, ойын-сауықтар мен өнер;
- sci – ғылыми-зерттеу жұмыстары;
- soc – әлеуметтік мәселелер;
- talk – спортқа байланысты мәселелер;
- misc – басқа мәселелер.

IRC (Internet Relay Chat) – нақты уақыт кезеңінде телеконференция өткізудің бір түрі, тұтынушылардың бір-бірімен әңгіме-дүкен құруға болатын қызметі. IRC-серверлері мен IRC-клиенттері көмегімен тұтынушылар бір-бірімен «виртуальды» әңгіме өткізуді пернетақтада сөздерді теру арқылы жүргізеді.

ISQ (I seek you – мен сені іздеймін) – желі тұтынушыларына нақты уақыт кезеңінде хат-хабарлармен алмасып, бірден чат (chat- әңгіме) құрып, файл жіберіп, әңгімелесуге мүмкіндік беретін қызмет түрі.

IP-телефония (ағылшынша VoIp, Voice over ip). Интернетте дыбыстық сигналдар арқылы ақпарат алмасуды ұйымдастыру қызметі. Ол тек IP хаттамасы негізінде ақпарат алмасудың жеке бір түрі. Дыбыс цифрлық түрге түрлендіріледі де, желідегі қарапайым ақпарат дестелері тәрізді тасымалданады.

Ағындық мультимедиа (stream media). Мультимедиа – бұл провайдерден тұтынушыға жеткізілетін үздіксіз ағындық ақпарат. Ағындық ақпарат деп телекоммуникация арқылы таралатын радио, телевидения және видео т.б. ақпаратты айтады. Жалпы, мультимедиа үлкен көлемді жадыны қажет етеді. Сондықтан оларды сақтау және тасымалдау шығыны үлкен.

Қазіргі таңда Интернеттің жоғарыда аталған сервистік қызметтері аясында жаңа қызмет түрлері кездеседі. Осы қызметтерді қысқаша қарастырайық.

Уики (wiki) – Web-сайттағы программа арқылы оның құрылымы мен контентін тұтынушылардың өздері өзгерте алатын қызмет. Мәтінді пішімдеу және оған әртүрлі нысандарды қосу мүмкіндіктері бар. Осы технология негізінде Уикипедия (Wikipedia) энциклопедиясы жобасы құрылған.

Web-форум - Web-сайттың тұтынушылары бір-бірімен пікір алмасатын қосымша, скрипт. Форумда ақпарат иерархиялық түрде - бөлімдер, тақырыптар, хабарлар болып бөлінеді. Тұтынушы администраторға немесе басқа тұтынушыларға хабарлар, ұсыныстар, жарнама жазуы мүмкін. Форум тақырыбын тұтынушылардың өздері тандайды. Форумның қысқартылған нұсқасын қонақ кітабы деп атайды.

Блог (blog – Интернет-күнделік, онлайн-күнделік). Күнде жеке тұлға тарапынан ақпаратпен толықтырылып отыратын Web-сайт. Ақпарат ретінде қысқа жазбалар, яғни мәтін, сурет, аудио және видео қолданылады. Блог авторларын блоггер деп атайды. Блогтың кәдімгі күнделіктен айырмашылығы оқырман өз пікірін, түсініктемесін жазуы немесе блоггермен дебатқа кірісуі мүмкін. Ең көп таралған блог-хостингдерге «LiveJournal» (АҚШ), Dirty.ru (Ресей), Blogger (Google Inc.), Twitter (АҚШ) жатады. Блогтар төмендегі түрлерге бөлінеді:

- авторы бойынша (дербес, ұжымдық, корпорациялық);
- тақырып бағыты бойынша (саясат, тұрмыс, саяхат, білім, мода, музыка, спорт, кино, денсаулық және т.б.);
- мультимедиа түрі бойынша (мәтіндік, фотоблог, артблог, блогкастинг, видеоблог, микроблог);
- контент ерекшелігі бойынша (контент-блог, мониторинг-блог, цитата-блог, спам-блог, dofollow-блог, фэйк-блог);
- техникалық негізі бойынша (автономды, блог-хостинг).

Интернет-дүкен (e-shop). Интернет желісі арқылы тауар сататын Web-сайт. Тұтынушыдан онлайн режимінде тауарға сұраныс қабылдайды, рәсімдейді, төлем түрін және жеткізу жолын ұсынады.

Әлеуметтік желілер (social networking service) - Тұтынушыларды біріктіретін әлеуметтік қоғамдастық Web-сайттар. Әлеуметтік желілердің негізгі сипаттамалары:

- тұтынушыға жеке профиль береді; профильде нақты деректер (аты-жөні, суреті, туылған жылы, мекен жайы, жұмыс орны, т.с.с.) көрсетіледі;

- ақпарат алмасуға мүмкіндіктер береді (суреттер орналастыру, хабар жазу, түсініктеме беру, және т.б.):

- басқа тұтынушылармен қарықатынас жасау (достасу, әлеуметтік топ құру, жеке хабарлармен алмасу және т.б.).

Әлеуметтік желілерге мысалдар:

- Facebook
- Twitter
- MySpace
- YouTube
- Вконтакте
- Одноклассники.ru
- Мой Мир
- В кругу друзей
- Мой Круг

Интернет-радио (Web-радио) - үздіксіз ағындық радиосигналдарды тарату қызметі. Сонымен қатар Web-радио деп ағындық радиосигналдарды таратушы радиостанцияларды айтады.

Интернет-телевидение (on-line TV, IP-TV - Internet Protocol Television, IP-телевидение) – IP хаттамасы негізінде таратылатын сандық телевидение технологиясы. Клиенттік құрылғы ретінде компьютер, медиа-плеер, SMART TV қолданылады.

Қазақстан Республикасы телекоммуникациясының ұлттық операторы болып саналатын «Қазақтелеком» ААҚ-ы iDTV (integrated digital television – енгізілген сандық телевидения) байланыс түрін қолданады.

IT-технологиялар. HTML (HyperText Markup Language) – гипермәтінді белгілеу тілі мәтіндерді Web-құжат (HTML-құжат) түрінде бейнелеуге арналған тәгтер жиынын анықтайды. HTML тәгтері құжатты туралауға, пішімдеуге және безендіруге мүмкіндік береді. Интернетке арналған мұндай гипермәтінді Web-құжаттар баспаға шығаруға емес, тек монитор экранында көруге арналған. Сондай-ақ, HTML тілі Web-құжатқа гипермәтін мен қозғалмайтын объектілерді бейнелеу мүмкіндігін береді.

DHTML (Dynamic HTML) тілі HTML-дің мүмкіндіктерін кеңейтуге арналған гипермәтінді белгілеу тілі. Бұл тіл, атынан көрініп тұрғандай, Web-құжатқа қозғалыс енгізеді, яғни мәтіннің түсін өзгертеді, кейбір элементті жасырып, кейбірін экранға шығарады т.с.с. Тілді MicroSoft және NetsCape корпорациялары бір-бірінен тәуелсіз жасап шығарған. Сондықтан DHTML-де жазылған код Internet Explorer мен NetsCape Navigator браузерлерінде әр түрлі жұмыс істейді. Соңғы кезде W³C консорциум тілдің бірыңғай стандартын шығарған.

Қазіргі таңда тек қана HTML тілін пайдаланып, Интернетке арналған Web-құжат құрастыру жеткіліксіз. HTML тілінің мүмкіндіктерін кеңейтуге арналған қосымша технологиялар дамуда. Мұндай технологияларға төмендегілер жатады [2]:

- құжатты «логикалық» пішімдеуге арналған CSS – каскадты стильдер кестесі;
- JavaScript немесе VBScript тілдерінде жазылған скрипттер;
- Java тілінде жазылған апплеттер;
- Perl, C++ тілдерінде жазылған CGI-скрипттер;
- GIF және Flash-анимациялар;
- AVI, MPEG форматындағы видеоклиптер;
- WAV, MP3, MIDI форматындағы аудиоклиптер.

CSS (Cascade Style Sheets – каскадты стильдер кестесі) технологиясы желідегі бірнеше Web-құжат мәтіндерін бірыңғай пішімдеуге арналған. Бұл технология Web-сайт парақтарының монитор экранында бірдей бейнеленуін және жылдам жүктелуін қамтамасыз етеді. CSS технологиясын пайдаланып Web-сайттағы барлық құжаттағы мәтіндердің шрифті, түсін, өлшемін, туралау пішімдерін т.с.с. өзгертуге болады.

Java-апплет деп Java тілінде жазылған бағдарламаны айтады. Бұл бағдарлама компиляцияланып, пайда болған кодты байт-код деп атайды. Байт-код клиенттік компьютерлерде Java виртуал машинасы көмегімен орындалады. Java-апплеттер көлемі бойынша ықшам және компьютер платформасына тәуелсіз. Сондықтан Java-апплет Web-құжатқа енгізілсе, браузер оны автоматты түрде Java виртуал машинасы көмегімен орындайды.

Скрипт (Script) – HTML тілінің мүмкіндіктерін кеңейтуге арналған, арнайы бағдарламалау тілінде жазылған ықшам бағдарлама. Бағдарламалау тілі ретінде JavaScript, VBScript, Java, Perl, C++, т.с.с. тілдері қолданылады. Скрипттер әртүрлі оқиғаларды өңдейді, мысалы, тышқанды шерту,

курсордың экран бетіндегі қозғалысы. Оқиғаның жауабы ретінде Web-құжаттың экрандағы түрінің өзгеруі, клиент-компьютерден серверге ақпарат жіберу сияқты іс-әрекеттер орындалады.

Скрипттерді екі топқа бөледі: клиенттік (JavaScript, VBScript, ActionScript); серверлік (PHP-скрипт, CGI-скрипт). Клиенттік скрипттер Web-құжаттың HTML тілінде жазылған кодының ішіне тікелей орналасады. Олар компиляцияны қажет етпейді, яғни компилятордың орнына интерпретатор жеткілікті. Бұл бағдарлама құруды жеңілдетіп, уақытты үнемдейді. Клиенттік скрипттердің негізгі қасиеті, олар клиент компьютерінде, яғни браузерде HTML-кодпен бірге орындалады. Оларды құруға JavaScript немесе VBScript тілдері қолданылады. JavaScript тілі қазіргі заманғы барлық браузерлерде қолданыс тапса, VBScript тілін тек қана Internet Explorer браузері пайдаланады. Бір сөзбен айтқанда, JavaScript тілі Java-ның, ал VBScript тілі Visual Basic-тің скрипттік версиялары.

CGI (Common Gateway Interface) технологиясы Web-сервер мен клиенттік компьютер арасында деректер алмасуды ұйымдастыруға арналған. Web-сервер клиенттік компьютерден алынған деректерді арнайы бағдарлама (cgi-модуль) көмегінде өңдеп, нәтижені клиенттік компьютерге қайтарады. Сонымен қатар, CGI технологиясы ешқандай тілге тәуелді емес, яғни әмбебап. Сондықтан CGI технологиясы арқылы Web-сервермен кез келген бағдарламалау тілінде жазылған бағдарлама байланыса алады.

PHP (Hypertext Preprocessor – гипермәтінді препроцессор) тілі серверде орындалатын сценарий жазуға арналған тіл. Браузер URL-адресіне (Uniform Resource Locator – ықшамдалған ресурстар көрсеткіші) көрсетілген PHP тілінде жазылған Web-құжатты орындау үшін Web-серверге сұраныс жасайды. Web-сервер PHP-процессорын жүктеп, PHP-кодты орындайды да, нәтижені Web-серверге қайтарады. Ал Web-сервер өз кезегінде нәтижені браузерге терезеде бейнелеу үшін жібереді.

OSI (Open System Interconnection basic reference model) эталондық үлгісі жүйелердің қарым-қатынасының әртүрлі деңгейлерін анықтап, әрбір деңгейдің функционалдық мүмкіндіктерін көрсетеді. Сондай-ақ әрбір деңгейге спецификациялар тағайындайды. Ашық жүйелерді құру барысында спецификацияларды пайдалану, осы жүйелер үшін әртүрлі техникалық және бағдарламалық құрал-жабдықтарды кешенді түрде жасайтын корпорацияларға жаңа типтегі өнімдерді құрастыруға және дамытуға жол ашады. Жалпы, нақты жүйелер үшін толық ашықтық қол жетпейтін идеал болып саналады. Әдетте, ашық деп аталатын жүйелердің өздерінде де, ашықтық ұғымы, осы жүйелердің сыртқы интерфейстерді қолдайтын кейбір бөлімдеріне ғана қатысты. Мысалы, UNIX амалдық жүйесінің туыстарының ашықтығы, барлығынан бұрын, ядро мен қосымшалар арасындағы стандартты бағдарламалық интерфейске негізделген. Мұндай ашықтық қосымшаларды Unix-тің бір версиясынан екіншісіне жеңіл көшіруге жағдай жасайды.

Әдебиеттер

1. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
2. Ибрагимов О.М. Web-бағдарламалауға кіріспе. Оқу құралы. -Шымкент: ОҚМУ, 2012.-128б. ISBN 9965-467-41-2

Резюме

В статье проведен краткий обзор языков и технологий Web-программирования. Также описываются программные продукты, современные услуги и сервисы Интернета.

Summary

The article provides a brief overview of languages and technologies of Web-programming. Also the software products, advanced services and Internet services are described.

УДК 517.9

У.М. Ибрагимов, Ж.К.Максумова

ЮКГУ им.М.Ауэзова, Региональный социально-инновационный университет, Шымкент

ИНВАРИАНТНЫЕ МНОЖЕСТВА ОБЛАСТИ ВЫЖИВАНИЯ В ЛИНЕЙНЫХ УПРАВЛЯЕМЫХ СИСТЕМАХ

Аннотация: В статье рассматриваются постановка задачи живучести, определения основных понятий, установление существования оптимального управления, выяснение слабой инвариантности области выживания и проверка непустоты ядра живучести области выживания.

Ключевые слова: управляемые системы, инвариантные множества, ядро живучести.

Постановка задачи. Пусть дана управляемая система

$$\dot{x} = f(x, u) \quad (1)$$

где $x \in R^d$ – фазовый вектор, u – вектор управления, принимающий свои значения из области управления P , являющаяся компактным подмножеством R^p [1].

Относительно функции f предполагаются, что:

- f – непрерывное отображение $f: R^d \times P \rightarrow R^d$;
- для любого компакта $K \subset R^d$ существует константа $L > 0$ такая, что для произвольных $x_1, x_2 \in K$ и $u \in P$ имеет неравенство Липшица $|f(x_1, u) - f(x_2, u)| \leq L|x_1 - x_2|$;
- существует такая константа $c > 0$, что для всех $x \in R^d$, $u \in P$ справедливо неравенство $\langle x, f(x, u) \rangle \leq c \cdot (1 + |x|^2)$, где $\langle \dots \rangle$ – знак скалярного произведения;
- для любого $x \in R^d$ вектограмма $f(x, P) = \{f(x, u) \mid u \in P\}$ выпукла.

Определение 1. Решением системы (1) называется функция $x = \varphi(t)$, которая абсолютно непрерывна и удовлетворяет систему $\dot{x} = f(x, u(t))$, $u(\cdot) \in U$ для всех $t \in T$.

Определение 2. Допустимым управлением системы (1) называется множество всех измеряемых функции вида $u(\cdot): [0; +\infty) \rightarrow P$.

Как известно из [2], что при выше сделанных предположениях для любых $x_0 \in R^d$ и $u(\cdot) \in U$ задача Коши

$$\dot{x} = f(x, u(t)), \quad x(0) = x_0 \quad (2)$$

имеет единственное решение $x(\cdot) = x(\cdot, x_0, u(\cdot))$, определенное на $[0; +\infty)$.

В дальнейшем обозначаем через G – непустое подмножество R^d , а через M – терминальное множество, где $M = R^d \setminus G$.

Для любых $x_0 \in R^d$ и $u(\cdot) \in U$ через $T(x_0, u(\cdot))$ обозначим максимальную длину интервала времени $[0; t]$, на котором траектория $x(\cdot) = x(\cdot, x_0, u(\cdot))$ находится в пределах множества G , т.е.

$$T(x_0, u(\cdot)) = \sup\{t \geq 0 \mid x(\tau) \in G\} \quad \text{для всех } \tau \in [0; t] \quad (3)$$

Задача живучести в области G ставится следующим образом: для начальной точки $x_0 \in G$ найти такое управление $u(\cdot) \in U$, при котором функционал (3) принимает наибольшее значение, т.е. достигает величины

$$T(x_0) := \sup\{T(x_0, u(\cdot)) \mid u(\cdot) \in U\} \quad (4)$$

Итак, задачу живучести для системы (1) можно формализовать следующим образом:

$$\begin{aligned} \dot{x} &= f(x, u), \quad x \in R^d, \quad u \in P, \\ x(0) &= x_0, \quad x(t) \in G, \quad 0 \leq t \leq T, \quad T \rightarrow \inf \end{aligned} \quad (5)$$

Определение 3. Точка $x_0 \in G$ на отрезке времени $[0; T]$ в системе (1) называется живучим, если найдется такое управление $u(\cdot) \in U$, которой $x(t, x_0, u(\cdot)) \in G$ для всех $t \in [0; T]$ ($t \geq 0$).

Определение 4. Управление $u(\cdot) \in U$ называется оптимальным для начальной точки $x_0 \in G$ в системе (5), если $T(x_0, u(\cdot)) = T(x_0)$. При этом соответствующая траектория $x(\cdot, x_0, u(\cdot))$ называется оптимальной траекторией.

Определение 5. Множество $Y \subset R^d$ называется слабо инвариантным относительно системы (5), если для любой начальной точки $x_0 \in Y$ существует управление $u(\cdot) \in U$ такое, что $x(t, x_0, u(\cdot)) \in Y$ для всех $t \geq 0$.

Определение 6. Множество $Y \subset R^d$ называется сильно инвариантным относительно системы (5), если для любых $x_0 \in Y$ и $u(\cdot) \in U$, существует $x(t, x_0, u(\cdot)) \in Y$ при всех $t \geq 0$.

Определение 7. Максимальное подмножество $Y \subset R^d$, слабо инвариантное относительно системы (5), называется ядром живучести множества Y относительно системы (5) и обозначается $Core Y$.

Установление существования оптимального управления. В задаче быстрогодействия, как правило, терминальное множество M считается замкнутым. Например, теоремы существования оптимальных управлений доказываются в предположении замкнутости терминального множества M [2-4]. В работе [5] было выявлено, что условия открытости M является естественным в теории избегания столкновений. Таким образом, в задаче живучести с замкнутым терминальным множеством оптимальное управления не существует. Следующая теорема также подтверждает это.

Теорема 1. [6] Пусть в задаче (5) терминальное множество M открыто. Тогда для любого $x_0 \in G$ существует оптимальное управление.

Доказательство. Пусть $x_0 \in G$. Если $x_0 \in Core G$, то существование оптимального управления непосредственно вытекает из определения ядра живучести и оптимальным является любое управления $u(\cdot) \in U$, при котором $T(x_0, u(\cdot)) = +\infty$.

Введем обозначение $G^+ = Core G$ и $M^+ = G \setminus G^+$. Допустим, что $x_0 \in M^+$. Тогда $T(x_0, u(\cdot)) < +\infty$ для любого $u(\cdot) \in U$ и существует последовательность допустимых управлений $\{u_n(\cdot)\}$, такая, что последовательность $T(x_0, u_n(\cdot))$ монотонно не убывая стремится к $T(x_0)$ при $n \rightarrow +\infty$.

Сначала покажем, что $T(x_0) < +\infty$. Предположим противное – пусть $T(x_0) = +\infty$. Возьмем произвольное $\tau > 0$. Тогда из последовательности $x_n(\cdot) = x(\cdot, x_0, u_n(\cdot))$, $n \in N$, можно выделить подпоследовательность $x_k^1(\cdot) = x_{n_k}(\cdot)$, равномерно сходящуюся на отрезке $[0; \tau]$ к некоторой траектории $x_*^1(\cdot)$ системы (1), соответствующей измеримому управлению $u_*^1(\cdot): [0; \tau] \rightarrow P$ и начальной точке x_0 [2].

Очевидно, существует $k_1 \in N$ такое, что $T(x_0, u_{n_k}(\cdot)) > \tau$ для всех $k \geq k_1$. Отсюда в силу замкнутости G имеем $x_*^1(t) \in G$ для всех $t \in [0; \tau]$.

Предположим, что для $s \in N$ построена траектория $x_*^s(\cdot)$ системы (1), определенная на $[(s-1)\tau; s\tau]$, являющаяся равномерным пределом некоторой подпоследовательности $\{x_k^s(\cdot)\}$ из $\{x_n(\cdot)\}$ и соответствующая измеримому управлению $u_*^s(\cdot): [(s-1)\tau; s\tau] \rightarrow P$. Из последовательности $\{x_k^s(\cdot)\}$ выделим подпоследовательность $\{x_k^{s+1}(\cdot)\}$, равномерно сходящуюся на отрезке $[s\tau; (s+1)\tau]$ к некоторой траектории $x_*^{s+1}(\cdot)$ системы (1), соответствующей измеримому управлению $u_*^{s+1}(\cdot): [s\tau; (s+1)\tau] \rightarrow P$. Ясно, что траектория $x_*^{s+1}(\cdot)$ удовлетворяет начальному условию

$x_*^{s+1}(s\tau) = x_*^s(s\tau)$. Далее, $x_*^{s+1}(t) \in G$ для всех $t \in [s\tau; (s+1)\tau]$, поскольку G – замкнуто и существует $k_{s+1} \in N$ такое, что $T(x_0, u_n(\cdot)) > (s+1)\tau$ при всех $n \geq k_{s+1}$.

Положим $u_*(t) = u_*^q(t)$, если $t \in [(q-1)\tau; q\tau]$, где $q = 1, 2, \dots$. В итоге, согласно построению имеем $u_*(\cdot) \in U$ и $x(t, x_0, u_*(\cdot)) \in G$ для всех $t \geq 0$. Это противоречит включению $x_0 \in M^+$. Таким образом, $T(x_0) < +\infty$.

Из последовательности $\{x_n(\cdot)\}$ выделим подпоследовательность $\{x_{m_k}(\cdot)\}$, равномерно сходящуюся на отрезке $[0; T(x_0)]$ к некоторой траектории $x(\cdot, x_0, \hat{u}(\cdot))$ системы (1), где $\hat{u}(\cdot) \in U$. При этом для любого $t \in [0; T(x_0)]$ существует $k_* \in N$ такое, что $T(x_0, u_{m_k}(\cdot)) > t$ для всех $k \geq k_*$, т.е. $x(\theta, x_0, u_{m_k}(\cdot)) \in G$ при любых $k \geq k_*$ и $\theta \in [0; t]$. Отсюда, в силу замкнутости G , будем иметь $x(t, x_0, \hat{u}(\cdot)) \in G$. Таким образом, управление $\hat{u}(\cdot) \in U$ является оптимальным для начальной точки $x_0 \in G$. Теорема доказана.

Выяснение слабой инвариантности области выживания. Предполагаем, что $f(x, u) = Ax + u$, где $x \in R^n$ – фазовый вектор, A – постоянная $n \times n$ – матрица, $u \in R^n$ – вектор управления, который принимает свои значения из компактной выпуклой области управления $P \subset R^n$.

Пусть $Inv Y$ означает максимальное подмножество множества Y , сильно инвариантное относительно системы (1), т.е.

$$Inv Y = \{x_0 \in Y / \forall u(\cdot) \in U, \forall t \geq 0 \Rightarrow x(t; x_0, u(\cdot)) \in Y\}.$$

Инвариантные множества управляемых систем рассматривались многими авторами, в частности, работы [7-9].

Через Ω обозначим множество точек покоя системы (1), т.е. $\Omega = -A^{-1}P$. Здесь $A^{-1}P$ – прообраз множества P при отображении A . Далее, для линейного подпространства I пространства R^n через I_m обозначим максимальное подпространство I , инвариантное относительно A , т.е.

$$I_m = \{a \in I : Aa, A^2a, \dots, A^{n-1}a \in I\}.$$

Отметим, что геометрическая разность $X \div Y$ множеств $X, Y \subset R^n$ определяется по формуле $X \div Y = \{z / z + Y \in X\}$ [10].

Теорема .2. Пусть I – линейное подпространство R^n . Тогда справедлива формула

$$Inv I = I \cap A^{-1}(I_m \div P) \quad (6)$$

Доказательство. Возьмем произвольную точку. Тогда по определению сильно инвариантного множества, в частности, для любого постоянного управления $u_0(t) = u_0, u_0 \in P$, имеем

$$x(t; x_0, u_0(t)) \in I$$

при всех $t \geq 0$.

Далее, воспользовавшись формулой Коши для $x(\cdot, x_0, u(\cdot))$ получим

$$\frac{d^p}{dt^p} x(0; x_0, u(\cdot)) = A^{p-1}(Ax_0 + u_0) \in I$$

при всех $p = 1, 2, \dots, n$.

Следовательно, $Ax_0 + u_0 \in I_m$. Отсюда в силу произвольности $u_0 \in P$ имеем $x_0 \in A^{-1}(I_m \div P)$. Таким образом,

$$Inv I \subset I \cap A^{-1}(I_m \div P).$$

Пусть теперь x_0 – произвольная точка, принадлежащей правой части равенства (6). Тогда для произвольного управления $u(\cdot) \in U$ имеем

$$\begin{aligned} x(t; x_0, u(\cdot)) &= e^{tA}x_0 + \int_0^t e^{(t-\tau)A}u(\tau)d\tau = \\ &= x_0 + \int_0^t e^{sA}[Ax_0 + u(t-s)]ds \in x_0 + I_m \subset I, \end{aligned}$$

поскольку все значения подынтегральной функции в последнем интеграле принадлежат I_m . Теорема доказана.

Из доказанной теоремы 2, в частности, вытекает необходимое и достаточное условия сильной инвариантности линейного подпространства.

Следствие. Пусть I - линейное подпространство R^n . Тогда $Inv I = I$ в том и только том случае, если $AI = I$ и $P \subset I$.

Теорема 3. Пусть G – выпуклый компакт и $Inv G \neq \emptyset$. Тогда $\Omega \subset Inv G$.

Доказательство. Возьмем произвольную точку $u_0 \in P$. Поскольку выпуклый компакт $Inv G$ является слабо инвариантным относительно системы

$$\dot{x} = Ax + u_0,$$

то согласно теореме $-A^{-1}u_0 \in Inv G$ [7].

Отсюда в силу произвольности $u_0 \in P$ заключаем, что $\Omega \subset Inv G$. Теорема доказана.

Проверка непустоты ядра живучести области выживания. Ядро живучести множества G относительно системы (1) получим из теоремы 1 и теоремы G.Haddad [11].

Теорема G.Haddad. Пусть G – замкнутое подмножество R^d . Тогда для того чтобы для любого $x_0 \in G$ существовало число $T_0 > 0$ и управление $u(\cdot) \in U$ такие, что $x(t, x_0, u(\cdot)) \in G$ для всех $t \in [0, T_0]$, необходимо и достаточно, чтобы

$$T_G(x) \cap f(x, P) \neq \emptyset. \quad (7)$$

для всех $x \in G$, где

$$\begin{aligned} d_G[y] &= \min\{\rho(x, y) \mid x \in G\}, \\ T_G(x) &= \{V \in R^d \mid \liminf \frac{d_G[x + vV]}{v} = 0\} \end{aligned}$$

Следствие. Пусть G – замкнуто. Тогда $Core G = G$ тогда и только тогда, когда выполнено условие (7) для всех $x \in Fr G$, где $Fr G$ – граница множества G в R^d .

Здесь отметим, что $V \in T_G(x)$ только тогда, когда существует последовательность положительных чисел $\{v_n\}$ и последовательность $\{x_n\}: N \rightarrow G$ такие, что

$$\lim_{n \rightarrow +\infty} v_n = 0, \quad \lim_{n \rightarrow +\infty} (x_n - x) / v_n = V.$$

В работе [7] доказана следующая теорема, которая определяет непустоты ядра живучести области выживания.

Теорема Feuer-Heumann. Если выпуклое компактное множество G является слабо инвариантным относительно системы (1), то $G \cap \Lambda \neq \emptyset$.

Здесь Λ – множество всех точек покоя системы (1), т.е.

$$\Lambda = \{x \in R^d \mid 0 \in f(x, P)\}.$$

Литература

1. Ибрагимов У.М. О задаче живучести в управляемых системах с геометрическими ограничениями // Вестник КазНТУ им. К.Сатпаева, –Алматы, №5 (81), 2010. с.241-245.
2. Филиппов А.Ф. О некоторых вопросах теории оптимального регулирования // Вестник МГУ. Сер. мат., мех., аст. 1959. №2. с. 25-32.
3. Понтрягин Л.С., Болтянский В.Г., Гамкредидзе Р.В., Мищенко Е.Ф. Математическая теория оптимальных процессов. –М.: Наука, 1969. -384 с.
4. Иоффе А.Д., Тихомиров В.М. Теория экстремальных задач. –М.: Наука, 1974. –480 с.

5. Сатимов Н. Задача избегания столкновений в линейных системах // Кибернетика. 1976. № 1. с. 117-121.
6. Фазылов А.З. К задаче избегания столкновений // Изв. АН Уз ССР. Серия физ.-мат.наук. 1987. №3. с. 30-36.
7. Feuer A., Heymann J. Ω – invariance in control systems with bounded controls // J. Math. Anal. and App. 1976. Vol. 53, No. 2. P. 266-276.
8. Aubin J.-P. A survey of viability theory // SIAM J. Control and Optim. 1990. Vol. 28. No. 4. P. 749-788.
9. Гусеинов Х.Г., Ушаков В.Н. Сильно и слабо инвариантные множества относительно дифференциального включения // ДАН СССР. 1988. Т. 303, N4. С. 794-796.
10. Понтрягин Л.С. Линейные дифференциальные игры преследования // Матем. сб. 1980. Т. 112 (154), С. 307-330.
11. Haddad G. Monotone trajectories of differential inclusions and functional differential inclusions with memory // Israil J. Math. 1981. V.39. No. 1-2. P. 83-100.

Түйін

Мақалада өміршеңдік есебінің қойылымы, негізгі түсініктердің анықтамалары, тиімді басқарудың бар екендігін орнату, тіршілік облысының әлсіз инвариантылығын анықтау және тіршілік облысының өміршеңдік ядросының бос еместігін тексеру мәселелері қаралған.

Summary

The article considers the statement of the problem of survivability, defines the basic concepts, establishing the existence of optimal control, finding the weak invariance for the survival region and checking of non-emptiness for kernel of survivability of survival region.

УДК 628.336.6

А.Р.Мраков

ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СПЕКТРОФОТОМЕТРИЯ БИОГАЗА

Аннотация: Спектрофотометрию часто отождествляют с оптической спектроскопией. Она представляет собой один из самых важных инструментов исследовательских работ. Получившая широкое применение в различных отраслях, она и по сей день находится на этапе технологического развития. Спектрофотометрия является оптимальным решением для проведения качественного и количественного анализа биогаза в процессах его получения и очистки. Так как углеводородные фракции биогаза представляют основную ценность продукта, мы посвятили данную статью инфракрасной спектрометрии.

Ключевые слова: Спектрофотометрия, ИК (инфракрасное), излучение, спектр, поглощение, идентификация.

Одной из задач спектрофотометрического метода является количественное определение величин, характеризующих поглощение данным веществом монохроматического излучения разных длин волн. Эти величины могут быть использованы как для качественной характеристики вещества, так и для количественного определения в растворе или в смеси с другими веществами. В связи с разделением электромагнитного спектра по длине волны на определенные области можно говорить о спектрофотометрии в инфракрасной, видимой и ультрафиолетовой области. Глаз видит только лучи, волны которых имеют длину между 400 мкм (0,000400 мм) и 760 мкм. Невидимые лучи спектра, волны которых меньше 400 мкм, называются ультрафиолетовыми. Невидимая часть спектра за лучами $\lambda = 760$ мкм. называется инфракрасной. В настоящее время, благодаря исследованиям Пашена и Рубенса, мы имеем средства наблюдать невидимые инфракрасные лучи, у которых длина волн $61 \mu = 0,061$ мм. В ультрафиолетовой и видимой области проявляются электронные спектры молекул, в инфракрасной области - колебательные спектры.

Инфракрасные (ИК) спектры дают характеристику веществ. Наличие в ИК-спектрах тех или иных полос поглощения (рисунок 1) позволяет расшифровывать структуру вещества. Полосы поглощения появляются в результате переходов между колебательными уровнями основного электронного состояния изучаемой системы.

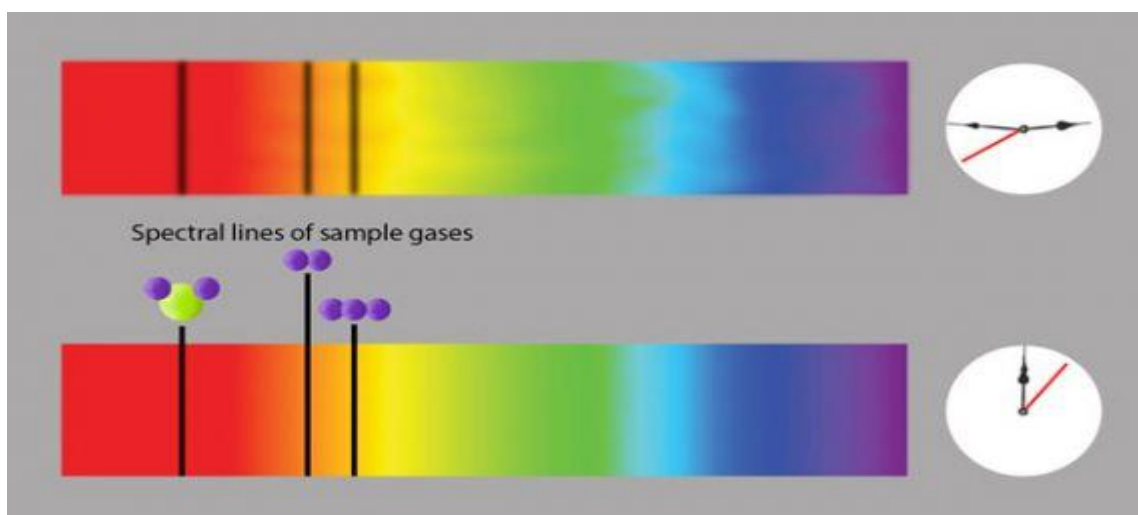

Рисунок 1 – Полосы газовой пробы в ИК спектре

Спектральные характеристики (положения максимумов полос, их полуширина, интенсивность) индивидуальной молекулы зависят от масс составляющих ее атомов, геометрического строения, особенностей межатомных сил, распределения заряда и др. Поэтому ИК спектры отличаются большой индивидуальностью, что и определяет их ценность при идентификации и изучении строения соединений.

Наборы полос в ИК спектре являются специфической характеристикой вещества, по которой оно может быть идентифицировано, если его колебательный спектр уже известен. Измерение интенсивности полос в спектрах позволяет проводить количественный анализ, изучать химические равновесия и кинетику химических реакций, контролировать ход технологических процессов. Количественный анализ основан на законе Бугера-Ламберта-Бера, т. е. на зависимости интенсивности полос поглощения от концентрации вещества в пробе. При этом о количестве вещества судят не по отдельным полосам поглощения, а по спектральным кривым в целом в широком диапазоне длин волн. Если число компонентов невелико (4-5), то удастся математически выделить их спектры даже при значительном перекрытии последних. Погрешность количественного анализа, как правило, составляет доли процента. Идентификация чистых веществ производится обычно с помощью информационно-поисковых систем путем автоматического сравнения анализируемого спектра со спектрами, хранящимися в памяти ЭВМ.

В результате взаимодействия потока излучения с веществом интенсивность потока (I_0) уменьшается вследствие процессов поглощения (на величину IA), отражения (IR) и рассеяния (IS). Связь между этими величинами и интенсивностью потока I , прошедшего через вещество, выражается следующим соотношением:

$$I_0 = I + IA + IR + IS \quad (1)$$

Методы, основанные на взаимодействии вещества с излучением ИК области спектра, являются абсорбционными, т.е. основанными на явлении поглощения излучения. В ИК области для характеристики энергии фотонов чаще всего используют величину, называемую волновым числом:

$$\nu = 1/\lambda \quad (2)$$

Её размерность – см^{-1} , т.е. это число длин волн, укладываемых на отрезке 1 см. Волновое число прямо пропорционально энергии:

$$E = h\nu, \quad (3)$$

где h – оптическая плотность, ν – волновое число

Появление полос в молекулярных спектрах связано с существованием в молекуле трех видов движения: электронного, колебательного и вращательного.

$$E = E_e + E_v + E_r \quad (4)$$

E - энергия молекулы равна сумме энергий (электронной, колебательной и вращательной).

Молекула, состоящая из N атомов, имеет всего $3N$ степеней свободы движения. Эти степени свободы распределяются между видами движения по-разному в зависимости от того, является молекула линейной или нет.

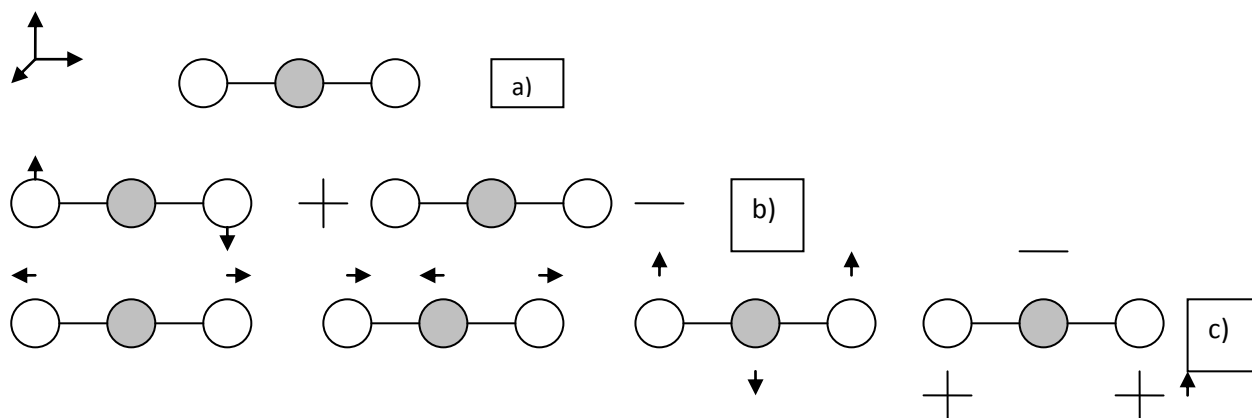

Рисунок 2 – Различные движения трёхатомных молекул

Например: молекула CO₂ (линейная), на рисунке 2, имеет: а)– 2 возможности поступательного движения, б)– 2 возможности вращательного движения, с)– 4 возможности колебательного движения.

Получение и исследование молекулярных спектров испускания в ИК-области в общем случае связано с некоторыми трудностями, т. к. при возбуждении молекул, например, с помощью электрического разряда или при нагревании, возможна диссоциация молекул или изменение их структуры. Лишь для достаточно химически и термически стойких молекул (обычно состоящих из небольшого числа атомов) и стабильных химических радикалов (напр., CO, CO₂, H₂O, HCl, HF, CN, NO и т. д.) возможно возбуждение спектров излучения. ИК излучение поглощают многие газы, за исключением таких как O₂, N₂, H₂, Cl₂ и одноатомных газов. Поглощение происходит на длине волны, характерной для каждого определенного газа, для CO, например, таковой является длина волны 4,7 мкм.

Исходя из компонентного состава биогаза (рисунок 3) и вышеупомянутых, идентификационных пределов ИК спектра, объектами наших исследований остаются метан и диоксид углерода.

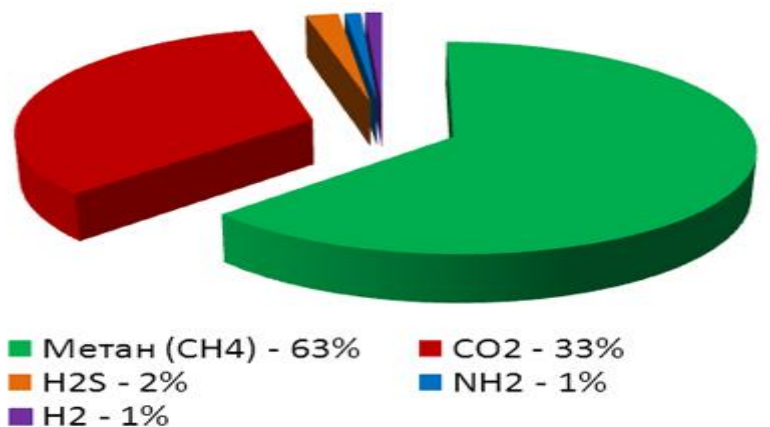

Рисунок 3 – состав биогаза

ИК-спектры газообразных веществ при низких давлениях, полученные с помощью спектрометров высокой разрешающей силы, имеют характерную колебательно-вращательную структуру (рисунок 4) с большим числом узких вращательных линий. Ширина отдельных компонентов вращательной структуры составляет десятые и даже сотые доли см⁻¹ и увеличивается с давлением газа.

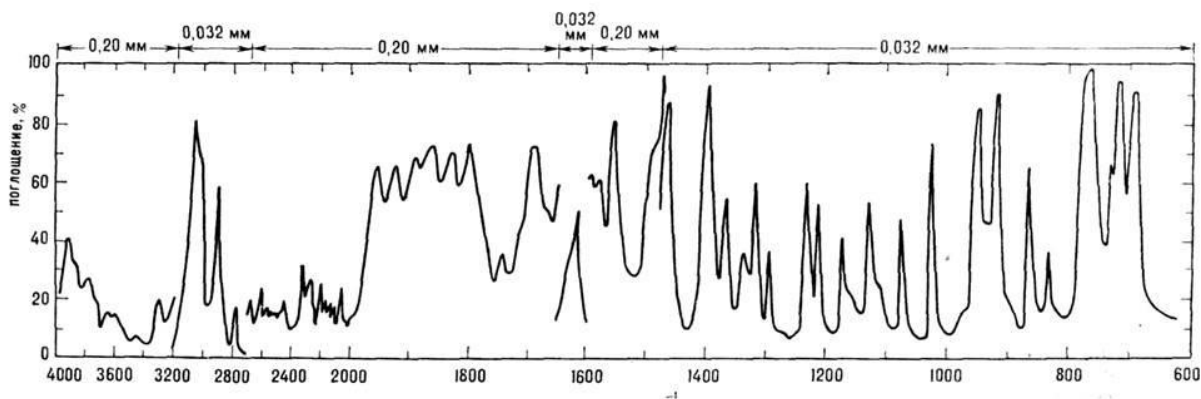

Рисунок 4 - Спектр поглощения газообразного метана (CH₄) (вращательно-колебательная полоса в области $\lambda=3,3$ мкм).

Инфракрасную спектроскопию широко применяют для анализа парниковых газов (CH₄, CO₂, NO_x и др.), которые в свою очередь являются производными компонентами биогаза. Для регистрации спектров используют классические спектрофотометры (диспергирующие) и фурье-спектрометры (недиспергирующие). Основные части классического спектрофотометра - источник непрерывного теплового излучения, монохроматор, неселективный приемник излучения. Достоинства приборов классического спектрофотометра: простота конструкции, относительная дешевизна. Недостатки: невозможность регистрации слабых сигналов из-за малого отношения сигнал: шум, что сильно затрудняет работу в далекой ИК области; сравнительно невысокая разрешающая способность (до 0,1 см⁻¹), длительная (в течение минут) регистрация спектров. В фурье-спектрометрах отсутствуют входная и выходная щели, а основным элементом - интерферометр (рисунок 5). Поток излучения от источника делится на два луча, которые проходят через образец и интерферируют. Достоинства Фурье-спектрометра: высокое отношение сигнал : шум, возможность работы в широком диапазоне длин волн без смены диспергирующего элемента, быстрая (за секунды и доли секунд) регистрация спектра, высокая разрешающая способность (до 0,001 см⁻¹). Недостатки: сложность изготовления и высокая стоимость.

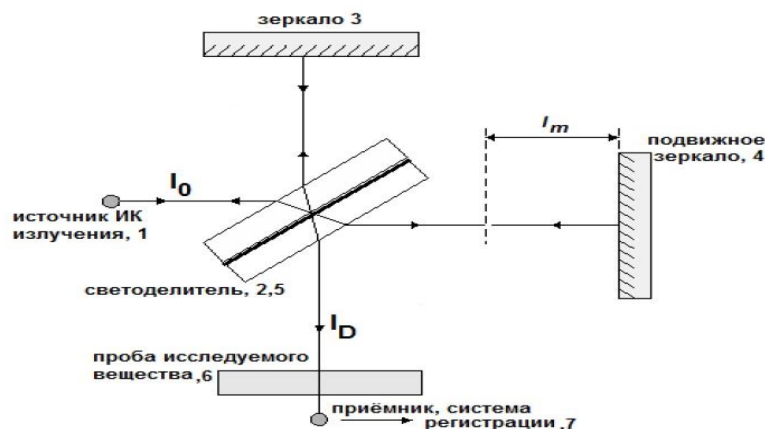
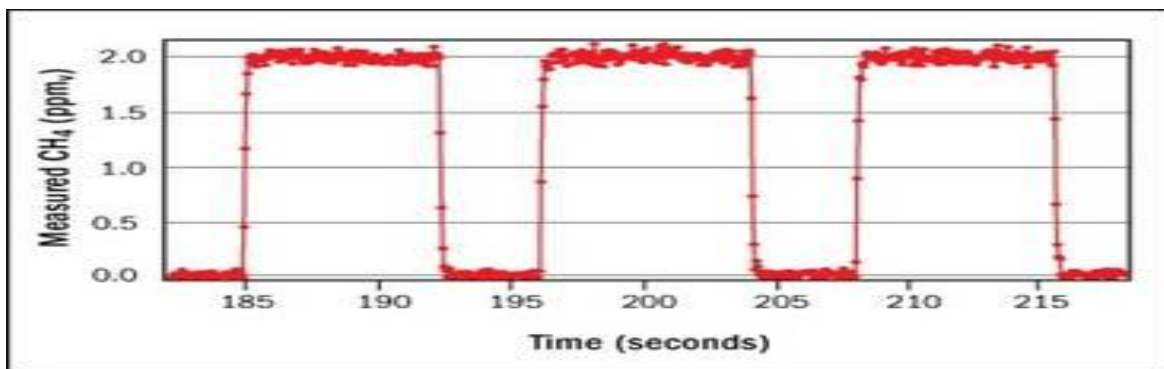
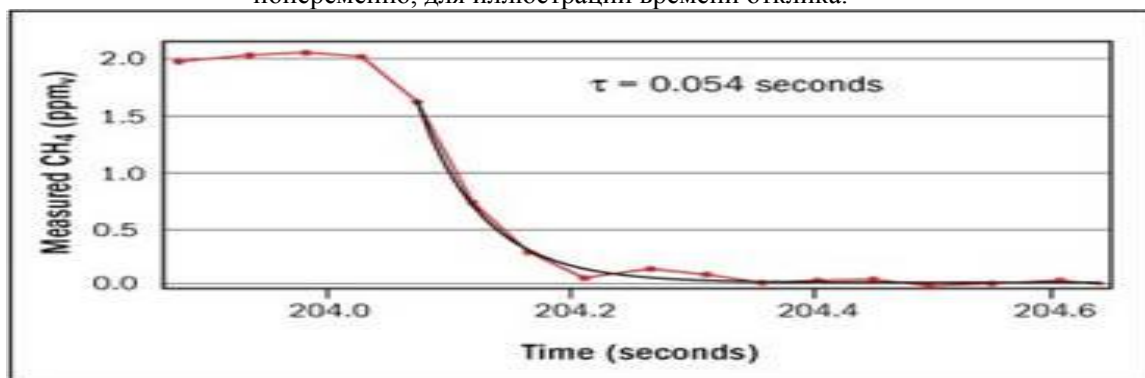

Рисунок 5 - Схема интерферометра Майкельсона

Результаты современных инфракрасных спектрометров (рисунок 6), применяемых для анализа атмосферного воздуха (измерение парниковых газов) впечатляют уникальной чувствительностью, временем отклика и крайней точностью. Спектр идентификации CH₄ и CO₂ как для биогаза так и для парникового газа остается неизменным, при равных температуре и давлении. Концентрации в свою очередь весьма отличны: в биогазе они высокие, а в парниковых газах достаточно малы. Но исследования показали, что реализация количественного анализа с увеличением вещества консолидирует воспроизведение и точность.

а) Результаты измерения потоков азота (нуль-газ) и воздуха (2 ppm CH₄), подающихся попеременно, для иллюстрации времени отклика.

б) Экспоненциальная кривая данных, полученных за период менее 0,1 секунды, иллюстрирующая время отклика.

Рисунок 6.

Литература

1. Белл Р. Дж., Введение в Фурье – спектроскопию, М., 1975
2. Канделл Д., Прикладная инфракрасная спектроскопия, М., 1970
3. Мальцев А. А., Молекулярная спектроскопия, М., 1980
4. Отто М., Современные методы аналитической химии, М., 2003
5. Смит А., Прикладная инфракрасная спектроскопия, пер. с англ., М., 1982
6. Тарасов К. И., Спектральные приборы, Л., 1968
7. Эляшберг М. Е., Грибов Л. А., Серов В. В., Молекулярный спектральный анализ и ЭВМ, М., 1980

Түйін

Спектрофотометрия оптикалық спектроскопиямен сәйкестіреді. Ол өздігімен ең маңызды зерттеу жұмысында аспап болып табылады. Қазіргі күнде түрлі салаларда кең таралымда қолданылып жатқанымен әлі күнге дейін технологиялық дамуда. Биогаздың сұрып-тамалық тазартып алу жолындағы сапасымен санына қарай спектрофотометриялық үйлесімді шешім болып табылады. Сонымен қатар көмірсутектің фракциялық биогазы заттың негізгі құндылығы инфрақызыл спектрометрия мақаласы арқылы енгіздік.

Summary

A spectrophotometry is often identified with optical spectroscopy. It presents one of the most important tool of research. Getting spread used in different industries, it is till under technological improvement process. A spectrophotometry is an optimal decision for realization of qualitative and quantitative analysis of biogas in the processes of its production and treatment. As long as hydrocarbon fractions of biogas are the main valuable product, we devoted this article of infra-red spectrometry.

Б.Тілеубердиев – ф/м.ғ.к., доцент, А. Ешжанова- магистрант
Шымкент университеті, Қазақстан

ДЕРБЕС ТУЫНДЫЛАР ҚАТЫСҚАН КЕЙБІР АРАҚАТЫСТАРДЫ АЙНЫМАЛАРДЫ АУЫСТЫРУ АРҚЫЛЫ ДӘЛЕЛДЕУ.

Аңдатпа: Көп айнымалылар функцияларының дербес туындылары табиғаттағы көптеген құбылыстарды өрнектейді. Сондықтан да аталған дербес туындыларды дұрыс табу аса маңызды мәселе болып табылады. Кейбір жағдайларда айнымалыларды ауыстыру арқылы табу бұл мәселені әлдеқайда жеңілдетеді.

Кілттік сөздер: функция, дифференция, оператор, косинус, перпендикуляр.

$z = f(x, y); x = \varphi(t), y = \psi(t)$ болсын. Сонда,
 $\frac{dz}{dt} = \frac{\partial f}{\partial x} \cdot \frac{dx}{dt} + \frac{\partial f}{\partial y} \cdot \frac{dy}{dt}$

$u = f(x, y, z); x = x(t), y = y(t), z = z(t)$ болсын. Сонда,
 $\frac{du}{dt} = \frac{\partial f}{\partial x} \cdot \frac{dx}{dt} + \frac{\partial f}{\partial y} \cdot \frac{dy}{dt} + \frac{\partial f}{\partial z} \cdot \frac{dz}{dt}$

$z = f(x, y); x = \varphi(\xi, \eta), y = \psi(\xi, \eta)$ болсын. Сонда,
 $\frac{\partial z}{\partial \xi} = \frac{\partial z}{\partial x} \cdot \frac{\partial x}{\partial \xi} + \frac{\partial z}{\partial y} \cdot \frac{\partial y}{\partial \xi}$
 $\frac{\partial z}{\partial \eta} = \frac{\partial z}{\partial x} \cdot \frac{\partial x}{\partial \eta} + \frac{\partial z}{\partial y} \cdot \frac{\partial y}{\partial \eta}$

1 – арақатыс. $z = f(x^2 - y^2, e^{xy})$ функциясы мына арақатынасты $[2(x - y) \cdot f'_u + (x^2 - y^2) \cdot e^{xy} \cdot f'_\vartheta]^{-1} \left(\frac{\partial z}{\partial x} + \frac{\partial z}{\partial y} \right) = 1$ қанағаттандыратынын дәлелде.

Дәлелдеу.

$x^2 - y^2 = u$ және $e^{xy} = \vartheta$ деп жаңа айнымалылар u және ϑ енгіземіз. Сонда берілген функцияны мына түрде жазуға болады:

$z = f(u, \vartheta); u = x^2 - y^2, \vartheta = e^{xy}$.
 $\frac{\partial z}{\partial x} = \frac{\partial z}{\partial u} \cdot \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial z}{\partial \vartheta} \cdot \frac{\partial \vartheta}{\partial x} = f'_u \cdot 2x + f'_\vartheta \cdot ye^{xy}$,
 $\frac{\partial z}{\partial y} = \frac{\partial z}{\partial u} \cdot \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial z}{\partial \vartheta} \cdot \frac{\partial \vartheta}{\partial y} = f'_u \cdot (-2y) + f'_\vartheta \cdot xe^{xy}$.

Осы айтылған қосамыз $\frac{\partial z}{\partial x}$ және $\frac{\partial z}{\partial y}$ қосамыз. Сонда,

$f'_u \cdot 2x + f'_\vartheta \cdot ye^{xy} + f'_u \cdot (-2y) + f'_\vartheta \cdot xe^{xy} = 2(x - y)f'_u + (x + y)e^{xy} \cdot f'_\vartheta$;
 $[2(x - y)f'_u + (x + y)e^{xy} \cdot f'_\vartheta]^{-1} \cdot [2(x - y)f'_u + (x + y)e^{xy} \cdot f'_\vartheta] = 1$.

Осымен берілген арақатыс дәлелденді.

2 – арақатыс. Егер $u = u(x, y)$ функциясы Лаплас шеңберін қанағаттандырса, онда

$\vartheta = u\left(\frac{x}{x^2+y^2}, \frac{y}{x^2+y^2}\right)$ функциясы да Лаплас шеңберін қанағаттандыратынын дәлелде.

Дәлелдеу. Айталық $u = u(x, y)$ функциясы мына Лаплас

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = 0$$

шеңберін қанағаттандырсын. $\vartheta = u\left(\frac{x}{x^2+y^2}, \frac{y}{x^2+y^2}\right)$ функциясында мынадай:

$$\frac{x}{x^2 + y^2} = \xi, \frac{y}{x^2 + y^2} = \eta$$

етіп, жаңа айнымалылар ξ және η енгіземіз. Сонда біздің берілген функциямыз мынадай, яғни:

$$\vartheta = u(\xi, \eta), \xi = \frac{x}{x^2 + y^2}, \eta = \frac{y}{x^2 + y^2}$$

түрге келеді. Осы функциядан x және y бойынша бірінші және екінші ретті дербес туындылар

табамыз

$$\frac{\partial \vartheta}{\partial x} = \frac{\partial \vartheta}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial x} + \frac{\partial \vartheta}{\partial \eta} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial x},$$

$$\frac{\partial \vartheta}{\partial y} = \frac{\partial \vartheta}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial y} + \frac{\partial \vartheta}{\partial \eta} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial y},$$

$$\frac{\partial^2 \vartheta}{\partial x^2} = \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi^2} \cdot \left(\frac{\partial \xi}{\partial x}\right)^2 + 2 \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi \partial \eta} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial x} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial x} + \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \eta^2} \cdot \left(\frac{\partial \eta}{\partial x}\right)^2 + \frac{\partial \vartheta}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial^2 \xi}{\partial x^2} + \frac{\partial \vartheta}{\partial \eta} \cdot \frac{\partial^2 \eta}{\partial x^2};$$

$$\frac{\partial^2 \vartheta}{\partial y^2} = \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi^2} \cdot \left(\frac{\partial \xi}{\partial y}\right)^2 + 2 \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi \partial \eta} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial y} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial y} + \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \eta^2} \cdot \left(\frac{\partial \eta}{\partial y}\right)^2 + \frac{\partial \vartheta}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial^2 \xi}{\partial y^2} + \frac{\partial \vartheta}{\partial \eta} \cdot \frac{\partial^2 \eta}{\partial y^2}.$$

$$\frac{\partial \vartheta}{\partial x} = \frac{\partial \vartheta}{\partial \xi} \cdot \frac{x^2 + y^2 - 2x^2}{(x^2 + y^2)^2} + \frac{\partial \vartheta}{\partial \eta} \cdot \frac{-2xy}{(x^2 + y^2)^2};$$

$$\frac{\partial \vartheta}{\partial y} = \frac{\partial \vartheta}{\partial \xi} \cdot \frac{-2xy}{(x^2 + y^2)^2} + \frac{\partial \vartheta}{\partial \eta} \cdot \frac{x^2 + y^2 - 2y^2}{(x^2 + y^2)^2};$$

$$\frac{\partial \vartheta}{\partial x} = \frac{\partial \vartheta}{\partial \xi} \cdot \frac{y^2 - x^2}{(x^2 + y^2)^2} + \frac{\partial \vartheta}{\partial \eta} \cdot \frac{-2xy}{(x^2 + y^2)^2};$$

$$\frac{\partial \vartheta}{\partial y} = \frac{\partial \vartheta}{\partial \xi} \cdot \frac{-2xy}{(x^2 + y^2)^2} + \frac{\partial \vartheta}{\partial \eta} \cdot \frac{x^2 - y^2}{(x^2 + y^2)^2};$$

$$\frac{\partial^2 \vartheta}{\partial x^2} = \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi^2} \cdot \left(\frac{y^2 - x^2}{(x^2 + y^2)^2}\right)^2 + 2 \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi \partial \eta} \cdot \frac{y^2 - x^2}{(x^2 + y^2)^2} \cdot \frac{-2xy}{(x^2 + y^2)^2} + \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \eta^2} \cdot \frac{(-2xy)^2}{(x^2 + y^2)^2} + \frac{\partial \vartheta}{\partial \xi} \cdot \frac{-2x(x^2 + y^2)^2 - (y^2 - x^2) \cdot 4x(x^2 + y^2)}{(x^2 + y^2)^4} + \frac{\partial \vartheta}{\partial \eta} \cdot \frac{-2y(x^2 + y^2)^2 + 2xy(x^2 + y^2) \cdot 4x}{(x^2 + y^2)^4};$$

$$\frac{\partial^2 \vartheta}{\partial y^2} = \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi^2} \cdot \frac{(-2xy)^2}{(x^2 + y^2)^4} + 2 \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi \partial \eta} \cdot \frac{-2xy}{(x^2 + y^2)^2} \cdot \frac{x^2 - y^2}{(x^2 + y^2)^2} + \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \eta^2} \cdot \frac{(x^2 - y^2)^2}{(x^2 + y^2)^4} + \frac{\partial \vartheta}{\partial \xi} \cdot \frac{-2x(x^2 + y^2)^2 + 2xy \cdot 2(x^2 + y^2) \cdot 2y}{(x^2 + y^2)^4} + \frac{\partial \vartheta}{\partial \eta} \cdot \frac{-2y(x^2 + y^2)^2 - (x^2 - y^2)^2 \cdot 2(x^2 + y^2) \cdot 2y}{(x^2 + y^2)^4}.$$

Енді осыларды Лаплас теңдеуіне апарып қоямыз немесе осы екінші дербес туындылардың сол жағын өз алдына және оң жағын өз алдына қосалық. Сонда:

$$\begin{aligned} \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial y^2} &= \\ &= \frac{2\vartheta}{\xi^2} \left[\frac{y^4 - 2x^2y^2 + x^4 + 4x^2y^2}{(x^2 + y^2)^4} \right] + 2 \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi \partial \eta} \cdot \left[\frac{-2xy^2 + 2x^2y - 2x^2y + 2xy^2}{(x^2 + y^2)^4} \right] + \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \eta^2} \cdot \left[\frac{4x^2y^2 + x^4 - 2x^2y^2 + y^4}{(x^2 + y^2)^4} \right] + \frac{\partial \vartheta}{\partial \xi} \cdot \\ &+ \left[\frac{-2x(x^2 + y^2)^2 - 4x(y^4 - x^4)}{(x^2 + y^2)^4} \right] + \left[\frac{-2x(x^2 + y^2)^2 - 2xy(x^2 + y^2) \cdot 2y}{(x^2 + y^2)^4} \right] + \frac{\partial \vartheta}{\partial \eta} \cdot \left[\frac{-2y(x^2 + y^2)^2 + 2xy(x^2 + y^2) \cdot 4x}{(x^2 + y^2)^4} \right] + \\ &+ \left[\frac{-2y(x^2 + y^2)^2 - (x^2 - y^2)^2 \cdot 2(x^2 + y^2) \cdot 2y}{(x^2 + y^2)^4} \right] = \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi^2} \cdot \frac{(x^2 + y^2)^2}{(x^2 + y^2)^2} + 2 \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi \partial \eta} \cdot \frac{-2x^2 + 2x^2y - 2x^2y + 2xy^2}{(x^2 + y^2)^4} + \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \eta^2} \cdot \frac{(x^2 + y^2)^2}{(x^2 + y^2)^2} + \\ &+ \frac{\partial \vartheta}{\partial \xi} \cdot \left[\frac{-2x^5 - 4x^3y^2 - 2xy^4 + 4xy^4 + 4x^5 - 2x^5 - 4x^3y^2 - 2xy^4 + 8xy^4 + 8xy^4}{(x^2 + y^2)^4} \right] + \frac{\partial \vartheta}{\partial \eta} \cdot \\ &+ \left[\frac{-2yx^4 - 4x^3y^2 - 2y^5 + 8x^4y + 8x^3y^2 - 2yx^4 - 4x^3y^2 - 2y^5 - 4yx^4 + 4y^5}{(x^2 + y^2)^4} \right] = \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi^2} \cdot 1 + 2 \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi \partial \eta} \cdot 0 + \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \eta^2} \cdot 1 + \frac{\partial \vartheta}{\partial \xi} \cdot 0 + \frac{\partial \vartheta}{\partial \eta} \cdot 0 \\ &0 = \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi^2} + \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \eta^2} = 0, \end{aligned}$$

Яғни, $\frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \xi^2} + \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial \eta^2} = 0$ қанағаттандырады екен. Дәлелденді.

3 – арақатыс. Айталық,

$$\sqrt{x} = \vartheta w, \sqrt{y} = uw, \sqrt{z} = u\vartheta$$

және

$$f(x, y, z) = F(u, \vartheta, w)$$

болсын.

$x \cdot f'_x + y \cdot f'_y + z \cdot f'_z = u \cdot F'_u + \vartheta \cdot F'_\vartheta + w \cdot F'_w$ екендігін дәлелдеу керек.

Дәлелдеу. $f'_x = F'_u \cdot u'_x + F'_\vartheta \cdot u'_\vartheta + F'_w \cdot w'_x = F'_u \cdot 0 + F'_\vartheta \cdot \frac{1}{2\sqrt{x}} \cdot \frac{1}{w} + F'_w \cdot \frac{1}{2\sqrt{x}} \cdot \frac{1}{\vartheta} = \frac{1}{2w\sqrt{x}} \cdot F'_\vartheta + \frac{1}{2\vartheta\sqrt{x}} \cdot F'_w,$

$$f'_y = F'_u \cdot \frac{1}{2\sqrt{y}} \cdot \frac{1}{w} + F'_\vartheta \cdot 0 + F'_u \cdot \frac{1}{2\sqrt{y}} \cdot \frac{1}{u} = F'_u \cdot u'_y + F'_\vartheta \cdot u'_y + F'_w \cdot w'_y = \frac{1}{2\sqrt{y} \cdot w} \cdot F'_u + \frac{1}{2\sqrt{y} \cdot u} \cdot F'_w,$$

$$f'_z = F'_u \cdot u'_z + F'_\vartheta \cdot u'_z + F'_w \cdot w'_z = F'_u \cdot \frac{1}{2\sqrt{z}} \cdot \frac{1}{\vartheta} + F'_\vartheta \cdot \frac{1}{2\sqrt{z}} \cdot \frac{1}{u} + F'_w \cdot 0 = \frac{1}{2\vartheta\sqrt{z}} \cdot F'_u + \frac{1}{2u\sqrt{z}} \cdot F'_w.$$

$$x \cdot f'_x + y \cdot f'_y + z \cdot f'_z = \frac{x}{2\sqrt{x} \cdot w} \cdot F'_\vartheta + \frac{x}{2\sqrt{x} \cdot \vartheta} \cdot F'_w + \frac{y}{2\sqrt{y} \cdot w} \cdot F'_u + \frac{y}{2\sqrt{y} \cdot u} \cdot F'_w + \frac{1}{2\sqrt{z} \cdot \vartheta} \cdot F'_u + \frac{1}{2\sqrt{z} \cdot u} \cdot F'_w = \frac{\sqrt{x}}{2 \cdot w} \cdot F'_\vartheta + \frac{\sqrt{x}}{2 \cdot \vartheta} \cdot F'_w + \frac{\sqrt{y}}{2 \cdot w} \cdot F'_u + \frac{\sqrt{y}}{2 \cdot u} \cdot F'_w + \frac{\sqrt{z}}{2 \cdot \vartheta} \cdot F'_u + \frac{\sqrt{z}}{2 \cdot u} \cdot F'_w = \frac{\vartheta w}{2 \cdot w} \cdot F'_\vartheta + \frac{\vartheta w}{2 \cdot \vartheta} \cdot F'_w + \frac{uw}{2 \cdot w} \cdot F'_u + \frac{uw}{2 \cdot u} \cdot F'_w + \frac{u\vartheta}{2 \cdot \vartheta} \cdot F'_u + \frac{u\vartheta}{2 \cdot u} \cdot F'_w = \frac{\vartheta}{2} \cdot F'_\vartheta + \frac{w}{2} \cdot F'_w + \frac{u}{2} \cdot F'_u + \frac{w}{2} \cdot F'_w + \frac{u}{2} \cdot F'_u + \frac{w}{2} \cdot F'_w + \frac{u}{2} \cdot F'_u + \frac{\vartheta}{2} \cdot F'_\vartheta = \left(\frac{u}{2} + \frac{u}{2}\right) \cdot F'_u + \left(\frac{\vartheta}{2} + \frac{\vartheta}{2}\right) \cdot F'_\vartheta + \left(\frac{w}{2} + \frac{w}{2}\right) \cdot F'_w = u \cdot F'_u + \vartheta \cdot F'_\vartheta + w \cdot F'_w.$$

Сөйтіп, $x \cdot f'_x + y \cdot f'_y + z \cdot f'_z = u \cdot F'_u + \vartheta \cdot F'_\vartheta + w \cdot F'_w$ екендігі дәлелденді.

4 – арақатыс. Айталық $u_1 = u_1(x, y, z)$ және $u_2 = u_2(x, y, z)$ функциялары $\Delta u = 0$ Лаплас теңдеуін қанағаттандыратын болсын.

$\vartheta = u_1(x, y, z) + (x^2 + y^2 + z^2) \cdot u_2(x, y, z)$ функциясы мына

$$\Delta(\Delta\vartheta) = 0$$

бигормониялық теңдеуді қанағаттандыратынын дәлелде.

Дәлелдеу. Айталық $u_1 = u_1(x, y, z)$ және $u_2 = u_2(x, y, z)$ функциялары Лаплас теңдеуін қанағаттандырсын, яғни, $\Delta u_1 = 0$ және $\Delta u_2 = 0$ болсын. сонда алдымен $\Delta\vartheta$ -ні табалық. Ол

$$\frac{\partial\vartheta}{\partial x} = \frac{\partial u_1}{\partial x} + 2x \cdot u_2 + (x^2 + y^2 + z^2) \cdot \frac{\partial u_2}{\partial x},$$

$$\frac{\partial^2\vartheta}{\partial x^2} = \frac{\partial^2 u_1}{\partial x^2} + 2u_2 + 2x \cdot \frac{\partial u_2}{\partial x} + 2x \cdot \frac{\partial u_2}{\partial x} + (x^2 + y^2 + z^2) \cdot \frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2} = \frac{\partial^2 u_1}{\partial x^2} + 2u_2 + 4x \cdot \frac{\partial u_2}{\partial x} + (x^2 + y^2 + z^2) \cdot \frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2},$$

$$\frac{\partial\vartheta}{\partial y} = \frac{\partial u_1}{\partial y} + 2y \cdot u_2 + (x^2 + y^2 + z^2) \cdot \frac{\partial u_2}{\partial y},$$

$$\frac{\partial^2\vartheta}{\partial y^2} = \frac{\partial^2 u_1}{\partial y^2} + 2u_2 + 2y \cdot \frac{\partial u_2}{\partial y} + 2y \cdot \frac{\partial u_2}{\partial y} + (x^2 + y^2 + z^2) \cdot \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2} = \frac{\partial^2 u_1}{\partial y^2} + 2u_2 + 4y \cdot \frac{\partial u_2}{\partial y} + (x^2 + y^2 + z^2) \cdot \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2},$$

$$\frac{\partial\vartheta}{\partial z} = \frac{\partial u_1}{\partial z} + 2z \cdot u_2 + (x^2 + y^2 + z^2) \cdot \frac{\partial u_2}{\partial z},$$

$$\frac{\partial^2\vartheta}{\partial z^2} = \frac{\partial^2 u_1}{\partial z^2} + 2u_2 + 2z \cdot \frac{\partial u_2}{\partial z} + 2z \cdot \frac{\partial u_2}{\partial z} + (x^2 + y^2 + z^2) \cdot \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2} = \frac{\partial^2 u_1}{\partial z^2} + 2u_2 + 4z \cdot \frac{\partial u_2}{\partial z} + (x^2 + y^2 + z^2) \cdot \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2},$$

Осы теңдіктердің сол жақтарын өз алдына және оң жақтарын өз алдына қосалық. Сонда,

$$\frac{\partial^2\vartheta}{\partial x^2} + \frac{\partial^2\vartheta}{\partial y^2} + \frac{\partial^2\vartheta}{\partial z^2} = \frac{\partial^2 u_1}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u_1}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u_1}{\partial z^2} + 6u_2 + 4 \left(x \frac{\partial u_2}{\partial x} + y \frac{\partial u_2}{\partial y} + z \frac{\partial u_2}{\partial z} \right) + (x^2 + y^2 + z^2) \cdot \left(\frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2} \right) = \Delta u_1 + 6u_2 + 4 \left(x \frac{\partial u_2}{\partial x} + y \frac{\partial u_2}{\partial y} + z \frac{\partial u_2}{\partial z} \right) + (x^2 + y^2 + z^2) \cdot 0 = 6u_2 + 4 \left(x \frac{\partial u_2}{\partial x} + y \frac{\partial u_2}{\partial y} + z \frac{\partial u_2}{\partial z} \right),$$

яғни,

$$\Delta\vartheta = 6u_2 + 4 \left(x \frac{\partial u_2}{\partial x} + y \frac{\partial u_2}{\partial y} + z \frac{\partial u_2}{\partial z} \right).$$

$$\frac{\partial(\Delta\vartheta)}{\partial x} = 6 \frac{\partial u_2}{\partial x} + 4 \left(\frac{\partial u_2}{\partial x} + x \cdot \frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2} + y \frac{\partial^2 u_2}{\partial y \partial x} + z \frac{\partial^2 u_2}{\partial z \partial x} \right),$$

$$\frac{\partial^2(\Delta\vartheta)}{\partial x^2} = 6 \frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2} + 4 \left(\frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2} + x \cdot \frac{\partial^3 u_2}{\partial x^3} + y \frac{\partial^3 u_2}{\partial y \partial x^2} + z \frac{\partial^3 u_2}{\partial z \partial x^2} \right),$$

$$\frac{\partial(\Delta\vartheta)}{\partial y} = 6 \frac{\partial u_2}{\partial y} + 4 \left(x \cdot \frac{\partial^2 u_2}{\partial x \partial y} + \frac{\partial u_2}{\partial y} + y \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2} + z \frac{\partial^2 u_2}{\partial z \partial y} \right),$$

$$\frac{\partial^2(\Delta\vartheta)}{\partial y^2} = 6 \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2} + 4 \left(x \cdot \frac{\partial^3 u_2}{\partial x \partial y^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2} + y \frac{\partial^3 u_2}{\partial y^3} + z \frac{\partial^3 u_2}{\partial z \partial y^2} \right),$$

$$\frac{\partial(\Delta\vartheta)}{\partial z} = 6 \frac{\partial u_2}{\partial z} + 4 \left(x \cdot \frac{\partial^2 u_2}{\partial x \partial z} + y \frac{\partial^2 u_2}{\partial y \partial z} + \frac{\partial u_2}{\partial z} + z \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2} \right),$$

$$\frac{\partial^2(\Delta\vartheta)}{\partial z^2} = 6 \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2} + 4 \left(x \cdot \frac{\partial^3 u_2}{\partial x \partial z^2} + y \frac{\partial^3 u_2}{\partial y \partial z^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2} + z \frac{\partial^3 u_2}{\partial z^3} \right)$$

Бұл 2 ретті дербес туындылармен берілген теңдіктердің де сол жақтарын өз алдына және оң жақтарын өз алдына қосалық. Сонда,

$$\frac{\partial^2(\Delta\vartheta)}{\partial x^2} + \frac{\partial^2(\Delta\vartheta)}{\partial y^2} + \frac{\partial^2(\Delta\vartheta)}{\partial z^2} = 6 \left(\frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2} \right) + 4 \left(2 \frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2} + 2 \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2} + 2 \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2} \right) + 4x \left(\frac{\partial^3 u_2}{\partial x^3} + \frac{\partial^3 u_2}{\partial x \partial y^2} + \frac{\partial^3 u_2}{\partial x \partial z^2} \right) + 4y \left(\frac{\partial^3 u_2}{\partial y \partial x^2} + \frac{\partial^3 u_2}{\partial y^3} + \frac{\partial^3 u_2}{\partial y \partial z^2} \right) + 4z \left(\frac{\partial^3 u_2}{\partial z \partial x^2} + \frac{\partial^3 u_2}{\partial z \partial y^2} + \frac{\partial^3 u_2}{\partial z^3} \right) = 6 \left(\frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2} \right) + 8 \left(\frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2} \right) + 4x \left(\frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2} \right)_x + 4y \left(\frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2} \right)_y + 4z \left(\frac{\partial^2 u_2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u_2}{\partial z^2} \right)_z,$$

$\Delta(\Delta\vartheta) = 14 \cdot \Delta u_2 + 4x \cdot (\Delta u_2)' + 4y \cdot (\Delta u_2)' + 4z \cdot (\Delta u_2)' = 14 \cdot 0 + 4x \cdot (0)' + 4y \cdot (0)' + 4z \cdot (0)' = 0$, яғни, $\Delta(\Delta\vartheta) = 0$ деген сөз. Сөйтіп, берілген $\vartheta = u_1(x, y, z) + (x^2 + y^2 + z^2) + u_2(x, y, z)$ функциялары $\Delta(\Delta\vartheta) = 0$ теңдеуін қанағаттандырады екен.

5 – арақатыс. $u = f(x, y), \vartheta = F(x, y)$ арақатыстары, бұл жерде f және F - x және y дифференциалданатын функциялары, x және y -ті u және ϑ - нің дифференциалданатын функциялары ретінде анықтайды. Сонда мына теңдікті, яғни,

$$\left(\frac{\partial u}{\partial x} \frac{\partial \vartheta}{\partial y} - \frac{\partial u}{\partial y} \frac{\partial \vartheta}{\partial x} \right) \left(\frac{\partial x}{\partial u} \frac{\partial y}{\partial \vartheta} - \frac{\partial x}{\partial \vartheta} \frac{\partial y}{\partial u} \right) = 1$$

дәлелдеу керек.

Дәлелдеу. $\left. \begin{matrix} u = f(x, y) \\ \vartheta = F(x, y) \end{matrix} \right\}$ деп қарастырамыз. Бұл жүйе үшін мына Якоби анықтауышын құрамыз:

$$\frac{D(u, \vartheta)}{D(x, y)} = \begin{vmatrix} \frac{\partial u}{\partial x} & \frac{\partial u}{\partial y} \\ \frac{\partial \vartheta}{\partial x} & \frac{\partial \vartheta}{\partial y} \end{vmatrix} = \frac{\partial u}{\partial x} \frac{\partial \vartheta}{\partial y} - \frac{\partial u}{\partial y} \frac{\partial \vartheta}{\partial x},$$

$$\frac{D(x, y)}{D(u, \vartheta)} = \begin{vmatrix} \frac{\partial x}{\partial u} & \frac{\partial x}{\partial \vartheta} \\ \frac{\partial y}{\partial u} & \frac{\partial y}{\partial \vartheta} \end{vmatrix} = \frac{\partial x}{\partial u} \frac{\partial y}{\partial \vartheta} - \frac{\partial x}{\partial \vartheta} \frac{\partial y}{\partial u}.$$

Осы теңдіктерді сол жағын өз алдына және оң жағын өз алдына көбейтеміз. Сонда,

$$\frac{D(u, \vartheta)}{D(x, y)} \cdot \frac{D(x, y)}{D(u, \vartheta)} = \left(\frac{\partial u}{\partial x} \frac{\partial \vartheta}{\partial y} - \frac{\partial u}{\partial y} \frac{\partial \vartheta}{\partial x} \right) \cdot \left(\frac{\partial x}{\partial u} \frac{\partial y}{\partial \vartheta} - \frac{\partial x}{\partial \vartheta} \frac{\partial y}{\partial u} \right).$$

Ал

$$\frac{D(u, \vartheta)}{D(x, y)} \cdot \frac{D(x, y)}{D(u, \vartheta)} = \frac{D(u, \vartheta)}{D(x, y)} \cdot \frac{1}{\frac{D(u, \vartheta)}{D(x, y)}} = 1,$$

$$\text{Яғни, } \left(\frac{\partial u}{\partial x} \frac{\partial \vartheta}{\partial y} - \frac{\partial u}{\partial y} \frac{\partial \vartheta}{\partial x} \right) \cdot \left(\frac{\partial x}{\partial u} \frac{\partial y}{\partial \vartheta} - \frac{\partial x}{\partial \vartheta} \frac{\partial y}{\partial u} \right) = 1$$

Дәлелдеу керегі де осы еді. Дәлелденді.

Әдебиеттер

1. Б. П. Делтдович, Сборник задач и упражнений по математическому анализу. М. 1972 г.
2. Г. Н. Берман, Сборник задач по курсу математического анализа. М. 1977 г.
3. Г. М. Фихтенгольц, Курс дифференциальное и интегральное исчисления. М. 1972 г. Т. I.
4. Г. М. Фихтенгольц, Основы математического анализа. М. 1970 г. Т. I.
5. А. Н. Фролов, Курс математического анализа. М. 1963г., часть 2
6. Н. С. Пискунов, Дифференциальное и интегральное исчисления. М. 1971 г. Т. I.

Резюме

Частные производства переменных функции описывают многие природное явление. Поэтому определение этих частных производных является важной задачей. В некоторых случаях использование методы замены переменных облегчает решение задачи. (Тілеубердиева Б., Ешжанова А. Доказательства некоторых соотношений приведенных в частных производных с помощью метода замены переменных)

Summary

Private productions of variables of function onicovanoat many natural phenomenon. Therefore definition of these private derivatives is important zadachy. In some the sluchiyakh use methods of replacement of variables facilitates the solution of a task. (Tleuberdievya B., Eshzhanova A. Proofs of some ratios given in private derivatives with the help of a method of replacels)

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

УДК-336.77

С.Д.Даулетова

Социально – педагогический колледж «Жалын», Казахстан

РАЗВИТИЕ ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Ипотечное кредитование - является механизмом, призванным решить одно из важнейших противоречий сферы недвижимости, между стоимостью объектов недвижимого имущества и уровнем текущих доходов покупателей недвижимости. Следовательно, чем больше развита система ипотечного кредитования, тем больше масштабы рыночного оборота недвижимости. В этой связи возникают хорошие предпосылки для расширения кредитно - финансовой сферы платежеспособного спроса населения на рынке жилья за счет создания условий для развития рыночных механизмов по средствам запуска и развития системы долгосрочного жилищного ипотечного кредитования.

Сегодня в нашей стране ипотекой в юридическом смысле признается залог предприятия, строения, здания, сооружения или иного объекта, непосредственно связанного с землей, вместе с соответствующим земельным участком или правом пользования им. Экономическое значение ипотеки – это разновидность залога недвижимого имущества с целью получения ссуды в банке или другой финансовой организации.

Ипотечное кредитование - один из самых эффективных способов привлечения инвестиций в жилищную сферу. Именно ипотека позволяет согласовать интересы населения - в улучшении жилищных условий, банков - в эффективной и прибыльной работе, строительного комплекса - в ритмичной загрузке производства и государства, заинтересованного в экономическом росте, которому будет способствовать широкое распространение ипотечного кредитования населения.

Предварительные жилищные займы со ставкой вознаграждения не более 8% годовых за счет бюджетных кредитов будут предоставляться исключительно приоритетным категориям населения для приобретения доступного жилья в соответствии с правилами реализации доступного жилья, утверждаемыми Правительством Республики Казахстан.

Таким образом, решение проблем развития полноценной системы ипотечного кредитования в стране приведет к оживлению и подъему в производственной и строительной отрасли в стране, а также позволит решить одну из главнейших социальных проблем – обеспечение населения жильем.

Так как внедрение в практику различных схем ипотечного кредитования могло бы оказать благоприятное воздействие и на макроэкономическую ситуацию в стране:

способствуя прогрессивной переориентации излишнего платежеспособного спроса населения путем концентрации средств на целевых ипотечных счетах, а тем самым содействуя общему снижению инфляции;

снижая остроту жилищной проблемы посредством мобилизации средств населения и внебюджетных фондов, развития льготного долгосрочного кредитования частных лиц;

расширяя финансовые возможности отдельных граждан в том плане, что исключает из состава облагаемого подоходным налогом дохода суммы, направленные на погашения кредитов, полученных в банке на жилищные цели;

сокращая бюджетные ассигнования на жилищное строительство;

обеспечивая банкам достаточно дешевые кредитные линии, позволяющие им существенно расширить инвестиционную деятельность.

Одновременно надлежит приложить максимальные усилия для создания вторичного рынка закладных, организация которого, согласно опыту развитых стран, невозможна без активного государственного участия. Серьезным шагом на этом пути может стать придание законодательного статуса Федеральному агентству по жилищному ипотечному кредитованию (основными функциями которого должны быть методологическое и методическое обеспечение ипотечного дела, разработка типовых документов, обслуживающих ипотечные кредиты, покупка закладных у ипотечных банков, выпуск обеспеченных закладными ценных бумаг, и т.д.), а также на принятие соответствующих нормативных актов, обеспечивающих нормальное функционирование ипотечного бизнеса.

Литература

1. Указ Президента Республики Казахстан от 20 августа 2007 года № 383 «Государственная программа жилищного строительства в Республике Казахстан на 2008-2010 годы»
- 1 Закон Республики Казахстан от 14.04.2005 N 43-3 «О внесении изменений и дополнений в закон Республики Казахстан «О жилищных строительных сбережениях в Республике Казахстан»
- 2 Банковское дело: Учебник для студентов ВУЗов /ред. Белоглазова Г.Н. - М.: Финансы и статистика, 2003. - 591с.
- 3 Банковское дело: Учебник для студентов ВУЗов /ред. Сейткасимов Г.С. - Алматы: «Финансы», 1998. - 574с.
- 4 Валентинова Л. Ипотечное кредитование //Промышленность Казахстана. - 2004. - №4. -с. 12-14.
- 5 Абсаттарова Р.К. Ипотечное кредитование как способ обеспечения доступности жилья // Банки Казахстана. - 2002. - №5. - с.31-34.
- 6 Стивен С. Мунди. Долгосрочная перспектива: рынок ипотечного кредитования в Казахстане // Банки Казахстана. - 2002. - №5. - с.24-30.
- 7 Джумабаев Е. Особенности национальной ипотеки //Юридическая газета. - 2004.-№1.-с.42-45.
- 8 Утин Т.М. Рынок жилья в Республике Казахстан: специфика функционирования и перспективы развития: Автореф. дис. к.э.н. - Алматы: Б.и., 2004. - 30с.

Түйін

Несиелік мәміле бойынша несиелік қатынастар субъектісіне қарыз беруші және қарыз алушы жатады. Несиенің экономикадағы орны мен рөлі, оның атқаратын қызметтерімен сипатталады. Несие ол қазіргі замандағы ең керекті және қолайлы жүйенің бір түрі. Қазіргі таңда әрбір мемлекет экономикасын жоғарғы деңгейге көтеру үшін және экономикасын дамыту үшін ең қолайлы және қажетті элементтің бірі болып саналады. Егер Қазақстан өз ипотекалық несие жүйесін халыққа ыңғайлы берілетін болса, ол дамыған елдердің қатарына шығады және халықтың жағдайын жақсартады, жұмыссыздықты азайтады, жеке меншік елдің пайдасына өз үлесін қосады және экономикасының жоғарғы деңгейге көтерілуіне әсерін тигізеді.

Summary

In the article a credit role is expounded in localization and function. In a present epoch a credit is most necessary and comfortable one of types of the system. To date, to heave up the economy of Kazakhstan on a high level and develop an economy, it is necessary to develop mortgage system of crediting. Kazakhstan go out in the row of countries, that develops and the state of people gets better. Economy to rise on a high level, unemployment diminishes, individual property endows to benefit of country.

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ**

УДК 341.33

А.Абдухалилова - студентка гр. ЮМ 10-3р, **Е.И.Шабанов** - доцент к.и.н.
ЮКГУ им м.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ГЛОБАЛИЗОВАННАЯ ЭКОНОМИКА – ЭТО РЕАЛЬНОСТЬ

Джон Липски из МВФ, подметил «мировой финансовый кризис болезненно продемонстрировал, что глобализованная экономика – это реальность». И вторжение стран БРИКС (Бразилии, России, Индии, Китая и Южно Африканской Республики) в мировую экономику предполагает шок огромных пропорций, который приведет к существенным изменениям в экономическом глобальном окружении. В настоящее время уже идет бурная реконфигурация географии всемирного производства, происходят важные изменения структуры международной торговли и финансов, а также на рынке энергетического потребления. На самом деле, классическое представление различий между центром и периферией, выдвинутое теоретическими структуралистами, в настоящее время теряет свою актуальность.

При всех своих различиях страны БРИКС обладают общими характеристиками, среди которых: значимая роль в международной торговле, основанная на ускоренном росте, интенсивном процессе урбанизации и модернизации промышленности, а также огромная численность населения, огромная территория и большое количество природных ресурсов, которые позволяют им занять стратегическое положение на мировом уровне. Понятие “BRICS”, включающее с себя пять стран, за последние несколько лет достаточно прочно вошло в использование и укрепилось в лексиконе представителей деловых кругов. Одной из причин выделения этих стран в отдельную группу стал тот факт, что темпы развития их экономики оказались намного выше, чем прогнозировали эксперты банка, особенно в России и в Китае. Теория международной интеграции включает множество концептуальных подходов к интеграционному механизму, факторам взаимодействия и взаимозависимости интеграционных процессов, которые являются предметом научных дискуссий и вызывают неоднозначные оценки как отечественных, так и зарубежных исследователей.

Необходимо отметить активную прогностическую деятельность американских исследователей, ведущуюся по заказу Национального Разведывательного совета США. В 2005 г. был опубликован очередной доклад экспертной группы, посвященный анализу основных путей и проблем развития глобальной цивилизации. В докладе представлены варианты будущего мироустройства, сформулированы опорные факторы глобальных перемен, связанные с противоречиями процесса глобализации, подъемом новых региональных держав, в том числе Китая и Индии, новыми проблемами политического управления. На этой основе российскими аналитиками предлагаются сценарии будущего развития России в условиях региональных перемен. Анализ научной литературы и периодической печати показал, что исследовались преимущественно те направления взаимоотношений двух государств, которые воздействуют на современную систему международных отношений.

Но вместе с тем стало актуальным изучение активности России и Индии в Центрально-Азиатском регионе, выступающем как зона геополитических интересов не только этих стран, но и других региональных и нерегинальных государств. Касательно исследования современного сотрудничества России и Китая в нефтегазовой сфере, то эта тема еще недостаточно хорошо изучена и является предметом дискуссий о возможных направлениях и методах реализации сотрудничества. При написании данной статьи автор опиралась на такие источники, как «Китай - Россия 2050: стратегия со развития» Кузык Б.Н., Титаренко М.Л., «Китай в мировой и региональной политике». под редакцией Сафроновой Е.И., а также на информацию с Интернет-сайтов, посвященных данной тематике. Принадлежность к разным цивилизациям не обязательно является фактором разделения, потому что у каждой из них накоплена многовековая история культурно-религиозной толерантности. Четверка не имеет обыкновения вмешиваться во внутренние дела друг друга (и остальных стран), принимает своих партнеров такими, какими они сложились на протяжении столетий. У нее очевидная общность интересов и принципов. Эти ведущие неатлантические державы мира по разным причинам не включены или не полностью включены в систему западных организаций, например "восьмерки" и некоторых других, находятся там на задворках, что не соответствует их статусу. Все четыре выступают за демократизацию международных отношений, против гегемонии и политики силы, поддерживают разнообразие мира, создание систем глобальной и региональной безопасности с учетом взаимных интересов, принципов равной безопасности. Они считают, что международные споры должны

разрешаться с помощью диалога, на принципах взаимного доверия, обоюдных преимуществ и сотрудничества. У них совпадающие позиции по принципам урегулирования ситуации на Ближнем Востоке, в Ираке, Афганистане, вокруг ядерной программы Ирана.

Важнейший ценностный принцип стран БРИКС - примат международного права, равноправия и суверенности государств. Четыре страны играют важную роль в экономике своих регионов, выступают в качестве центров региональной интеграции и при этом имеют глобальные интересы. Страны БРИКС по пути конвергенции движет возрастающее осознание того, что вместе они способны создать новую мировую экономическую и политическую архитектуру, которая была бы альтернативой нынешней. Альтернативой, которая может привести к возникновению реально многополярного мира.

БРИКС - это не организация одного из полюсов, это центр согласования интересов государств, которые являются достаточно крупными, чтобы иметь определенную сферу национальных интересов, которые порой отличны от интересов других центров влияния. Но в то же время они не являются достаточно сильными, чтобы всегда эффективно отстаивать их в одиночку. Развитие БРИКС способно внести существенный вклад и в гуманитарную сферу, где сейчас доминируют стереотипы лишь одной культуры.

Что же такое БРИКС сегодня? В основном пока это проекция на будущее. Похоже, у глав четырех государств существует согласие по вопросу о том, чем в ближайшее время БРИКС не должен или не может быть. Страны "четверки" не намереваются распространять собственные модели экономического и политического развития на другие страны, считая выбор таких моделей суверенным правом народов этих стран. Страны БРИКС не стремятся к мировому господству, не собираются претендовать на роль дирекции по управлению миром. Напротив, они заняты поисками путей построения новой мировой системы, основанной на идеалах свободы выбора, справедливости, равноправия. БРИКС не собирается подменять собой существующие международные организации. Не рассматривает себя как альтернативу "восьмерке" или "двадцатке", это другой, дополнительный формат. Более того, выступая с продуманных, подготовленных, согласованных позиций, страны БРИКС способны внести дополнительный весомый вклад в деятельность других международных организаций, в состав которых они входят, и усилить свой голос в этих организациях. Это не военно-политический блок, не организация коллективной безопасности, не интеграционная группировка и даже не таможенный союз или зона свободной торговли.

БРИКС - это, скорее, клуб, чем-то похожий на "семерку" в ранней стадии ее развития. На ближайшую обозримую перспективу именно такой формат представляется наиболее реалистичным и разумным. Важно создание института специальных шерпов, как в "восьмерке". Должны существовать национальные рабочие группы по сотрудничеству в рамках БРИКС с участием дипломатов, представителей академических и общественных кругов, которые на постоянной основе подкрепляли бы деятельность шерпов. Начавший свою работу в конце прошлого года экспертный "второй трек" БРИКС также следовало бы институционализировать. Должен возникнуть парламентский форум БРИКС. Требуется создание механизма четырехсторонних консультаций по финансовым или кредитно-денежным вопросам на высоком уровне - не только министров финансов, но и глав центробанков, а также вице-премьеров, отвечающих за макроэкономическую политику.

Бразилия, Россия, Индия и Китай являют собой в каком-то смысле идеальную группу: в ней собраны все типовые представления о мире, мировых проблемах и путях их решения.

Литература

- 1 Алчинов В.М., Международная экономическая интеграция и СНГ, Москва, 2006.
- 2 Бжезинский З. Великая шахматная доска, Москва, 1998.
- 3 Блинов А.С. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка, Москва, 2003.
- 4 Брагин Е.А. Индийский путь в контексте экономической глобализации, Глобализация и крупные полупериферийные страны, Москва, 2003.
- 5 Братеорский М., РФ может перейти на рубли в торговле со всеми странами БРИК., РИА Новости: <http://www.rian.ru/economy>

Р.Ерметова - студентка гр. ЮМ 10-3р, **Е.И.Шабанов** - доцент к.и.н.
ЮКГУ им м.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЕ ПОЛЕ ИЗУЧЕНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ВЫЗОВЫ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Можно с большой долей уверенности сказать, что в XX в. самоуверенный человеческий разум сыграл злую шутку с нашей цивилизацией. «Социальная инженерия», опирающаяся на выхолощенные детерминистские теории, нанесла непоправимый ущерб цивилизации. В итоге общественные науки утратили роль путеводной звезды, усилился скепсис в отношении возможностей рационального познания. Сузившуюся сферу классических теорий стали заполнять суррогаты еще недавно маргинальных идей. Данная тенденция затронула также классические представления о функционировании систем международных отношений. И без того молодая наука о международных отношениях испытывает сильное давление постклассических, релятивистских методологий. На эти темы начинают рассуждать ученые, но адекватного отношения политиков, массового сознания к объективно изменяющейся ситуации пока нет. Не все понимают, что изучение современных политических процессов в международных отношениях требует обращения к иному научному инструментарию, чем тот, что использовался наукой и политиками в XIX в. или даже в первой половине XX в.

Автор принадлежит к числу тех скептиков, кто считает, что в международных отношениях принимают участие настолько разные субъекты, со столь подвижной иерархией отношений, что создание единой теории международных отношений представляется невозможным. В современной России все более заметное место в оценке международных отношений и обосновании внешней политики занимают геополитические подходы. Причем геополитика, понимаемая как непротиворечивое фундаментальное знание, постепенно занимает то место, которое в течение советского периода принадлежало материалистическому детерминизму. Однако если анализировать с точки зрения философии политики геополитические подходы З.Бжезинского (к примеру, его недавнюю книгу «Великая шахматная доска») и современных российских традиционалистов А. Дугина, Э. Позднякова, то между этими, казалось бы, разными авторами прослеживается общность в метафизическом отношении к познавательным возможностям геополитики как непротиворечивой и абсолютной науки о международных отношениях. Констатацией этих и других фактов недостаточных эвристических возможностей науки международных отношений автор отнюдь не стремится отрицать познавательные возможности различных интерпретаций, он лишь хочет подчеркнуть относительность и ограниченность средств современной науки в познании международных процессов. Особенность нашего теоретического подхода определяется отношением к теории международных отношений как одной из частных наук об общественных явлениях, которая в конечном итоге находится в зависимости от общей философской постановки этой проблемы. На наш взгляд, реальный водораздел в познании международных отношений пролегает между теми, кто жестко детерминирует (с материалистических или идеалистических позиций) генезис международных отношений, и теми, кто рассматривает международные процессы как постоянный переход от свободы к необходимости и обратно, т. е. смотрит на международные отношения как на процесс пульсирующий и колебательный, а его фиксированные моменты связывает с проявлениями компромисса свободы и необходимости.

Определив необходимость как область фундаментальных ограничений, мы можем достаточно строго утверждать, что детерминизм есть предельный случай во взаимодействии свободы и необходимости. Действительно, чем ближе мы подходим к границе области условий, совместимых с жизнью, тем строже обнаруживают себя причинно-следственные (каузальные) связи, тем все больше сужаются, постепенно сходя на нет, возможности выживания, тем вернее действует принцип «быть или не быть». В этом крайнем пределе необходимость переходит в детерминизм, а свобода исчезает.

Международные отношения можно рассматривать как процесс взаимоприспособления, взаимодействия свободы и необходимости, который осуществляется через регуляцию и саморегуляцию. Поскольку на первое место выходит проблема необходимости (выживания), то в мировом сообществе возникает и постоянно развивается огромный слой международной регуляции и регламентации (международно-правовой, политический, военно-политический, международные институты и т.п.). Каждому члену сообщества предписываются нормы поведения и определенные международные роли. Складывается своего рода мировой каркас, действующий зачастую более жестко, нежели собственно естественные ограничители, поскольку нарушения международных норм чреватые порой катастрофическими последствиями. Таким образом, регуляция может рассматриваться

как поиск компромисса между свободой и необходимостью. Российское общество пребывает в униженном состоянии постимперского синдрома. Его основной особенностью, на наш взгляд, является состояние отложенной массовой мобилизации. В каком направлении может быть канализирован массовый порыв, будет ли он обладать созидательной или разрушительной силой, зависит от правильного выбора приоритетов модернизации. Сложность выбора политической стратегии для любого российского политика состоит в том, чтобы не только сохранить государственность, но и прийти к согласию в обществе, разделенном на людей с мышлением индустриальной и постиндустриальной эпохи. Первые из них даже не подозревают о сложности вызова, брошенного современной технологической революцией и глобализацией мировых процессов. Поражает нереалистичность многих политических оценок международного положения России. Например, один из государственно-патриотических идеологов Алексей Подберезкин считает, что России нужна «самодостаточная национальная экономика... представляющая собой полноценный самостоятельный комплекс, который на равных условиях сотрудничает и соревнуется с экономикой развитых стран». Сегодня с такой постановкой проблемы не справится ни одна страна в мире, даже более развитая, чем современная Россия.

Традиционалист Александр Дугин выдвигает на первый план «русский национальный интерес», который реализуется имперским образом благодаря геополитической потенции русского народа. «Русские – народ Империи», – утверждает А. Дугин. Отсюда следует, что русский национальный интерес заключается в продолжении имперостроительного процесса.

В программном документе В. В. Путина «Россия на рубеже тысячелетий» первостепенной задачей определена модернизация с целью формирования постиндустриального общества. Модернизация, на наш взгляд, означает приближение отсталой или отстающей сущности к некоему опережающему типологически обобщенному состоянию. Определение модернизации в качестве стратегической задачи не вызывает дискуссий у большинства политиков и ученых, независимо от того, какие ценности они разделяют: либеральные, традиционалистские или государственнические. Другое дело, что в понятие современное общество вкладывается различный смысл. Создается впечатление, что ряд авторов, рассуждая о постиндустриальном обществе, наполняют оболочку содержанием, не соответствующим типологическим признакам. Ключевой темой современного развития России является выбор средств и методов модернизации. Вариантов немного: мобилизация внутренних ресурсов, использование внешних источников и комбинация того и другого источника. Опора исключительно на внутренние источники чревата автаркией. Этот путь себя уже исчерпал. Расчет на внешние источники модернизации нереален. Остаются комбинированные формы. Каким образом проявляет себя инакость России? Вряд ли кто-то будет оспаривать очевидный факт, что России всегда принадлежала роль догоняющей модели. Необходимо объективно проанализировать причины бегства стран Центральной и Восточной Европы, Прибалтики из советского блока и смены ими одного вида внешнеполитической зависимости на другой. Возможно, основная причина заключалась в цивилизационной несовместимости с Россией. Российское общество заплатило непомерную цену за самонадеянность социальных инженеров, но оно должно понять и собственную историческую вину. Это естественная расплата общества за недостаточную развитость, нежелание учиться у других, высокомерие, иждивенчество, бескультурье. Сегодня проявляется великий соблазн уйти от разговора на эту тему, ссылаясь на историческое своеобразие, поискать «внешнего врага». Важнейшая задача внутренней безопасности России заключается в преодолении азиатчины, в повышении уровня срединной культуры, в том числе технологической, в принятии массовым сознанием правил буржуазной производственной этики (названной Максом Вебером протестантской).

Понятие международной стабильности рассматривается теорией международных отношений как динамическое (подвижное) равновесие сил. Ни одна самая совершенная теория не подскажет ответы на тысячи новых вопросов, спровоцированных современной непредсказуемой динамикой международной обстановки. Поэтому составление внешнеполитической доктрины России в виде талмуда, в котором прописаны до мельчайших подробностей национальные интересы и пути их реализации на международной арене, не имеет никакого смысла. За десять лет развития демократической России сменилось не менее трех концепций ее национальной безопасности и внешней политики. После 11 сентября 2001 г. в пору писать новые концепции. Внешняя политика есть инструмент реализации демократического выбора, сделанного российским обществом в 1991 г. Каждый раз, когда в силу инертности мышления или под давлением оппозиции, российское руководство предпринимало действия, идущие вразрез с историческим выбором, Россия терпела самые жестокие поражения на внешнеполитической арене.

Начиная с министра иностранных дел А. Козырева, российская внешняя политика исходит из прогноза «формирования многополярной системы международных отношений». Та же самая цель зафиксирована в Концепции внешней политики Российской Федерации, утвержденной в 2000 г. Этот

тезис проходит через большинство официальных документов. Он воспринимается как аксиома. В одной из немногих критических работ справедливо отмечается «отсутствие серьезной критики теории на фоне частой критики практики». Автор этого вывода Д. Тренин отмечает, что «многополярность не только предлагает упрощенную и искаженную картину мира, но и ориентирует внешнюю политику России на цели, часто не отвечающие российским национальным интересам».

На рубеже 1993–1994 гг. отчетливо обнаружилось признаки кризиса «политики стратегического партнерства», вернее, того содержания, которое вкладывала российская элита в это понятие. Руководство США не сделало никаких шагов к со-управлению мировыми процессами и не проявляло ни малейшего желания стимулировать многополярный мир. Зубодробительная критика в адрес российской внешней политики и ее главного исполнителя, министра иностранных дел А. Козырева, раздавалась со всех сторон. Типичной для этого времени является публикация политолога А. Миграняна в «Независимой газете» под заголовком «Внешняя политика России: катастрофические итоги трех лет. Пора сделать паузу, поменять и политику, и министра». Основной упрек А. Миграняна сводился к тому, что А. Козыреву не удалось остановить продвижение НАТО на восток и превратить данный блок в ядро европейской безопасности. Таким образом, российское участие в программе «Партнерство во имя мира» оказалось лишенным смысла. Второй пример, использованный А. Миграняном, – отношение к Ираку. Политолог подверг критике поддержку российским МИДом карательной акции США в отношении Ирака. Критические стрелы были направлены и в отношении голосования России в Совете Безопасности за предоставление Генеральному секретарю мандата ООН на использование сил НАТО в Боснии и против Сербской Краины в Хорватии. А. Мигранян расценил как непоследовательную политику России в отношении Белоруссии. «То мы объединяем наши два государства, то требуем от белорусов радикальных реформ, прежде чем всерьез говорить о формах интеграции». По мнению А. Миграняна, Россия не должна была игнорировать стремление победившего на выборах в Крыму блока «Россия» к объединению полуострова с Россией и параллельно укреплять стратегическое сотрудничество с новым украинским президентом Л. Кучмой.

Таким образом, заключает А. Мигранян, «трехлетняя американоцентристская внешняя политика новой, демократической России дала весьма плачевные результаты на всех направлениях», «наградой за разрушение тоталитарной советской империи для России стало не возвращение в семью цивилизованных народов в качестве уважаемого и равноправного партнера, а ее резкое ослабление и изоляция». «Из всего вышесказанного напрашиваются два вывода. Первое: продолжение выбранного курса губительно для России и требуется кардинальная переоценка как роли, так и приоритетов ее внешней политики. Второе: нашим партнерам следует учесть, что угроза изоляции окажет серьезное воздействие на внутривнутриполитический процесс в России и сделает возможным приход к власти антизападных, крайне националистически ориентированных сил, которые смогут использовать изоляцию России для создания авторитарного мобилизационного режима для того, чтобы справиться с социально-экономическими проблемами внутри страны. При подобном развитии событий изолированная Россия с мобилизационным режимом, как сжатая пружина, станет серьезной и постоянной угрозой для международного сообщества».

Мнение А. Миграняна совпадало с суждениями многих представителей политической и научной элиты, согласно которым демократическая Россия должна была получить некую премию за то, что перестала угрожать остальному миру. И в рамках этих дарованных Западом политических предпочтений на Россию должен был обрушиться «золотой дождь» инвестиций, а постсоветское пространство – автоматически быть признанным новорусской сферой влияния. Иначе, подчеркивал А. Мигранян, «эта пружина в любую минуту может выпрямиться», и «Запад повторит ошибку, совершенную после Первой мировой войны по отношению к Германии». Иными словами, в противном случае Россия совершит публичное самоубийство, в результате которого остальному миру «мало не покажется». Можно вспомнить, что премьер Гарольд Макмиллан, характеризуя бессмысленность британской политики ядерного вооружения, иронично говорил по поводу ее главного принципа реализации: «отойдите, а то застрелюсь». Значительная часть российской политической элиты и массового общества смутно представляла себе особенности жесткого функционирования международных и внутренних институтов демократического общества и свободного рынка. Демократия не выставляется на продажу на мировом аукционе, а рассматривается демократическим миром как естественный внутренний процесс, самим своим развитием дающий дивиденды обществу, избравшему демократический путь развития. В свободном мире доказывают свою состоятельность, а не выключивают уступки. Западные демократии уважают сильного и проявляют жалость только в отношении низко падших, но при этом категорически требуют от них расставания с собственным суверенитетом.

Что касается постсоветского геополитического пространства, то при любой российской внешней политике и любом правительстве Запад не собирался и не собирается априорно закреплять его за

Россией. Как справедливо написал в предисловии к книге Збигнева Бжезинского генерал-майор Службы внешней разведки Ю. Кобаладзе: «Никто еще не рассказал нам проще, жестче и откровеннее об Америке как “единственной сверхдержаве” и никто еще не раскрыл столь обнаженно, какими способами удержать и упрочить ее исключительное положение». Далее Ю. Кобаладзе пишет: «...анализируя «kozyревскую» внешнюю политику, питавшую иллюзии «зрелого партнерства» России и США (т. е. совместного «управления миром»), Бжезинский без обиняков, с солдатской прямолинейностью заявляет, что Америка никогда не собиралась делиться властью с Россией...».

«Ускоренная любыми средствами интеграция в евроатлантические структуры», немедленное установление «стратегического партнерства» и даже «союзнических отношений» с Западом. Запад, по мнению министра, не только не был готов к равноправному сотрудничеству с Россией. «Ей в лучшем случае отводилась роль младшего партнера. Любые же проявления самостоятельности и стремления отстоять свои позиции воспринимались как рецидив советской “имперской” политики. Курс США и НАТО на продвижение альянса к границам России, столь явно игнорировавший российские национальные интересы, был в этом отношении наиболее серьезным отрезвляющим сигналом». В силу вышесказанного, полагает министр иностранных дел, «период достаточно явного “прозападного крена” во внешней политике России носил непродолжительный и поверхностный характер».

По мнению Е. Кожокина, либерально-демократический поворот вступил в конфликт с национальными интересами России. В актив дипломатии периода Е. Примакова можно отнести развитие западных направлений внешней политики, что соответствовало российским национальным интересам. Однако Е. Примакову как министру и затем главе Правительства не удалось достичь основных целей – стимулировать создание многополюсного мира и повысить международный статус России. Напротив, Россия пережила череду новых и еще более унижительных поражений. Правда, избыток утопизма мог привести к слишком опасным формам конфронтации, которые поставили бы под вопрос сохранение России в качестве целостного государства». Е. Кожокин является достаточно информированным специалистом об уровне политической культуры правящей элиты, чтобы не поверить ему, что фактически принцип «русской рулетки» был положен в основу деятельности российской дипломатии.

Представляется аксиомой, что внешняя политика и отношения с внешним миром должны обеспечивать благоприятные условия модернизации России, обеспечить ей достойное место в глобализирующемся мировом пространстве. Современная расстановка сил на мировой арене оставляет России не много вариантов для выбора, суть которых можно свести к выбору между плохим и худшим. Тем не менее судьба подарила России шанс для того, чтобы занять достойную нишу в мировом сообществе и «сосредоточиться», как говорил русский дипломат Горчаков, на решении внутривосточных проблем. Впервые с времен антифашистской коалиции США и Россия констатировали появление общего врага и сочли возможным объединиться в борьбе против мирового терроризма. С осторожным оптимизмом в действиях высшего казахстанского руководства и дипломатии можно зафиксировать признаки обоснования новой парадигмы внешней политики, отталкивающейся от реального, а не «утопического» представления о мировой обстановке и о самих себе.

Литература

- 1 Эко У. Пять эссе на темы этики. СПб., 1998. С. 26.
- 2 Новая геополитическая ситуация в Европе, позиции Запада и интересы безопасности России: Доклады Института Европы / Под науч. рук. С. А. Караганова М., 1994. С. 9–10.
- 3 Подберезкин А. Стратегия для будущего президента России: Русский путь. М., 2010. С. 138.
- 4 ⁵Дугин А. Основы геополитики. М., 1997. С. 188–189, 198.
- 5 Тренин Д. Ненадежная стратегия // Pro et Contra. 2001. № 1–2. С. 50.http://www.eunnet.net/vestimion/01_02/003.html - 016
- 6 Кобаладзе Ю. Г. Предисловие. Великая шахматная доска. М., 1998. С. 9.
- 7 Геополитическое положение России: представления и реальность. М., 2008. С. 150.

УДК 314.1

З.Кушенова- студентка гр. ЮМ 10-3р, **Е.И.Шабанов**- доцент к.и.н.
ЮКГУ им м.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

БЛОКАДЫ КУБЫ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

В своем стремлении уничтожить политическую, экономическую и социальную систему, установленную кубинским народом путем революции, Соединенные Штаты сделали применение экономических санкций ключевым звеном политики по отношению к Кубе. Исследования подтверждают, что ущерб, причиненный Кубе вследствие применения этой политики, может превысить уже 72 миллиарда долларов. Экономическая война против Кубы началась намного раньше, чем распоряжением президента Соединенных Штатов была формально введена блокада. Ее экстерриториальный характер, узаконенный в 1992 году с принятием закона Торричелли, всегда отрицательно сказывался на торговле, финансовых отношениях и инвестициях не только между обеими странами, но и между Кубой и третьими странами. Блокада резко и радикально лишила Кубу любых связей с Соединенными Штатами - самым близким рынком, где традиционно велась большая часть внешней торговли Кубы и с которым она была связаны технологически.

В этих условиях Кубе пришлось переориентировать свои экономические связи и искать в дальних регионах источники поставок и новые рынки для продуктов своего экспорта. Все это подразумевало огромные затраты на перевозки и фрахт и разбухание товарных запасов и резервов при высокой стоимости иммобилизации. Проблемы, с которыми сталкивалась кубинская экономика вследствие блокады, увеличились, когда после распада системы социалистического экономического сотрудничества и самого Советского Союза Кубе вновь пришлось пережить прекращение отношений со своими бывшими торговыми партнерами - СССР и странами Восточной Европы. Тогда Соединенные Штаты решили, что наступил момент нанести окончательный удар по Кубинской революции.

В 1992 году принимается закон Торричелли, резко прервавший торговлю лекарствами и продуктами питания, которую Куба вела с дочерними предприятиями американских компаний, находившимися за пределами американской территории, и введший суровые запрещения, касавшиеся морских судов, шедших с Кубы и на Кубу. Затем Соединенные Штаты принимают в 1996 году закон Хелмса-Бертон, который узаконил все запрещения, установленные блокадой, и попытался помешать иностранным инвестициям на Кубе. Эти законодательные механизмы, распространяющие свое действие на все международное сообщество, были дополнены последними распоряжениями и мерами, направленными на ужесточение блокады. По выражению Кубинских властей: «Проявление вопиющего неуважения к нормам международного права со стороны правительства Соединенных Штатов не завершилось с принятием в 1996 году закона Хелмса-Бертон». Речь идет о принятии Раздела 211 Генерального закона о бюджетных ассигнованиях на 1999 год. Согласно Разделу 211 пытаются отнять марку кубинского рома «Гавана Клуб» у ее владельцев, с тем чтобы передать право на продажу продукта сначала в Соединенных Штатах, а затем в третьих странах другим претендентам. Кроме того, 26 марта 2003 года государственный секретарь Колин Пауэлл объявил о выделении крупных федеральных фондов на поддержку незаконных радио- и телепередач на Кубу, что противоречит правилам, установленным Международным союзом телекоммуникаций (УИТ) Помимо того, продажа Кубе продуктов питания, разрешенная только недавно, зависит от сложных процедур и правил, которые невероятно затрудняют ее осуществление. Американские предприятия должны совершать обременительные бюрократические формальности, чтобы получить разрешение на продажу Кубе своих продуктов. Со своей стороны, Куба должна расплачиваться за товары наличными; она не имеет возможности получить кредиты под оборотный капитал, даже частные; она должна совершать операции через банки, находящиеся в третьих странах, причем в другой валюте, соответственно неся потери на валютных операциях. Перевозка продуктов, которые, в конце концов, будут закуплены, должна производиться на американских судах или на судах третьих стран после получения разрешения на это. Куба не может использовать для таких торговых операций собственный флот, что приносит значительные убытки. К этому присоединяется тот факт, что Куба не может ничего продавать американским предпринимателям, заинтересованным в покупке кубинских продуктов, и потому исключается возможность создавать источники поступлений, которые позволили бы расширить операции. Правительство Соединенных Штатов игнорирует резолюции, в которых осуждается блокада, ежегодно, начиная с 1992 года, принимаемые Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций. В 1992 году, вследствие победных настроений, царивших в Соединенных Штатах после их

стратегической победы в так называемой «холодной войне», империалистические круги этой страны решили, что «настал момент уничтожить Кубинскую революцию». С этой целью был принят так называемый «Закон ради кубинской демократии», известный как закон Торричелли. В год, когда был подписан закон Торричелли, Куба приобретала через дочерние зарубежные компании или филиалы американских предприятий такие жизненно важные товары, как лекарства и продукты питания. В 1991 году объем обмена с дочерними компаниями составлял 718 миллионов долларов. Из них 91% приходилось на продукты питания и лекарства. В результате принятия вышеупомянутого закона эта торговля была резко прервана. Этот закон запрещал заход в американские порты на срок в 180 дней судов любой национальности, под каким бы флагом они ни плавали, если они заходили в кубинский порт или перевозили товары на Кубу или для Кубы, под угрозой включения их в «черный список» в нарушение норм свободы торговли и судоходства, установленных международным правом, международными соглашениями и распоряжениями Организации Объединенных Наций по данному вопросу. Затем, в 1996 году Соединенные Штаты принимают так называемый закон Хелмса-Бертон, направленный не только на то, чтобы помешать торговле Кубы с остальным миром, но также и на то, чтобы затормозить начавшийся процесс иностранных инвестиций в виде капиталов, технологий и рынков заявление революционного правительства Кубы от 28 мая 2004 года. Этим законом Соединенные Штаты присваивают себе право официально и публично выносить решения по вопросам, которые, как предполагается, являются атрибутами суверенитета других государств. Сверх того, этим законом государственному секретарю дается указание не допускать в Соединенные Штаты тех должностных лиц и руководителей компаний, которые нарушают железную блокаду Кубы, запрещая им свободный въезд на американскую территорию и обязывая госсекретаря составить список «недопустимых» лиц. Правительство Соединенных Штатов применяет свое законодательство в экстерриториальной форме, попирая интерес третьих стран инвестировать на Кубе и развивать с ней нормальные экономические и торговые отношения. Нет ни единой отрасли кубинской экономики, на которой не сказались бы экстерриториальные последствия этой политики. Из 625 миллионов долларов, в которые оценивается ущерб, причиненный кубинской внешней торговле вследствие блокады в 2002 году, 178,2 миллиона долларов, или 26%, являются прямым результатом этой экстерриториальности. Существует достаточно примеров, которые доказывают воздействие этой политики, не знающей исключений даже для ближайших союзников Соединенных Штатов. Вот некоторые из них. - Как часть обычных банковских операций по взиманию консульских сборов посольство Кубы в Великобритании попыталось получить в банке «Citibank N.A.» сумму 30 тысяч фунтов стерлингов по чеку, выданному агентством «First Choice Hollidays» за продажу ему карточек туриста. Уже несколько лет это агентство покупает эти карточки и всегда расплачивалось за них чеками, выданными на «Citibank», по которым кубинское учреждение получало деньги безо всякого труда.

Однако в ноябре 2002 года чек был возвращен. «Citibank» сослался на невозможность оплатить его вследствие санкций Соединенных Штатов против Кубы. Лондонский «Citibank N.A.» является филиалом одного американского банка, и эта акция, как письменно объяснил «Citibank», является прямым результатом блокады Кубы со стороны Соединенных Штатов, которая распространяется на зарубежные отделения и банки. - 7 октября 2002 года кубинская компания «Аэрокэриббеан» была вынуждена отказаться от сделки в целях использования самолета «Боинг-737», арендованного у чилийской компании «Скайсервис» и доставленного в Чили к месту его приписки. Поспешность отказа была вызвана тем, что данная компания аннулировала контракт вследствие давления со стороны американского правительства. Это было подтверждено сообщением, посланным компанией «Боинг», в котором говорилось, что по решению американского правительства она не может поставлять продукты, услуги и какие бы то ни было другие вспомогательные средства компании «Скайсервис», поскольку она совершает чартерные рейсы на Кубу. По этой причине, помимо другого ущерба, кубинская компания потеряла около 1 миллиона долларов в силу невыполнения контрактов, подписанных с третьими сторонами, и прекращения переговоров для установления чартерных рейсов. Придавая явно экстерриториальный характер политике блокады Кубы, государственное казначейство Соединенных Штатов в произвольной форме ведет список «национальных компаний, специально совершающих» сделки с Кубой. В нем фигурирует японская компания Kyoei International, поддерживающая с Кубой широкие отношения. Это действие, преследующее явную цель запугать другие предприятия, привело к тому, что компании «Гойота» и «Мицубиси» отказываются делать прямые предложения Кубе, чтобы не оказаться в таком же положении, что и компания Kyoei, и не затруднять свои отношения с американским рынком. - 23 марта 2003 года в Гаване был погружен контейнер с 1894 коробками соков марки «Тропикал Айленд», выпущенных кубинским предприятием «Рио Саса», который предназначался для японской компании ASHU-4; при транспортировке предполагался заход в промежуточный порт. По решению специалиста судоходной компании, чтобы сэкономить пять дней плавания, была совершена остановка в порту Лос-Анджелеса, США, что привело к тому, что под

давлением американских федеральных властей, ссылавшихся на ограничения вследствие блокады, контейнер был конфискован. Одобрение Сенатом Соединенных Штатов так называемого закона “За свободу и демократическую солидарность с Кубой”, известного как закон “Хелмса-Бертон”, и подписание его Президентом США 12 марта 1996 года, представляет собой акт жестокой агрессии против Кубинского народа, заключающийся еще в одной попытке навязать Кубе гегемонистскую и экспансионистскую политику, вынашиваемую влиятельными кругами в Соединенных Штатах. В выступлении Председателя Государственного Совета Республики Куба Ф.Кастро 10 ноября 1996 года на VI встрече на высшем уровне глав государств стран Латинской Америки, Испании и Португалии, проходившей в Сантьяго-де-Чили говорится, что закон “Хелмса-Бертон”, экстерриториальное действие которого нарушает суверенитет Республики Куба, а также законные интересы находящихся под ее юрисдикцией юридических или физических лиц и свободу торговли и мореплавания, вступает в противоречие с действующими нормами международного права. В разделе 104 b сказано о “прекращении выделения фондов финансовым организациям, предоставляющим средства Кубе”. Данное положение закона противоречит ст.ст. 8 и 9 “Соглашения МВФ”, ст.ст. 6 и 10 “Соглашения Мирового банка”, ст. 8 “Соглашения международной ассоциации развития”, ст. II, III, и VI “Соглашения международной финансовой корпорации”, ст. 34 “Конвенции о создании агентства гарантий для многосторонних инвестиций”, ст. II и XI “Конвенции о создании Межамериканского банка развития”. Все они запрещают ограничения, регулирование, контроль и введение мораториев в любом виде в отношении акций или собственности. В разделе 106 закона “Хелмса-Бертон” сказано о “несогласии (США) с присутствием российской разведывательной установки на Кубе (Лурдес)”. Данное положение противоречит смыслу Соглашения о сокращении ядерных вооружений между США и Россией -- дух и буква ст. VIII, IX, XII и XV “Договора ОСВ”; смыслу ст. XV “Соглашения ОСВ-2” (еще не ратифицированного). Нарушает нормы международного права и раздел 302 закона “Хелмса-Бертон”, в котором говорится о возможности обращения предприятий с рекламациями к третьим странам относительно “перепродажи” собственности, национализированной Кубой. Данное положение расходится со смыслом самого понятия, установленного для международных рекламаций, осуществляемых посредством двусторонних соглашений заинтересованных сторон. Оно нарушает процедуры предъявления рекламаций, установленные “Международным договорным актом о жалобах 1949 года”, который признает этот принцип. В этом же разделе закона сказано о возможности предъявления претензий на собственность, находящуюся вне территории США. Это в свою очередь нарушает признанный принцип международного права, устанавливающий, что “режим владения собственностью устанавливается законами страны ее пребывания”. Раздел 302 закона “Хелмса-Бертон” предусматривает также возможность обращения лиц кубинской национальности с рекламациями в американские суды в случаях конфискации собственности. В данном случае нарушен признанный принцип международного права, согласно которому “конфискации в любой стране собственности ее граждан не нарушают международного законодательства, независимо от величины и формы проведения этих конфискаций”. Содержатся нарушения еще одного признанного принципа относительно того, что “конфискации в какой-либо стране собственности ее граждан не подпадают под международные законы и не подлежат рассмотрению судами других юрисдикций”. Эти принципы установлены “Международным договорным актом о жалобах 1949 года”. Принятие закона “Хелмса-Бертон” явилось покушением на юридические устои, на которых зиждется сосуществование народов, на саму традицию американского либерализма и принципы свободы торговли. Этот закон преследует далеко идущие планы не только антикубинской направленности, но и отражает, как никогда, гегемонистские устремления Соединенных Штатов в сегодняшнем и будущем мире. В мексиканском городе Гвадалахара в 2004 году состоялся очередной (третий) саммит государств Латинской Америки, Карибского бассейна и Евросоюза. В ходе обсуждения итогового заявления этого саммита которого произошел спор между кубинской делегацией, возглавляемой министром иностранных дел Фелипе Пересом Роке, и представителями Евросоюза на тему о законе Хелмса-Бертон и об объявленных новых антикубинских мерах. Абзац, принятый латиноамериканскими и карибскими странами, гласил: «Мы подтверждаем свое энергичное осуждение одностороннего и экстерриториального применения законов и мер, противоречащих международному праву, свободе рынка, навигации и всемирной торговли. Все мы согласны с тем, что эти меры представляют собой серьезную угрозу. Мы выражаем свою глубокую озабоченность дополнительными мерами, которые усиливают и расширяют область применения таких методов и законов как закон Хелмса-Бертон, и поэтому призываем правительство США прекратить их применение. Мы отвергаем использование односторонних принудительных мер со стороны любого государства, поскольку они ставят под угрозу суверенитет государств и нарушают принципы и цели Организации Объединенных Наций.» На это ясное осуждение антикубинской политики правительства США Евросоюз ответил, предложив более мягкую формулировку: «Мы подтверждаем свое твердое осуждение всех мер одностороннего характера, противоречащих

международному праву, включая те, имеющие экстерриториальное действие, которые противоречат повсеместно принятым правилам международной торговли. Все мы согласны с тем, что меры одностороннего характера, противоречащие международному праву, представляют собой серьезную угрозу многосторонности.» После острой дискуссии представители Евросоюза предложили новую формулировку: «Мы подтверждаем свое твердое осуждение всех мер одностороннего характера, противоречащих международному праву, включая те (новые меры), имеющие экстерриториальное действие, которые противоречат повсеместно принятым правилам международной торговли. Все мы согласны с тем, что меры одностороннего характера, противоречащие международному праву, представляют собой серьезную угрозу многосторонности. Мы помним о позициях, выраженных в Резолюции ГА ООН-58/7 от 18 ноября 2003 года. Кубинская делегация воспротивилась этому предложению, поскольку ее представители считают, что Куба «противостоит сегодня преступным планам и совокупности мер, которые можно квалифицировать как геноцид, подразумевающих также вмешательство в наши внутренние дела, о которых было объявлено г-ном Бушем 6 мая этого года». Тогда Евросоюз согласился упомянуть название резолюции, представленной Кубой на Генеральной Ассамблее ООН, которое выглядело так: «Необходимость прекращения экономической, торговой и финансовой блокады Кубы, введенной Соединенными Штатами Америки». Представители Евросоюза выдвинули ультиматум: или принимается их формулировка, или они не соглашаются на включение абзаца. Кубинский министр ответил, что меры США следует осудить конкретно, и если абзац будет принят в форме, предложенной Евросоюзом, Куба предпочитает, чтобы в Заключительной декларации не было никакого упоминания об этом вопросе, но что тогда Европейский союз должен принять на себя всю ответственность за это отсутствие. По этому поводу Фидель Кастро заявил в первом пункте своего «Послания мексиканскому народу»: «Соучастие Евросоюза в преступлениях и актах агрессии, совершаемых США против Кубы, посредством его низкого и лицемерного поведения в Женеве и его позорного потворства закону Хелмса-Бертон, имеющему неприемлемый экстерриториальный характер, делает его недостойным того, чтобы наш народ принимал его всерьез». Кроме того, на третьем Саммите Евросоюз возражал против того, чтобы в Заключительной декларации вновь фигурировали принципы международного права, содержащиеся в Уставе ООН, указанные и принятые на двух предыдущих саммитах. Представители Европы объясняли, что не подпишутся под этими принципами, потому что не могут признать действительность принципа невмешательства. В действительности, вокруг этих основных принципов шел самый главный спор. В конце концов Евросоюз отказался от своего возражения против упоминания данных принципов. Существование закона Хелмса-Бертон не позволяет считать Кубу идеальным местом для иностранных инвестиций. И пока ничто не говорит о возможности его скорой отмены, а американо-кубинские отношения остаются столь же враждебными, как и раньше. "Приватизация" по-прежнему считается на Кубе ругательным словом, а на недавнем съезде коммунистической партии председатель Госсовета Кубы Фидель Кастро в очередной раз призвал охранять чистоту социалистической революции от загрязнения свободным рыночным капитализмом. Тем не менее Куба продолжает привлекать интерес, причем не только рискованных предпринимателей и венчурного капитала, но и институциональных инвесторов, которые делают ставку на долгосрочные возможности. Об этом свидетельствует и список участников ежегодной Международной торговой выставки в Гаване, организаторы которой ждут приезда 2500 бизнесменов, представляющих 1900 компаний почти 60 стран мира. Закон Хелмса-Бертон не мешает инвестициям на Кубе. Предприниматели, уже работающие на Кубе или ведущие переговоры по различным проектам, зачастую жалуются на бюрократические проволочки, негибкость чиновников, ненадежность финансовой отчетности и ограничительные правила. Тем не менее большинство из них не пугается краткосрочных прогнозов и проявляет оптимизм в отношении долгосрочных перспектив. Только за последние несколько месяцев здесь заключены несколько крупных сделок по реализации долгосрочных проектов в области недвижимости, добычи никеля и выработки электроэнергии с участием канадских и израильских инвесторов. Среди значительных инвесторов можно назвать Британскую государственную корпорацию развития стран содружества, задачей которой является содействие торгово-промышленному развитию зарубежных стран. В октябре она сделала первую инвестицию на Кубе, создав совместное предприятие для предоставления краткосрочного оборотного капитала кубинским компаниям. Как сообщили представители корпорации, которая вкладывает средства в развитие сельского хозяйства, горнодобычу и энергетический сектор, объемы ее инвестиций за рубежом достигают 2,7 млрд. долл. Все это дает основания предполагать, что первоначальный негативный эффект от принятия закона Хелмса-Бертон, который грозит санкциями иностранным инвесторам на Кубе, если они вкладывают средства в американскую собственность, экспропрированную режимом Кастро, в значительной степени преодолен. Как сообщил заместитель председателя Госсовета Кубы Карлос Лахе, с марта 1996 года, когда был принят закон Хелмса-Бертон, общее число сделок и предприятий с участием иностранного капитала перевалило за 80. А общая

сумма иностранных инвестиций на Кубе превышает 2,1 млрд. долл. Санкциям подверглись только две компании - канадская "Шерритт интернэшнл корпорейшн", имеющая на Кубе предприятие по добыче никеля, и мексиканская "Домос". Ряд других компаний получили письма с предупреждениями Закон Хелмса-Бертон не мешает инвестициям на Кубе. Под давлением международного сообщества президент США Билл Клинтон приостановил действие самых строгих положений закона. Однако большинство новых инвесторов на Кубе стараются не сталкиваться с этим законом, избегая включения бывших американских активов в свои кубинские проекты. Крупные международные компании, особенно работающие в США, в целом ушли с кубинского рынка. Но более мелкие, зачастую малоизвестные фирмы из Канады, Мексики и Европы активно создают предприятия во многих секторах кубинской экономики, пользуясь отсутствием американской конкуренции. Правительство Кубы признает, что угроза санкций отпугнула некоторых потенциальных инвесторов и сократила приток капиталов в страну, что сдерживает усилия по обеспечению экономического подъема. Тем не менее эксперты отмечают продолжающуюся либерализацию кубинской экономики и связывают надежды на еще большие перемены с уходом Фиделя Кастро, которому исполнился 71 год.

Можно сделать следующие выводы. Во-первых, в основе действий США вряд ли лежат провозглашаемые Кубинской стороной намерения «задушить кубинскую Революцию». Дело в том, что после распада СССР социалистический режим на Кубе более не может угрожать безопасности США, так как возможность второго «Карибского кризиса» исключена, а сама по себе Куба не обладает ни сильной армией, ни ядерным оружием, ни сильным идеологическим влиянием в Америке. С другой стороны сомнительными представляются и аргументы США о необходимости «поддержки демократии на Кубе». Кубинские власти свободно разрешают въезд на территорию своей страны любых международных наблюдателей (за исключением представителей США) и международное сообщество вполне способно представить себе масштаб «диктатуры Фиделя Кастро». Следует отметить, что при всей спорности заявлений кубинского правительства, некоторые пункты акта Торричелли и закона Хелмса-Бертон действительно вступают в противоречие с нормами международного права.

Таким образом, политику США на Кубе нельзя объяснить ни идеологическими интересами, ни соображениями безопасности. Представляется, что экономическим давлением США действительно хотят пошатнуть основы режима Фиделя Кастро, однако вовсе не для «восстановления демократии», которой, кстати, на Кубе никогда и не было, а для включения этой страны в зону своего влияния в регионе.

Литература

1. Батчиков С.А., Кононученко С.Б. Экономические отношения России и Кубы: прошлое, настоящее, сценарии будущего, Москва, 1997.
2. Бородаев В. Политика США на Кубе//Международная жизнь №6 2001
3. Валиев Э.Б., Ласо А.М. Куба: Отраслевая и территориальная структура хозяйства в условиях социалистической интеграции, Издательство Московского Университета, 1989.
4. Гитман Л. Дж., Джонс М.Д., Основы инвестирования. - М.: Дело, 1997г.
5. Дарусенков О.Т. Республика Куба, Москва, 1987 год.

УДК 954.3

А.Субботина - студентка гр. ЮМ 10-3р, **Р.А.Камалдинов**- доцент к.и.н
ЮКГУ им м.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СОВРЕМЕННЫЕ МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И СТРАНЫ ЛАТИНСКОЙ АМЕРИКИ

Регион Латино-Карибской Америки состоит из 34 суверенных государств и ряда зависимых территорий. Несмотря на огромные природные ресурсы, более 40 % ее населения - приблизительно 200 миллионов человек - живут в бедности. При всех различиях в размерах территории, ресурсного и экономического потенциала, в этническом составе населения, в политических и духовных традициях государства ЛА все же обладают определенным сходством качеств, что позволяет характеризовать их место в системе МО в обобщенном виде, разумеется, уточняя такие оценки страновыми либо типологическими (по группам стран) особенностями. 90-е для ЛА стали десятилетием качественных сдвигов в политической и экономической области, существенно повлиявших на международную деятельность государств этого региона. Преодолев последствия "потерянного для развития десятилетия" - 80-х, большинство стран региона вступило в полосу экономического роста. И если общерегиональный усредненный показатель прироста ВВП по региону составлял в год около 2%, то у

ведущих государств - Мексики, Чили, Аргентины, Бразилии - он ежегодно как минимум вдвое превышал этот показатель. Столь впечатляющий экономический успех был достигнут благодаря структурным преобразованиям, осуществленным большинством стран региона в первой половине десятилетия. В их основе лежали меры по открытию экономики: либерализация торгового режима, приватизация, оздоровление финансовой системы. В эти же годы был осуществлен переход к активной внешнеторговой политике. В 1990-1996 темпы роста внешней торговли ведущих государств региона были одними из самых высоких в мире. В эти же годы был принят целый ряд мер по созданию благоприятного инвестиционного климата. Приток иностранного капитала в Латинскую Америку к середине десятилетия в среднем ежегодно составлял около 50 млрд. долл. Разразившийся в конце десятилетия "азиатский" финансовый кризис не обошел и Латинскую Америку. С особой силой он поразил Бразилию, где в 1998 произошел стремительный отток средств иностранных инвесторов с фондового рынка. Отчетливо обозначились негативные последствия кризиса и для других стран, и, прежде всего, для главных экономических партнеров этой "региональной супердержавы". Тем не менее, финансовый кризис не мог полностью перечеркнуть результаты впечатляющего рывка, совершенного в 90-е. Заметные перемены произошли и в области социально-политического развития. Обобщенная характеристика приобретает дополнительные основания в связи с демократизацией политических режимов, которая охватила большинство стран ЛА в конце прошлого века. По этому признаку регион стал более однороден, что существенно повлияло и на внешние отношения государств ЛА, сблизив их подходы к ключевым международным проблемам. ЛА стала наиболее "урожайной" на различные политические, экономические и торговые объединения во второй половине XX в. Основные объединения в Латинской Америке Латиноамериканской Ассоциации Свободной Торговли – АЛАЛК (Аргентина, Бразилия и Мексика) начало 60-х. Целью Ассоциации служило усиление конкурентных позиций латиноамериканских стран в мировой экономике. В 1969 с этой же целью при участии и под патронажем АЛАЛК была образована так называемая Андская Группа стран, включившая в себя Боливию, Колумбию, Перу, Чили и Эквадор. Венесуэла В конце 70-х некоторые из членов АЛАЛК были уличены в экспорте своих наиболее ценных (как правило, сырьевых) товаров в нарушение условий торговых соглашений. Это поставило под вопрос существование АЛАЛК, которая в августе 1980 и была преобразована в Ассоциацию Латиноамериканской Интеграции, АЛАДИ. Стратегической целью новой организации является "гармоничное и сбалансированное развитие экономик латиноамериканских стран, которое, в конечном итоге, должно привести к созданию единого экономического пространства". Одиннадцать членов этой организации разделены на три группы: наиболее развитые (Аргентина, Бразилия и Мексика), среднеразвитые (Венесуэла, Колумбия, Перу, Уругвай и Чили) и наименее развитые (Боливия, Парагвай и Эквадор). Другой экономической группировкой, распространяющей свое влияние почти на всю Латинскую Америку, является Латиноамериканская Экономическая Система (СЕЛА). СЕЛА была основана в 1975. Главная цель: "укрепление сотрудничества между странами ЛА и ускорение социально-экономического развития региона". СЕЛА в основном координирует усилия и лоббирует интересы латиноамериканских государств в международных экономических организациях. Так в начале 90-х СЕЛА представляла 27 государств региона на переговорах по Генеральному Соглашению по Тарифам и Торговле. В 1994 эти переговоры привели к созданию на месте ГАТТ ВТО Северо-Американская Ассоциация Свободной Торговли, НАФТА, формально начавшая свое действие с 1 января 1994 после ратификации соответствующего договора о свободной торговле Соединенными Штатами осенью 1993, на сегодняшний день является самой мощной из всех экономических группировок Западного полушария. Ассоциация ставит перед собой задачу постепенного снятия всех тарифных барьеров на большинство товаров, производимых и продаваемых в Северной Америке. НАФТА состоит из трех стран: Канады, Мексики и США и, насчитывая более 365 млн. чел., является вторым по численности общим рынком в мире после ЕС. В это же время все более заметную роль в МО начинало играть др. интеграционное объединение - Общий рынок стран южного конуса (МЕРКОСУР), объединивший двух южноамериканских гигантов - Бразилию и Аргентину, а также соседние Парагвай и Уругвай и недавно присоединившуюся Венесуэлу. Договор о создании объединения был подписан в марте 1991 в г. Асунсьон (Парагвай). МЕРКОСУР превратился в наиболее динамично развивающийся интеграционный блок Западного полушария, охватывающий почти 60% территории ЛА, 46% ее населения и около 50% ВВП. МЕРКОСУР - региональная торговая организация, созданная с целью "сокращения или полного устранения всех таможенных сборов между членами организации и проведения единой таможенной политики по отношению к внешнему миру МЕРКОСУР выступает единым блоком в отношениях с ЕС, Андским сообществом (АС) и на переговорах по созданию межамериканской зоны свободной торговли (МАЗСТ). При ведущей роли Бразилии вокруг МЕРКОСУР формируется единое экономическое пространство Южной Америки. В 2004 вступило в силу соответствующее рамочное соглашение с Андским сообществом. Об укреплении позиций и

влияния МЕРКОСУР свидетельствуют стремление Мексики стать участником объединения (начат переговорный процесс). На третьем саммите государств Южной Америки в г. Куско (Перу, декабрь 2004) принято решение о создании более широкого регионального объединения – Южноамериканского сообщества наций (ЮАСН), ядром которого должен стать МЕРКОСУР. Конкуренция в борьбе за привилегированный статус отношений с центром межамериканской системы - США - традиционная черта латиноамериканской дипломатии, всегда весьма причудливо переплетавшаяся с другой - стремлением выступать единым фронтом в диалоге с Вашингтоном. Многие действия США так или иначе привели страны ЛА к колоссальному регрессу в 70-х вместо обещанного прогресса. Выкачивание природных ресурсов из них сочеталось с опутыванием их непосильными долгами, что и погрузило латиноамериканские народы в ужасную нищету. В качестве примера в этом отношении достаточно сослаться на Боливию, которая является одной из самых бедных стран в ЛА, несмотря на то, что она обладает огромными природными богатствами. В то время как США занимаются экспортом демократии в Азию и государства постсоветского пространства, на американском континенте все большую силу набирают левые политики, отвергающие идеи "либерализма без берегов" и выступающие под лозунгами построения "социального государства". К ним в первую очередь относятся президент Венесуэлы Уго Чавес, Чили - Рикардо Лагос, Бразилии - Инасио Лула да Силва, Аргентины - Нестор Кирчнер и Уругвая - Табаре Васкес. Причем если раньше в качестве главного рессадника "левых" и антиамериканских настроений выступала Куба, показавшая на своем примере возможность сопротивления американскому влиянию, то сегодня главной "головной болью" Вашингтона стал президент Венесуэлы Уго Чавес, оказывающий, по словам госсекретарь США Кондолизы Райс, "дестабилизирующее влияние" на ЛА. Более того, 24 апреля этого года президент Венесуэлы объявил о прекращении военного сотрудничества с США. Ко второй половине 90-х МЕРКОСУР превратился в четвертый по экономическому потенциалу интеграционный блок, по объему ВВП (около 1 трлн. долл.) сравнявшийся со странами АСЕАН. При этом налицо была резкая активизация внерегиональных связей. 15 декабря 1995 в Мадриде было подписано соглашение о сотрудничестве между МЕРКОСУР и ЕС. Это отражало заметно возросший интерес западноевропейских стран к открывающимся перспективным латиноамериканским рынкам, а также стремление в рамках стратегического партнерства с южноамериканскими гигантами расширить свои внешнеполитические возможности. Такое партнерство не только в целом способствовало наращиванию переговорного потенциала стран - членов МЕРКОСУР, но и существенно укрепляло их позиции в диалоге с США, который складывался в середине десятилетия весьма непросто. Для середины 90-х характерно выдвижение на первый план еще одного "чисто латиноамериканского" объединения, в которое входят не только страны - члены МЕРКОСУР, но и практически все ведущие страны Латино-Карибской Америки. Речь идет о Группе Рио - механизме политических консультаций и коллективной дипломатии стран региона. Став своеобразным преемником Контадорской группы, в 80-е годы внесшей весомый вклад в урегулирование конфликта в Центральной Америке, Группа Рио институционализировалась в 1986 и впоследствии становилась все более влиятельным действующим участником международных отношений в Западном полушарии.

Традиции вмешательства и манипулирования интересами более слабых партнеров закладывались в США еще в начале XX в. и в известном смысле стали частью их современной политической культуры, как на уровне массового сознания, так и государственной политики. Это порождало и будет порождать стремление латиноамериканских государств совместными усилиями воспрепятствовать вмешательству и силовому давлению со стороны Соединенных Штатов. При этом деятельность Группы Рио не ограничивалась лишь рамками Западного полушария, а охватывала весь спектр актуальных международных проблем. Так, на саммите в Асунсьоне обсуждалась проблема реформы ООН и, в частности, расширения числа постоянных членов Совбеза. Страны-участницы подчеркнули необходимость предоставления Латинской Америке одного - двух мест постоянных членов СБ. Вместе с тем в Асунсьоне не удалось определить, какое государство конкретно будет представлять регион в этом качестве. Мощный импульс активизации интеграционных процессов придала "Инициатива для Америк", провозглашенная президентом США Дж. Бушем-старшим в 1990. Она предусматривает создание единого экономического пространства от Аляски до Огненной Земли. Столь резко возросший интерес США к латиноамериканскому региону в начале десятилетия был обусловлен следующими факторами. После окончания холодной войны более очевидным стало формирование двух мощных экономических мегаблоков - в Западной Европе и в АТР, в ближайшие десятилетия способных превратиться в главные структурные звенья нового миропорядка. Это не вписывалось в выдвинутую США после распада СССР концепцию однополюсного мира. На фоне интенсивного формирования новых полюсов экономической и политической мощи более отчетливо обозначились нарастающие трудности американской экономики, постепенное снижение веса США в мировой торговле и финансах. Существенным обстоятельством, стимулировавшим "Инициативу для

Америк", стал объективный процесс растущей взаимозависимости между США и остальной частью региона. Значительные сдвиги в этом отношении произошли в 80-х годах. Соединенные Штаты, пожалуй, впервые реально ощутили на себе последствия финансово-экономического кризиса в ЛА, выразившегося в потере сотен тысяч рабочих мест из-за снижения объемов торговли, в неконтролируемом потоке нелегальной миграции с юга. Источником мощной миграционной волны, захлестнувшей США, стал центрально-американский конфликт. В целом латиноамериканская диаспора в США к концу 2005 превысила 30 млн. чел., опередила афроамериканцев и стала самым крупным этническим меньшинством в США. Др. фактором возросшей взаимозависимости "двух Америк" стал комплекс проблем наркобизнеса и наркотрафика. В Западном полушарии находятся самый крупный в мире потребитель наркотиков - США и самые крупные в мире производители - Колумбия, Перу, Боливия и Мексика. К началу десятилетия борьба с наркотрафиком была объявлена Соединенными Штатами в качестве одной из приоритетных проблем национальной безопасности, непосредственно связанной с "будущим американской нации". Наивысшей точкой сближения стала встреча 34 государств западного полушария в Майями. В принятой на встрече в верхах "Декларации принципов партнерства во имя развития и процветания: демократия, свободная торговля и развитие на Американском континенте" и в прилагавшемся Плате действий, состоящем из 100 пунктов, было провозглашено создание к 2005 г. Панамериканской зоны свободной торговли. Однако пока переговоры передвигаются медленно, да и современная администрация США, инициатор интеграции, почти отказалась от этой идеи, руководствуясь причинами общей экономической нестабильности в регионе и противоречиями, возникшими с лидерами МЕРКОСУР. Зона Свободной Торговли Американского континента (ФТАА), практически гарантирует, что продукция и корпорации США будут преобладать над любыми и всеми экономическими конкурентами, - будут ли они мексиканским сельским хозяйством или бразильской промышленностью. На саммите Америк в Аргентине 2005 была принята итоговая декларация, которая категорически отвергла идею зоны свободной торговли. Представители почти 600 различных общественных и политических организаций из всех стран Западного полушария твердо потребовали немедленного прекращения всех переговоров по созданию зоны свободной торговли, которая изначально ставит в неравное положение с США и Канадой более слабые латиноамериканские страны. США и Канада, в отличие от латиноамериканских стран, мощно субсидируют сельхоз. производство. В результате их продукция намного более конкурентоспособна и в случае создания зоны способна удушить местного производителя, обострив до крайности и без того предельно сложные социально-экономические проблемы здешних стран. ФТАА призывает к отмене тарифов, которые были разработаны для защиты национального экономического производства, - и введения законов, которые бы запрещали правительственное вмешательство в защиту национальных компаний. Такое экономическое соглашение будет иметь разрушительный эффект для экономик ЛА. Если будет принято соглашение по ФТАА, - то латиноамериканским правительствам будет запрещено проводить политику, направленную на защиту внутренних рынков от импортной продукции из США и др. стран. По всей ЛА поднимаются движения, требующие отмены программы ФТАА, продиктованной США. Бразилия является основным препятствием для мечты США завоевать все латиноамериканские рынки благодаря своей преобладающей производительной силе. Бразилия, со всеми своими богатствами и ресурсами и большим работающим населением, имеет потенциал для более независимой экономической политики, даже в рамках капиталистической системы, с помощью введения рынка МЕРКОСУР для экономического развития Южной Америки. Т. обр., решение о создании Панамериканской зоны свободной торговли затягивается из-за сопротивления участников: крупнейших латиноамериканских стран, входящих в МЕРКОСУР, и Венесуэлы - ведущего экспортера нефти. Относительно новым направлением внешнеполитической активности ведущих государств континента стал Азиатско-тихоокеанский регион (АТР). Если в предшествовавшие десятилетия деятельность латиноамериканских стран в этом регионе в основном сводилась к борьбе за прекращение Францией ядерных испытаний в Южной части Тихого океана, а также защите рыболовных ресурсов своих прибрежных вод, то в 90-е на первый план вышло стремление подключиться к новому интеграционному полюсу, формирующемуся в АТР. Свообразным признанием растущего влияния ведущих латиноамериканских государств в мировой политике в целом и расширения их связей со странами региона стал прием Мексики, Перу и Чили в качестве полноправных членов в Ассоциацию азиатско-тихоокеанского экономического сотрудничества (АТЭС). Сегодня в ЛА наблюдается беспрецедентный период мира между странами региона. Латинская Америка как цивилизация «пограничного» типа: проблема поиска культурной идентичности.

Литература

1. Давыдов В.М. Россия поворачивается к Латинской Америке // Латинская Америка. - 1998. - № 2.
2. Латинская Америка в международных отношениях. XX век / Отв. ред. А.Н. Глинкин - М., 1988.
3. Россия и Латинская Америка: к новому партнерству / Отв. ред. В.В Вольский.-М., 1992.
4. Сударев В.П. Организация американских государств обретает авторитет. // Международная жизнь - 1998. - № 6.
5. Центральноамериканский конфликт: от противоборства к урегулированию / Отв. ред. А.Н. Глинкин, В.П. Сударев. - М., 1992.
6. Foreign Policy and Regionalism in the Americas. - Boulder - London, 1996.

УДК 341.33.2

С.Сабденова - студентка гр. ЮМ 10-3р, **Е.И.Шабанов** - доцент к.и.н
ЮКГУ им м.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСТАНСКО- АВСТРАЛИЙСКИХ ОТНОШЕНИИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Исполнилось 20 лет со времени установления дипломатических отношений между Казахстаном и Австралией. Летом 1993 г. в Австралию нанес визит премьер-министр РК, а 12-15 апреля 1994 г. в Алматы находился с официальным визитом генерал-губернатор Австралии Уильям Джорджи Хэйден. Между двумя государствами, несмотря на дальнейшее расстояние успешно развиваются торгово-экономические, научно-технические и культурные связи. В структуре экономики обоих государств много общего. К примеру, горнорудная область и там, и весь занимает свыше 40 % промышленного потенциала. А в сельском хозяйстве преобладают производство зерна и овцеводство. Казахстанско-австралийское экономическое сотрудничество имеет хорошие перспективы, особенно в деле конверсии оборонной промышленности, золото добычи, совместной разработки месторождений минерального сырья, нефти и газа. Объем товарооборота постоянно растет и достиг 27 млн. долларов США. Правительство и деловые круги Австралии выразили готовность поделиться с Казахстаном своим опытом в организации овцеводства, возделывании зерновых культур, транспортировки и хранении урожая, получившим мировое признание.

Австрали передала Казахстану партию овец, представляющих генетически ценный материал для селекционеров, что позволит в дальнейшем улучшить качество производимого мяса и шерсти. Казахстан и Австралия будут совместно разрабатывать золотоносные месторождения в Акбалайском регионе, причем австралийская сторона инвестирует проекты и внедряет современную технологию. Наземная станция телекоммуникационной связи, ориентированная с помощью Австралии, существенно способствует включению Казахстана в мировую телекоммуникационную сеть. Теперь бы мне хотелось подробнее раскрыть внешнеполитические задачи Республики Казахстан, а также принципы внешней политики и внешнеэкономические задачи.

В обозримом будущем перед республикой Казахстан стоит немало нерешенных внешнеполитических задач и неосвоенных сфер внешнеполитической деятельности. Казахстан пока еще не является полноправным членом ряда важных международных организаций, со многими государствами мира еще не установлены дипломатические отношения. Казахстанская дипломатия пока еще не вышла на определяемый современными международными отношениями уровень активности и профессионализма.

Несмотря на географическую отдаленность нашей республики от Зеленого континента, за короткий по историческим меркам период между двумя странами налажено тесное взаимодействие по всему спектру отношений. Этому способствует конструктивный характер политического диалога высшего руководства государств. Солидный фундамент сотрудничества заложен в ходе первого официального визита Президента Нурсултана Назарбаева в декабре 1996 года в Канберру. В мае же текущего года в рамках встречи на полях Саммита по ядерной безопасности в Сеуле казахстанский Лидер и Премьер-министр Австралии Джулия Гиллард, отметив поступательную динамику развития двусторонних отношений, выразили намерение прилагать дальнейшие усилия для их вывода на качественно новый уровень. Деятельность Казахстана и Австралии на международной арене характеризуется схожими позициями по таким вызовам современности, как изменение климата, международный терроризм и вопросы нераспространения. Свидетельством тому является совместное проведение двумя странами в Астане в сентябре 2010 года Конференции Глобальной инициативы по борьбе с актами ядерного терроризма. Следует отметить, что Канберра поддерживает большинство международных инициатив РК. В частности, тогдашний министр иностранных дел Зеленого

континента Кевин Радд участвовал в работе Саммита ОБСЕ в казахстанской столице в качестве партнера по диалогу и 38-го заседания Совета министров иностранных дел Организации исламского сотрудничества в качестве гостя. Заслуживают внимания оценки К. Радда встречи в верхах ОБСЕ в Астане, опубликованные на его персональной интернет-странице: «Что сделал Президент Казахстана, – в первую очередь, он возродил ОБСЕ. ОБСЕ была уставшей и умирающей организацией, и он возвратил ее к жизни...»

Идея Нурсултана Назарбаева относительно важности межрелигиозного диалога в плане безопасности должна быть развита не только на пространстве Организации, но и во всей Азии». Динамично укрепляется сотрудничество Казахстана и Австралии по линии парламентов. Состоявшийся в апреле нынешнего года визит делегации во главе со спикером Палаты представителей австралийского законодательного органа Питером Слиппером в РК внес значительный вклад в расширение взаимодействия на данном направлении. Высокий политический уровень отношений способствует развитию бизнес-контактов, в частности, в 2011 году валовой приток инвестиций Зеленого континента в казахстанскую экономику составил 69 млн. долларов. Важность представляет партнерство двух стран в горнорудной промышленности. Так, в январе прошлого года между акимом Карагандинской области и австралийской компанией «Дарт Энерджи» подписан Меморандум о сотрудничестве в сфере добычи природного газа, и в настоящее время стороны разрабатывают проект по извлечению газа метана из горных выработок и использованию его в качестве альтернативного источника энергии. Реализация данного проекта подразумевает, по сути, создание новой топливно-энергетической индустрии с объемом добычи метана в 3,5 млрд. кубометров в год для получения тепло- и электроэнергии. К слову, такого объема хватит для энергоснабжения Астаны и Караганды в течение 80–90 лет. Также подписан меморандум о создании совместного предприятия по разведке медного месторождения в Костанайской области между национальной горнорудной компанией «Тау-Кен Самрук» и австралийско-британским концерном «Рио Тинто» – второй по величине горнодобывающей компанией в мире. В настоящее время переговоры относительно совместной деятельности находятся на заключительной стадии. Стороны определились с территорией, на которой планируется проведение геологоразведочных работ, а также определили объем первоначальных инвестиций в размере 100 млн. долларов. Важной сферой межгосударственного сотрудничества является сельское хозяйство. В частности, Казахстан внедряет австралийский опыт развития аграрного сектора в условиях рискованного земледелия, возделывания зерновых культур, транспортировки и хранения урожая. В настоящее время при участии АО «КазАгроИнновация» и австралийского Центра по функциональной геномике растений создана совместная лаборатория генетики злаковых культур, которая проводит исследования для выведения засухоустойчивых сортов злаков. Казахские фермеры активно перенимают опыт коллег с Зеленого континента по развитию племенного животноводства. В течение прошлого года в нашу республику из Австралии завезена партия племенного крупнорогатого скота в 439 голов. Закуп породистого скота зарубежной селекции пород ангус и герфорд на сумму более 300 млн. тенге профинансирован «КазАгроФинанс» в рамках реализации инвестиционных проектов на селе.

В активной фазе и культурно-гуманитарный обмен между двумя государствами. В настоящее время в вузах Австралии обучается более 40 казахстанских студентов по президентской программе «Болашак», в профессорско-преподавательский состав Назарбаев Университета входят ученые ведущих австралийских вузов.

В целом Казахстан и Австралия в силу таких факторов, как схожесть структур экономик со значительной долей добывающего и горнорудного сегментов, аграрной направленностью, обширной и малозаселенной территорией имеют большие перспективы для развития взаимовыгодного сотрудничества. Примечательно, что в год 20-летия установления дипломатических отношений правительство Зеленого континента официально обнародовало планы скорого открытия посольства с резиденцией в Астане, а в текущем году в качестве подготовительного этапа в РК начнет функционировать представительство государственного агентства по торговле и инвестициям «Аустрэйд»

Значимой внешнеполитической задачей следует, очевидно, назвать включение РК в международные и региональные системы и структуры безопасности в целях укрепления государственного суверенитета, территориальной целостности и нерушимости границ. В этом контексте крайне важно, чтобы Казахстан и впредь всемерно способствовал военно-политической интеграции государств СНГ на основе Ташкентского Договора о коллективной безопасности и строительству коалиционных миротворческих сил СНГ на основе согласованной правовой основе. Третьей внешнеполитической задачей можно назвать обеспечение внешних условий и факторов ускоренного экономического развития, структурной перестройки, создания рыночных механизмов и инфраструктур. В центре внешнеполитической деятельности Казахстана должны быть и вопросы

экономической безопасности, энергетической независимости, диверсификации транспортных коммуникаций и каналов связи. наряду с министерствами и ведомствами, непосредственно ответственными и за их решение, достаточно весомой должна быть и роль МИД республики Казахстан. Казахская дипломатия не может выполнить эту роль, если не выйдет за рамки решения лишь одного вопроса - способствования внешнеэкономической деятельности республики.

Четвертой важнейшей внешнеполитической задачей РК является дальнейшее развитие и укрепление братских отношений с центрально-азиатскими странами, государствами, с которыми ее объединяет не только географическое соседство, но и общие исторические судьбы, родство культур, традиций и обычаев.

Теперь я назову важнейшие принципы внешней политики РК: 1) тесная взаимосвязь внешней политики с внутренней; 2) взаимное уважение суверенитета и независимости государств; 3) равноправие государств; 4) принципиальность и гибкость при отстаивании государственных интересов, способность к позиционному маневрированию, отказ от "закостеневших" стереотипов; 5) сбалансированность и многовекторность внешней политики, прагматичность при выборе союзников и партнеров; 6) неделимость, безопасность, то есть тесная взаимосвязь ее различных уровней (политической, экономической, военной, экономической и т.д.); 7) достижение баланса между глобальными региональными, субрегиональными и национальными подходами в решении проблем мира и безопасности; 8) Казахстан, как член ООН, проводит внешнюю политику на основе принципов международного права; 9) Казахстан, как участник ОБСЕ, в своей внешнеполитической деятельности опирается на 1- принцип декларации Хельсинского заключительного акта.

Теперь раскрою внешнеэкономические задачи Казахстана: 1) поиск рынков для сбыта казахстанской продукции, учитывая сырьевой характер экономики, нам нужны оптимальные пути для экспорта нефти (это стратегическая цель); 2) Казахстан нуждается в инвестициях (V - 7,6 млрд., определяет 2 место среди СНГ по экспорту, после России).

Литература

1. Архипов В.Я. Австралийская внешняя торговля в 2008 году. // Российский внешнеэкономический вестник, -2008. №12-43 с.
2. Деркачев В.А. Международные экономические отношения. - М.: Изд.: Юнити-ДАНА, Финансы и кредит, 2009. - 657 с.
3. Киреев А.П. Международная экономика: Учебник для вузов: В 2-х ч. - М.: Международные отношения, 2009. -488 с.

УДК 341.33.21

Г.Файзуллаева- студентка гр. ЮМ 10-3р, **Е.И.Шабанов**- доцент к.и.н.
ЮКГУ им м.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТУРКМЕНИСТАНА В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Внешняя политика независимого Туркменистана представляет собой сложный и малоизученный предмет. Основным принципом изучения внешней политики Туркменистана является системный подход, включающий системно-генетический, культурно-исторический и историко-географический аспекты. Через них конкретизируются требования системной методологии применительно к рассмотрению общественно-политических явлений. Системно-генетический, культурно-исторический и историко-географический аспекты включают в себя определенную последовательность познавательных этапов (процедур) рассмотрения внешней политики Туркменистана. Туркменистан расположен на юго-западе Центральной Азии. Его территория составляет 488,1 тыс. кв. км. Туркменистан занимает выгодное географическое положение. Страна объективно является "мостом" между Европой, европейскими государствами СНГ, центральной частью России, с одной стороны, и обширными регионами Центральной и Южной Азии, с другой стороны. На суше Туркменистан граничит с Казахстаном, Узбекистаном, Афганистаном и Ираном, имеет выход к Каспийскому морю. Туркменистан богат различными полезными ископаемыми. В стране имеются большие запасы руты, серы, озокерита, и что немаловажно для засушливого пустынного климата, источники пресной питьевой и минеральной лечебной воды. Туркменистан известен и другими природными богатствами, пользующимися огромным спросом на мировом рынке. Фактором стратегического значения, способным определить исторические судьбы Туркменистана, является наличие в республике больших запасов нефти и газа. Поразведенным запасам газа Туркменистан занимал 2-е место даже в такой

крупнейшей топливно-энергетической державе, которой являлся СССР. И в настоящее время по добыче газа Туркменистан занимает 4-е место в мире. На сегодня с уже эксплуатируемых месторождений ежегодно добывается более 80 млрд. кубометров газа, 6 млн. тонн нефти. Дополнительно к этому на территории республики открыты еще несколько крупных перспективных месторождений нефти и газа. Их разработка позволит в будущем увеличить добычу нефти втрое, а газа вдвое. Разведанные запасы золота позволяют республике создавать свой собственный золотой запас. В целом динамично развивается экономика Туркменистана, так, например, на сегодняшний день, объем экспорта сырья и различных товаров превышает объем импорта на одну четверть и составляет 8 млрд. долларов. Туркменистан - ведущий производитель не только в СНГ, но и в мире, ряда химических веществ: серы, йода, бромистого железа, редкоземельных металлов. Республика является крупным производителем электроэнергии. Существенные предпосылки внешней политики Туркменистана формируются в зависимости от особенностей религиозного сознания населения. Это особенно важно учитывать в региональном аспекте жизни туркменского государства. Представляется возможным утверждать, что религиозный фактор в Туркменистане имеет меньшее значение, чем в сопредельных ему мусульманских государствах. Ислам хоть и является наиболее распространенным религией среди туркмен, но преимущественно на бытовом уровне, без политико-идеологического и тем более государственно-политического воплощения. Социально-экономические и социально-политические предпосылки внешней политики Туркменистана. Избранная стратегия политического развития Туркменистана как демократического, светского государства, общие содержательные контуры политического процесса в стране (и прежде всего его относительная устойчивость, отсутствие в республике политической конфронтации) создают прочную основу для формирования самостоятельного внешнеполитического курса Туркменистана. В стране обеспечивается некоторая экономическая стабильность, эволюционным путем осуществляется отдельные социально-экономические преобразования.

Среди объективных условий формирования внешнеполитического курса Туркменистана следует особо выделить геополитические предпосылки. Они связаны со многими обстоятельствами, и прежде всего, с распадом СССР и образованием на его территории новых независимых государств. Существует также ряд факторов, в новом свете раскрывающих региональную ситуацию на Ближнем Востоке. К ним относятся: уход Советской Армии из Афганистана и снижение влияния России в этой стране; появление претендентов на роль новых региональных лидеров (Турция, Иран, Узбекистан, Казахстан); качественные изменения состава определяющих факторов региональной обстановки: разгром иракской военной машины, начало процесса мирного урегулирования арабо-израильских отношений. Эти и другие изменения произошли на фоне кардинальной ломки стержневой оппозиции международной жизни по линии Восток - Запад, окончания "холодной войны". Перемены на глобальном и региональном уровне привели международные отношения к необходимости новой системы ценностей и целей и на базе к трансформации их общей структуры. Важным геополитическим резервом обеспечения относительной самостоятельности во внешней политике Туркменистана является перспектива налаживания его отношений с такими по-прежнему влиятельным субъектом глобальной геополитической системы мира, как Движение неприсоединения. Ныне в его состав входят свыше 100 стран Азии, Африки, Латинской Америки и Европы. Потребности развития независимого Туркменистана состоят в том, чтобы scrupulously учитывать особенности географического и геополитического положения страны, обеспечивать возможность для национально-исторического, социально-экономического, а также государственно-политического возрождения и строительства Туркменистана, заботиться об авторитете страны, способствовать вхождению ее в качестве полноправного члена в международное сообщество. Туркменистан имеет также "внешние" объективные потребности: обеспечение безопасности и стабильности государственного и общественного развития; выход на мировые рынки, достижение свободы коммуникаций с внешним миром; создание условий для бесперебойного и достаточного по объемам экспортно-импортного обмена, в том числе для снабжения Туркменистана (Создания стратегических запасов) некоторыми важнейшими ресурсами жизнеобеспечения страны (например, пресной водой). Объективной основой внешней политики Туркменистана является сам факт существования независимого Туркменского государства. 27 октября 1991 года в результате всенародного референдума Туркменистан был провозглашен независимым государством. Итоги референдума нашли отражение в Конституционном законе Туркменистана о независимости и основах государственного устройства Туркменистана. В Законе, в частности, записано: "Провозгласить в границах территории Туркменской ССР независимое демократическое государство - Туркменистан. Независимость Туркменистана провозглашается во имя высших целей - обретения туркменским народом подлинной национальной государственности, обеспечения каждому человеку независимо от различий в национальном, расовом и социальном происхождении и вероисповедания прав и свобод, предусмотренных Конституцией

Туркменистана, Всеобщей декларацией прав человека и другими нормами международного права, построения гуманного демократического общества, в котором верховенствует закон". "Базовые ценности" развития страны конкретизируются в основных приоритетах и принципах ее внешней политики. Исходя из охарактеризованных особенностей Туркменистана, для молодого независимого государства они могут быть сформулированы следующим образом: приверженность общечивилизованным ценностям; ориентированность в перспективе на демократический путь развития; учет национально-исторического и культурного своеобразия страны; реализм и прагматизм. Цели внешней политики независимого Туркменистана на современном этапе его истории могут быть сформулированы следующим образом:

1. Обеспечение стабильности развития страны, поступательного эволюционного характера ее продвижения по пути модернизации на основе требований, предъявляемых современным уровнем цивилизации. Эта цель вытекает из особенностей геополитического, экономического и социально-политического положения страны, и в особенности, из необходимости обеспечивать подлинную самостоятельность политического курса Туркменистана. Представляется, что для Туркменистана эвристически ценной может быть получающая в последнее время в науке и политических документах концепция "самоподдерживающегося развития" (от англ. - sustainable development). С учетом содержания этой концепции независимое туркменское государство должно стремиться обеспечить поступательное развитие прежде всего на основе всесторонне продуманной программы мобилизации собственных внутренних ресурсов, а также с учетом опыта и возможностей взаимовыгодного сотрудничества с различными государствами.

2. Достижение благополучия на основе политической и национально-культурной самостоятельности, добрососедства и взаимовыгодного сотрудничества с различными государствами, и прежде всего странами СНГ. Указанная цель органично связана с коренными потребностями народа Туркменистана, культурно-историческими и национально-психологическими особенностями туркмен, традициями и сегодняшними реалиями взаимоотношений Туркменистана с сопредельными государствами. Современная цивилизация представляет собой единство многообразия и уникальности. Поэтому наша эпоха отличается парадоксальным сочетанием двух феноменов - интернационализации многих процессов в мировом масштабе с одновременным усилением черт своеобразия различных человеческих культур. Сложность внутреннего содержания целей внешней политики Туркменистана позволяет выделить целый ряд основных внешнеполитических задач. К ним относятся: -реализация внешней политики на основе базовых ценностей национально-культурных ценностей и исторических традиций туркменского народа; -содействие укреплению туркменской государственности, формированию в Туркменистане развитой структуры общественных отношений и современного гражданского общества; -обеспечение поступательного, эволюционного характера развития независимого Туркменского государства, предупреждение и устранение конфликтных ситуаций на основе выявления и учета стабилизирующих и дестабилизирующих факторов системы внешнеполитической деятельности; -политико-дипломатическое и международно-договорное обеспечение межгосударственных отношений Туркменистана; -постепенное освоение в процессе становления системы внешнеполитической деятельности Туркменистана норм и образцов внешней политики демократического правового государства современного типа, цивилизационных достижений передовых стран региона и мира; -активное участие в решении региональных и субрегиональных проблем с учетом реальных возможностей и ресурсов страны. Одним из основных направлений внешней политики Туркменистана является обеспечение его экономической модернизации. При этом необходимо учитывать несколько обстоятельств. Во-первых, тесную связь внешнеэкономического направления с "собственно политическим" сектором внешнеполитической деятельности Туркменистана. Одной из проблем является тот факт, что кто определяет и кто должен определять стратегию внешнеполитического развития только государственный аппарат или также и специалисты, общественность, деловые люди, наконец, политические партии, выражающие широкий спектр общественных интересов. Безусловно, предпочтителен второй вариант. Однако, многие признаки свидетельствуют, что движение к нему в настоящее время в Туркменистане еще только начинается. Во-вторых, в построении внешней политики Туркменистана необходимо учитывать текущую внешнеэкономическую конъюнктуру, и прежде всего соотношение экономических интересов различных стран. Так, наибольшую экономическую заинтересованность в сотрудничестве с Туркменистаном из-за его большого сырьевого потенциала имеют и будут иметь индустриально развитые государства. В связи с этим более крепкие экономические связи будут устанавливаться, по всей видимости, прежде всего с такими странами, как Россия, Турция, Украина, страны Западной Европы. Меньшую внешнеэкономическую активность можно прогнозировать во взаимоотношениях с Ираном, Афганистаном, Пакистаном, поскольку экономические потенциалы последних являются не взаимодополняющими, а взаимоконкурирующими

по отношению к Туркменистану. Учитывая реалии мировой экономики можно прогнозировать, что чем глубже Туркменистан будет входить в "плотные слои" мирохозяйственных связей, тем большую конкуренцию ему придется испытать на себе и тем труднее ему будет отстаивать свои интересы. Неизбежно возникнет, например, такая проблема, как налаживание взаимоотношений с влиятельной организацией стран ОПЕК, контролирующей добычу и сбыт значительной доли мировых нефтяных ресурсов. Борьба за рынки, в частности за рынки энергоносителей, несомненно составит важный аспект содержания экономического направления внешней политики Туркменистана. В-третьих, важно соотносить содержание экономических аспектов внешней политики Туркменистана с приоритетами и темпами внутренних преобразований в его экономике. В этом плане то, что сейчас делается и уже сделано в Туркменистане обнадеживает.

В республике начинает развиваться предпринимательство, вводится частная собственность, осуществляется приватизация. В стране принят закон о введении частной собственности на землю, в соответствии с которым, каждый гражданин имеет право стать собственником земельного участка площадью до 50 га, или может взять до 500 га в долгосрочную аренду. Важным стимулом в развитии предпринимательства является решение о создании 7 свободных зон для предпринимательства. К числу стимулов деловой активности следует отнести и ряд принятых законов: "О внешней экономической деятельности в Туркменистане", "Об иностранных инвестициях в Туркменистане", "Об инвестиционной деятельности в Туркменистане". Эти документы направлены на привлечение и эффективное использование иностранных передовых технологий, управленческого опыта, материальных и финансовых ресурсов, на формирование экономики нового типа. Деятельность различных фирм регулируется с законом "О предприятиях в Туркменистане", который был принят 12 ноября 1991 года. Этот закон определяет общие правовые, экономические, социальные основы деятельности и самостоятельности предприятий. Тогда же был принят закон "О предпринимательской деятельности в Туркменистане", где говорится, что предприниматель может осуществлять любые виды хозяйственной деятельности. Необходимо подчеркнуть важность осуществляемой реорганизации банковской системы, которая проводится в соответствии с законами "О государственном банке Туркменистана", "О банках и банковской деятельности". Банковская система построена на 2-х уровневой основе: на верхнем уровне с государственным банком, на нижнем уровне - с коммерческими банками. Примечательно, что в сентябре 1992 года Туркменистан стал членом Международного валютного фонда и Всемирного банка.

Относительно самостоятельная группа направлений внешней политики Туркменистана определяется в зависимости от характера средств, используемых во взаимоотношениях с другими государствами. Необходимо предусмотреть наличие официального дипломатического направления, где используются традиционные дипломатические средства (переговоры официальных государственных делегаций, заключение договоров, подготовка и принятие других политико-дипломатических документов, налаживание эффективной работы официальных представительств Туркменистана в зарубежных государствах и международных организациях).

Обзор классификации направлений внешней политики Туркменистана позволяет утверждать, что с учетом разветвленности их системы одновременно могут реализовываться многие из них. Поэтому политическим руководителям, практическим политикам и дипломатам важно уметь дополнительно различать направления внешнеполитической деятельности еще и по степени их актуальной значимости, а именно видеть, что они могут быть: - перспективными; - относительно важными; - важными и жизненно необходимыми. Например, для современного Туркменистана самым насущным, по-видимому, является направление его внешней политики, связанное с задачами модернизации экономики и общественной жизни, обеспечение стабильного и безопасного развития общества. Важными, приоритетными являются экологические проблемы страны и региона, необходимость урегулирования конфликтов вблизи границ Туркменистана. К перспективным направлениям его внешней политики, с учетом сегодняшних реалий, может быть отнесено обеспечение создания системы комплексного регионального сотрудничества, полномасштабного участия Туркменистана в миротворческих акциях, которые предпринимаются под эгидой ООН или на основе региональных решений, в том числе в рамках СНГ.

Литература

1. Конституция Туркменистана;
2. Слагаемые финансово-экономического "чуда" современного Туркменистана [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=2871>.
3. Международный журнал «Туркменистан», № 5-6 (98-99) 2013
4. Экономическая стратегия Туркменистана: опираясь на народ, во имя народа.

Ш.Ұ. Ярилхапова - АИУ магистранты

ҚЫЛМЫС ЖАСАҒАН КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада кәмелетке толмағандардың тәрбие колонияларында жазасын өтеп жатқан кәмелетке толмағандардың мәліметтеріне қарағанда қылмыс жасаған құқық бұзуға әкеп соқтырады. Қылмыскердің жеке басының құрылымы туралы мәселенің криминологиялық ғылымда алатын орны зор.

Кілттік сөздер: Қылмыс, құқық, тәрбие, криминология, колония.

Нақты қылмыстардың себептерін анықтау және жалпы қылмыстық іс - әрекеттің мәнін ұғыну үшін қылмыс субъектісінің өзін және оның бойындағы ерекшеліктерді зерделеу керек.

Қылмыскердің жеке басы мәселесі қылмыстылықтың бастау көзін зерделеуші және қылмыстық іс - әрекет тетіктерінің элементтері қалай өзара әрекеттеседі деген сұраққа жауап іздеуші ғалымдардың назарынан тыс қалған емес. Қылмыстық іс - әрекет тетіктерін түсіну үшін қылмыс жасаған адамның ерекшеліктерін жан-жақты зерделеу керек. Адам – қоғамдық қатынастардың нәтижесі және нысаны Адам – қоғамдық қатынастардың нәтижесі және нысаны ғана емес, белсенділік көрсететін субъект, онда ерік бостандығы және таңдау мүмкіндігі бар, ол өз әрекетін жағдайға қарай өзгерте алады, реттеп отырады.

Қылмыстық адамның объективтік формаларымен ғана түсіндіруге болмайды, себебі кісі әрекетін анықтайтын тек олар ғана емес. Қылмыстық әрекеттің себептері адамның өзінде, оның психикасында, психологиясында жатыр. Сондықтан криминология адамның жеке басының ерекшеліктерін-жасын, жынысын, мүдделерін, мұқтаждығын, мақсат – міндетін зерделейді, ол қылмыстық әрекеттің субъективтік элементтерін айқындауға, содан барып сақтандыру жолдарын іздестіруге мүмкіндік береді.

Ерте заманнан бері Қазақстанда, кейінгі кеңестік кезеңде де қоғам теріс қылықтың бәрін адамның өз басынан емес, сыртқа материалдық әлемнен, өмірдің экономикалық жағдайынан, тәңіректегі адамдардан іздеді. Мұндай көзқарас қылмыстық әрекеттің алғы шарты да, оның салдарын да толықтай көруге мүмкіндік бермейді. «Бұл ретте адамның табиғи негізіне мән берілмеді, ал оның өзі әртүрлі мән-жайлардың туындысы ретінде қарастырылады, «ойыншық» болып қалды. Ал ойыншықтың да өзін жасағанға қарсы «көтерілуі» мүмкін, онда ол басқаруға көнбейді» [1].

Сондықтан да жеткіншек ұрпақты қалыптасу мәселесі бүгіндері бір мемлекет шегінен шықты - БҰҰ Бас Ассамблеясы 1959 жылы 20 қарашада қабылданған Бала құқығының декларациясында «бала, күш – қуатының және ақыл-ойының жетіле қоймағандығынан, арнайы қорғау мен қамқорлықты, туғанға дейін де, одан кейін де қажетті құқықтық қорғауды қажет етеді» деп көрсетілген [2]. Осының негізінде біз жасалған қылмысты бағалау үшін баланың физикалық жағынан да, ақыл – ойы жағынан да қаншалықты жетілгенін зерделеу қажет деп санайды. Себебі «кез келген қылмысты адамның сол кезге дейінгі өткен өмірі, оның бойындағы теріс қиыметтері анықтайды».

Адамның бойында оған тән әлеуметтік сипаттар шоғырланады. Олар адамдар арасындағы қатынастарды, адамның қоғамдағы орнын, оның қоғамға көзқарсын анықтайды.

Көптеген құқықтық жүйелерде бала тәрбиесінде күш қолдануға рұқсат етілген. Отбасындағы мәселелер кешеге дейін оның өз мәселесі, өздері шешеді деп санап келді [3].

Ю.М.Антоняның, И.И.Еникеевтің және В.Е.Эминовтың пікірі мен келіспеуге болмайды, олар былай дейді: «қылмыс жасаудың себептерін өз бойында алып жүретін болғандықтан, қылмыстың алдын алу үшін сол қылмыскердің жеке басына баса назар аудару керек, ол қылмыстық әрекеттің негізгі де маңызды буыны. Оның мұндай қылыққа апаратын ерекшеліктері алдын алу шараларының тікелей нысаны болуға тиіс. Сондықтан да қылмыскердің жеке басы мәселесі криминологияның ең күрделі өзекті мәселелерінің біріне жатады.».

Адамды қылмыстық әрекеттерге итермелейтін тетіктерді айқындау, олардың қалыптасу кезеңінде тиісті алдын алу шараларын қолдану, олардан арылу – кәмелетке толмағандар қылмыстылығымен күресудің оңтайлы тәсілі деп санайды көптеген ғалымдар [4]. Бұл ретте кәмелетке толмаған құқық бұзушының жеке басы ұғымы ерекше және жалпы, бөлік және бүтін деп қарастырылады. Бұл ұғым криминологияның әдебиетте құқық бұзушылық жасайтын субъектілердің жеке басына тән криминогендік ерекшеліктерге қойылатын жас шектеуін (14-17 жас) білдіреді. Сондықтан да зертеушілер оны «құқық бұзушының жеке басы» ұғымына толықтай кіргізеді, және қылмыс жасаған кәмелетке толмағанның бұзылған сипатын салыстыра зерттегенде қайта бөліп шығарды.

Құқық бұзатын және бұзбайтын кәмелетке толмағандардың жеке бастарының сипаттамаларын салыстырып зерделенгенде мыналар қамтылады: әлеуметтік – демографиялық және білімдік және мәдени көрсеткіштер; мұқтаждық пен мүдде; іс қимылындағы сылтау; көңіл – күй аясы; әдептік – құқықтық көзқарастар мен нанымдар.

Қылмыскердің жеке басының құрылымы туралы мәселенің криминологиялық ғылымда алатын орны зор. Ол қазір көпшілік таныған теориялық шешімге ие болады [5].

Қылмыскердің жеке басының құрылымын қарастырғанда мынандай сұрақтар туындайды: қылмыскердің жеке басы неден тұрады; бұл ұғымды қандай белгілер, қасиеттер және байланыстар жиынтығын құрайды; қылмыскердің жеке басын құрайтын белгілер қалай топтастырылады, реттеледі. Мұның бәрі бұл мәселенің дұрыс ғылыми тұжырымдамасын тұрғызу үшін, адамды түзетудің практикалық іс – шараларын жүзеге асыру және қылмыстың алдын алу үшін маңызды.

Кәмелетке толмаған қылмыскердің жеке басының мәселелері мен көптеген ғалымдар айналысты [6]. Бірақ олар көбіне қылмыскердің жыныстық ерекшелігін ескермейді, тек кейбір криминологиялық зерттеулерде ғана қылмыс жасаған жас қыздардың жеке басына талдау жасалған [7].

Бірқатар криминологиялық және педагогикалық зерттеулер көрсеткендей, кәмелетке толмай қылмыс жасағандардың оннан бір бөлігінде ғана жасына сәйкес келетін білім бар екен, ал қалғандары өз құрбыларынан 1 – 2 сынып (кейбіреулері одан да көп) кеш қалған. Ал мұндай жағдай кәмелетке толмағандардың жүріс – тұрысына да, мінез – құлқына да едәуір теріс ықпал тигізеді, олар көбіне мектепті тастап кетеді немесе сыныптан екінші жылға қалып қояды. А.И.Ильяшенко жүргізген зерттеулерге сүйенсек, «кәмелетке толмай қылмыс жасағандардың 40,4% - ы қылмыс жасағанға дейін оқуды тастап кеткен, ал 16,6% - екінші жылға қалған».

Кәмелетке толмағандардың бір ерекшелігі – оқуға ынтаның жоқтығы. Қылмыс жасағаны үшін сотталып, ОҚО – дағы тәрбие колонияларында жаза өтеп жатқандарға таратылған сауалнамалардың нәтижесі мынаны көрсетті: 153 респондент (76,5%) мектепке зорға барып жүрген 84% - ы үшке, 37% - ы -4-ке, 12% - ы -2-ге және 4% - ы -5-ке оқыған. [8].

20 – жылдардың зерттеулерінің өзі мұны «баланың ақыл – ой кемістігінен емес, оларға білім жайында дұрыс тәрбие бермеуден» деп есептеген. Оқуға ынта жоғалған сайын балада басқа да әрекетке қызығушылық пайда болады.

Еңбекке қабілетті жас еңбекпен айналыспаса, ал оқу жасындағы бала оқымаса, ол өмір сүруге қаражат таппайды және бос уақытын қайда жіберерін білмейді, лажсыз көп жағдайларда құқыққа қайшы әрекеттерге барады, себебі ол әлеуметтік бақылаудан және ұжым ықпалынан тыс қалады.

Зерттеу барысында біз кәмелетке толмағандарды айналысатын істеріне қарай үш топқа бөлдік: оқитындар, жұмыс істейтіндер және тұрақты табыс көзі жоқтар. Басқа зерттеушілер алынған мәліметтерді кәмелетке толмай қылмыс жасағандар ішінде бірінші орында оқушылар, екінші орында жұмыс істейтіндер, үшінші орында – не оқымайтын, не жұмыс істемейтіндер тұратыны көрсетілген [9].

Ал тәрбие колонияларында жазасын өтеп жатқан кәмелетке толмағандардың 26% - ы - оқушылар, 62% - ы -тұрақты табыс көзі жоқтар, 12% - ы -жұмыс істейтіндер. Бұл санаттағы кәмелетке толмағандардың оқу өндірістік бос уақыт өткізу бағдары, әсіресе олардың реттілігі едәуір бұрмаланған. Кәмелетке толмаған қылмыскерлердің оқуда және еңбекте табысқа жету талпыныстары басқа қажеттілікпен – құмар ойынмен, музыкамен, ішімдікпен, есірткімен және басқалармен алмастырылған. Респонденттердің 90% - ы өздерінің бос уақытын былайша өткізеді екен: 71% - ы спортпен, 15% - ы «қызғылықты жұмыспен» және 4% - ы кітап оқумен айналысады.

Кәмелетке толмағандардың спортпен айналысуында өзінше ерекшелік бар. Құқық бұзбайтын кәмелетке толмағандардың спортпен айналысу, тәртіп, режим сақтауды керек ететін іс болса, құқық бұзушылардың спорты – ешқандай шектеуді білмейтін көңіл көтерушілік.

Криминолог – ғалымдардың мәліметтеріне қарағанда, қылмыс жасаған кәмелетке толмағандардың өзіне деген тікелей эмоционалдық көзқарасы теріс сипатта болады, ол уақытша ішкі қақтығысты және оның құқық бұзуға, сот – тергеу жүйесіне реакциясын бейнелейді. Сонымен қатар оның күші арқылы өзін көрсету ұмтылысы, тәуекел істерге бейімділігі оның іс-әрекеттеріне шынайы бағыттылық береді. Бұл бағдардың басқа адамдармен, әлеуметтік құндылықтармен эмоционалдық байланысы мықты емес. Бұл жағдайды құқық бұзушы кәмелетке толмағандардың психикасын түзеу жұмыстарында ескерген жөн. Олардың өздеріне деген қайшылықты көзқарасын пайдалана отырып қалыптасқан пікірді, мақсатты бағдарды өзгертуге болады.

Субъект дәмесінің деңгейі мен оны қанағаттандырудың материалдық мүмкіндіктері арасындағы қайшылық адамның өз жағдайына, төңірегіндегі адамдарға көңіл толмауы сияқты психологиялық реакция тудыруы мүмкін. Жағдайды ата – ананың біреуінің немесе екеуінің де болмауы қиындатады. Мұндай көңіл толмаушылықтан ыза, кек туады, олар біреуге қарсы ауыр қылмыс жасаумен тығыз байланысты [14].

Тәрбие колонияларындағы кәмелетке толмағандармен болған әңгіме қылмыс сылтауы мен жеткіншек кезде ата – ананың біреуінің немесе екеуінің де болмауы арасындағы байланыстың психологиялық аспектісін ашуға мүмкіндік береді. Мұндай жағдайда кәмелетке толмаған отбасынан үлгі тұтатын кісі таппай қалады. Ата – ананың болмауы тұрмыстық жағдайға да әсер етеді. Ата – анасы балаларымен «терезесі тең» болып тұрса да, баланың бойынан «қандай да бір қымсынғандық» кетпейді. Бұл сылтау тонау (14 адам, 42,4%) қарақшылық (23 адам, 39,7%) сияқты қылмыстар құрылымында бірінші орын алады. Соңғы жағдайда осы сылтаумен жасалған қылмыстардың ең жоғарғы үлесі де тіркелген (53,4%) .

Үшінші орында «ішімдік және есірткі сатып алуға қаражат табу» сылтауы тұр (33 адам, 16,5%) . бұл сылтауда баю, материалдық қор жинау емес, сол кезге керекті тұтынушылық сипат бар. Ол көптеген жастардың ішімдікке әуестігімен және оның қажет кезінде олардың мас күйде болуымен байланысты. Әрине мұндай күйде болу жастарды түгелдей қылмысқа итермелемейді, бірақ ішімдік пен есірткіге деген мұқтаждықты қылмыстық жолмен қанағаттандыру ниеті, ішімдікті қолданғаннан кейін оның әлеуметтік бақылауға реакциясы нашарлаған соң туындайды. Сол күйде қабылдаған шешімін ол дұрыс деп санайды.[14, 186 б].

Жалпы әлеуметтік факторлармен қатар кәмелетке толмағандардың есірткіге үйір болуында микроортаның, салт – дәстүрдің, моданың, субмәдениеттің және басқада жеке бас ерекшеліктерінің маңызы зор. Өздерінің жеке бастарының ерекшеліктеріне, тіршілік жағдайына және т.б. қарай есірткіге тез үйір болатын адамдар қауіп тобына жатады. Қазақстанның кәмелетке толмаған жастарының едәуір бөлігі шамамен 10 жастан бастап осы қауіп тобына жатады десек артық айтқандық емес.

Психиканың қалыптан шығуы субъектінің құқық нормаларын игеріп алуын қиындатады; адамның теріс жолға түсуін тездетеді; жанжалды жағдайда қабылдау формасына әсер тигізеді; криминогендік адамдардың әрекетіне дем береді; тәрбиелік ықпалдың тиімділігіне бөгет болады.

Әдебиеттер

1. Алауханов Е.О. Криминология: Оқулық . –Қазығұрт, 2006.
2. Сборник статических данных о преступности , результатах деятельности правоохранительных органов и судов в РК. –Астана, 2007.
3. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления (опыт криминологического моделирования). –М., 1997.
4. Абельцев С.Н. Криминологическое изучение насилия и защита личности от насильственных преступлений. Дисс. ... к.ю.н,-М., 2000.-С.17.
5. Долгова А.И. Криминология: -М., -С.181.
6. Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних. –М.: Интердиалект, 1998.-С.58.
7. Бабаев М.М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних. –М.:Юрид. литература, 1968.- С.77.
8. Алмазов Б.Н., Грещенко Л.А. О психологических особенностях отклонения поведения. –Омск, 1984.
9. Базаров Р.А. Основы теории и методологии. Дисс. ... д.ю.н. –М., 1996.- С.18.
10. Антонян Ю.М. и др. Причины преступного поведения. –М., 1992.
11. Волкова А.Понятия «жестокое обращения с детьми» и его формы. // Профессионал, -2000.
12. Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации: -М., 1984.
13. Ветров Н.И. Криминологическая характеристика правонарушений малого возраста. –М., 1981. – С.43.
14. Личность преступника. –М.,1975. –С.9.

Резюме

В статье рассмотрены криминологическая характеристика несовершеннолетних совершивших преступления.

Summary

In the article considered criminology description of the minor committing crime.

К.Шалабаева

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДЕҢГЕЙІ

Аңдатпа: Әйелдердің қоғамдық өмірдің үлкен алаңына шығуы, яғни, олардың көптеген қызмет аясындағы кенеттен өскен әлеуметтік белсенділігі - мемлекеттік мүлікті ұрлау», «пара алу», «тұтынушыларды алдау» т.с.с. қылмыстар санының көбеюіне әкеліп соқты. Олардың көпшілігі қоғамдық тамақтандыру, сауда-саттық, денсаулық сақтау мен білім беру, әлеуметтік қамсыздандыру саласында жұмыс істейді.

Кілттік сөздер: Әйелдердің құқық бұзуға бейімділігі, әлеуметтік орта, қылмыс жасайтын әйелдерді, қоғамдық қатынастардың жүйесінде әйелдің әлеуметтік рөлі

Әйелдердің қылмыстық жүріс – тұрысы еректердің қылмыстылығынан көлемі және қылмыстың сипатымен, әдісімен және оны жасау құралымен қылмыстық қол сұғудағы құрбанды таңдаумен ерекшеленеді. Әйелдердің қылмысына қол сұғудағы құрбанды таңдаумен ерекшеленеді. Әйелдердің қылмысына көбінесе отбасылық – тұрмыстық және соған сәйкес жағдайлар жиі ықпал жасайды. Бұл ерекшеліктер қоғамдық қатынастардың жүйесінде әйелдің тарихи бейімделген орнымен, оның әлеуметтік рөлі және қызметтерімен, оның биологиялық және психологиялық қабілетімен ерекшеленеді. Алайда әйелдердің қылмыстық мінезінің таралымын, сипаты және әдістері, қоғамға қауіптілік дәрежесі өзгеруіне байланысты, әйелдердің әлеуметтік өмір жағдайы мен өмір салты өзгереді.

Әйелдер қылмысының көптеп тараған түрі болып, (ҚК-175-б) бөтеннің мүлкін ұрлау (әйелдер қылмысының жалпы құрылымының 15%-ін құрайды), (177-б) сеніп тапсырылған мүлікті иелену және ысырап ету, алдау немесе (182-б) сенімге қиянат жасау жолымен мүліктік залал келтіру (18-20%); тұтынушыларды алдау (13-14%). Бірақ бір нәрсені ескеру керек, ресми статистика әйелдер қылмыстылығын айқын жағдайын толығымен ашпайды. Көптеген қылмыстар (ұрлықтар, әсіресе ұсақ-түйектері) ашылмайды және тіркелмейді.

Өз мүддесі үшін қылмыстарды әйелдер көбінесе жұмыс орындарында жасайды, яғни әртүрлі міндеттерді орындау мұқтажымен және себебімен. Ұрлықтың төрттен үш бөлігі қалалардан орын алады, өйткені, ауылды жерлерде сауда нүктелері, қоғамдық азықтану кәсіпорындары едәуір аз екендігі айтпасақта түсінікті.

Жалпы тұрғыда кірістерді немесе басқа да салық салынатын объектілерді жасырғаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылған әйелдер 60,9% құрады.

Әдеттегідей бұлар иеленген лауазымының мамандығы бойынша жоғарғы және орта арнайы білімі бар, есеп тапсыру және сауда-қаржының ісімен 1 жылдан артық шұғылданған жеке фирмалардың жергілікті кәсіпорындардың, серіктестердің, кооперативтердің бухгалтерлері сауда кәсіпорындарының меңгерушілері.

Барлық жағдайларды бұл қылмыстың жасалу схемасы бірдей десекте болады: бұл келген не кеткелі тұрған тауардың бір бөлігін жасыру, не салықтан түскен пайданың көлемін түсіріп жіберу мақсатында есеп бойынша ақша құралдарының қозғалысы туралы есептілікті қасақана жымқыру, қызметтік жұмыспен пара алу да байланысты.

Бұрын көбінесе әйелдер пара алушылықта пара берумен және делдал болумен айналысса, қазір пара алушылардың саны көбейіп кетті.

Көріп тұрғанымыздай, мұны әйелдердің әлеуметтік белсенділіктерінің өсуімен байланыстыру керек, онымен бірге, құқық қорғау аясымен де, қанша дегенмен пара алушы әйелдердің арасында сотта істейтіндері, прокуратура және ІІО-ры қызметкерлері де аз емес екен.

Көрсеткіш ретінде экономикалық контрабанда (ҚР ҚК 209-бабы) үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылғандардың ішінде әйелдер санының көбеюінің қарқыны куәлік етеді. Валюталық, антикварлық және басқа да құлдылықтарды шекарадан алып өтіп, кеденмен бекітілген ережелерді бұзуға тырысқан "челночный" бизнестің өкілдері көбінесе бұл қылмысқа жақын келді.

Ақырғы 15 жыл бойынша әйелдермен жасалған ұрлықтың саны 2 есе өсті. Жалпы алғанда әрбір анықталған әйел қылмыскерлердің бесіншісі - ұры.

Ұрлықтың едәуір саны еңбекпен айналыспайтын, нақты тұрғылықты жері жоқ әйелдермен жасалады. Әйелдер ұрлықты (алдауды, сенімге кіруді пайдаланып) темір жол көлігінде және

пәтерлерде жасайды. Болашақ құрбанмен вокзалда немесе пойызда танысады, оның орнына жайғасады, оларға жүктерін сеніп тапсыру мақсатына жетеді, сөйтіп оларды ұрлайды.

Алдау пәтерге жайғасу үшін де қолданылады. Әйелдер, еркектер сияқты ұрланған заттарды материалдық игілік ретінде жинауды немесе отбасын қамтамасыз етуге сирек қолданады.

Әдетте олар дереу ұрланған затты сатып жібереді және ішіп қояды, оларда отбасылары да сирек болады. Ал, көптеген қулар және пара алушылар үшін жинақтау, отбасының материалдық игілігін нығайту, сондай-ақ бағалы заттар, қымбат жиһаздар, престижді алып жүру заттары, ресторандарға бару, жоғары сапалы қызметтерді пайдалану т.б. жақсы көріп істейтін әдеті. Ұрланған азық-түлікті әйелдер әдетте үйіне балаларына алып барады.

Осыдан ұрылардың, қулардың және пара алушылардың қылмыс жасаумен байланысты жүріс-тұрыстары әр түрлі деп айтуға болады.

Әйелдердің қылмыстық мінез-құлқы жеткілікті меңгерілмеген. Сонымен қатар қоғамға қайшы, соның ішінде әйелдердің қылмыстық мінездері қоғамға, отбасына кері әсерін тигізіп жатыр. Әйелдер қылмыстылығы - қоғамның, оның рухының салауатты жүріс -тұрысының көрсеткіші, адамзат құндылығының негізін деген қатынасы.

Әйелдердің бейәлеуметтік жүріс-тұрысы өсіп келе жатқан ұрпаққа салғырт әсерін тигізеді. Әйелдер мен кәмелетке толмағандар қылмыстылығының арасында тығыз байланыс бар.

Кейінгі жылдары әйелдер қылмыстылығының өсу қарқыны байқалады, сондай-ақ кәмелетке толмаған қылмыскерлер арасындағы қыздардың саны өсуде. Қыздар ішкілікке, маскүнемдікке, нашакорлыққа, жезөкшелікке белсенді түрде салынатын болып кетті, жеке адамға қарсы қылмыстарды да сирек жасайтын болды.

Әйелдермен жасалатын қылмыстардың алдын алудың тиімділігі әлсіз, арнаулы ескеру шаралары өте сирек қолданады және жоспарланады. Сонымен бірге, ҚР Заңының 19 бап (тармағына) сәйкес «Қоғамдық қауіпсіздік», яғни Қазақстан азаматтарының өмірінің, денсаулығының және мүдделерінің қорғалуы және де оларға зардап келтіруге бейім қауіп-қатерден қазақстан қоғамын құндылығын қорғау, мемлекеттік органдардың меншік нысанына қарамастан кез келген органдардың лауазымды адамдардың және азаматтардың олардың құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін, жеке қауіпсіздігін нығайтуға бағытталған әрекеттері және шешімдерімен қамтамасыз етіледі.

Оның үстіне берілген міндеттің шешімін Қазақстан Республикасындағы ең жоғарғы құндылық болып адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатыны туралы (ҚР Конституциясы 1-бап) конституциялық ережені орындау ретінде де қарастыру керек.

Заманымыз өзгеріп, қоғамымызда күрделі мәселелер қордаланып, адамзаттың азғындауы асқына бастағанда әйел затының да әлсіз тұстары әлекке сала бастады.

Қылмыс әлеміне қыздар қатысып, қазақы қасиетімізге дақ түсті. Дегенмен, дүниеде себепсіз салдар болмайды. Сондықтан соңғы кезде белең алып кеткен әйел қауымының қылмысты істерінің нақты көріністерін анықтаумен бірге, оның алдын алуды да ойластырған абзал шығар.

Қоғамдық ортаның қалыпты өмір сүруі төмендеп кетсе, онда адамгершілік қасиеттер де төмендеп, бірден қылмыс көбейіп кететіні белгілі.

Қылмыс бар жерде оның зардабы мен зияны болмай қоймайтыны тағы айқын. Сондықтан оның салдарымен күрес жүргізуден гөрі оның себебін анықтап, алдын алған дұрыс болар.

Қылмыстық әрекеттердің себеп-салдары жөнінде ғалымдар әралуан пікірде. М.Н.Гернеттің көптеген еңбектерінде ер адамдар қылмысы мен әйел қылмысының арасындағы өзгешеліктерге көңіл бөлінген. Оның айтуы бойынша, неғұрлым әйелдің жағдайы ерлердің жағдайынан төмен болып дағешеленетін болса, соғұрлым әйел қылмысы көбірек болады, ал егер қылмыс мөлшері тепе-теңдікте болса, мұндай қоғамға қайшы құбылыстың саны азаяды.

XX ғасырдың басында басып шығарылған көптеген әдебиеттерде қылмыс түрлері мен әйел жасының арақатынасы жөніндегі мәліметтерді атап көрсететін болсақ, бұрын 18-21 жас аралығындағы қыз-келіншектер ұрлықтың жай және сараланған түрін, ысырап етушілікті, алдап арбауды жиі жасаған, 30-40 жас аралығындағылар жеңіл және ауыр дене жарақатын келтірумен ұштасқан қылмыстарды, бөтеннің мүлкін қасақана түрде жою және т.с.с. қылмыстарды істеген.

Ал елу жастың айналасындағылардың көбі жеңгетайлықпен айналысқан. Дегенмен де, заман өзгерген сайын қоғамдағы заң мен тәртіп те өзгертін анық. Бұған дәлел, әйелдердің қоғамдағы әлеуметтік белсенділігі мен мемлекеттік қызметке араласа бастауы себеп болған.

Осыған сәйкес, әйелдердің пайдакүнемдік мақсатпен жасалатын қылмыстарын зерттеп өткен В.А.Серебрякованың пікірімен келіспеуге болмайды.

Оның пайымдауынша, қылмыстылықты жыныс бойынша ажыратқан кезде ер адамдар мен әйелдердің әрекеттерін айқындайтын, оларға әсер ететін әлеуметтік факторларға терең түрде көңіл бөлу керек. «Себебі, ер адам мен әйел формальді түрде тең құқықты болғанымен, әйел жағдайында уақыт таразысына орай белгілі бір ерекшеліктер байқалады.

Ең алдымен әйел адамның көбінесе өндіріске, тұрмысқа берілгендігі, ер адамдармен салыстырғанда әйел адамның біліктілігін жоғарылату деңгейінің төмендігі т.с.с. Аталған мән-жайлар әйел адамның белсенділік дәрежесін анықтайды, олар әйелдің мінез-құлқына, сонымен қатар қоғамға қарсы мінез-құлық нысандарына да әсер етеді». Әйелдер тарапынан жасалынатын кісі өлтіру қылмысына ерекше көңіл бөліну керек. П.Н. Тарновская өзінің зерттеулеріне сәйкес барлық кісі өлтіруші әйелдерді екі топқа бөлген: бірінші топқа кенеттен сезімінің оянуынан немесе қызба мінезінен кісі өлтіретін әйелдер жатқызылған, яғни, оларға жыныстық сана сезім мен ана махаббаты салдарынан, пайдакүнемдік пен қызғаншақтықтан, кек алушылық пен жек көрушіліктен қылмыс жасайтын әйелдерді жатқызамыз.

Ал, екінші топқа айналасындағыны ұғыну қабілетінің жетілмегендігінен кісі өлтіретіндер, яғни, көңіл қанағатының жеткіліксіздігіне, жыныстық жағынан болатын ауытқуларға байланысты, сонымен қатар, жүйке жүйесі ауыратын әйелдер жатқызылған.

Нәрестесін өлтіру қылмысы да көптен бері көпшіліктің назарын аударып жүрген мәселелердің бірі. Әдетте, өзінің жаңа туған нәрестесін өлтірген әйел ерекше психикалық жағдайда болады. Мұндай ауыр қылмысқа көбінесе отбасы мен тұрғылықты мекен-жайы жоқ, материалдық жағдайы өте төмен қыз-келіншектер барады.

Алайда, жоғарыда аталған себеппен шектеліп қалуға болмайды, себебі қазіргі кезде жыныстық қатынастың орынсыз босаңсып, ашық түрде орын алуынан қалада болсын, ауылда болсын некесіз жүкті болу санының артуына әкеліп соғып отыр. Қалада аборт жасау мүмкіндігі артық болғандықтан, қалалық әйелдер абортқа жүгіну арқылы өз проблемаларын шешеді.

Ал, аборт жасауға мүмкіндігі жоқ кейбір қыз-келіншектер нәрестесін өз қолымен өлтіруге дейін барады. Сондықтан, өз баласын өзі өлтірген әйелдерді қатаң түрде жазалаудан бұрын ол осы ауыр қылмысқа қалай барғанын анықтап, оны терең зерттей талдап психологиялық-психиатриялық сараптама жүргізу керек.

Қазіргі кезде нәзік жанды әйелдер мен болашағынан зор үміт күттіретін жастар арасындағы қылмыстық әрекеттердің саны арта түсуде. Анасының өз баласын өлтіру қылмысын қоғамдағы жасалатын қылмыстардың ішіндегі ең қатыгез, ауыр түріне жатқызуға болады.

Анасының нәрестесін туып жатқан кезінде, сол сияқты одан кейін психикасының бұзылуы жағдайында немесе есінің дұрыстығын жоққа шығармайтын психиканың бұзылуы жағдайында өлтіруі Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 97 бабына сәйкес қылмыс болып табылады. Бұл қылмыстық әрекеттің қоғамға қауіптілігі сол - адамға туғаннан берілетін, оның өмірге деген шексіз құқығы бұзылады.

Әрқашан да ана адамның ақылшысы, қоғамның тілеушісі ретінде жоғары ардақталып, құрметтеледі. Небір қиын жағдайларда аяулы, асыл жүрек аналарымыз балаларын қызғыштай қорғаушы еді. Ал, қазір заман өзгерді ме, жоқ әлде адамдар қатыгез болып кетті ме, аналардың туған сәбиін өлтіру фактілері жиі кездеседі. Балалардың мәйіттері немесе олардың дене бөліктері қалалық қоқсықтың ішінде жиі табылуда. Қоқсықтың арасында тек қана нәрестелердің өліктері ғана емес, сонымен қатар әлі тірі балалар табылған оқиғалар да ұшырасып жатады.

Әйелдердің қоғамдық өмірдің үлкен алаңына шығуы, яғни, олардың көптеген қызмет аясындағы кенеттен өскен әлеуметтік белсенділігі - мемлекеттік мүлікті ұрлау», «пара алу», «тұтынушыларды алдау» т.с.с. қылмыстар санының көбеюіне әкеліп соқты.

Олардың көпшілігі қоғамдық тамақтандыру, сауда-саттық, денсаулық сақтау мен білім беру, әлеуметтік қамсыздандыру саласында жұмыс істейді. Аталған қызмет саласында жұмысшылардың негізгі санын құрай отырып, олар материалдық құндылықтарға еркін түрде қол жеткізеді.

Мұндай қылмысқа әйелдер тек жанұясы мен балалары үшін барады, бірақ кейбір зерттеулер мұндай әрекеттерге ауыр материалдық жағдай немесе мұқтаждық қана емес, «менде бола берсе екен» деген құнығушылық итермелейтіні көрсетеді.

Кәмелетке толмаған жас қыздардың қылмыстық әрекеттері алаңдатарлық халде, олардың жасайтын қылмысының жартысынан көбін ұрлық құрайды, сонымен қатар зорлық пен пайдакүнемдік сипаттағы, кісі өлтіру, қарақшылық, тонау, бұзақылық секілді қылмыстар салмақты орынды алып отыр. Мұнда кәмелетке толмаған қыздар жеңіл жолмен байып кетуді, әлеуметтік сатының ең жоғарғы дәрежесіне жетуді көздейді. Алайда, құқыққа қайшы әдістер арқылы мұндай мақсатқа жету ешқашан да қоғамдық қолдауды таппайды.

Жеткілікті түрде қамтамасыз етілмеген отбасында тәрбиеленіп жатқан бойжеткендердің құнды игіліктерге қол жеткізуі өте қиын екені баршамызға мәлім. Сондықтан да әрқашан тұрмыстық қысымда болу сезімі - оларды ұрлық пен тонау қылмысын жасауға, жезөкшелікпен айналысуға итермелейді.

Әйелдер қылмыстылығын қоғам өмірінен тыс қарастыруға болмайды, себебі бұл қылмыстылықтың себептері осы өмірдің бір бөлігін құрайды. Ер адамдарға қарағанда, әйелдер жағымсыз мән-жайлардың торына тез түсіп, өмір сүру жағдайының теріс жаққа бет бұруын көп көтере

алмайды. «Адам қайғысы - заман қайғысы» деп атам қазақ тегін айтпаған, сондықтан әйел адамдарға әлеуметтік жағынан қолдау көрсету басты міндеттеріміздің бірі деген ойдамыз.

Нәзік жандылардың барлық жағдайларда да қолы бос болмауына байланысты туындайтын қайшылықтарға да тоқталып өту керек, яғни, бұл әйелдердің өндірістегі және үй тұрмысындағы жұмыстарының қарбалас келуі. Үніндегі еңбегі мен өнеркәсіптегі жұмысы ресми түрде тең деп танылғанымен, сонда да соңғысы бағаланады.

Сондықтан, әйелдің кәсіби қызметін атқаруы мен үндегі және бала-шағасының алдындағы міндеттерін орындауының қарбалас, қатар келуі үнемі қайталанатын болса, бұл жағымсыз салдарға әкеліп соғуы мүмкін, яғни, әйел адам шамадан тыс жұмыс істегендіктен, ол өзін шаршаңқы сезініп, жүйке жүйесі бұзылады.

Осының салдарынан отбасы мен балалары оның ашу-ызасын келтіріп, кейін ол өз жанұясын өзінің қиыншылықтары үшін кінәлай бастайды.

Сонымен қатар, әйел қылмысының себепті заңдылығын экономикалық тұрғыдан болатын тежеулерден көруге болады. Осы және басқа да факторлар міндетті түрде отбасы жағдайының нашарлауына алып келеді, сөйтіп бірте-бірте әйел адамның өзінің, балалары мен жақындарының тағдыры үшін ішінен қобалжи бастауы, мазасыздануы байқалады. Ал мұның өзі қылмысты тудыратын жайға айналуы мүмкін.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1996 жылғы N 4, 217-құжат (Қазақстан Республикасы Парламентінің басылымы).
2. Қазақстан Республикасының қылымыстық кодексі, 16.07.1997ж., № 167.
3. Қазақстан Республикасының қылымыстық іс жүргізу кодексі, 1997 жылғы 13 желтоқсан № 206-1 ҚРЗ (2007.29.06. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).
4. Назарбаев Н. А. Казахстан - 2050. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента народу Казахстана. - Астана, 2012.
5. Женская преступность. энциклопедия приключений и катастроф. -Минск, 1996.
6. Зырянов В.Н. Групповая преступность женщин и ее предупреждение органами внутренних дел. - Горький, 1988.
7. Корзун И.В. Преступность среди женщин в Казахстане. - Алматы, 1998.
8. Корзун И.В. Теоретические и прикладные проблемы социально-правового контроля и предупреждения преступности среди женщин (по материалам Республики Казахстан): Автореф. дис... докт.юр.наук. - М., 2001.-52 с.

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ**

А.А. Абубакирова, А.К.Мамырбекова, Г.Абдумажидова ІРІМШІКТИҢ САПАСЫН ӘРТҮРЛІ СҮТ ШИКІЗАТТАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫН ЗЕРТТЕУ	3
М.Алибекова, Н.С. Бекибаев СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К УПРАВЛЕНИЮ РИСКАМИ	6
С.Т.Абдиллаев, А.А.Ешанкулов, Д.С.Сабырханов, А.К.Тулекбаева АНАЛИЗ ДЕЙСТВУЮЩИХ МЕТОДИК ВЫПОЛНЕНИЯ ИЗМЕРЕНИЙ ФИЛИАЛА "СУ МЕТРОЛОГИЯ" РГП на ПХВ "КАЗВОДХОЗ" КОМИТЕТА ПО ВОДНЫМ РЕСУРСАМ МИНИСТЕРСТВА ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	9
Н.С.Бекибаев, К-Т.Д. Бержанов, С. Бакытжанов МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ И РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ	13
Н.С.Бекибаев, К-Т.Д.Бержанов, С. Бакытжанов УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ НА ОСНОВЕ ПРОЦЕССНОГО ПОДХОДА	17
Н.С.Бекибаев, Ұ.Қ.Тәжібаева ТАҒАМДЫҚ ЕМЕС ТАУАРЛАРДЫҢ ТҰТЫНУШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ МЕН СИПАТТАМАСЫ	21
И.С.Бабишбаев, А.К. Тулекбаева, Д.С.Сабырханов УПРАВЛЕНИЕ И КОНТРОЛЬ МЕТРОЛОГИЧЕСКИМ ОБЕСПЕЧЕНИЕМ ПРОИЗВОДСТВ АО «ШЫМКЕНТ МАЙ» В ИНТЕГРИРОВАННОЙ СИСТЕМЕ МЕНЕДЖМЕНТА	24
Р.Т. Бексеитова, Ж.Т.Бимагамбетова ОБЪЕКТЫ И УГРОЗЫ ЭКОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ, ИХ КАРТОГРАФИРОВАНИЕ (на примере территории Центрального Казахстана)	27
А.Н.Жылысбаева, Ж.Б.Ережепова, Б.Саденова ЗАГРЯЗНЕНИЕ СВИНЦОМ ПОЧВЕННОГО ПОКРОВА ГОРОДА ШЫМКЕНТ	32
Ә.А.Ешанқұлов, Г.М. Раматуллаева ИСО 14000 ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШЫҒЫНДЫ БАҒАЛАУ	37
А. М. Карабаев КОМПОЗИЦИОННЫЕ МАТЕРИАЛЫ НА ОСНОВЕ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ ВИДОВ ВЯЖУЩИХ	39
Ж.Т.Нышанова, А.А.Алибаева КҮКІРТ (II) ОКСИДІНІҢ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ЗАЛАЛСЫЗДАНДЫРУ ЖОЛДАРЫ	43
Д.С.Сабырханов, А.К.Тулекбаева, Е.Г.Евдокимова, Н.М. Кудайбергенов ВЫЯВЛЕНИЕ ОСНОВНЫХ РАЗЛИЧИЙ МЕЖДУ СТ РК СТБ ИСО 13485 И СТ РК ИСО 9001	45
Г.Ш.Сабырханова, А.Т.Апсеметов NATIONAL INSTRUMENTS ТЕХНОЛОГИЯСЫН ОРТАНЫҢ ТЕМПЕРАТУРАСЫН	47

ӨЛШЕУГЕ АРНАЛҒАН АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН КЕШЕНДІ ӨЗІРЛЕУДЕ
ПАЙДАЛАНУ

К.Т.Маханбеталиева, М.Ш.Шардарбек, Г.Д.Сугирбаева 51
ИІРІМЖІПТІ ҚАЙТА ОРАУ ПРОЦЕСІН ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

К.Т. Маханбеталиева, М.Ш. Шардарбек, Г.Д. Сугирбаева 54
АРНАЙЫ БЕЛГІЛЕУДЕГІ МАҚТА ИІРІМЖІПТІ ТІКІРШІКТІ ОРАУ ПРОЦЕСІН
ЗЕРТТЕУ

Ж.Тлеубаева, М.Т. Казиев, А.С.Садырбаева 58
ПРОБЛЕМЫ ЭНЕРГОСНАБЖЕНИЯ

Б.С.Туракулов, С.Б. Байжанова, Ж.М.Тажобаева, Н.Қ.Жолаева 60
СПОСОБ СНИЖЕНИЯ МАТЕРИАЛОЕМКОСТИ ТРИКОТАЖНОГО ПАЛОТНА

М.А.Усманова, Ж.Ж.Ескараева, Г.Т.Тилемисова 63
ФИЗИКАНЫҢ ЭВРИСТИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРІН ШЫҒАРУ АРҚЫЛЫ ТЫҢДАУШЫЛАРДЫҢ
БІЛІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

М.А.Шүкіралиев, Ж.С. Жуманазарова 67
ТҮРҒЫН ҮЙЛЕРГЕ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖҮРГІЗУ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ
АУДИТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДЕҢГЕЙЛЕРІ

***ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ***

А.Ш.Абенова 71
БАЛАЛАРДЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ӘУЕНДЕРІНЕ БАУЛУ

А.Р.Ахмаднйзова, С.Қ.Баратова 74
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ САБАҚҚА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН
АРТТЫРУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫН ТҮРЛЕРІ

А.Р.Абдусаметова, Л.А.Джалалова 77
БАСТАУЫШ СЫНЫП МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ
АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОЙ-ӨРІСІН ДАМУ

Г.С.Артикова, Х.Ш.Эшимович, 79
МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Л.А.Богатова, Ә.А.Сейдуалиева 81
БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ЖАЗУҒА, ОҚУҒА ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖОЛДАРЫ

А.Қ. Демеуов, А.Ғ.Сандыбаева, М.Б.Дүйсеев, М.У. Маханбетов 83
ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ПӘНІНДЕГІ МОДУЛЬДІК ОҚЫТУДЫҢ МӘНДІК
СИПАТТАМАЛАРЫНДА ОНЫҢ БАСҚА ОҚЫТУ ЖҮЙЕЛЕРІНЕН ЕРЕКШЕЛІГІ

А.А.Yegemberdy, Sh.N. Nasirov 86
SOME ACTIVITIES TO INCREASE STUDENT’S VOCABULARY THROUGH LISTENING

Р.А. Esbenbetova, G.Zh. Tastanova 88
APPLICATION OF METHODS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

А.И.Елшібаева 90
КӨПТІЛДІЛІККЕ БАУЛУ - ЗАМАННЫҢ БАСТЫ ТАЛАБЫ

А.А.Жиенбекова, А.Т.Қадірғалиева 92
ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫ-ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ МӘДЕНИ АСЫЛ МҰРАСЫ

С.П.Заманханова ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САХНАДАҒЫ ЕҢ ҮЛКЕН ЖЕТІСТІГІ	95
М.Д.Мирабдуллаева, А.У.Сайдикаримов МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ БЫҚТИМАЛДЫҚТАР ТЕОРИЯСЫ ЭЛЕМЕНТТЕРІ ЕСЕПТЕРІН ШЫҒАРУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ	98
У.А.Топпаева БАСПАСӨЗ ЖӘНЕ СЫНШЫ МҰРАСЫ	102
М.А. Кашкимбаева ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В КАЗАХСТАНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	104
А.Б.Кудасбекова, Ш.Е.Серикбаева ЛЕКСИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОНЦЕПТА «ТОРГ» В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ	107
А.М.Нұрбекова, Б.С. Күдірбекова, С.Б. Лесбекова ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУДАҒЫ АТА-АНАЛАРДЫҢ БЕЛСЕНДІ РӨЛІ	110
А.К. Култаева Р. БЕРДІБАЙ – ХАЛЫҚ ӨНЕРІНІҢ ЖАНАШЫРЫ	112
А.Е.Кулумбетова, Д.Бегмантаева ПРОЯВЛЕНИЕ ЖАНРОВОЙ РАЗНОВИДНОСТИ И ХАРАКТЕРА ИЗОБРАЖЕНИЯ В СИСТЕМЕ СКАЗОК «УСОНЬША-БОГАТЫРША», «ИВАН ПРЕМУДРЫЙ	115
А.Е.Кулумбетова, А. Жаксылык ЖАНРОВАЯ ФОРМА СКАЗКИ «СНЕГУРОЧКА»	126
А.Е.Кулумбетова, А.Суттибай АНАЛИЗ ПРОГНОСТИЧЕСКОЙ СМЫСЛОВОЙ ЧАСТИ В СКАЗКАХ «БАБА-ЯГА», «ТРИ ПОРΟΣЕНКА», «ПЕРЫШКО ФИНИСТА ЯСНА СОКОЛА», «ТЕРЕМОК»	128
А.Е.Кулумбетова, Г. Хайдаркулова ФУНКЦИЯ СОПОСТАВЛЕНИЯ ОБЪЕКТНЫХ ТЕМ В СТИХОТВОРЕНИЯХ В ПРОЗЕ «СТАРИК», «ЭГОИСТ», «БЕЗ ГНЕЗДА» И.С. ТУРГЕНЕВА	131
Г.Ж. Лекерова, Г.С.Абильдаева, С.К. Калыбекова, В.И.Гайдук НА ПУТИ К ГЛОБАЛЬНЫМ ПЕРЕМЕНАМ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ	136
А.Мураталиева ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗРИТЕЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ	138
А.М. Нұрбекова, А.Ш.Құдайбергенова МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЗЕЙІНІНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	140
Д.А.Отарбаева, Е.В.Кулиева ЛИДЕРСТВО В СПОРТИВНЫХ КОМАНДАХ	143
А.Ж.Сагинбекова, Б.Б.Муллаташов CONCEPT AS A BASIC UNIT OF LINGUACULTUROLOGY	145
А.А.Суюндиков, А.А.Егемберди SOME WAYS IN DEVELOPING STUDENT'S PRONUNCIATION IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING	147

М.Е.Сыдықов, М.А.Джунисбекова ТҮЛҒАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАЛЫПТАСУЫНА СЫНЫПТАН ТЫС ТӘРБИЕ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ӘСЕРІ	149
А.С. Нишанқулова, М.И.Сайдиқаримова БАСТАУЫШ СЫНЫП МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ЕСЕП ШЫҒАРУҒА ҮЙРЕТУ	152
Б.Ә.Түлкіева, Ұ.Қ.Естөреева ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРКІТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ РУХАНИ – МӘДЕНИ ПРОБЛЕМАЛАРЫ ҚАЗАҚСТАН ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУİNДЕ	155
Л.Қ.Тұрабаева ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУЛЫҚТАРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ТИІМДІЛІГІ	157
И.В.Пахомова ДИФФЕРЕНЦИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	159
О.Г.Шмакова ПРАКТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ УВЛЕЧЕНИЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	162
А.О.Усмантаев, Б.В.Оринбаев ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-САУЫҚТЫРУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР	165
<i>ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТІРШІЛІК ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМ ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ, НАУКИ О ЖИЗНИ</i>	
S.E.Aitzhanova, A.O.Berdeshova THE SOURCES OF MODERN SLANG	167
Б.К.Ильясов, А.Б.Ильясов., Шатманов К.К., Нурунбетова К.М, Сыздықова А.Т., Алишева Ж.Д., Құлғаева Н. ИНТРАВАГИНАЛЬДЫҚ ЖАРЫҚТЫҢ ОПЕРАТИВТІК ЕМІН Б.К. ИЛЬЯСОВ БОЙЫНША ЖЕТІЛДІРУ	169
Б.К.Ильясов, С.Нуралиев , А.Б.Ильясов, Г.Б.Батхиева, Г.С.Құрайышова, А.Т.Айдарбекова, А.А.Ахметова ЛЕПТОСПИРОЗДЫҢ ПОЛИВАЛЕНТТІ ГИПЕРИММУДЫҚ ҚАН САРЫСУЫН ДАЙЫНДАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ	171
А.У.Исаева, А.А. Успабаева, А.И.Успабаева ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ РАЗЛИЧНЫХ ФАКТОРОВ НА ПРОЦЕССЫ ДЕГРАДАЦИИ ПОЛИЭТИЛЕНСОДЕРЖАЩИХ ОТХОДОВ	175
Р.О. Мыңбаева, Б.Б. Есимова ҚАРЖАНТАУ ЖОТАСЫНЫҢ ФЛОРАСЫН ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ	177
С.А.Пирмаханова ВЫРАЩИВАНИЕ SALVIA OFFICINALIS В УСЛОВИЯХ ТЕПЛИЦЫ И В ОТКРЫТОЙ МЕСТНОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ ЮЖНОГО-КАЗАХСТАНА	182
Н.П.Ысқақ, С.Б. Мамытов АНЫҚТАУ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АДАМ ӨМІРІНДЕГІ МАҢЫЗЫ	187
Б.Б. Сарсенова КӨПЖЫЛДЫҚ ПЕТУНИЯНЫ ӨСІРУДІҢ НЕГІЗГІ МҮМКІНДІКТЕРІ	189

А.С.Шарифкалиева, Б.Тасболат 193
КЛИМАТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ИХ ИЗМЕНЕНИЯ В ГОРАХ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО
ТЯНЬ-ШАНЯ

***ИНФОРМАТИКА, IT – ТЕХНОЛОГИЯСЫ
ИНФОРМАТИКА, IT-ТЕХНОЛОГИИ***

Ж.Ө. Дауенова, Ж.С.Құрақбаев, З.А.Абдиева 195
WEB-ДИЗАЙН ЖӘНЕ ИНТЕРНЕТ СЕРВИСТЕРІ

У.М. Ибрагимов, Ж.К.Максумова 200
ИНВАРИАНТНЫЕ МНОЖЕСТВА ОБЛАСТИ ВЫЖИВАНИЯ В ЛИНЕЙНЫХ
УПРАВЛЯЕМЫХ СИСТЕМАХ

А.Р.Мраков 204
СПЕКТРОФОТОМЕТРИЯ БИОГАЗА

Б.Тілеубердиев, А. Ешжанова 209
ДЕРБЕС ТУЫНДЫЛАР ҚАТЫСҚАН КЕЙБІР АРАҚАТЫСТАРДЫ АЙНЫМАЛАРДЫ
АУЫСТЫРУ АРҚЫЛЫ ДӘЛЕЛДЕУ

***ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ***

С.Д.Даулетова 213
РАЗВИТИЕ ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

***ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ***

А.Абдухалилова , Е.И.Шабанов 215
ГЛОБАЛИЗОВАННАЯ ЭКОНОМИКА – ЭТО РЕАЛЬНОСТЬ

Р.Ерметова , Е.И.Шабанов 217
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЕ ПОЛЕ ИЗУЧЕНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ МЕЖДУНАРОДНЫХ
ОТНОШЕНИЙ И ВЫЗОВЫ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

З.Кушенова, Е.И.Шабанов 221
БЛОКАДЫ КУБЫ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

А.Субботина, Р.А.Камалдинов 225
СОВРЕМЕННЫЕ МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И СТРАНЫ ЛАТИНСКОЙ
АМЕРИКИ

С.Сабденова , Е.И.Шабанов 229
ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСТАНСКО- АВСТРАЛИЙСКИХ ОТНОШЕНИИ В
СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Г.Файзуллаева, Е.И.Шабанов 231
ОСОБЕННОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТУРКМЕНИСТАНА В ЭПОХУ
ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Ш.Ұ. Ярилхапова 235
ҚЫЛМЫС ЖАСАҒАН КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ РИМИНОЛОГИЯЛЫҚ
СИПАТТАМАСЫ

К.Шалабаева 238
БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДЕҢГЕЙІ

Ғылыми журнал

2001 жылдың тамызынан бастап шығарылуда
Жылына 4 нөмірі шығарылады

Редакторлары: Махашов Е.Ж., Наурызбаев Қ.К.

Журналды шығаруға жауапты: Наурызбаев Қ.К.

Техникалық редакторлар: Наурызбаев Қ.К., Усебаева Г.Л.

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Журнал Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген №
10469 –ж (12.11.2009 ж.)

Алғашқы тіркелуі және нөмірі № 2226-ж (13.08.2001 ж.)

Научный журнал

Издается с августа 2001 года
Выпускаются 4 номера в год

Собственник: Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

Регистрационное свидетельство журнала № 10469–ж (12.11.2009г.) выдано Министерством
культуры и информации Республики Казахстан

Номер и дата первичной постановки на учет № 2226-ж (13.08.2001 г.)

Подписано в печать 10.02.2014 г. Объем п.л. 15.62 Тираж 300 экз.
Бумага писчая. Печать офсетная. Заказ № _____ НИУ ЮКГУ им. М.Ауэзова,
г. Шымкент, пр-т Тауке-хана,5, тел: 21-06-48, 30-02-48.

